TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

40

ONDER REDACTIE VAN

J. E. ALBRECHT

EN

D. GERTH VAN WIJK.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

DEEL XXIX.

INDISCH GENOOTSCHAP

BATAVIA, W. BRUINING & Co. | s' HAGE, M. NIJHOFF.

1884.

INHOUD.

VAN HET

NEGEN EN TWINTIGSTE DEEL.

Bladz.

Reis naar de onafhankelijke landschappen Mapat Toenggoel en Moeara Soengei Lolo VI Kota, door J. B. Neumann . 1

Nota betreffende de onafhankelijke landschappen Mapat Toenggoel en Moeara Soengei Lolo VI Kota door Idem . . . 38

De Loeboes, door C. A. van Ophuijsen 88

Lakon Karta-Wyogå, door C. Poensen. 101

Lampongsche pijagems, medegedeeld door Dr. H. N. van der Tuuk 191

Vroegere berichten omtrent Krakatau. De uitbarsting van 1680, door Mr. N. P. van den Berg. 208

Een conflict tusschen de Regeering en den Raad van Justitie des kasteels Batavia 1795, door Idem 229

Het rijk Sanggau, door H. P. A. Bakker. 353

Reis naar de zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh, door M. A. F. Goossens 465

Beschrijving van het district Salem en in het bizonder van het gehucht Goenoeng-Sagara door Raden Ario Tjondro Negoro met een naschrift van K. F. Holle (met een plaat) 509

Woordenlijst van de taal der Loeboes door C. A. van Op-

Bladz.

HUIJSEN (vervolg van bladz. 100) 526

Het stroomgebied der Kateman. Bijdrage tot de kennis van Oost-Sumatra door J. G. SCHOT (met een kaart) . . . 555

Afdrukken van handen op rotsen bij Nieuw-Guinea . . . 582

Verbeteringen en Nalezingen op „Het Rijk. van Sanggau" (bladz. 353—463) door H. P. A. BAKKER 591

REIS

NAAR DE ONAFHANKELIJKE LANDSCHAPPEN

MAPAT TOENGGOEL EN MOEARA SOENGEI LOLO VI KOTA.

DOOR

J. B. NEUMANN.

De opdracht ontvangen hebbende om de onafhankelijke landschappen Gloegoer III Kota di Moediq en Mapat Toenggoel te bezoeken en een onderzoek in te stellen omtrent den toestand aldaar en de gezindheid van hoofden en bevolking om onder het gezag van het Gouvernement te komen, — vertrok ik, vergezeld van den Jang di Pertoean van Padang Nonang en het larashoofd van Panti, den 7en Maart 1881 van Rau naar Kota Pandjang, een kampong nog in de afdeeling Rau gelegen aan den voet van het oostelijk grensgebergte van de Rausche vallei.

Met opzet vervolgde ik niet dadelijk mijn tocht, om den hoofden van Silajang gelegenheid te geven, zich van mijn vertrek te doen verwittigen, want hoewel ik hun van mijn aanstaand bezoek had kennis gegeven, kon ik toen niet met zekerheid mededeelen, wanneer zij mij konden verwachten. Het is bekend, dat de inlander niet gaarne verrast wordt, en niettegenstaande het bericht van mijn aanstaand vertrek op den 7en Maart, tien dagen te voren was verzonden, waren er nog kondschappers uitgezonden om mijn opbreken te berichten.

Ook bleef ik te Kota Pandjang, om niet op het heete gedeelte van den dag het gebergte te bestijgen, dat vrij steil is en zich ruim 1000 voet boven de vallei verheft. Om echter het schoone gezicht op de vallei niet te missen, begaf ik mij den volgenden morgen eerst om 7 uur op weg, nadat de mist een weinig was opgetrokken. Het stijgen was zoo vermoeiend, dat wij telkens moesten ophouden om weer eens op adem te komen; maar was dit ook al het geval niet geweest, onwillekeurig zou men zich tijd gegeven hebben om zich het gezicht op de vallei van Rau van verschillende hoogten te gunnen. Hoe hooger de zon steeg, des te schooner werd het tafereel; sterk stak het diepe dal en de donker begroeide helling af bij de reeds verlichte toppen en ruggen van het westelijk grensgebergte. De mist verhief zich als een rookzuil boven sawahs en rivieren, en de Soempoer kronkelde zich aan den voet, schuw als een maagdelijn zich telkens achter bosschages en kampongs verbergende, maar eindelijk hare bedeesdheid wegwerpende, om hare armen uit te spreiden en hare zusters de Si-binaïn en de Batang-Asih in zich op te nemen, en als zich schamende over hare vermetelheid, zich fluks verschuilende achter den steilen bergkant van de Pamatang Loeboei. Prijkende met haar zilverglans, liet de Batang-Asih zich duidelijk zien, van af Kota Radja tot aan hare uitwatering in de Soempoer, zich trotsch gevoelende over het haar omringende bekoorlijke dal, dat zij de macht heeft om tot een zee te maken, zoodra hare wateren zich verheffen. En de Si-binaïn, eene vereeniging met de Batang-Asih versmadende, gevoelt zich krachtig genoeg om hare vracht en die van de Soengei Renjah in de Soempoer uit te storten. Helderder en helderder komen sawahs, kampongs, tuinen en bosschen uit, en schilderachtig vertoonen zich die bosschen van duizenden klapperboomen van Lansat Kadap, als eilandjes te midden van een uitgestrekt meer, zooals de nog bewaterde sawahs zich aan ons oog voordoen. Alleen weten wij door de zichtbare galĕngans der rijstvelden, dat het niet de natuur is, die de

scheidende hand daarin gelegd heeft, maar dat 's menschen vernuft en nood haar zijn te hulp gekomen en een gedeelte van haar werk hebben overgenomen.

Het pad, waarop wij ons voortbewegen, is vrij goed en loopt over den top van den Boekit Laring. Van hier nog een laatst, doch gedeeltelijk door kleine bosschen gemaskeerd gezicht op Rau en wij treden het bosch in, om door een natuurlijke kloof, de Baka Simpit, weder een vergezicht te hebben op de landstreek Mapat Toenggoel.

Was verrukking ons deel, toen wij den top van den Boekit Laring zochten, het aanschouwen van een dergelijke wildernis stemde ons tot ernst. Noordwaarts niets dan een woestijn van ilalang, de doodslaap der natuur, waarvan het gezicht alleen reeds aan de verschroeiende hitte te midden daarvan doet gelooven, en zuid- en oostwaarts niets dan maagdelijke bosschen, waarin een doodsche duisternis heerscht en die toch voldoende licht en warmte verkrijgen, om zich eindeloos voort te planten. Een ontelbare reeks van heuvels en bergtoppen, sommige kaal, andere zwaar met bosch begroeid, waarin wilde dieren den nacht afwachten om in bewoonde streken neêr te dalen, en zich aan roof en plundering over te geven, gelijkt in vorm aan een stormachtige zee, waarop de baren zich hemelhoog verheffen, om dan weder van een duizelingwekkende hoogte neder te vallen en zich in honderde golvingen weder te verzamelen

Door bosch en gedeeltelijk ook door ilalang loopende, van tijd tot tijd het kale gezicht naar het noorden in het oog houdende, dat zich uitstrekt tot de om Mara Tahis liggende bergen, maakte ik mijne observaties van de ligging der bergen, om die later van gene zijde er van te kunnen verifiëeren. De Roempang met zijne twee bulten, aan welks voet Loebang Gedang ligt, was steeds in het oosten en noordoosten herkenbaar. Nog bevonden wij ons op het Rausche gebied, tot waar de Ajer Ampeloe de grensscheiding uitmaakt tusschen het gebied van Padang Nonang (?) en Silajang. Nog een tijd lang ging de weg door het bosch, waarna een paar

paal ilalang zouden volgen, tot dat de ladang Bangkap zou bereikt zijn. Doch alvorens verder te gaan, maakte ik van degelegenheid gebruik om eene ingraving in den boschgrond te doen maken. Tot een diepte van $2\,^1/_2$ R. voet, bleek de bovenlaag te bestaan uit een $^1/_2$ voet zware humus, en het overige uit los kleizand zonder steenen. Dat geene ontginning voor ladangs hier heeft plaats gehad, is wellicht te wijten aan den verren afstand van eenige kampong, terwijl dichterbij mede goede gronden aanwezig zijn. Men haalt er wel hout van daan; vooral doen zulks menschen van Kota Pandjang en Lansat Kadap voor den huisbouw. Onderweg zag ik dan ook verscheidene gekapte balken en planken van deugdzame houtsoorten, waaronder *benio*, *rangau* en *medang*. Een balk van *medang pirawas* of *djamboe* schoongekapt, tot weghaling gereed, had eene lengte van 10 meter, en van 6 op 10 à 12 c. m. dikte.

Vóór dat wij aan de ladang Bangkap kwamen, trof ik in een klein bosch een voor een drietal jaren door Soetan Bangkaoeloe aangelegden koffietuin van omtrent 1000 boomen. Hoezeer verwaarloosd, geven de boomen voldoende bewijzen, dat de grond daar geschikt voor de koffie is. Nabij de ladang Bangkap vond ik een val om herten te vangen, waarin de bodem niets dan modder van ongeveer 1 meter diep is, begroeid met een soort van gras (*tjikaran*), terwijl de omheining uit stevig hout van een paar meters hoog bestaat, waarover geen dak of afsluiting is. Men zegt op deze wijze vele herten te vangen, en moet ik afgaan op de vele geweien, die ik later in de huizen aantrof, dan spreekt men geen onwaarheid.

De ladangs waren reeds van hun graan beroofd. Naar de overblijfselen te rekenen, moet de oogst niet beduidend zijn geweest. Voorts trof ik er nog pisangboomen, keladi en oebi aan. In een der ladanghuisjes, waarvan er 13 waren ter grootte van 3 à 4 vierkante meter, vond ik de bewoners volstrekt niet bevreesd. Zij deelden mij mede dikwijls te Rau te zijn geweest, om padi te koopen en andere zaken als teboe, pisang en oebi van de hand te zetten. In elk dezer ladang-

huisjes woont slechts ééne familie, waarvan eene 9 mannen, 13 vrouwen met 11 kinderen telde.

Was de weg tot nu toe een sterk geaccidenteerd boschpad geweest, onder het krachtig bestuur van wijlen Soetan Bangkaoeloe was van hier tot Oeloe Silajang een weg tot stand gekomen, die behalve eenige sterke hellingen zeer goed te paard is af te leggen. Over kleine beekjes zijn bruggen aangelegd, door groote steenen zoodanig te plaatsen, dat zij een dijk vormen, zoodat men droogvoets over de beek kan komen. Eindelijk op een $^1/_2$ paal afstands van Bangkap zagen wij de klapperboomen boven de kampong uitsteken. De weg gaat zeer hellend derwaarts en na de rivier de Bangkap van 4 à 5 meter breedte door middel van een paar daarover gelegde klapperstammen te zijn overgetrokken, traden wij de kampong binnen, waar wij onder levendig slaan op taboe en gendang verwelkomd werden door den pas opgetreden Soetan Bangkaoeloe, kamanakan van den overledene, en door het kamponghoofd Datoe Maradja, alsook nog door Soetan Mahmat, een bloedverwant van den eerstgenoemde. Ik moest de geheele kampong doorloopen, om bij de woning van het kamponghoofd te komen, die alles voor de ontvangst in gereedheid had gebracht. Na de gewone plichtplegingen werden doelangs (alhier *par* genoemd) met pisang en ketan voorgezet, en konden mijne inlandsche tochtgenooten zich daaraan te goed doen, terwijl ik mij verkwikte met het mij aangeboden klapperwater. Onderwijl kon ik mijne oogen den kost geven. Verscheidene versieringen waren aan en in het huis aangebracht. Een tiental hertegeweien prijkten aan den wand. Twee aan het einde versierde rijststampers stonden in den hoek bij den ingang. Sierlijke matten waren op den vloer uitgespreid, terwijl een hemel van wit katoen boven onze plaatsen was gespannen. Tevens bespeurde ik een zestal tromplaadgeweren.

De kampong bestaat met 3 rijen huizen, ten getale van 9, waartusschen een rijstschuur. Een aantal klapperboomen omgeven de huizen.

Na er een uur gerust en eenige onbeteekenende gesprekken te hebben gehouden, wilde ik mij weder op weg begeven. Soetan Bangkaoeloe bood mij toen zijn paard aan, benevens voor mijne beide tochtgenooten nog twee andere, welke den ganschen rijkdom aan paarden in deze streken uitmaken. Ik sloeg echter dit aanbod beleefd van de hand, eerstens omdat bij mijne onbekendheid met zijne werkelijke waardigheid, door het beleefde aanbod van Soetan Bangkaoeloe aan te nemen, dat wellicht met eenige geringachting zoude zijn vergolden (hij toch zoude hebben moeten loopen); ten tweede omdat te veel op den weg te letten hebbende, te paard veel van het door te trekken terrein aan mijne opmerkzaamheid zoude ontglipt zijn. Lang duurde trouwens onze tocht op dien dag niet, want na ruim een uur bevonden wij ons te Datar Kondoeng, welke kampong even als Bangkap geheel door hoogten is omgeven, zoodat beide als het ware in een kom liggen. De weg tusschen beide plaatsen was zeer goed, doch met veel hoogten en laagten, vol groote steenen, dikwijls uit den bergwand uitgehouwen, waardoor ik gelegenheid had de grondlagen te zien. Deze waren niet verscheiden. Een heel dunne laag humus bedekt een minstens 3 meter diepe laag roode kleiaarde, waarin groote steenen begraven zijn.

De naam van de plaats wordt afgeleid van een slechte houtsoort *kondoeng*, die daar in menigte moet gevonden worden.

Na het bezoek van den Kontroleur Diepenhorst in 1841 is de kampong verlaten en eerst sedert een drietal jaren weder bevolkt. Geene sporen echter worden gevonden van eene voormalige nederzetting. Slechts moeten één nangka- en één arènboom bewijzen, dat hier vroeger een tuin is geweest. Hier woonde de vrouw van wijlen Soetan Bangkaoeloe en de nieuwe stichting kan als de zijne worden beschouwd. Blijkbaar was Soetan Bangkaoeloe een liberaal man, die zijn volk gelijken tred wilde doen houden met de reeds onder Gouvernements bestuur staande bevolking van andere streken. Tien nette huizen in twee rijen geschaard, met een 20 meters

breede laan, welke thans schoongeveegd, een harden grond van klei, aarde en zand te aanschouwen geeft, maken de kampong uit. In het midden zijn klapperboomen aangeplant, waaromheen paggers zijn aangebracht, ten einde vuil en afval daarin te werpen tot bemesting van de jonge boomen. Bij een vroeger bezoek aan Rau had Soetan Bangkaoeloe van den Kontroleur en van elders zaden en stekken van verschillende planten gekregen, die hij trouw heeft geplant. Zoo vindt men daar den kemoening, den peté, tot zelfs den cactus. Om de kampong staan omtrent 4000 driejarige koffieboomen, die in pracht voor die op de beste gronden niet behoeven onder te doen. Even daarbuiten is een net graf voor Soetan Bangkaoeloe in pyramidalen vorm opgericht, waarop twee steenen, één aan het hoofd en één aan het voeteneinde, terwijl nog een pajong boven de ligplaats van het hoofd is opgesteld, om het tegen regen en zonneschijn te beschutten. Op geregelde tijden wordt daar geofferd.

Mij werd het nog nieuwe huis van Soetan Bangkaoeloe tot verblijfplaats aangewezen, hetwelk mij een aangenaam dak aanbood.

Geheel van de vermoeienissen uitgerust, was ik den morgen van den 9^{en} weder reisvaardig, en gingen wij de Bangkap over, alwaar een overdekte houten brug ons de moeite bespaarde, om over de groote dwars door elkander liggende steenen in de bedding van den vloed te klouteren. Aan het uiteinde van de kampong vereenigt deze rivier zich met de Kero, om onder denzelfden naam verder zijn loop naar de Batang Silajang te vervolgen.

Steeds op en neder gaat de weg door bosschen langs de Bangkap naar de Silajang, waarover een overdekte brug van ± 12 vadem is geslagen, op pijlers rustende, gesteld op een in het midden van de rivier gelegen eiland. Daarna werd tot Parit toe de rechteroever gehouden. Eerst na de vischvijvers van Batoe Kambing en daarna ook de kampong van dien naam te zijn gepasseerd, bestijgt men den nog al steilen

weg over den Boekit Toedjoeh, om dan na weder te zijn gedaald, den Pematang Poetoes te beklimmen. Te Batoe Kambing vond ik 10 oude huizen en 5 andere op de tabeh's gebouwd. Behalve eenige vruchtboomen, bedraagt de koffieaanplanting hier ongeveer 1000 boomen van verschillenden leeftijd. In het midden van de kampong staat naast een rijstschuur een groote steen zonder bepaalden vorm, waaraan volgens den Kontroleur Diepenhorst de naam der rivier moet zijn ontleend. Dit werd niet bevestigd, maar wel wordt gezegd, dat in de daarlangs stroomende Silajang een steen in drooge tijden zichtbaar is, die den vorm van een geit heeft.

Van af den Boekit Poetoes en Boekit Toedjoeh, welke doorsneden worden door twee over enkel rotsgesteenten loopende riviertjes, de Soengei Toedjoeh of Soengei Maoen, en de Soengei Melantjar, heeft men een uitgestrekt gezicht op de Silajangvlakte, op de donkere kloof, waardoor de Silajang zich een weg baant, en op het woeste gebergte Pematang Loemoet, dat zich tot de grenzen van Rau uitstrekt, en aan welks voet de negorij Baroe-Baroe ligt, op de natuurlijke kloof, de Genting Poekatan, waardoor de weg loopt van Baroe-Baroe naar Sopan, op den Boekit Gedong, die Parit tegen de oostelijke winden beveiligt, en op zijne westerhelling den Boekit Sembajang draagt, waar de geestelijken bij een steen zegen voor het land plegen af te smeken.

Aan den voet van den Boekit Poetoes wachtten Datoe Besar, hoofd van Parit, en zijn samboetan Soetan Djenal en de soekoehoofden, benevens een talrijk gevolg ons af. Onder levendig misbaar van tawa-tawa en gendang had de begroeting plaats. Datoe Besar was blijkbaar met zijn figuur verlegen, en durfde te nauwernood den mond te openen. Dit veranderde echter bij het voortloopen. Voorafgegaan door twee vaandeldragers, die zich verbeeldden Hollandsche vlaggen te dragen, waaraan het blauw en rood ontbraken en in plaats waarvan zwart en geel gebezigd waren, legden wij een afstand van ruim 2 palen op een effen terrein in eene en

dezelfde richting af. De weg was zoo breed en zoo gelijk, dat er een wagen best zoude kunnen gebezigd worden. Laag kreupelhout aan beide zijden van den weg toonde aan, dat in een nog niet ver verleden tijdperk alhier ladangs, wellicht ook wel sawahs, zijn geweest.

Vóór dat wij aan Parit, de hoofdplaats van Silajang, kwamen, hadden wij de Silajang bij Kampong Bĕringin over te trekken. Over de ongeveer 10 meter breede rivier was vroeger een brug geweest, maar sedert bouwvallig geworden, was het raadzamer geoordeeld ze af te breken. Kampong Bĕringin is als 't ware een der faubourgs van Parit en telt 14 huizen en een mesigit. Hier zag ik eindelijk weder een djoearboom, welke volgens verklaring der hoofden tusschen Rau en Silajang zeer schaars te vinden is. Reeds in de verte had ik de zachte melodieuse tonen van de kenong gehoord, welke langzamerhand door onze meerdere nabijheid een duidelijk geheel vormden, hetgeen door de vele dissonnanten, vooral van den daarbij behoorenden gong, minder liefelijk werd; maar toen ik de kampong binnentrad, was het een oorverdoovend geraas van het slaan op de taboe, rekena, gendang, rebana en gong. Datoe Besar verzocht mij zijn huis binnen te treden, waar alles voor de ontvangst was gereed gemaakt. De wand was met wit katoen omhangen en ook de zoldering was daarmede bedekt. Een balei-balei was opzettelijk opgezet, waarvoor een tafel van zeer primitief fabrikaat en twee stoelen, die wel de kenmerken droegen van oud te zijn, maar nog zeer bruikbaar waren. Om met de weinige middelen een zeker vertoon te maken, hingen buiten op het kleine voorplein twee lange wimpels uit, een roode en een witte. Ik onttrok mij spoedig aan het mij omringende gezelschap, dat zich ook langzamerhand verwijderde.

Den 10^{en} en 11^{en} bleef ik te Parit, om mijne aanteekeningen omtrent Silajang te maken, en omdat de Jang di Pertoean van Padang Nonang mij het verzoek had medegedeeld, dat Dato Besar en de andere hoofden een paar zaken aan mijn oordeel wilden onderwerpen, welker behandeling

eenigen tijd vereischte. Volgaarne verklaarde ik mij daartoe bereid, want was dit reeds een bewijs van gemeenzaamheid, die slechts kon voortspruiten uit een gevoel van aanhankelijkheid; de behandeling der zaken zelve zou mij in de gelegenheid stellen een dieperen blik te slaan in den toestand van dat land. En hierin vergiste ik mij in geenen deele. Toen ik derhalve een rapat had uitgeschreven, en alle hoofden bijeen waren, verzocht ik mededeeling der kwestiën.

De eerste was, dat zekere Soetan Silajang, bij het vertrek van wijlen Tongkoe Besar naar Mekka, tot gemachtigde aangesteld, eene som van $ 50 van dezen had ontvangen, welke som, voortspruitende uit de *adat kamanakan*, aan hem, die Tongkoe Besar in de regeering was opgevolgd, moest worden ter hand gesteld. Bij de verheffing van den tegenwoordigen Dato Besar had men verzuimd de som van Soetan Silajang te vorderen, en dacht men eerst aan die vordering, toen hij naar de oostkust was vertrokken. Nu wilde men die som eischen van den kamanakan van Soetan Silajang, zekeren Soetan Mahmat, die aan dien eisch zou voldoen, indien Soetan Silajang was overleden, meenende anders niet daartoe verplicht te zijn. Eischers gaven toe, dat Soetan Mahmat niet tot de betaling van de $ 50 kon worden gedwongen, zoolang zijn mamak nog in leven was, maar zij wenschten eene beëindiging van de zaak, hetzij hun die som werd betaald of niet. Na langdurig over en weêr praten over de hier heerschende adat, gaf ik aan de leden van de rapat als mijne meening te kennen, dat ook ik de onbillijkheid inzag, om Soetan Mahmat verantwoordelijk te stellen voor eene schuld van zijn mamak, nu deze nog in leven was, tenzij als werkelijke kamanakan Soetan Mahmat ook de waardigheid en de *gading* (*harta poesaka*) van zijn mamak had aanvaard. Dit niet geschied zijnde, raadde ik den hoofden aan, niet op eene nadere beslissing aan te dringen, dan nadat Soetan Silajang weder was teruggekeerd, dan wel nadat dat hij overleden zou zijn, wanneer de schuld wellicht uit zijne nalatenschap zoude kunnen worden vereffend.

Hoezeer met dien raad tevreden, zouden de eischers liever gezien hebben, dat de kwestie geheel en al uit de wereld was gemaakt, al ware het, dat zij door mij in het ongelijk waren gesteld. Zich grootmoedig voor te doen, doch het niet te zijn, is alzoo ook een karaktertrek van de Silajangsche hoofden.

Een andere zaak was eene grondkwestie tusschen Dato Besar en Soetan Djenal ter eenre en Soetan Bangkaoeloe ter andere zijde. Beide partijen beweerden aanspraak te hebben op een stuk grond tusschen Baroe-Baroe en Dolang-Dolang, grondende zij hunne aanspraken op het bezit daarvan door hunne voorvaders. Dit leidde tot een onderzoek naar de geschiedenis van het ontstaan van de landstreek Silajang, waaromtrent geen van beiden mij voldoende inlichtingen kon verstrekken. Ook het verhaal hunner afstamming bevredigde mij niet. Volgens Soetan Bangkaoeloe zoude hij van de vorsten van Palembang en Dato Besar en Soetan Djenal van die van Pagger-roejoeng afkomstig zijn. Daarentegen verklaren Dato Besar en de soekoehoofden, dat hij en Soetan Bangkaoeloe van dezelfde afstamming zijn. (Zie de hierachter volgende nota over de landschappen Mapat Toenggoel en Moeara Soengei Lolo VI Kota). Het was moeielijk hierin te beslissen, zoolang beiden zich beriepen op hunne *pitoeah* (overlevering — eigentlijk: „uitspraak der ouden" van het Arabische woord *Fatwa* فتوى) en geene andere bewijzen konden voorbrengen. Ik raadde hun daarom aan nog eens goed met de oudsten hunne pitoeah na te gaan (*membatja pitoeah*), daarna zelve te bedenken, of het mogelijk was daarop hunnen eisch te gronden, en stelde hun voor den Jang di Pertoean van Padang Nonang in den arm te nemen. Dit deed ik, omdat zij hunne gedachten vrijmoediger aan dezen zouden uiten, dan aan mij. Voorts gaf ik hun den vriendschappelijken raad, om botje bij botje te leggen, en daar toch alle drie of hunne respectieve kamanakans bestemd waren om eenmaal hoofden van Silajang te worden, zoo zouden zij beurtelings in het bezit komen van dat stuk grond; het was 't beste de kwestie in dien geest te beslissen, door dan hij

die hoofd was (*jang memègang soko*), ook over dien grond had te beschikken. Na afloop dezer vergadering deed ik zelf moeite om iets naders omtrent de geschiedenis dezer landen te vernemen, waardoor ik een beter inzicht in de mij voorgedragen zaak zoude bekomen. Heel veel vorderde ik echter niet, want hoewel beter ingelicht omtrent de latere geschiedenis van dit landschap, bleef de vestiging er van in een sluier gewikkeld, waarvan alleen een tipje was te lichten.

Den volgenden dag deelde de Jang di Pertoean mij mede, dat Dato Besar mijn raad wilde volgen, want dat hij begreep, dat het anders toch tot geen einde zoude komen. Trouwens zijn gevoelen was ook, dat de grond als door hun gemeenschappelijken voorvader bezeten, niet aan een, maar aan alle drie toebehoorde.

Hij herhaalde zulks mede in de rapat van den 11^{en}, maar Soetan Bangkaoeloe beantwoordde mijne vraag, of hij met iemand te rade was geweest, noch bevestigend noch ontkennend, en slechts met de woorden: *maäloem toean*. Dit antwoord schrikte mij af van het nemen eener beslissing en zeide ik slechts, dat het mij aangenaam zoude zijn, indien Soetan Bangkaoeloe na rijpelijk de zaak te hebben overwogen, besluiten kon mijn raad op te volgen.

De Jang di Pertoean had mij ook gezegd, dat de Silajangsche hoofden mij verzoeken wilden aldaar een kontroleur te hebben, maar dat zij bevreesd waren zulks te doen. Dit uit den mond der vergadering zelve willende vernemen, gaf ik den Jang di Pertoean ten antwoord, dat vrees niet overeenkwam met de aan den dag gelegde gezindheid, en dat indien de hoofden mij iets te vragen hadden, zij dat gerustelijk konden doen.

Bij monde van een der oudsten verzocht Dato Besar met al zijne hoofden een eigen bestuur te mogen hebben, d. w. z. zij wenschten in deze landen een kontroleur te hebben, omdat het hun zoo moeilijk was om voor zaken, waarin zij gaarne met het Gouvernement zouden willen te rade gaan, zich naar

Rau te begeven, reden waarom dit zelden of nooit geschiedde. Alvorens daarop te antwoorden, vroeg ik of zij al de voor- en nadeelen, verbonden aan eene inlijving bij het Gouvernementsgebied goed hadden overwogen, daar zij natuurlijk lasten zoude medebrengen, en of zij ook geneigd waren niet alleen de lusten te genieten, maar ook de lasten te dragen. Eenparig riepen zij „ja", waarop ik hun beloofde hun verzoek aan het oordeel van hooger autoriteit te onderwerpen.

De vergadering ging daarna uiteen, nadat vooraf de namen der aanwezigen waren opgenomen.

Zij waren:

Dato Besar Soekoe Melajoe 1e hoofd.
Soetan Djenal idem 2e id.
Soetan Bangkaoeloe idem 3e id.
Dato Maradja Besar Soekoe Petopang, soekoehoofd.
Dato Panghoeloe Besar „ Mandeling, idem.
Dato Bandhara Radja „ Melajoe, idem.
Songgoh Maharadja, Soekoe Kandang Kapoeh, hoofd van Kampong Tengah.
Dato Kaja Soekoe Melajoe, hoofd van Ajer Tjotong.
Dato Bandhara idem, „ „ Batoe Kambing.
Dato Dja Lelo „ Kandang Kapoeh, „ „ Randjau.
Dato Maradja „ Melajoe, hoofd van Bangkap.
Dato Baginda Besar Soekoe Melajoe, hoofd van Brangan.
Dato Bandhara Sati „ idem, „ „ Bĕringin.
Dato Orang Kaja Maradja „ Petopang, „ „ Mentoendaq.
Dato Sati „ Mandeling, „ „ Baroe-Lombok.
Dato Mahoedoem „ Melajoe, „ „ Baroe-Boekoe.
Dato Sri Padoeka „ Mandeling, „ „ Oeloe-Silajang.
Dato Radja Betoeah „ Melajoe, „ „ idem.

Dja Panghoeloe	Soekoe	Melajoe	orang patoeb en doebalang.
Dja Menanti	"	Kandang Kapoeh	
Radja Menoesoen	"	Melajoe	
Soetan Melinggang	"	idem	
Linggang Maradja	"	Petopang	
Soetan Kabesaran	"	Mandeling	
Bandhara Kaja	"	Kandang Kapoeh	
Dja Menoesoen	"	Melajoe	
Radja Pelawan	"	Petopang	
Soetan Bandara	"	Mandeling	
Bandara Radja	"	Melajoe	
Orang Kaja Besar	"	idem	
Baginda Radja	"	idem	
Dja Koemala	"	Mandeling	
Soetan Linggang	"	Melajoe	

Onderwijl had ik in en om Parit mijne onderzoekingen verricht. Parit, gelegen op eene hoogte, welke den oever van de Ajer Mentoendaq vormt, is een kampong van 24 niet in bepaalde rijen gebouwde huizen, die rijk beschaduwd worden door klapperboomen, omringd van een gracht (*parit*), waarbinnen tijdens den krijg met Moeara een steenen wal is opgericht van $2^1/_2$ meter grondvlak en ongeveer 2 meter hoog. Weinig viel anders in de kampong op te merken. Eenige koffie groeit er, maar van geen belang. Andere vruchtboomen dan een weinig pisang en tjoebadaq werden niet gevonden. Ten einde een vergezicht te kunnen hebben, en om de ligging van Parit ten opzichte van andere punten te observeeren, moest ik den Boekit Pisang Lidih bestijgen, aan welks voet tot ongeveer ter halver hoogte ladangs waren aangelegd, die echter reeds van de padi waren ontdaan. Nog groeide er tabak, boompjes van een hoogte van 1 meter met kleine, breede, vette blaren, waarin vele nerven. Reeds elders, zoo als te Datar Kondoeng en bij den Boekit Poetoes, had ik vrij uitgebreide aanplantingen daarvan aangetroffen. De tabak is dan ook een van de bronnen van bestaan van het volk (zie de nota hierachter). Ook hier deed ik een onderzoek naar den grond, die mij minder vruchtbaar

toescheen dan te Bangkap. Vele steenen, zoowel groote als kleine, kalkhoudende en granietsteenen, lagen vermengd dooreen.

Vóór den avond van vertrek werd ik op mijn verzoek nog vergast op muziek, dans en andere spelen. Weinig afwisseling leveren zoowel muziek als spelen op, en bestaat daarin weinig verschil met Rau.

Ik had te kiezen tusschen twee wegen om naar Moeara te gaan: een omweg over Mentoendaq, of den rechten weg over Kampong Padang. Ik besloot den eersten te nemen, ten einde tevens het terrein te beschouwen van den Boekit Gedang. Naar Mentoendaq langs de oude vestiging Aoer Koening, waarvan niets meer te zien is (vide nota), gaande, wordt de kampong Dolang-Dolang gepasseerd, een armoedig klein gehucht van een tiental huizen, waarin eenige koffieboompjes staan en in welks nabijheid een goede tabaksaanplanting bestaat. De weg derwaarts is een voetpad tusschen zeer laag kreupelhout. Een paar palen van Dolang-Dolang ligt Mentoendaq aan de rivier van dien naam. Om de kampong was in den tijd van den laatsten krijg een zware pagger gemaakt, terwijl elk der elf zich daarin bevindende huizen tevens nog omheind was, om veilig te zijn tegen overvallen van tijgers, die hier menigvuldig moeten zijn. Klapper-, pinang-, doekoe-, langsap-, mangistan-, nangka- en pepajaboomen zijn hier zeer menigvuldig. De bevolking houdt zich, nadat de rijstoogst is afgeloopen, voornamelijk bezig met het planten van katjang kajoe en tabak.

Een klein eind gingen wij den Batoe Sembahjang op, maar groote steenen maakten het loopen onaangenaam, en verlieten wij het pad spoedig om den beteren weg naar Kampong Tengah te volgen. Ook hier vond ik een omheining, gedeeltelijk zelfs van steenen. Zeventien huizen maken de kampong uit. Dicht langs den uitgang van deze plaats stroomt de Batang Silajang, die bij eene geringe diepte van ongeveer 1 voet een breedte heeft van 15 meter, waarover onze weg voert. Steeds werd deze rivier gevolgd, nu eens rechts dan weer links, tot aan de kampong Oeloe Silajang. De weg van Kampong Tengah

naar Oeloe Silajang, hoezeer stijgend en dalend, is zeer gemakkelijk te paard af te leggen. Te Oeloe Silajang aangekomen, namen Datoe Besar en Soetan Djenal, die met Soetan Bangkaoeloe ons tot hier waren gevolgd, afscheid van ons. Alleen Soetan Bangkaoeloe wenschte mij tot Poengian te vergezellen. Men onderscheidt Oeloe Silajang in twee deelen: Oeloe Silajang saberang kidal en Oeloe Silajang saberang kanan, respectivelijk met 10 en 12 huizen. Ook hier waren de vruchtboomen vrij sterk vertegenwoordigd. Een paal ver van de kampong is een uitgestrekte koffietuin, die hoezeer verwaarloosd, boomen heeft van een armsdikte en van tweemans hoogte. In der tijd werd de koffie van hier naar Rau gebracht, totdat de Kontroleur aldaar geen vrijheid vond ze meer in 's lands pakhuis op te nemen. Van dien tijd moet de verwildering van dien tuin dateeren, omdat het débouché naar de Oostkust veel lastiger was.

Nog staat nabij Oeloe Silajang de koeboe, die eenigen tijd geleden nog gebezigd werd. De versterking is slechts 8 vadem in het vierkant, voorzien van wallen en schildwachthuisjes. In die kleine ruimte kampeerden 50 man gedurende 2 maanden, om Oeloe Silajang tegen een inval van de Kampareezen, die hun bivouak op den Boekit Goeo, een hooge daartegenover staande rots, hadden opgeslagen, te beveiligen. De Kampareezen hadden daar een stelling ingenomen, waaruit zij moeilijk zouden zijn te verdrijven geweest. De Boekit Goeo is een over de Batang Silajang hangende steile rots, bestaande uit verschillende lagen en van eene hoogte van minstens 200 voet.

Een weg daaroverheen te maken is niet mogelijk, en er moet aan de natuur van de apen gedacht worden, toen de Kampareezen daar opklouterden. De natuur is wel den mensch te gemoet gekomen door een nauw voetpad langs den rechteroever van de Silajang te laten, dat over eene lengte van 50 meters onder het rotsgewelf doorgaat. Het is een belangwekkende plaats, niet alleen om het ongewone, maar ook om het geheimzinnige. Onder langs de rivier, bruisend zich een

doortocht banende door de vele rotssteenen in hare bedding, boven over een zwaar rotsgewelf met afhangende kegels, die aan druipsteen doen denken; aan de eene zijde de vol bewassen doch drassige oeverkant naast de rechtstandige zijde van een heuvel, aan de andere zijde de rotswand met zijne vele holen, die gewis naar het hart van den rots leiden, en zoo zij te bekruipen waren, groote leegten zouden te aanschouwen geven, dan wel zich zouden doen kenmerken als woningen van duizenden reptiliën. Algen van het zuiverst kopergroen hebben zich tegen dien wand gehecht, verzekerd daar een voortdurend bestaan te vinden, en van tijd tot tijd vermeet zich een parasiet aan den schralen wand een bestaan te zoeken; weinige echter die hier den strijd van het leven durfden wagen. Boven op de rots en langs haar steile wanden hebben de planten voldoende voedsel niet alleen om het leven te onderhouden, maar ook om tot groote boomen op te groeien, hebbende de wortels zich vastgehecht òf door eigen kracht òf door in de vele voren en voegen der rots in te dringen.

Nog onder den indruk van het aanschouwde kwamen wij aan de vereeniging van de Silajang en de Menjoesoeh. Het terrein was er zoo modderig, dat ik mijne schoenen moest uittrekken en op bloote voeten mijn weg vervolgen. Van daar uit wordt de Boekit Ganting Batoe bestegen, die zoo steil opgaat, dat de handen dikwijls een werkzaam aandeel moesten nemen aan het opklimmen. Aan den voet van dezen berg loopt de Menjoeroeh door een onderaardschen gang, waarvan de opening voldoende groot is om een mensch door te laten, doch die binnen groote ruimte moet bevatten. Duidelijk was hier de druipsteenvorming te zien. Naar visschers zeggen, moet de diepte van den gang niet meer dan 1 vadem zijn, terwijl de lengte ongeveer 3 uren is, te rekenen naar den duur van 6 flambouwen van semamboe.

Op den top van den daarover hangenden berg is de grens van Silajang met Moeara. Trapsgewijze gaat de weg van daar steil naar beneden, om dan langzaam stijgend door ladangs

van teboe, pisang, koffie, tabak, oebi, waar een zevental huizen staan, te geraken aan den voet van den steilen Boekit Pisang Nonas, aldus geheeten om de vele ananas, die daar groeit. Deze berg nog bestegen en Boengian ligt aan onzen voet, besloten tusschen twee bergen, den Pematang Madjoet en den Boekit Ajer Pantjoeran Ketjil, die slechts een kleine kloof openlaten, waarin de Ajer Boengian vloeit. Dicht bij de kampong werden wij ingehaald door Dato Bandara Kaja en Dato Garang, hoofden van die plaats, met een dozijn kamponglieden.

De hoogte en omvang der boomen in de kampong wijzen op een hoogen onderdom. Behalve de reeds meergemelde vruchtboomen vond ik hier ook den kaboe-kaboe of kapokboom, van eene hoogte en omvang als ik nog nimmer had aangetroffen. De grond schijnt er uitnemend geschikt te zijn voor koffie, want prachtige boomen bevinden zich om en nabij de kampong. De vruchten zijn klein, maar gaaf en helder van kleur.

Veertig huizen staan hier in drie rijen dicht op elkaar geschaard, aan de noord- en zuidzijde beschut door een aarden wal en dubbele pagger.

De nacht werd hier doorgebracht, en hoewel het logies niet tot de reinste behoorde, mocht ik dankbaar zijn beschut te wezen tegen den ingevallen regen en het hevige onweêr. Hoewel het te verwachten was, dat de wegen glad zouden zijn, vertrok ik den volgenden dag blootsvoets (met schoenen te loopen was trouwens niet meer mogelijk), door de hoofden van Poengian naar Moeara begeleid. Over slechts weinig dalend terrein langs de Ajer Poengian, die het pad telkens doorsnijdt, soms ook wel den eenigen weg uitmaakt, langs kreupelhout, ilalang, hooge varens, tusschen steile bergwanden, is de eerste plaats, waar men kan ophouden de bandjar Ngoenggoeng, gelegen op een heuvel, waar drie huizen staan, omringd van prachtige koffieboomen van 20, 10 jaar en jonger. De bewoners dezer huizen schijnen zeer nijver te zijn, want behalve met den rijstbouw en

koffieaanplant erneeren zij zich met de rameikultuur. Bosschen ramei bedekken den omtrek, welke gedeeltelijk geplant, gedeeltelijk van zelf zijn opgekomen. Van hier is het terrein weder zeer geaccidenteerd, totdat men aan de Soengei Lolo komt, een vloed van omtrent 20 meters breed en een paar voet diep, dien men oversteekt om dan geruimen tijd, dan eens op den rotsachtigen oeverkant, dan weder in het water den vloed te volgen. Dit is een gevaarlijk traject, nog verergerd was door den gevallen regen. Voorts werden nog een paar bandjars (ladangs) gepasseerd, alwaar hetzelfde te vinden was als in de hierboven genoemde, en zuchtend en hijgend bestegen wij den Akar Bergolong. Hier was het gevaar nog grooter dan langs de Soengei Lolo. Links een diepe ravijn en rechts een scherpe helling, waar geen pad was uitgehouwen, zoodat het lichaam onder een hoek van 50° a 60° op het vlak der voeten moest gesteld worden om te kunnen loopen, en zoo ging het opwaarts. Ongewoonte om op bloote voeten te loopen en de gladheid van den weg maakten, dat de tocht langzaam werd voortgezet. Ik kon daarbij de goede diensten waardeeren van de hoofden van Poengian, die mij zorgvuldig bewaakten en bij elken val terstond de behulpzame hand boden.

Aan den top gekomen, kon ik, gezeten op een schildwachthuisje van eene gewezen versterking van Moeara, mij verlustigen in een schoon panorama. Ten noorden liet de Batoe Bandang nog een tip van zijn gevaarlijk gesteente zien, terwijl de Boekit Madjoet zich op den voorgrond stelt om hem te maskeeren. In het noordwesten gaf de Pematang Damar Gedang een kegel te aanschouwen en een blauw overkleed dragende, vertoonde zich daar achter weder de Perhentian Lawas; in het noordoosten de sombere Toesam, sterk verschillende van de ten zuiden door een natuurlijke bergkloof te voorschijn tredende trotsche Nala, en hoezeer zich niet ganschelijk willende verraden, herkenden wij den in wit gaas gehulden Pematang Sangkar Poejoeh. Trotsch als eene leeuwin

op hare welpen, verheft zich ten westen de Lingga Koening, omringd van een zee van bergen, welker ruggen over en langs diepe ravijnen een weg vormen naar den voet van die Majesteit, waarin geesten (*begoe*) huizen, die het rijk van Kampar beschermen, als de bewoners hunnen wil volgen. Rechtstandige wanden verbieden den mensch daarop te stijgen, en wee den vermetele, die een toegankelijk punt tot den top weet te bereiken! Niet ongestraft verlaat hij die plek weder. Altijd blijft de dood hem nabij! Een gansche legende berust op den naam van Lingga Koening, eene vrouw, die de verleidingen der wereld willende ontgaan, op dezen berg zich onder de bescherming der geesten gesteld heeft.

Aan den voet van het gebergte Aker Bergolong bevinden zich de kampongs Pintoei Olak en Pintoei Moediq. Nog vóór ik geheel neergedaald was, kwamen Dato Bandara en eenige andere hoofden mij verwelkomen. Ik had hun van uit Parit den dag van mijn aankomst te Moeara medegedeeld. Wetende dat eene verfrissching den reiziger immer aangenaam is, hadden zij te Pintoei mangistan laten plukken, die wij in groote hoeveelheid aldaar aantroffen. Omringd van een groote menigte verschillende vruchtboomen, alsmede van koffie, staan in Pintoei Moediq 15 en in Pintoei Olak 14 onregelmatig gebouwde huizen. Beide kampongs liggen in een kom, welke eene kleine vlakte vertoont, waarmede is gewoekerd voor den aanleg van sawahs, zoodanig dat niet een stuk is overgebleven voor een voetpad, en wij door de sawahs moesten baggeren.

Maar nog waren wij niet op het einde van de reis. Met grimmig gezicht ontving ons de Boekit Pintoei. Het was alsof hij onzen doortocht wilde beletten, want was een glad terrein al niet nieuw meer, scherpe doornen en harde doode varenstengels deden telken male een pijnlijken kreet ontglippen. De top van dit gebergte is een bergpas van 5 à 6 meter breedte, met schuins opgaande wanden, die den bergtop in tweeën deelt. Er ligt iets onbeschrijflijk grootsch in die aaneenschakeling van bergen, welke de pas te aanschouwen geeft. Een berg

en al berg, met scherp geteekende lijnen, die de afgronden scheiden, nu en dan een streep daartusschen, wat aan een pad doet denken, altijd tusschen bosch, ilalang en varens, van tijd tot tijd lichtgroene plekken vertoonend, het bestaan van ladangs aanduidende, en gansch in de verte, uitstekend boven ander geboomte de zoo nuttige als sierlijke kokos, die het bestaan van een kampong doet vermoeden.

Werkelijk bevat deze plek een kampong, en wel de hoofdplaats van de VI Kota.

In het midden van het Middengebergte van Sumatra leeft in deze kampong een eenvoudig volk, dat nog half patriarchale zeden heeft behouden, trotsch op zijn nooit verlaten grond. Omgeven van rotsachtige bergen op ongeveer 10 meter boven het niveau van de Kampar-rivier, gelegen op den hoek, gevormd door de vereeniging van de Kampar Ketjil en de Soengei Solo ligt Moeara. De ligging is grootsch en schrikverwekkend. Wellicht reeds eeuwen trotseert die rotsachtige hoek de werking van twee rivieren, die onder bulderend geraas en met heyige vaart elkaar ontmoeten, maar even fier zich stellende als borstwering tegen het doordringen van de Soengei Lolo op eene hoogere plaats dan voorheen. Het klimaat is er frisch, de nachten zijn koud, maar eenzaam is het daar; die afgeslotenheid is terugstootend. Over de ontvangst had ik niet te klagen. Alle aanwezige muziekinstrumenten werden bespeeld en de taboe geslagen, toen ik dicht bij de kampong was. Terstond werden wij naar de balei geleid, waar weder vruchten werden aangeboden ter verfrissching.

Na het voor mij bestemde huis gezien te hebben, dat zoo onzindelijk en vuil was, dat ik niet besluiten kon daar mijn verblijf te houden, werd de balei voor mij tot huisvesting ingericht. Den volgenden dag verzocht ik Dato Bandara toea en Dato Bandara moeda bij mij te komen, en vroeg hun inlichtingen omtrent eenige verhalen, verbonden aan namen van bergen, waarover ik onder weg reeds had hooren spreken. Geleidelijk kwamen wij tot de geschiedenis

van zijn eigen land, welke in de hierachter gevoegde nota is te boek gesteld.

Ook kwam Dato Bandara terug op zijne samenkomst met den Kontroleur van Delden te Kota Tengah, waarbij hij gezegd had eene inlijving met Rau te wenschen. Ditmaal verklaarde hij dit weder. Ik liet hem mijne verwondering blijken, dat hij zoo'n bizondere voorliefde had voor Rau, daar het toch één Gouvernement is, dat zoowel Pangkalan als Rau bestiert. Hij onthield mij de gewenschte verklaring niet. Vooreerst zag hij in eene inlijving met Pangkalan een breuk tusschen Kampar en Panti en dat alzoo de door de voorvaders van beide hoofden gedane eed (vide nota) niet zoude gehouden worden. Die breuk bestond wel is waar reeds ten deele na de onderwerping van Panti, maar daaraan had het hoofd daarvan geen schuld. Nu hij echter de vrije keuze had, wilde Dato Bandara weder gemeenschappelijke belangen met Panti hebben. Nader verklaarde hij niet het minste belang te hebben met Gloegoer vereenigd te wezen. Gloegoer's hoofd was van een ander huis dan hij afkomstig en hoewel vroeger nauwe betrekkingen met Gloegoer zijn onderhouden, had deze negorij tegenover Moeara verraderlijke handelingen gepleegd, door zonder raadpleging met deze zoowel onlangs als vroeger aan het Gouvernement hare onderwerping aan te bieden. Nog zoude Gloegoer in den laatsten krijg met Silajang een valsche rol hebben gespeeld.

Eene andere verklaring, was dat de negorijen Kota Pandjang (Poengian) en Si Kamboeng, respectivelijk met Silajang en Panti gesticht, gevoegd bij Pangkalan, een wanverhouding zoude doen ontstaan met deze beide landschappen. Ik achtte het mijne taak niet hem te wederleggen, maar deelde hem mede, dat ik de zekerheid wenschte te hebben, dat zijn verlangen door de bevolking werd gedeeld, en dat de beste wijze hiervoor was een rapat uit te schrijven van alle hoofden en oudsten in geheel Moeara Soengei Lolo VI Kota. Hij zeide, dat de hoofden op die van Si Kamboeng na, allen tegenwoordig waren, en dat, zoo ik het wenschte, de rapat terstond kon gehouden worden. De

Jang di Pertoean van Padang Nonang en het hoofd van Panti waren met mij van meening, dat het goed zoude zijn zulks te doen, opdat ieder weder naar zijn negorij kon teruggaan.

De vergadering kwam bijeen, bestaande uit:

Tongkoe Bandara Toea, Soekoe Melajoe, gewezen hoofd.

1. Dato Bandara Moeda, Soekoe Melajoe, 1e hoofd.
2. Madja Lello, Soekoe Melajoe, samboetan van het 1e hoofd.
3. Tan Kabesaran, Soekoe Melajoe (poetjoeq).
4. Dato Maradja Lello, Soekoe Petopang, hoofd van Soengei Lolo.
5. Dato Bandara Kaja, Soekoe Melajoe, van Kota Pandjang (Poengian).
6. Dato Garang, Soekoe Melajoe, 2e hoofd van Kota Pandjang.
7. Dato Mahoedoen, Soekoe Piliang, hoofd van Rotan Getah.
8. Dato Mendinding Alam, Soekoe Melajoe, hoofd van Sopan.
9. Dato Himbang Langit, Soekoe Tandjong, hoofd van Pintoei.
10. Dato Madja Kaja, Soekoe Mandheling, (soekoehoofd).
11. Dato Madjo Besar, Soekoe Petopang, (soekoehoofd).
12. Dato Radja Melana, Soekoe Piliang, (soekoehoofd).
13. Tan Si Maradja, Soekoe Piliang,
14. Padoeka Maradja, Soekoe Mandeling,
    beiden samboetan van de Soekoe's,
15. Ampanglima Soetan, Soekoe Mandheling,
16. Ampanglima Prang, Soekoe Mandheling,
17. Ampanglima Sati, Soekoe Melajoe,
    welke drie doebalangs zijn.
18. Padoeka Radja, Soekoe Petopang, samboetan van het hoofd van Soengei Lolo.
19. Mengkoeto Soekoe Melajoe, samboetan van het hoofd van Poengian.
20. Baginda Djelo Soekoe Piliang, samboetan van het hoofd van Rotan Getah.

21. Dato Padoeka Sati, Soekoe Piliang.
22. Baginda Sripada, Soekoe Mandeling.
23. Dato Baginda Sati, Soekoe Petopang.
24. Dato Orang Kaja Besar, Soekoe Petopang.
25. Ampanglima Radja, Soekoe Piliang.
26. Ampanglima Soetan, Soekoe Mandeling.

De overige niet genoemde hoofden en oudsten waren naar de Oostkust gegaan, of, zooals met Si Kamboeng het geval was, niet opgekomen.

Om de aanwezigen niet teleur te stellen, opende ik de vergadering met eene dankbetuiging voor de goede ontvangst, die ik hier genoten had, en de verzekering dat het mij goed deed, in deze streken zulk eene goede gezindheid jegens het Gouvernement te bespeuren.

„Jaren en jaren heeft Moeara bestaan, maar is er vooruit-„gang te bespeuren, is de toestand beter dan voorheen, was „die vroeger anders? Heeft Dato Bandara al den vader in „het Gouvernement gezocht, onder wiens machtige vleugelen hij „en zijn volk zich zal kunnen opheffen, opdat vooruitgang in „plaats van stilstand trede, is de meening van de bevolking „ook dezelfde? Hoofden, gij die hier aangezeten zijt en uw „volk vertegenwoordigt, zijt zij allen eens van zin en eens „met Dato Bandara?".

Een bevestigend antwoord werd van ieders lippen vernomen, waarop ik hun beloofde hunne stemming aan het Gouvernement mede te deelen.

Dato Bandara Kaja, hoofd van Boengian, vroeg daarop het woord en verzocht mij te verklaren, of Moeara bij Rau zoude worden ingelijfd. Ik deelde hem mede, dat ik mij slechts bepalen kon tot de verzekering, het gezegde in de vergadering ter oore van hooger autoriteit te brengen.

Dato Bandara nogmaals het woord nemende, verzocht mij mede aan den „toean besar" mede te deelen, dat zijn volk de verliezen in den Silajangschen krijg nog niet was te boven gekomen, dat een derde van de bevolking naar de Oostkust was

gegaan om daar verdiensten te zoeken, en dat hij daarom gedurende een jaar vrijstelling van heerendiensten wenschte te hebben.

Na de vergadering werden op mijn verzoek spelen uitgevoerd. Dato Bandara bood mij een geit aan, die ik dankbaar aannam, liet slachten en het vleesch er van uitdeelen.

Hevige regens hielden mij den 15^{en} te Moeara. Ik had het voornemen opgevat dien dag naar het omtrent 4 paal verwijderde Soengei Lolo te gaan, alhoewel mij die tocht door de hoofden ernstig werd ontraden van wege de groote steenen en den gevaarlijken weg langs die rivier. De weg is de rotsige oeverkant en loopt over niets dan groote steenen. Met regen zouden de inlanders zelven er tegen opzien zich derwaarts te begeven. Toen het ook den volgenden dag dreigde te regenen, besloot ik den terugtocht te aanvaarden, en mij niet naar Rotan Getah te begeven, wat in de gegeven omstandigheden volgens het larashoofd van Panti en de Kamparsche hoofden voor ons eene onmogelijkheid zoude zijn. Om 6 $^1/_2$'s morgens opgebroken, was ik eerst om 4 uur 's middags te Oeloe Silajang, in drooge tijden voor den inlander nog geen halve dag loopens. De hellingen waren zoo glad, dat ik mijne voeten niet schrap kunnende zetten, mij moest laten glijden. De overtocht over de Soengei Lolo, die inmiddels gerezen was, was ook niet aangenaam. Tot over het midden liepen wij in het water en moest ik mij wegens de steenen en den hevigen stroom aan twee menschen vastklemmen, wilde ik niet van de voeten gelicht worden.

Door de voorkomendheid van Soetan Bangkaoeloe trof ik te Oeloe Silajang de paarden aan, die ons nog vóór donker te Parit brachten.

Dienzelfden avond waren de hoofden van Parit bij mij en boden ons een karbouw aan, dien zij den volgenden dag wilden slachten, terwijl Dato Panghoeloe Besar zijne goedgezindheid sterker wilde doen uitkomen door het voornemen te kennen te geven bovendien een geit te slachten. Alzoo bleef

ik den 17en aldaar en had gelegenheid nog meer gegevens voor land- en volkenkunde te verzamelen. Voortdurende regen en hevig onweer deden mij vreezen, dat ik Kampong Baroe en Sopan aan gene zijde van de Silajang niet zoude kunnen bereiken, welke vrees versterkt werd door het bericht dat die rivier nabij Parit zeer gezwollen was. Ik had het wassen van het water reeds bij Kampong Tengah opgemerkt, waar de paarden tot aan den buik in het water liepen. En toen ik den volgenden dag den weg naar Kampong Baroe opging en voor de Silajang stond, kon ik niet besluiten, indachtig aan den wenk om in den kortst mogelijken tijd mijn zending te volvoeren, te wachten totdat het water zoude gezakt zijn. Daarom veranderde ik van koers en vertrok naar Ajer Tjotjang om verder Loeboeq Gedang te bereiken. Even voorbij Batoe Kambing, na het oversteken van de Silajang over de hiervoren reeds genoemde brug, die in dit jaar wel voor het laatst daar zal gestaan hebben, omdat de pijlers door den stroom uit hun verband zijn gerukt, gaat de weg rechts af. De Melantjar en de Soengei Toedjoeh hadden den ouden weg reeds vernield en de daarover gelegde bruggen weggeslagen. Ten gevolge van den regen hadden aardstortingen plaats gehad, en het was niet mogelijk den ouden weg, anders dan door het uitkappen van een nieuwen, weder te bereiken.

De weg naar Ajer Tjotjang loopt voortdurend langs de Silajang, die hiermede een vallei vormt, waarvan de grond, zeer zandig en modderig, bedekt is met laag bosch. Toch schijnt de grond op het hooger gelegen Ajer Tjotjang goed voor koffie te zijn, te oordeelen naar den staat van een door de kampong onderhouden koffietuin. Verder gaande laat men de Silajang rechts en gaat het weder stijgende en dalende tot aan de uitwatering van de Ajer Apem in de Soempoer. Uit de sporen, den vorigen dag door het water van de Soempoer in de kloven achtergelaten, konden wij besluiten dat het water merkelijk was afgenomen. Werkelijk was het sedert 12 uren 2 vadem gezakt. Door

de hulp van Dato Gampo Alam, wien ik mijne komst nog nader had doen weten, vonden we aan de Moeara Apem een sampan, die ons over de Apem voerde. Nog een paal ver werd de oever van de Soempoer gehouden, waar wij tot onze knieën in den modder zakten. Dit was even onaangenaam als vermoeiend, vooral toen een regenbui onzen tocht bemoeilijkte.

Grootsche tafereelen hadden wij achter ons gehad, waar eeuwen lang vulkanische krachten de groote granietmassa's opgeheven en aardbevingen duizenden mijlen oppervlakte beroerd hebben, hier rotsen splijtend, daar den bodem scheurend, dalen en bergen, kloven en ravijnen vormende. Niet minder treffend is het, als het water, in drooge tijden zoozeer geminacht, wanneer een klein kind het vermag te doorwaden, door regens gezwollen, zich uitzet tot een stroom, die alles, wat op zijn weg komt, vernietigt, rotsen doet wankelen, boomen ontwortelt, dood en verderf over mensch en dier aanbrengt en alles in zijne nabijheid aan verwoesting prijsgeeft.

Zonder geraas, maar golvende en met verbazende snelheid stroomde de Soempoer daar voorbij, na den vorigen dag rijstvelden te hebben verwoest, huizen en vaartuigen medegesleept, boomen ontworteld, geheele bamboestoelen geknakt en uit den bodem gerukt, die voortdreven om naar elders te worden verplaatst.

Arme lieden, die weeklaagden over het verlies van veld en huis, en voor den bandjir naar hooger gelegen terrein hadden moeten vluchten, een koffietuin van 2 of 3 jaar oud, waarvan nauwelijks iets te herkennen was, getuigden mede van den verdelgingskrijg, dien de Soempoer hun had aangedaan.

Een sampan bracht ons hier aan den overkant, waar de kampong Pasir Pinang op een hoogte lag, met een bergrug beoosten er van geheel tot ladangs bewerkt, en waarachter als een muur de Boekit Gedang donker tegen het witte uitspansel afstak.

Pasir Pinang is een kleine kampong van 10 huizen, de

eenige in Loeboeq Gedang, die koffie produceert. Een groote omweg moet wegens den Boekit Boekoer gemaakt worden, om Loeboeq Gedang, welke plaats linea recta slechts 2 à 3 palen van Pasir Pinang ligt, te bereiken. De weg voerde ons voortdurend door ladangs en wij kregen telkens de Rausche en Mandelingsche bergen voor oogen, totdat op den Pematang Maradjelei in een vallei Loeboeq Gedang te zien was, waarlangs de Soempoer vloeit.

Toen wij de kampong naderden, stoof plotseling iemand van achter mij vandaan, die fluks een stok opnam en op de taboeh sloeg. Was ik reeds over die daad verrast, nog meer keek ik op bij het bericht, dat de man, die dat had verricht, Dato Gampoe Alam was. Hij had mij van Pasir Pinang gevolgd, maar zich zoo op den achtergrond gehouden, dat naar ik geloof, de hoofden van Rau, zooals zij mij ook bekenden, hem zelfs niet herkend hadden. En wel had hij reden voor het Gouvernement bevreesd te zijn. Hij dacht zeker de wrekende Nemesis te vinden, die oordeel zoude vellen over zijne vele ongerechtigheden, waardoor zijn land ontvolkt was, hij zijn kamanakan van zich ontvreemd en zich den haat zijner onderhoorigen op den hals gehaald had. Reeds te Silajang had ik het een en ander vernomen, maar was niet tot een onderzoek overgegaan, en had gedaan, alsof ik niet verstond, maar toen de klagers zich rechtstreeks hadden gewend tot de Rausche hoofden, die mij daarvan mededeeling hadden gedaan, mocht ik het in het Gouvernement gestelde vertrouwen niet beschamen. Een ergerlijk feit o. a. was, dat Dato Gampoe Alam een overledene niet had willen doen begraven, omdat diens kamanakan de nagelaten schuld niet voldaan had. Dit had met vier lijken plaats gevonden, waarvan een tot acht dagen boven de aarde aan verrotting bleef prijs gegeven.

Een ander feit was, dat hij op eigen gezag zijne soekoehoofden ontslagen en nieuwe aangesteld had. Voorts had hij zijn kamanakan samboetan Imbang Langit, die hem vol-

gens de adat moet opvolgen en het medebestuur heeft, van zijne waardigheid ontzet en van de opvolging uitgesloten, en in zijne plaats zekeren Dato Mendinding Alam gesteld.

In de uitoefening der rechtspleging stoorde hij zich niet aan adat of oendang oendang, en strafte willekeurig. Beriepen de gestraften zich op de adat of oendang oendang, dan verkocht hij hun goed.

Ik verzocht Dato Gampoe Alam bij mij te komen en maakte hem met de tegen hem ingebrachte klachten bekend. Hij zeide er niet veel op, maar mij het recht niet toekennende over hem te oordeelen, gaf ik hem te kennen, dat ik die klachten niet wilde onderzoeken, maar dat de algemeene ontevredenheid en het overgroote verloop onder zijne bevolking hem als hoofd reeds veroordeelde; dat het Gouvernement zeker van hem verwachtte, dat hij zijn land met rechtvaardigheid zou besturen; dat het zelf de adat zijner onderdanen eerbiedigde, en zeker niet zoude dulden, dat in zijne grenslanden de hoofden dit niet deden ten opzichte hunner onderhoorigen en beroering, krijg en omwenteling veroorzaakten. Dato Gampoe Alam begreep mij en wilde den klagers te gemoet komen; hij zoude de soekoehoofden volgens de adat en Imbang Langit in hunne waardigheid herstellen.

Bij zulk een ongeregelden stand van zaken zoude het van weinig beteekenis geweest zijn, als hij zijn verlangen te kennen had gegeven om onder geregeld bestuur te geraken, hoezeer ik ook overtuigd ben, dat het de wensch van de bevolking is. De ontvangst te Pasir Pinang was hartelijk. Dadelijk werden ketan, pisang en koffie voor de hoofden geplaatst en het was blijkbaar een teleurstelling, dat wij daar niet bleven overnachten.

Loeboeq Gedang vertoonde zich als een ongeregelde kampong van 23 woningen, de eene nog armoediger dan de andere. Na alle mogelijke inlichtingen omtrent land en volk te hebben ontvangen, begaven wij ons den 20^{en} op weg naar Mara Tahis. Een paal ver ging het langs den oever van de Soempoer, waar deze rivier weer een massa slib had achtergelaten, totdat

Troesan werd bereikt, een kleine kampong van huizen, geheel omheind tot wering van de karbouwen. Voorts ging het weder over berghellingen en kloven tot aan den voet van den Boekit Pampang. Deze berg, een uitlooper van den Roempang, maar een op zich zelf staanden kegel vormend, is dicht begroeid, doch zooals de stand der boomen aangeeft, wegens de steile helling ongeschikt voor bebouwing. Met heel veel moeite bestegen wij hem, maar werden rijkelijk daarvoor beloond, toen wij op den top den loop van de Soempoer konden ontdekken, die zich uit Rau in oostelijke richting tot aan den voet van dezen berg voortbeweegt, om dan zuidwaarts haren loop te vervolgen. Van hier zagen wij de westelijke grensbergen van Rau over al de oostelijke heen en ware de lucht niet zoo met dampen bezwangerd geweest, wellicht had de Ophir zich ook doen kennen.

Geleidelijk opwaarts tusschen hoog ilalang bestegen wij den 2 à 3 paal verwijderden top van den Pematang Boekit Toedjoeh. In het westen niets dan ilalang, in het oosten de Boekit Roempang en in het zuiden de vallei van Silajang en de bergen van Kampar, die duidelijk waren te herkennen.

De weg was weinig meer dan een geul, door den gevallen regen uitgediept, dan eens leidende door ilalang, dan weder door laag bosch. Langs de Ajer Tahis was het pad wegens de natheid van het terrein bijkans onbegaanbaar. Wortels van boomen, dorens, varens, enz. bemoeilijkten het gaan.

Bij Batong Boesoeq, een kampong van Mara Tahis, met 18 huizen, kwamen de hoofden ons te gemoet, en brachten ons naar de kampong. Met stille trom werden wij aldaar ontvangen. Hoe vermoeid ik ook was, hoezeer mijne beenen pijn deden, daar ik steeds genoodzaakt was op bloote voeten te loopen, ik kon niet besluiten aldaar te overnachten, omdat de huizen er te vuil uitzagen en men geen stap in de kampong kon doen, of men zat in den modder, veroorzaakt door de karbouwen, die vrijelijk daar dag en nacht rondliepen. Daarom ging ik door naar het 5 of 6 paal verwijderde

Kota Sawah, een kampong ressorteerende onder Kota Radja. Ik had tevens gelegenheid aldaar de koffie te inspekteeren. De aanplantingen zijn van 1876 tot 1879, en er zullen ongeveer 4000 boomen staan. Heel veel vrucht hebben zij nog niet geleverd, blijkens hetgeen er in 's lands pakhuis wordt ontvangen. Door den verren afstand van Rau is daar sedert 1841 nooit een ambtenaar geweest.

Maar Kota Sawah bezit uitgestrekte ladangs, die men alle bij het gaan naar Mara Tahis passeert. Na ons een weinig op zeer geaccidenteerd terrein bewogen te hebben, traden wij een bosch in, waar de weg voortdurend daalt naar de oevers van de Ajer Tahis. Van tijd tot tijd was er een opening in die massa van boomen en konden wij het lage bergland van Mara Tahis aanschouwen, dat ten noorden beschut wordt door de aan Parit (Padang Lawas) grenzende bergen Si Melemboe, Pematang Poetoes en Tambangan Ajam. Vijf malen moest de Ajer Tahis doorwaad worden, waarin het water weder zoo gezakt was, dat wij slechts 3 voet diepgang hadden. In verbazende kronkelingen, al bruisend tegen de vele daarin liggende rotssteenen, gaat deze rivier naar de Tibawan, waar tegenover Mara Tahis de uitstorting plaats heeft.

Het terrein geeft weinig afwisseling, daar slechts ilalang, glaga en kreupelhout elkander afwisselen. De grond, een zandachtig klei, gaf vele steenen te zien. Nabij de uitwatering van de Soengei Rau in de Ajer Tahis waren ladangs aangelegd, waarvan de padi ongeveer eene maand oud was. Het pleit niet voor den grond van Mara Tahis, dat de bewoners 4 palen ver van hunne woonplaats gronden tot ontginning zoeken, en hoe meer wij deze plaats naderen, hoe dorder het er uitziet. Aan den oever van de Tibawan gekomen, was de stand van het water zoo hoog, dat mijn goed onmogelijk droog kon overkomen. Van 4 meter was de rivier verbreed tot 20 meters, en zoo diep, dat de overkant niet dan zwemmende kon worden bereikt. Een hangbrug van aoer-aoer en akar had er bestaan, om in tijd van nood de kampong te

kunnen bereiken, maar was door ouderdom gebroken, en men had niet gezorgd ze door een vlot te doen vervangen. Men scheen te verwachten, dat wij den anderen oeverkant al zwemmende zouden bereiken, althans men zag niet naar een middel uit, om ons te hulp te komen.

Ja, toen ik den mij begeleidenden oppasser naar Dato Soetan had gezonden met het bericht, dat ik voor de Tibawan aangekomen en niet voornemens was over de rivier te zwemmen, toen eerst kwam een vlot afdrijven, dat dus reeds gereed scheen te zijn. Ik vond deze handelwijze zeer vreemd en heb er ook later geene verklaring voor kunnen vinden.

Dato Soetan ontving ons aan de overzijde der rivier, waarna wij ons stilzwijgend naar de een kwart paal van daar verwijderde kampong begaven. Ik nam mijn intrek in het huis van Dato Soetan, dat door de bewoners ontruimd was, eene groote woning met een opzettelijk voor mij opgestelde balei.

De plaats ligt op eene vlakte, die groot is, wanneer men de vele omliggende zeer kleine heuvels niet mederekent. Deze vlakte, gevormd door de Sibintajin en de Tibawan, kan helaas! niet die voordeelen opleveren, die men er zoo gaarne van verwachten zou. Een diepe zandlaag bedekt dien schralen kleigrond, waar sawahs zijn aangelegd, omdat in den ganschen omtrek binnen de 4 palen geene deugdelijke gronden worden gevonden om ladangs te maken. Ook koffie, hoe tallooze malen ook geplant, wil daar niet gedijen. Na een kort bestaan vinden de jonge boompjes den dood.

Gedurende mijn verblijf aldaar den 22^{en} en 23^{en} Maart kreeg ik van Dato Soetan betere gedachten, dan ik mij in den beginne van hem had gevormd. Hij is een man van ruim 60 jaar oud, wat ik opmaak uit zijn zeggen, dat toen hij in 1838 den tocht naar Dalo Dalo medemaakte, hij reeds vader was van een vijfjarigen zoon. Zijn uiterlijk heeft iets belangwekkends. Hoog en zwaar gebouwd, draagt zijn lichaam een mooi gevormd hoofd met heldere kijkers en omzoomd met grijs haar

en een witten baard, waartegen het bruine van zijn gelaatskleur een schoon effect maakt. Er is iets Germaansch in zijn uiterlijk, ook de op het gelaat van den Germaan zoo veelvuldig voorkomende trek van zachtmoedigheid wordt bij hem teruggevonden. Zijn gang heeft daarbij iets fiers en afgemetens, dat denken doet aan iemand, die de gewoonte heeft van te bevelen, niet alleen met woorden, maar ook om door gebaren daaraan kracht bij te zetten. In één woord, hij is eene gunstige verschijning onder het volk, dat zich onder zijne bevelen heeft geschaard.

Ter verwelkoning slachtte hij een karbouw en een geit, onder mededeeling dat de bevolking te zijnent te arm was om ons iets anders aan te bieden. Hij verstrekte mij verscheidene inlichtingen, die mij van veel nut waren. Ook sprak hij van den Kommandoer Boelan (de Heer Ivatts), met wien hij den tocht naar Dalo Dalo medemaakte, ook over den toeankoe van Tamboesei.

Over zijne verhouding tot Loeboeq Gedang en Silajang reppende, kwam hij tevens op het door mij verrichte in die landstreek, en verklaarde te nauw aan Mapat Toenggoel verbonden te zijn, om niet gemeenschappelijke belangen voor te staan. Ik antwoordde hem, dat ik hem gaarne die woorden in de rapat zou hooren herhalen, wat hij dadelijk bereid was te doen. De hoofden der verschillende kampongs waren ter plaatse aanwezig en toen ik den volgenden dag in de rapat verscheen, waren daar tegenwoordig:

Dato Soetan, Soekoe Petopang, 1e hoofd.

Radja Lelo, Soekoe Petopang, 2e hoofd, hoofd van Sibintajin, samboetan van Dato Soetan.

Radja Merlinggang, Soekoe Petopang, tiang di balei, hoofd der 4 soekoes, samboetan van Radja Lelo.

Radja Bedjajo, Soekoe Kandang Kapoeh, soekoehoofd.

Dato Bongsoe, Soekoe Petopang, soekoehoofd.

Soetan Bano, Soekoe Melajoe, soekoehoofd.

Soetan Bangoen, Soekoe Mandeling, soekoehoofd.

Dja Berajoen, Soekoe Petopang, hoofd van Koeboe Baroe.
Soetan Megol, Soekoe Petopang samboetan.
Dato Kaja, Soekoe Petopang, hoofd van Batong Boesoeq.
Soetan Perhimpoenan, soekoe Petopang, samboetan.
Dato Batoeah, Soekoe Petopang, soko van Roembei Moeara Gagah.
Bagindo Tan Amat, soekoe Petopang, samboetan.
Dato Sati, Soekoe Melajoe, hoofd van Roembei Moeara Gagah.
Dato Moentja, Soekoe Melajoe, samboetan.
Dato Bandaro Sati, Soekoe Melajoe, 2e hoofd van Roembei Moeara Gagah.
Dja Panghoeloe, Soekoe melajoe, samboetan.
Soetan Merlinggang, Soekoe Petopang, hoofd van Béné.
Madja Lelo, Soekoe Petopang, samboetan.

Madja Indo,	Soekoe	Melajoe	kamanakan en orang patoeh.
Mara Djati	"	Petopang	
Soetan Berajoen	"	"	
Dato Kabesaran	"	"	
Imam	"	"	

Toen wij gezeten waren, nam Dato Soetan het woord. Hij deed verslag van mijne reis en betuigde zijn genoegen, dat ik ook zijn land bezocht. Verder verhaalde hij, dat, naar hij gehoord had, Silajang had gevraagd, of een kontroleur daar mocht worden geplaatst; dat hij zich ook met dien wensch vereenigde, want dat hij sedert de vestiging van ons bestuur in Rau, dit getrouw was blijven aanhangen. Hij maakte mij echter indachtig, dat zijn land niets opleverde, wat eenigszins voordeel kan geven en dat in de toekomst ook weinig van den grond zoude te wachten zijn. "*Ndo baitoe*" was zijn slot, tot de andere hoofden zich wendende, waarmede zij allen instemden. Ik herhaalde wat ik ook te Silajang had gedaan, dat ik van hunne gezindheid verslag zou doen aan het Gouvernement.

Het weder was mij voortdurend ongunstig. Elken dag re-

gende het met zware buien. De Tibawan was zeer gezwollen, zoo ook de Ajer Tahis, die ik op mijn weg naar Sibintajin drie malen moest doorwaden en waar ik tot aan mijn middel in het water ging. Bij de ladangs Rau Rau steeg de weg aanmerkelijk en was het voorts een moeilijk terrein om te begaan; van tijd tot tijd waren de bergen van Rau's grenzen te zien, anders ging de weg door lage bosschen en hooge ilalang. De kampong Sibintajin ligt op eene hoogte aan de vereeniging van de Ajer Pring en de Ajer Sibintajin en bevat 19 slechte woningen en een groot aantal doode klapperboomen. Dit laatste is wellicht een gevolg van de onreinheid der bevolking, die de karbouwen in de kampong laat losloopen, waardoor deze den anders harden zandigen kleigrond in een modderpoel hebben herschapen. Virgilius toespraak in Dante's Inferno: „guarda e passa", — zie en ga voorbij — zoude ik ook hier evenals te Patong Boesoeq in praktijk hebben gebracht, ware het mogelijk om in de nabijheid een beter toevluchtsoord voor den regen en een veilig nachtverblijf te bekomen. De dichtst nabij gelegen kampong, Koeboe Baroe, is omstreeks 10 palen van hier verwijderd. Maar mijne voeten waren zoo gezwollen van de vele wonden, die ik onderweg bekomen had, dat er niet aan te denken viel, om na een marsch van omstreeks 14 palen langs een bergpad nog die 10 palen in aanhoudenden regen af te leggen met de kans een even vuile kampong aan te treffen. Ik was dus wel genoodzaakt mij in mijn lot te schikken. Zoowel hier als in alle kampongs, waar ik mijn nachtverblijf had gehad, werden 's nachts wachten uitgezet, maar trots hunne waakzaamheid konden de karbouwen vrij in den reeds voor het huis bestaanden modderpoel baggeren en mij uit den slaap houden. Herhaaldelijk liet ik ze wegjagen, maar telkens kwamen zij terug, om, nadat ze eenigen tijd in den modder gewenteld hadden, met een „hush" „hush" weder verdreven te worden.

Reeds vóór zonsopgang maakte ik mij gereed om dit onherbergzame oord te verlaten en den weg naar Kota Radja

te zoeken. Ik was reeds een heel eind gevorderd, toen de zon in het oosten begon te dagen en een roode tint, als van een smeulend vuur, dat achter die donker geteekende bergen had gebrand, de ochtendschemering verdreef. De zon, nog niet zichtbaar, verspreidde haar schijnsel over het hemelgewelf, het aan de hoogste bergtoppen mededeelende, om zich verder en verder uit te strekken over de lager gelegen bergen en dalen. De nacht had voor den dag plaats gemaakt.

Een sterk contrast leverde het terrein om den Pematang Pandjang, waarop ik stond. In het noorden de Koebangan Badaq, op wiens zich naar het zuidwesten uitstrekkenden bergrug de wouden de door verdamping ontstane wolken nog terughielden, als het ware een schakel vormende met de met ondoordringbare bosschen begroeide Boekit Poesoe, Si Malemboe, Tambang Ajam, Roempang en Lingga, die het lage bergland van Mara Tahis insluiten; ten westen en ten zuiden de met dorre ilalang begroeide bergenreeks, die het grensgebergte van Langoen en Loeboe Lajang uitmaakt, wier hoogste toppen Saligara en Siloewar zich in goudglans baadden, voor den benevelden grond van den Boekit Loeboei; ten zuidoosten lichtgroene rijstvelden van de kampong Batong Boesoeq aan de hellingen van den Pematang Poeding, sterk afstekende tegen de geele kleur van de zich overal indringende ilalang, en ten oosten de nauw door lage bergen ingesloten vlakte van de Sibintajin en Tibawan, door dichten dauw tegen de scherpe zonnestralen beschut. Geen rauwe kreet, die het aanwezen van den koning der wouden deed vermoeden, geen getjilp van gevederde zangers, die hun morgenlied aanhieven, geen geritsel, veroorzaakt door eenig dier, dat ontwakende zich naar de bronnen begaf; slechts het ruischen van de aan ons oog onttrokken Soengei Obak verbrak de doodsche stilte, die alom heerschte.

Wij hadden eene lange dagreis voor ons. De afstand van Sibintajin naar Kota Radja wordt geschat meer te bedragen dan die van Rau naar Panti, en dewijl wij dat traject in eens

moesten afleggen, konden wij ons niet langer aan onze gemoedsstemming overgeven, wilden wij niet verblijven op den Perhintian Batoe Ampar aan den oever van de Sibintajin of op den Boekit Tonas, waar een $1^1/_2$ meter hooge en 6 meter lange loods voor reizigers, die in de bergen moeten overnachten, was opgesteld.

Wij vervolgden onzen weg en bij de omtrekking van den Boekit Kota Tinggi verloren wij het vermelde panorama uit het gezicht en bleef slechts de Siloewar als een dreigend spook zich vóór ons verheffen. Die berg werd gedeeltelijk bestegen en omgetrokken, en weder vertoonden zich nieuwe laagten en hoogten, die op den Boekit Aseh, den hoogen linkeroever van de Batang Aseh, duidelijker vorm en gedaante verkregen. Vóór de bestijging van den Boekit Aseh hadden wij gelegenheid onder de schaduw van klapperboomen van een verlaten kampong van Kota Radja uit te rusten en te genieten van den lommer, wat wij sedert een paar uren hadden moeten ontberen, daar de overgetrokken bergen geen ander gewas dan ilalang opleverden. Fluks werden eenige klappers uit de boomen gehaald en ook onze dorst vond lafenis in het verkoelende klapperwater. In de nabijheid van deze plaats schijnen warme bronnen te bestaan, te oordeelen naar het gevoel, dat ik had bij het doorwaden van de vele moerassen aan den voet van den Boekit Aseh.

De berg gaat steil op, maar de bestijging was ons gemakkelijk gemaakt door trapjes, die in den bergwand waren aangebracht. Onder het afstijgen van dezen berg zouden wij een liefelijker berggezicht genoten hebben, ware het niet dat werwaarts wij onze blikken ook wendden, de regen over het omliggende land viel. Slechts was de berg Mangkaïs in een dikke mist te ontwaren, aan welks voet Kota Radja aan de van noord naar zuid stroomende Batang Aseh ligt. Om 4 uren in den middag bereikten wij Kota Radja, en daar vonden wij paarden, die ons naar Rau brachten, waar wij om zes uur aankwamen.

NOTA

BETREFFENDE DE ONAFHANKELIJKE LANDSCHAPPEN

MAPAT TOENGGOEL EN MOEARA SOENGEI LOLO VI KOTA

DOOR

J. B. NEUMANN.

GESCHIEDENIS.

De geschiedenis van een Indisch volk, wanneer zij slechts gekend wordt uit mondelinge overleveringen, beweegt zich in een nog niet ver verleden tijdperk in het rijk der mythen en sagen. Schuchter als zij is om in het licht te treden, verbergt zij, als de zee hare parelen, die feiten, welke de waarheid van de verdichting zouden kunnen doen kennen. Zoo ook hier. Wij behoeven echter niet zoo diep in dien chaos van mythische voorstellingen door te dringen, waaruit moeilijk een afgerond geheel zoude zijn te vormen. Het is slechts tot den tijd, toen Batakkers een drie- of viertal eeuwen geleden deze streken bezetten, dat wij kunnen teruggaan om eenigszins op geschiedkundig terrein te geraken.

En dat Batakkers ook hier voor eeuwen het heerschende element zijn geweest, getuigen de graven, die door hun vorm (een groot vierkant, waarop of om groote steenen) niet tot het Hindoesche en door hunne ligging niet tot het Mohammedaansche tijdperk kunnen behooren, getuigen voorts nog verscheidene heuvels, die sporen dragen van vroegere vestigingen.

Buitendien spreekt de overlevering van een aanwezen van dat ras, dat òf spoedig door geweld, òf langzamerhand door de Maleers van Oost en West is verdreven. Er wordt gewag gemaakt van een afstammeling van het Menangkarbouwsche vorstenhuis, als stamvader der hoofden in de landstreken bekend onder den naam Mapat Toenggoel. De verhalen zijner omzwervingen, in verband gebracht met den oorsprong van verschillende rijken in Midden- en Oost- Sumatra, doen veronderstellen, dat de vestigingen in deze streken dagteekenen van den tijd, waarin het rijk van Pager-Roejoeng in grooten bloei verkeerde onder het bestuur van den vorst Alam Sjah Sipoet Alaidin, (?) omstreeks het einde van de 16e of het begin van de 17e eeuw.

Hoe dit ook zij, als stamvader der hoofden van Mara Tahis, Loeboeq Gedang, Silajang en Djepang, te samen uitmakende Mapat Toenggoel, wordt aangemerkt zekere Soetan Merlinggang, die na vele omzwervingen zich te Kota Rau met zijne hoogst zwangere zuster vestigde. Deze beviel van een zoon, die te zamen gezoogd werd met den zoon van Soetan Merlinggang, wiens vrouw kort na de bevalling was overleden.

Soetan Merlinggang nam hem later mede naar Kota Maloehir en Magoga (Langoen), Doesoen Tinggi en Tandjong Si Alang (Kota Radja) en ten laatste ook naar Mara Tahis (samentrekking van Moeara Ajer Tahis). Uitvoeriger dan van zijn verblijf in andere streken wordt omtrent de vestiging van Mara Tahis gesproken. Na langdurige oorlogen werden de Batakkers onder het hoofd Pak Marata verdreven naar Angkola, alwaar thans nog een Soetan Mara Tahis moet bestaan.

De nieuwe vestiging nam zoo spoedig in bloei toe, dat daaruit nieuwe volkplantingen konden uitgezonden worden. De kamanakan van het hoofd van Mara Tahis, Radja Lela, vestigde zich aan de uitwatering van de Ajer Pering in de Sibintajin en gaf aan de nieuwe kampong den naam van deze rivier. Een jongere broeder van Dato Soetan (galar van den zoon van Soetan

Merlinggang), hoofd van Mara Tahis, huwde met de dochter van het Bataksch hoofd Soetan (Dja?) Berajoen van Kota Bargot. Bij haar kreeg hij twee kinderen Nan Gagah en Nan Labih; bij eene zuster van zijne eerste onderwijl overledene vrouw werd de latere stichter van Koeboe Baroe, Dja Berajoen, verwekt.

De kampong Batong Boesoeq werd gesticht door een der kamanakans van een later hoofd van Mara Tahis.

Roembei bestaat uit twee verschillende kampongs, waarvan de een Roembei Moeara Gagah eene kolonie van uit Mara Tahis, de andere Koeboe Roembei eene van uit Silajang is. Béné werd de eigenlijke woonplaats van Soetan Merlinggang.

De zoogbroeder van Dato Soetan, bekend onder den titel Sensang boeloe (letterlijk vertaald „rechtopstaande haren") was onderwijl de Soempoer afgevaren, tot hij bij Kota Gloga in Taloq eene ontmoeting had met de daar wonende Batakkers, die hij verdreef. Iets meer benedenstrooms aan den oever van de Soempoer stichtte hij nabij een groote kolk de daarnaar geheeten kampong Loeboeq Gedang. Zijn kamanakan Himbang Langit scheidde zich spoedig van hem en vestigde zich aan de monding van de Ajer Apem in de Soempoer, waarom de kampong Maropam (Moeara Apem) genoemd werd. Daardoor beroofd van een groot deel zijner onderhoorigen ging Sensang boeloe naar Kampar, Rau, Ajerbangis, Natal en Mara Tahis, vanwaar uit velen hem volgden. Sensang boeloe verdween daarna van het tooneel en Dato Gempo Alam vervulde zijne plaats.

Nog geen eeuw geleden had van uit Loeboeq Gedang de stichting plaats van Pasir Pinang door een broeder van een der latere hoofden, met name Dja Goenoeng. Tongkoe nan Pandjang, een andere zoon van Sensang boeloe, was verder de Soempoer afgezakt en de Batang Silajang opgevaren. Aan de vereeniging van deze rivier en de Ajer Mentoendaq zette hij zich neêr en schijnt hij de Batakkers voor zich gewonnen te hebben; althans er wordt geene verdrijving van dat volk vermeld.

De vruchtbaarheid van deze streek trok al spoedig de aandacht van andere stammen, wat de stichting van Aoer Koening, naar de daar aanwezige bamboe genoemd, ten gevolge had. Die andere stammen kwamen o. a., van Langoen de soekoe Kandang Kapoeh onder het hoofd Dato Baginda; van Kota Rau de soekoe Melajoe onder Dato Besar, kamanakan van Tongkoe nan Pandjang; van Kota Benio Tinggi (Soendatar) de soekoe Mandheling onder Soetan Menggala, voorvader van Dato Panghoeloe Besar, en van Mara Tahis de soekoe Ampoe Petopang onder Mangkota Besar, voorvader van Dato Maradja Besar. Zoo ontstonden de 4 soekoes (*kaampat soekoe*). Het spreekt van zelf, dat deze vier verschillende bestanddeelen zich niet terstond konden vermengen, en hoewel zij Dato Besar als hoofd erkenden, zoo bleven zij in hunne verhouding tot elkander geheel zelfstandig. Een natuurlijk gevolg was verspreiding. Mangkoeta Besar verhuisde naar Kampong Balei Doerian en verliet dit later voor Dolang-Dolang; de soekoe Mandheling vestigde zich te Singga Mata, om dit weder voor Koeboe Baroe en later weder voor Padang te verlaten; Dato Baginda stichtte Tjoebadaq, daarna Kapala bandar, totdat door uitsterving der soekoe Kandang Kapoeh ook deze negorij verlaten is. Als hoofd van de soekoe Melajoe was Dato Besar door Dato Bandara opgevolgd. Hij vestigde zich eerst te Kampong Pisang, later te Kinari. Deze vier negorijen werden op hare beurt weder moederkampongs van de andere in Silajang bestaande kampongs.

Op die wijze moeten deze drie landschappen zijn ontstaan, die met Djepang Kanan en Djepang Kiri, latere vestigingen van hetzelfde geslacht, den naam Mapat Toenggoel („tot ladang bewerkte grond") dragen.

Terwijl Mara Tahis en Loeboeq Gedang tot in het begin dezer eeuw een zekere rust genoten, beroerden onderlinge geschillen het landschap Silajang. De verschillende soekoes stonden niet zelden vijandig tegenover elkander. Zelfs werd de moederkampong Aoer Koening zoo herhaaldelijk bedreigd,

dat de kampong meer nabij de rivier verlegd en daaromheen een gracht gegraven werd, waarnaar de kampong Parit heet.

Niet alleen in het binnenland, maar ook met landen buiten de grenzen werd krijg gevoerd. Zoo wordt melding gemaakt van een strijd van Ajer Tjotjang, Batoe Kambing, Datar Kondoeng, en Bangkap met Rambahan (Tandjong Batong), wegens een moord door iemand van deze negorij bedreven op Dato Kaja van Ajer Tjotjang. Door de ondersteuning van Parit gelukte het hun den bloedprijs (*dendang*) te bekomen, maar zij verloren daardoor tevens het recht eene eigene negorij te vormen. Zij werden met Parit en Beringin ééne negorij. Daarom heet Silajang ook wel Silajang nan XII, omdat 12 negorijen dit landschap uitmaken, welke zijn:

1	Parit	Soekoe	Melajoe.
2	Dolang-Dolang	"	Petopang.
3	Mentoendaq	"	"
4	Padang	"	Mandeling.
5	Kinari	"	Melajoe.
6	Berangan	"	"
7	Oeloe Silajang Kanan	"	"
8	" " Kida	"	Mandeling.
9	Kampong Tengah	"	Kandang Kapoeh.
10	Baroe-Baroe	"	Melajoe.
11	Baroe Boekit	"	Mandeling.
12	Randjau	"	Kandang Kapoeh.

In het begin dezer eeuw bleef Mapat Toenggoel en ook Moeara Soengei Lolo VI Kota niet vrij van de beroeringen, door de sekte der Padris, naar hunne witte kleeding "orang poetih" genoemd, over bijkans geheel Sumatra teweeggebracht, en het is niet onwaarschijnlijk dat de Jang di Pertoean van Rau die gelegenheid heeft benut om zijne heerschappij door Loeboeq Gedang te doen erkennen. Werkelijk heeft deze negorij heerendienstplichtigen aan Rau geleverd, en in Januari 1833 weerbare mannen gezonden om het fort Amerongen te helpen belegeren. De invloed van den Jang di Pertoean kon echter

niet opwegen tegen de vrees om onder de macht van den vorst van Tamboesei, Tongkoe Hadji Mohamad Saleh, te geraken; want reeds den 12en April 1833 kwamen twaalf kampongs van Silajang hunne onderwerping aan het Gouvernement aanbieden, zoomede drie kampongs, welke naar de zijde van Tamboesei gelegen waren (vide Lange in zijne Geschiedenis van het Ned. O. I. Leger op Sumatra). Deze drie kampongs kunnen naar ingewonnen inlichtingen geweest zijn: Mara Tahis, Moeara Tibawan, en Mentawei. Echter zoude Loeboeq Gedang zich toen ook voor het Gouvernement verklaard hebben. En dat die betuigingen geen ijdele klank waren, — zoo leest men verder in dat werk — bewezen zij door de herstelling van de schade aan de borstweringen van het fort Amerongen toegebracht.

Later, nadat in datzelfde jaar de post alhier werd ingerukt, omdat de troepen moesten aftrekken, en ook toen in 1835 Rau ten tweede male werd ten onder gebracht, is geen nota van die onderwerping genomen. Het blijkt toch, dat toen in Augustus 1837 na ruim tweejarigen strijd Alahan Pandjang (Bondjol) was gevallen, de civiele gezaghebber van Rau, Ivatts, van de daardoor ontstane vrees gebruik maakte, om aan de hoofden (dato en panghoeloe) van Mapat Toenggoel van die verovering en van de onderbestuurbrenging van Loeboe Sikaping mededeeling te doen, terwijl hij zekeren Soetan Natal derwaarts zond, die, zooals hij schreef, als afgezant (*itoelah orang jang kami soeroeh waqil kami*) in last had de hoofden over te halen zich onder 's Gouvernements bestuur te stellen; althans wijst hij in dien brief den weg daartoe aan, door n.l. een ieder, die zich onder dat bestuur wilde stellen, den raad te geven met Soetan Natal mede naar Rau te gaan.

Deze tocht moet ten opzichte van Silajang Loeboeq Gedang en Mara Tahis gunstige resultaten hebben opgeleverd, want nog in hetzelfde jaar zond genoemde gezaghebber zekeren Dato Besar met een dergelijke opdracht naar Djepang Kanan en Djepang Kiri en Rokan ("sabaliq boekit" — wellicht behoort

hier achter gevoegd te worden „Roempang"; want in den brief komen alleen de namen Rokan, Moeara Tibawan en Kasikan voor, die van het overige gedeelte van Mapat Toenggoel door de Roempang zijn gescheiden).

Een latere brief van denzelfden ambtenaar van 3 December 1838 doet aan eene inlijving denken, want in het opschrift komt voor: „toean komandoer kapala memegang perintah da-„lem loehaq Rau sampei di ladang Mapat Toenggoel", terwijl een andere brief van datzelfde jaar in de inleiding heeft: „toean „komandoer jang memegang perintah didalam daërah negri „Rau serta dengan karapatan besar besar jang lima belas de-„ngan sekalian besar besar Djepang kiri dan Kanan laloe se-„kalian laras Mapat Toenggoel, etc."

Hieruit kan worden opgemaakt dat ook de tocht van Dato Besar, gemaakt met het doel om de hoofden over te halen hunne onderwerping aan het Gouvernement aan te bieden, gelukt was, althans ten opzichte van Djepang. En dat die onderwerping volkomen was, bewijst een brief van 15 October 1838, waarin dezelfde ambtenaar den Dato Besar van Silajang aanschreef, om bij ontvangst van den brief naar Rau te gaan, ten einde hem te vergezellen naar Moeara Tibawan.

Het moet dan ook eene onjuistheid zijn in het werk van Lange, hierboven reeds genoemd, waar op bladz. 292, 2e deel, te lezen staat: „Bij de bevolking van de omliggende gewes-„ten, vooral bij die, welke ten oosten van Rau de oevers „van de Soempoer bewoont, begon de zucht om zich aan het „juk van Toeankoe Tamboesei te onttrekken en openlijk onze „zijde te kiezen, zich hoe langer hoe meer te openbaren. „Van deze gezindheid trok de Resident van Ajerbangis partij, „door de hoofden van Rau over te halen, om onder de leiding „van hunnen civielen gezaghebber Ivatts, met 1500 gewa-„pende manschappen langs de vallei van de Batong Soempoer „af te zakken en het volk van Libawan (lees: Moeara Tiba-„wan), Kasikan, Rokan, Silajang, enz. tot zich trekkende, „zonder noemenswaardigen tegenstand, de Batong Sasak van

"de Zuidzijde te naderen. Op den 5^en^ December (1838) kwam "dit heir, enz."

Zoowel Mara Tahis als Silajang volgden vrijwillig naar Dalo-Dalo. Van eerstgenoemd landschap wordt echter eerst later afzonderlijk melding gemaakt. Op 28 Maart 1839 schreef de civiele gezaghebber de hoofden van Silajang en Mara Tahis aan, met spoed naar Loender te gaan met hunne onderhoorigen, voorzien van allerlei gereedschappen als schop, spade, tambilang, kapmes enz. om aan den weg naar Ajerbangis te werken.

Nooit was er sprake van Loeboeq Gedang, wellicht omdat de Jang di Pertoean van Rau dit als zijn gebied zal hebben beschouwd, en dit landschap door den civielen gezaghebber als zoodanig is behandeld.

Van dien tijd af heeft men zich van uit Rau zeer weinig aan Mapat Toenggoel laten gelegen liggen. Slechts schreef de Adsistent-Resident Smitt in 1843 (?) over Rau sprekende, dat alle oostelijk van deze vallei gelegen landen tot aan de onbewoonde bovenstreken van Siak, tusschen de V en VI Kota van Kampar en Parit tot de afdeeling Rau behoorden.

Er schijnt ook last gegeven te zijn om koffie te planten, doch die kultuur is tengevolge van onze weinige bemoeienis langzamerhand in vele streken geheel verloopen.

Van Mara Tahis, noch van Loeboeq Gedang werd iets meer vernomen. In het eerstgenoemde landschap is het bestuur nog steeds in handen van Dato Soetan, die onze heerschappij ten tijde van den civielen gezaghebber Ivatts heeft erkend; in Loeboeq Gedang is het bestuur éénmaal verwisseld.

Silajang liet meer van zich hooren. Omstreeks 1868 overleed Dato Besar op zijne reis naar Mekkah en zoude opgevolgd moeten worden door zijn kamanakan Sadi, ware deze niet te jong (10 jaar) om het bestuur te aanvaarden. Het regentschap werd toen waargenomen door Soetan Silajang, de *baris* (voogd, scheidsrechter) van het jonge hoofd. Deze werd echter verdrongen door Soetan Bangkaoeloe, den samboetan van

Dato Besar. Eerzuchtig van karakter, wist hij den jongen Dato Besar zoo lang mogelijk van de regeering uit te sluiten, totdat de soekoehoofden de verheffing van den laatste vorderden. Dit geschiedde ongeveer 4 jaren geleden, maar Soetan Bangkaoeloe wist zijn invloed op den gang der zaken zoo sterk te doen gelden, dat na slechts weinige tegenkanting van de andere hoofden Dato Besar wegens het houden van ongeoorloofde gemeenschap met een zijner bloedverwanten onwaardig werd verklaard om aan het hoofd van het bestuur te staan. Deze vertrok toen naar Oeloe Silajang, waar hij met de dochter van het hoofd was gehuwd.

Lang duurde die verbanning niet, want toen de oorlog met Moeara Soengei Lolo uitbrak, eischten de hoofden den terugkeer van Dato Besar, daar zij vreesden door de heerschzucht van Soetan Bangkaoeloe in nog grootere ongelegenheid te zullen geraken. Hetzij Soetan Bangkaoeloe gevoelde, dat zijne macht aan het tanen was, hetzij hij terugdeinsde voor de algeheele verantwoordelijkheid van den ophanden zijnden krijg, hij gaf toe.

MOEARA.

Moeara Soengei Lolo, aldus geheeten naar de uitwatering van de Soengei Lolo in de Kampar Ketjil, is de hoofdplaats van een landstreek, die denzelfden naam draagt en uit 6 negorijen, VI Kota bestaat, waarom zij bekend staat als Moeara Soengei Lolo VI Kota, volgens de hoofden aldaar ten onrechte geheeten Gloegoer III Kota di Moediq.

Teruggaande tot voor eeuwen geleden, ongeveer in de 12e eeuw, moet te gelijk met de verhuizing van Sri Tri Boewana van Palembang naar den Riouw-Lingga archipel, een afstammeling van het Palembangsche vorstenhuis, dat evenzeer als het Menangkarbausche uit Voor- Indië afkomstig was, zich in het Kamparsche gevestigd en daar een groot rijk gesticht hebben. Van daaruit moeten vele kolonisatiën hebben plaats gevonden. Zoo hadden twee broeders Singga Mendjadéké en Singga Mendadéké, beiden verwant aan den vorst te Sibe-

roeang, zich naar het westen begeven (1). De eerstgenoemde ging meer noordwestwaarts en bereikte de Lantar rivier (Soempoer), die hij opvoer, tot dat hij zich in Tambangan nederzette. De jongste Singga Mendadéké bereikte de uitwatering van de Soengei Lolo in de Kampar rivier en vestigde zich daar. Hij bekwam drie kinderen Dato Sati, Dato Singga en Dato Poetih. Dato Sati werd later het hoofd van de nieuwe stichting en na hem zou zekerlijk zijn zoon het bestuur hebben aanvaard, hadden niet de Maleische zeden en bestuursinstellingen ook hier ingang gevonden, waardoor de adat kamanakan in het leven werd geroepen. De afstammelingen van dezen zijn Dato Bandaro, Dato Madja Lelo en Dato Kabesaran, die beurtelings het bestuur in deze landstreek voeren.

Belangrijke gebeurtenissen hebben in deze streek niet plaats gevonden, en valt er alzoo niets voor de geschiedenis op te teekenen.

De naaste buur aan de oost- en zuidoostzijde was Gloegoer, eene vestiging van het Pagar-Roejoengsche huis, zooals zijn soekoe — Petopang — reeds aanduidt. Als bewijs daarvan wordt aangehaald, dat, toen wegens eene grenskwestie beide hoofden de bemiddeling zouden kiezen van hunne stamgenooten, Gloegoer zich tot den Jang di Pertoean van Rokan wendde, terwijl Moeara Dato Maradja van Siberoeang koos. Kota Tengah werd toen als grens aangewezen, waarom door beiden tot teeken van beëindiging der kwestie en tot teeken van voortdurende vriendschap daar een kampong werd gesticht. In verband daarmede zegt de oendang-oendang „Balei di Kota Tengah," omdat de eene den andere niet te kort behoefde te doen bij de bespreking van gemeenschappelijke belangen. Moeara, als de sterkste, gaf aan de nieuwe vestiging het hoofd. De vrede en vriendschap werd langen tijd be-

(1) Volgens Soetan Bangkaoeloe heeft nog een derde bestaan met name „Singga Mendadéhé", die naar Silajang toog en zijn stamvader zou geweest zijn. Dit wordt echter nergens bevestigd.

waard, en een nauwer band ontstond, toen Soengei Lolo bevolkt werd, waaraan beiden een aandeel hadden gehad. Een der verwanten van Gloegoer's hoofd kreeg het bestuur over de nieuwe negorij. Langzamerhand breidden zij zich ieder afzonderlijk uit. Had Gloegoer Tandjong Djadjaran, Moeara gaf aan Rotan Getah en Pintoei of Oeloe Kampar het leven.

Silajang had zich ondertusschen ook meer en meer uitgebreid en bezat eene vestiging aan den voet van den Batoe Boelan, een uitlooper van den Boekit Loemoet. Vreezende dat de rechtstreeksche gemeenschap met Panti zou worden verbroken, welks hoofd een afstammeling was van Singga Mendjadéké, met wien Singga Mendadéké een duren eed op de Tongkat Pajong (Tambangan Tinggi) had gezworen, om elkaâr immer getrouw te zijn, en die plek als de grens hunner respectieve landschappen te beschouwen, stichtte Moeara in gemeenschap met Panti de negorij Si Kamboeng en in gemeenschap met Panti en Silajang de negorij Sopan.

De zesde negorij Kota Pandjang, thans Poengian, ontstond van uit Silajang. Op de grens van Moeara en Silajang, tusschen de Pisang Nonas en de Soengei Lolo vestigde zich Dato Bandaro Kajo van Silajang, met vergunning van beide staten om een even groot stuk grond van beiden tot negorij te nemen. Daar het slechts de zeer lange doch smalle kloof gold, waarin Poengian thans ligt, zoo kreeg de negorij den naam van Kota Pandjang (*sapandjang ka Silajang sapandjang ka Moeara*).

Zoo wordt het ontstaan der VI Kota verklaard, daar aan Silajang wel het recht van aanstelling van het hoofd dezer laatste negorij was voorbehouden, doch onder voorwaarde dat de negorij aan Moeara zoude toebehooren.

Voortdurend bleef Moeara vrede genieten en de Padris zelfs hadden bij hun binnendringen geen tegenstand ontmoet. Eene andere reden moest voor dezen staat bestaan om de bevolking uit hare lethargie op te wekken, en die vond het in den dood van een Kamparees te Mentoendaq in Silajang. Moeara beschuldigde Silajang dien man te hebben ver-

moord en eischte deswege de *dendang* (bloedprijs) ad *f* 200. Om reden de Kamparees zijn natuurlijken dood was gestorven, werd deze vordering geweigerd. Moeara nam toen zijn toevlucht tot de ultima ratio regum en trok tegen Oeloe Silajang op, terwijl Dato Besar zich tot het Gouvernement om bemiddeling wendde.

Voor Kampong Oeloe Silajang werd een koeboe opgesteld, terwijl de vijand den Boekit Goea bezette, waar bijkans twee maanden lang de strijd werd volgehouden. Ten einde Dato Bandara af te leiden, liet Soetan Bangkaoeloe de negorij Sopan afloopen en plunderen, waarna de kampong werd verbrand. De bewoners hadden zich her- en derwaarts verspreid, maar waren voornamelijk naar Panti gevlucht.

Op het bericht van deze nederlaag liep Poengian over naar de partij van Silajang en viel de Kampareezen in den rug aan, terwijl hij zijne kampong versterkte. Na een moeilijken tocht over de toppen van den Ganting Batoe, Pisang Nonas en Boekit Madjoet, al voor den vijand terugtrekkende, hield Dato Bandara stand bij de Bandar Ngoenggoeng, waar hij eene versterking oprichtte. Maar ook hieruit werd hij verdreven. Steeds retireerende bereikte hij den top van den Akar Bergolong, waar hij door zijne positie den vijand in bedwang kon houden.

Door het Gouvernement waren toen pogingen in het werk gesteld om den strijd te beëindigen, en gelukte het ook den kontroleur van Rau, L. C. Welsink, in Februari 1880 beide partijen bij eene samenkomst te bevredigen. Alle vijandelijkheden werden gestaakt, de oude toestand weder hersteld, en aan Dato Bandara de verplichting opgelegd, behoudens een feest, de oorlogskosten (*katoendoekan*) te betalen. Daar deze te hoog zouden zijn, werd beslist, dat aan de *adat prang* zoude worden voldaan, door de schenking van 1 karbouw, 1 maat rijst en $ 20 (*karbo saékor*, *beras sasadang*, *wang doea poeloeh*). In de maand Juni van dat jaar werd aan die voorwaarden in tegenwoordigheid van den Jang di Per-

toean van Padang Nonang voldaan. Dadelijk na het einde van den oorlog trad Dato Bandara ten behoeve van zijn kamanakan af, eerstens omdat, zooals was gebleken, hij te oud werd, om zijn land te besturen, ten tweede omdat hij zich wilde voorbereiden om den pelgrimstocht naar Mekka te aanvaarden.

Ook Soetan Bangkaoeloe beleefde niet lang de door hem behaalde veroveringen; want na eene korte ziekte blies hij in Januari van dit jaar den laatsten adem uit. Men vermoedt dat hij niet zijn natuurlijken dood is gestorven.

GRENZEN.

De wijze, waarop deze landen zich gevormd hebben, wijst reeds op eene onvolkomene regeling van de hoegrootheid van elks gebied. Het is dan ook moeilijk eene juiste grensregeling te treffen in een landstreek, die uit minstens 90% onbewoonde en onbebouwde gronden bestaat. Eene juiste afbakening van elks territoir bestaat niet, en slechts eenige punten, hetzij een bergrug of rivier, zijn daar om de grenzen van elk landschap ten opzichte van elkander en van de omliggende streken aan te wijzen.

Die punten zijn voor Moeara Soengei Lolo VI Kota ten noorden en noordoosten de waterscheiding van de Tapoeng en de Soempoer, met de landschappen Tapoeng en Mentawei (Djepang kiri); ten oosten en zuidoosten de Boekit Nala en Toesam met Gloegoer III Kota; ten zuidwesten met Kapoer nan IX zijn geene bekend: ten westen de Boekit Pematang Loemoet en de Boekit Tongkat Pajong met Panti, Soendator en Silajang; de Boekit Ganting Batoe, Boekit Damar Gedang en Batoe Bandang met Silajang. Door den Batoe Bandang wordt Silajang gescheiden van de laras Mentawei, en door den Pisang Nonas en Poeñggoe Lading van Loeboeq Gedang en door de rivier Ampeloe en den Pematang Loeboei van Rau.

Voor Loeboeq Gedang bestaan behalve de vorengenoemde grenzen nog eenige punten, die de grens aangeven, als de Soengei

Obam en Soengei Dras met Rau, de Ajer Tarok en Ajer Tahis met Mara Tahis, de Pematang Saoer Badaq met Kasik Poetih, de Singi Kasik Krangan Bembem en de Singi Moeara Petaling Moediq met Tibawan.

Mara Tahis wordt buitendien door de Si Malemboe van Rambah afgescheiden; door de Pelajahan van Parit, door de kampong Koeboe Roembei, behalve het stroomgebied van de Ajer Gagak, van Tibawan (Djipang Kanan), door den Boekit Tonas en den Pematang Ganting van Rau.

Deze aanwijzingen zijn zeer onvolkomen en ingeval van nood hebben de hoofden zich weinig daaraan gestoord, waaruit de inlandsche oorlogen zoo dikwijls voortsproten.

PHYSISCHE GEOGRAPHIE.

Deze landen zijn zeer bergachtig en rijk aan rivieren, die echter nergens eene belangrijke breedte of diepte bereiken.

De voornaamste rivieren zijn: de Soempoer, die bezuiden Loeboe Sikaping ontspringt, de vallei van Rau ten oosten begrenst, en tusschen den Pematang Loeboei en Tjoebadaq naar Loeboeq Gedang gaat, verder langs den Boekit Boekoer, Pematang Page-Roejoeng en Boekit Gedang over Randjou naar de laras Mentawei haren koers vervolgt, en daarna onder den naam van Rokan in zee vloeit.

De Silajang, die op den Boekit Gedang haren oorsprong vindt, door de vallei van Silajang in westelijke richting stroomt om bij den Boekit Prajoenan noordwaarts naar de Soempoer te vloeien.

De Ajer Tahis, komende van den Boekit Roempang, met een zeer onregelmatigen, gekronkelden loop zich uitstortende in de Tibawan, welke op de noordelijke bergen van Mara Tahis haren oorsprong heeft en zich bij Moeara Tibawan met de Soempoer vereenigt.

De Soengei Lolo, die in haar bovenloop de Sikamboeng heet, en de geheele landstreek Moeara Soengei Lolo VI Kota

doorloopt, om bij de hoofdplaats Moeara zich in de Kampar Ketjil te storten, welke rivier haren oorspong heeft in het Akar Bergolong gebergte.

Aan vlakten zijn deze landschappen zeer arm. Vooral is het Kamparsche bizonder bergachtig. De eenigste vlakte daar is te vinden langs de boorden van de Soengei Lolo en de Kampar Ketjil. Silajang daarentegen bezit de vallei langs de Silajang-rivier van af Kampong Tengah en iets daarboven tot aan den Boekit Toedjoeh, ongeveer 6 □ palen oppervlakte beslaande, voorts van Batoe Kambing tot Ajer Tjotjang met eene oppervlakte van ± 3 □ palen. Andere vlakten worden met kleine oppervlakten nog op die plaatsen gevonden, waar kampongs zijn gelegen.

Loeboeq Gedang bezit slechts een vlak terrein langs den linkeroever van de Soempoer tot Troesan van nog geen □ paal oppervlakte.

Wellicht is Mara Tahis het rijkste aan vlakten, die echter wegens den dorren bodem voor den bewoner van weinig nut zijn. Men kent ze daar langs de Tibawan, Sibintajin en Botong Boesoeq, maar nergens zijn die gronden voor de kultuur benut.

Bergen bezitten deze streken inzonderheid. Onder de voornaamste worden gerekend te behooren de Boekit Si Malemboe, Tambang Ajam, Roempang, Loeboeq Gedang, Pampang, Gedang, Batoe Boelan, Loemoet, Lingga Koening, Batoe Bandang, Toesam en Nala.

GEOLOGISCHE GESTELDHEID.

Eene min of meer dikke humuslaag met kalk, zand, klei, enz. gemengd, is de algemeene bedekking. Verscheidene bergen, zooals de Lingga Koening, Boekit Gedang, de Loeboeq Gedang Trang en Batoe Bandang, enz. toonen een roodachtigen wand, wat aan ijzeroxyde rijke klei doet denken. Sommige bevatten witte of blauwe klei, als de Boekit Prajoenan,

andere zuivere kalksteen als de Batoe Boelan. De Boekit Goea en de Ganting Batoe bevatten zuiver graniet en druipsteen en zijn rotsen bij uitnemendheid.

Weder van andere bergen doet de bergrand zich voor als bestaande uit berggruis, vermengd met kleiaarde en leisteen.

In de rivieren komen rolsteenen van graniet en zandsteen voor; enkele bevatten trachiet (?), terwijl de oevers weder ruim voorzien zijn van klei, kleiaarde, zand, berggruis, kwarts, enz.

KLIMAAT.

Gelegen tusschen 1° à 1° 50' zuiderbreedte is het klimaat natuurlijk dat der tropen en verschilt de temperatuur weinig van die van Loeboeq Sikaping. Verscheidene plaatsen zijn echter beneden de 1000 voeten gelegen, w. o. Parit, Beringin, Mentoendaq, Dolang-Dolang, Padang Brangan, Kampong Tengah, Batoe Kambing, Ajer Tjotjang, Oeloe Silajang, Loeboeq Gedang, Pasir Pinang, Troesan, Botong Boesoeq. In het Kamparsche gedeelte worden de kampongs allen geschat boven de 1000 voet te liggen. Het is aan geen twijfel onderhevig, dat zulk een bergland voldoende regens geniet, terwijl het onweêr door tal van vlakken weêrkaatst, zich ijzingwekkend en door de hooge pieken en de begroeide toppen veelvuldig doet hooren.

PLANTENRIJK.

Terwijl verscheidene bergen niets dan ilalang voortbrengen, zijn andere weder rijk met bosschen begroeid. Men vindt zware boomen op rotsachtigen bodem, hunne vocht zoekende wortelen tot diep in het hart der aarde doordringende, die zich tegen de rotssteenen klemmen en zich vasthechten aan een onzekeren steun; ondoordringbare bosschen, wier leven, zoo geen menschenhand de werking der natuur belemmert,

eeuwig is, steeds vruchten voortbrengend, nieuwe bladeren vormend, oude en doode boomstammen aan de aarde prijsgevend, om met de millioenen afgevallen bladeren en takken de zoo gezochte humuslaag te scheppen.

Bergvlakken van heesters en kruiden, die toonen dat de menschen in een nog niet ver verwijderd tijdperk hun voedsel, hun bestaan aldaar hebben gezocht.

Maar ook een eindeloos gezicht op de in eigenaardige naaktheid met ilalang bedekte bergenrijen, welke plant eeuwig voortwoekert, alle andere planten met egoïstische eigenzinnigheid werend.

In de kampongs groeit de zoowel schoone als nuttige kokospalm, waarvan vele reeds den ouderdom van een halve eeuw hebben bereikt, ook andere vruchtboomen als de mangga, tjoebadaq, doekoe, langsap, manggistan, ramboetan, djamboe kapoedoeng, en planten als de ananas komen daar voor.

DIERENRIJK.

In die woeste streken, de koninklijke verblijven van zoovele door de voortdurende kolonisatiën van den mensch verdrongen dieren, heerscht de meest volkomen stilte. Toch zijn zij bewoond door den rhinoceros, die langs ontoegankelijke paden zijn weg zoekt, door den tijger, steeds op prooi belust, door hetzwijn, den beer en andere wilde dieren; door het hert, dat in gevaarlijke, zelden missende sprongen den tijger tracht te ontkomen, door apen, die bij de nadering van menschen een noodkreet doen hooren, door eekhoorns, die al spelende, springende van tak tot tak, van boom tot boom hun voedsel zoeken.

Schaarsch vertegenwoordigd is het rijk der vogels. De boschhaan laat van tijd tot tijd zijn gekraai hooren, de argus fazant zijn kreet bij de nadering van een roofdier; ook herkent men de boschduif aan haar gekir, den poejoe aan zijn klaagtoon, den kiekendief aan zijn kronkelende en snel toeschietende vlucht,

den anggang aan zijn krassen, den beo aan zijn helderen toon, maar weinig verscheidenheid treft men in dat opzicht aan. Dit is mede het geval met de waterfauna, door weinig de aandacht waardige visschen vertegenwoordigd. Men vindt er de smakelijke ikan gadih, lelé, sebinang; de slechtere barong, lampong en tilet.

REGEERINGSVORM.

Meer over woestenijen dan over menschen heerschen hier vier hoofden. In de hiervoren behandelde geschiedenis is hunne afkomst vermeld.

Moeara. Aan het hoofd van het landschap Moeara Soengei Lolo VI Kota staat Dato Bandara. Naast hem staat zijn aanverwant Dato Madja Lelo, die hem na zijn dood zal opvolgen, en bij zijn afwezen in zijne plaats treedt. Staat de eerste volgens de adat als de „poetjoeq gedang" bekend, voor den laatsten is geen bepaalde naam. Dato Bandara heeft onder zich vier soekoehoofden, in navolging van de Maleische bestuursinrichtingen. Daarvan zijn er nog slechts drie overig, die van Mandeling, van Petopang en van Piliang; de Soekoe Melajoe staat rechtstreeks onder Dato Bandara. Een eigenaardige betrekking vervult Tan Kabesaran, die in sommige gevallen als „baris" van het eerste hoofd optreedt en, wanneer het hoofd komt te vallen, in afwachting dat het nieuwe wordt bevestigd, het bestuur ad interim uitoefent.

Aan deze vijf personen is het algemeen bestuur van den staat toevertrouwd. Doch slechts in naam, want in zaken van oorlog en algemeen bestuur moeten de hoofden der afzonderlijke negorijen worden geraadpleegd. Deze hebben alsdan een beslissende stem, in tegenstelling van Dato Madja Lelo en Tan Kabesaran, die slechts met den Imam een raadgevenden stem hebben.

Het bestuur is dus op constitutioneelen leest geschoëid, want het eigenlijke gezag van Dato Bandara strekt zich slechts over de negorij Moeara Soengei Lolo uit. Hetzelfde gezag

wordt door de andere hoofden in hunne respectieve negorijen uitgeoefend, mede bijgestaan door een raad van ouden, bij sommigen door een ingebeeld soekoebestuur.

Mapat Toenggoel. Het bestuur in deze landschappen is vrij eenvoudig. Aan het hoofd van Mara Tahis staat Dato Soetan (*nan toeah* — de oudste), van Loeboeq Gedang Dato Gampo Alam (*nan tengah* — de middelste), en van Silajang Dato Besar (*nan boengsoe* — de jongste). De oorsprong van deze regeling vindt men in de geschiedenis. Zij worden in de adat gekend als de *tiang pandjang* in tegenstelling van de *tiang pandaq*, welke bijnaam is toegekend aan den samboetan of aangewezen opvolger der hoofden. Buiten deze heeft Silajang nog een derde hoofd, die als *gèlèr soko* in de adat bekend is, en vervuld wordt door Soetan Bangkaoelqe. Deze heeft geen gezag. Slechts staat hij het eerste hoofd met raad en daad bij en is onder het tweede hoofd de uitvoerder der door Dato Besar gegeven bevelen. Het hoofd wordt door een raad, *besar nan berampat* of *kaämpat soekoe*, bijgestaan. In alle zaken van algemeen belang, in die van oorlog en vrede, worden buitendien de hoofden der overige negorijen samengeroepen, en hebben deze een beslissende stem in de vergadering. Dezelfde inrichting dus als in Moeara; ook hier strekt zich het gezag der hoofden bijkans niet verder dan tot in hunne eigen negorij uit. In Silajang zelfs beteekent het nog minder, want daar deelt Dato Besar het behalve met de soekoehoofden, nog met de ander negorijhoofden, als van Batoe Kambing, Beringin, Ajer Tjotjang, Datar Kondoeng en Bangkap.

De hoofden der negorijen hebben hier ook hun rapat, en voeren gezag in hunne negorij.

Buitendien bestaan te Loeboeq Gedang en Mara Tahis afzonderlijke baris, die een verschillend karakter dragen. In het eerste landschap bestaan er twee, die de geschillen tusschen het hoofd en zijn samboetan beoordeelen, en bij overlijden van het hoofd het bestuur ad interim voeren, totdat het nieuwe hoofd is geïnstalleerd. In het laatstgenoemde landschap is één baris, die dezelfde functiën uitoefent, maar

daarbij nog de waardigheid bekleedt van *tiang di balei* d. w. z. hij kan de rapat der soekoehoofden in de plaats van Dato Soetan voorzitten. Dit vindt zijn reden in de bizondere omstandigheid, dat de samboetan tevens negorijhoofd is, n. l. Radja Lelo, hoofd van Sibintajin.

De negorijhoofden worden door de samboetans opgevolgd, die wederom hunne waardigheid hebben bekomen door de keuze van het negorijhoofd. Elk hoofd wordt door het eerste hoofd in zijn rang bevestigd. Andere gezaghebbende hoofden zijn er niet.

Hunne inkomsten zijn zeer luttel. De hoofden der landschappen trekken die uit gerechtelijke boeten, welke zij met de soekoehoofden, hun samboetans en baris verdeelen. Evenzoo die der negorijen. Buitendien trekken zij $^1/_{100}$ van den oogst der bevolking, of $^1/_{10}$ (in Mara Tahis $^1/_3$) van de *zokat* (*dzakat*); ook zijn de soekoes verplicht ladangs van bepaalde grootte voor hen te bewerken, en ingeval van noodzakelijkheid een huis te bouwen.

Getah, was en andere aftrek vindende boschprodukten, waaruit elders de hoofden inkomsten trekken, komen hier niet voor.

RECHTSBEDEELING.

Geen der hoofden kan gezegd worden eenig eigendom te bezitten. Wat zij aan baar geld in handen hebben, spruit bijna alleen voort uit geïnde boeten ten gevolge van rechterlijke en administratieve uitspraken. Het administratief gezag en de rechterlijke macht berusten bij dezelfde personen. Voor beide bestaan geen geschreven wetten en is de adat, slechts bij overlevering gekend, de eenige richtsnoer van wet en recht. De beslissing geschiedt volgens de „oendang nan XII", die in korte regelen de feiten en de daarop toe te passen straffen vermelden. Zij zijn van algemeene bekendheid, en hoewel op de eene plaats sierlijker en met meer omhaal van woorden uitgedrukt, komen zij met elkander in strekking overeen. Zoo wordt in Mocara gezegd:

„Menantjang memampas"

„Memboenoeh membangoen"

terwijl in Mapat Toenggoel

„Loeka di pampas"

„Mati di dendang"

beiden uitdrukkende: „die wondt heelt, die doodt wekt op", of degene die iemand wondt, is behoudens andere straffen, verplicht den gewonde te verzorgen: degene die doodt moet den bloedprijs (*dendang bangoen*) betalen, om de familie van den verslagene in het geleden verlies te troosten en deze in de herinnering van haar te doen voortleven. De *dendang* is in Mapat Toenggoel $ 340 (Silajang) en $ 240 (Mara Tahis en Loeboeq Gedang), en in Moeara $ 200. De hoegrootheid der boete voor verwonding wordt bepaald door het lichaamsdeel, hetwelk verwond is. De straf is zwaarder zoo de wond is boven de schaamdeelen en wordt geboet met 2 thail sapaoe of $ 20 + $ 5 en zoo die beneden de schaamdeelen is, met 1 thail sapaoe of $ 10 + $ 5. Bij onvermogen wordt aan de adat voldaan door het offeren in het eerste geval (*brat kanampanja*) van *kambing saèkor*, *goelo satangkei*, en *nasi satoeok*, in het tweede geval (*djaoeh kanampanja*) van *ajam saèkor*, in de plaats van een geit. Vergiftiging en verminking worden met den dood gestraft of met eene boete gelijkstaande aan de dendang, of zooals de adat zegt:

„Meratjoen siso memakan"

„Mengoedoeng memboewang".

Brandstichting (*sia*, *bakar*, *berpoentoeng*, *solo*) wordt behoudens vergoeding van het verbrande gestraft met minstens één thail sapaoe.

Op roof (*tekedjar*, *telola*, *teharo*, *tegompar*) en diefstal (*ilang di tjarikè*, *bersoewa di agèkè*) staat boete benevens teruggave van het geroofde of gestolene.

Op bloedschande (*soembang salah*) — *toemboeh di anaq*, *toemboeh di kamanakan* — staat volgens de kitab de dood, volgens de adat verbanning.

De vrouw, op heeterdaad op overspel betrapt, kan door den beleedigden echtgenoot gedood worden. Scheiding valt onder de kitab.

Onteering of verkrachting (*bilik nan dalam*, *kontji kan tegah*) moet door een huwelijk worden gevolgd, behalve nog de straffe van boete van 1 thail sapaoe, of zooals te Moeara van $ 20, aan welke adat ook wordt voldaan door de betaling van een stuk wit en blauw katoen, of bij gegoede menschen door het slachten van een geit en het geven van een maal.

Al deze misdaden worden saamgevat in de enkele termen van: *salah kaki*, *salah tangan*, *salah telinga*, *salah moeloet* en *salah mata*.

De minste boete is één paoe of $ 5 en de hoogste de *saketi lima* of $ 405, welke echter nooit geheven wordt.

De verdeeling der boeten geschiedt, als volgt: $^1/_4$ voor het hoofd, $^1/_4$ voor den samboetan en de baris, $^1/_2$ voor de soekoehoofden en de mede zitting hebbende hoofden.

Van de dendang is de helft voor de kamanakan van den verslagene en de andere helft voor de rechters.

De hoogste boete door de negorijhoofden in hunne rapat op te leggen is in Moeara $ 20, in Mapat Toenggoel 10 emas of 10 × 375 kepeng of $ 5.

In civiele zaken mogen zij mede rechtspreken en wordt daarop de oendang (*beroetang berbajar*) toegepast. Het $^1/_{10}$ van de schuld, door den schuldeischer te voldoen, maakt de justitiekosten uit.

Het recht van appel (*salah makan di moentahkan*, *salah tarik di poelangkan*) bij het eerste hoofd en de vier soekoehoofden wordt toegelaten, doch wordt daarvan zelden gebruik gemaakt, omdat bij bekrachtiging van het vonnis in Moeara de dubbele boete, in Silajang 1 karbouw, 5 thail en 100 soekat rijst en in Mara Tahis en Loeboeq Gedang 5 thails moeten worden betaald.

BEVOLKING.

De bevolking behoort tot het Maleische ras met denzelfden gelaatshoek, dezelfde uitstekende jukbogen en matig dikke lippen, als de lieden van Rau. Zij heeft echter niet dat lijdende voorkomen, zoo eigen aan deze en vooral aan de kinderen met hun als voor ziekte voorbeschikte gelaatsuiterlijk. Ondanks het frissche bergklimaat zijn de menschen hier niet zwaar en stevig gebouwd, doch winnen het in dat opzicht de vrouwen van de mannen.

De woningen in Mapat Toenggoel zijn eene navolging van die van deze landen, gedekt met idjoek, sirappen, atap belau, atap padang of atap lolo; in het Kamparsche zijn zij eene vermenging van westersche en oostersche bouworde, gedekt met atap belau, papan en sikei, met planken omwandingen en planken of pinangvloeren. In het algemeen zijn zij vuil en in het Kamparsche zijn het afzichtelijke ruimten, die op tijden, wanneer rook het huis vervult, het uiterlijk hebben van holen, waarin spoken ronddwalen, die bij goed licht zich als menschen vertoonen. Licht ontbreekt daarin niet. Ruime vensters met smalle deuren geven voldoenden doortocht voor den van de binnenshuis aangelegde kookplaatsen afkomstigen rook; dit neemt echter niet weg, dat bij weinig of geene doorstraling de rook in huis blijft hangen, en wanden en bedekking met een laag roet bedekt, die nimmer afgenomen, langzamerhand een natuurlijken glans verkrijgt.

In deze woningen leven 2, 3 soms 4 familiën, al naar haar grootte, somtijds van elkander gescheiden door een lichten wand, dikwijls allen eene en dezelfde ruimte deelende. Dit moet de zedelijkheid niet bevorderen, en toch wordt in het Kamparsche en in Mara Tahis weinig van overspel vernomen. Men zou echter de waarheid weinig nabij komen door te doen voorkomen, alsof die huizen jaar in, jaar uit, dag in, dag uit door zooveel menschen worden bevolkt. De negorij-kampong is de plaats, waar een ieder zijn thuis heeft, maar gewoonlijk

vertoeft men op de ladangs, die soms mijlen van de negorij-kampongs zijn verwijderd, en waar tijdelijke hutten, ieder voor ééne familie, worden opgezicht.

De voeding is zeer eenvoudig. Rijst, en bij gebrek daaraan djagong, oebi, pisang, talas, kladi en katjang is het hoofdvoedsel. De lomboq en de tjabé rawet of sètan maken met een weinig bladeren en grassoorten de bijgerechten uit. Kippen, geiten, karbouwen worden alleen bij feestelijke gelegenheden genuttigd. Ook de kleeding is zeer eenvoudig. Een korte of lange broek van wit of blauw katoen, een baadje van dezelfde, soms ook van andere stof, waaronder laken, vooral in het Kamparsche zeer gekleurd, met een *kain saboeq* om de lendenen, en een hoofddoek (*tikoeloeq*) maken te zamen die van den man uit. De vrouwen dragen meest kleedjes en baadjes van blauw katoen, aan welke laatste bij wijze van versiering een soort van garneersel of wel een stuk ondergoed (*lampisan*) is ingenaaid. Aan de ooren dragen zij de *soebang* van hout, zilver, soewasa of goud en aan de hoofddoeken, een algemeene dracht ook der vrouwen, is een garneersel van goud- of zilverdraad (*tikoeloeq berbilei*), doch slechts aan vrouwen van aanzien vergund. Ook dragen sommigen nog armbanden en ringen van zilver.

De wapens zijn dezelfde als te Rau; slechts werden in Loeboeq Gedang en Mara Pahis ganzeroeren (*sitinggar*) gevonden. Doch de bevolking wordt zelden gewapend aangetroffen.

De spelen zijn gelijk aan die te Rau. In Moeara wordt weinig, in Mara Tahis en Loeboeq Gedang in het geheel niets daaraan gedaan, en het kostte te Moeara zeer veel moeite een paar menschen te vinden, die dansen (*tandaq menari*) konden. Daarentegen waren zij in Moeara in muziek de Silajangers verre vooruit. De verschillende muziekinstrumenten zijn: de *kenong*, *tawa-tawa agong*, *gendang*, te zamen ook *rekana* geheeten, voorts de *rebana rebab* en *koetjapi*, die bijkans allen van de oostkust afkomstig zijn.

Voorts wordt te Parit nog het *main bedir* gevonden, een spel even kinderachtig als onvermakelijk. Acht menschen met

geladen geweren gewapend, en in twee reien van vieren tegenover elkander staande, gaan, onder het schreeuwen van „tah" „tah" eerst fortissimo en langzaam diminuendo, naar elkander met vele strijkages, daarna mikken en retireeren, om dan weder vooruit te treden en een schot te lossen.

De taal is het Maleisch met Rausch dialekt, behalve in Moeara, waar het Maleisch veel zuiverder gesproken wordt, maar door herhaalde aanraking met Rauwenaars veel verbasterd is.

De bevolking belijdt den Islam. Voor het uiterlijke schijnt die belijdenis gemeend te zijn, maar er kan natuurlijk geen fanatisme zijn, waar de leer van Mohammad zoo weinig gekend is. Te nauwernood kent zij het ritueele gebed of *çalat* en worden zij slechts op *tlohor* of *atsar* en *maghrib* nagekomen. Oelema's bestaan niet om de verplichtingen van den Mohamedaan te leeren. Iemand, die het werkelijk met zijn godsdienst meent, gaat daarvoor naar Rau om te leeren.

Het aantal hadji's is zeer gering. In Mara Tahis zijn er drie, in Silajang twee en in Moeara zeven. Daarentegen heeft elke negorij een imam en een bilal, wier waardigheid erfelijk is in de zijliniën.

Het is zeer begrijpelijk dat bij alle zaken, die met den godsdienst in verband staan, als huwelijk, echtscheiding, erfenis, de leerstellingen zeer gebrekkig worden toegepast.

Het huwelijk geschiedt bij *semondo*, en behoeft de man slechts zich aan te bieden om eene vrouw machtig te worden. Bij gegoede lieden wordt door den man een bruidschat betaald van $ 10.

In Moeara worden de kinderen aan elkander verloofd.

Mag de man in Mapat Toenggoel meer dan ééne vrouw bezitten, in Moeara is het huwelijk, behalve bij de hoofden zelve, maar met ééne vrouw toegestaan. Een huwelijk in dezelfde soekoe is verboden en strafbaar, omdat eene soekoe beschouwd wordt als de vrucht van één boom, waarom de uitdrukking *pisang sa-ikat*, *doerian seroewang* en *bèné satoembo*. Echtscheiding heeft zelden plaats en wordt zooveel mogelijk tegen-

gegaan. Bij voorkomende gevallen blijven de kinderen bij de moeder en wordt de bruidschat door de vrouw gehouden, tenzij zij de aanleidende oorzaak tot de scheiding is geweest, als wanneer het staande het huwelijk verkregen goed in twee gelijke helften wordt gedeeld.

In Moeara mag de vrouw geene echtscheiding vragen.

Bij overlijden wordt de nalatenschap van den man voor de helft afgedragen aan zijn kamanakan, en voor de andere aan de vrouw, als zij kinderen heeft. Zoo niet, dan worden de zusters van den overledene de erven. Sterft de vrouw, dan krijgt de man één deel, en het andere deel gaat over op de kinderen en bij ontstentenis van deze aan de *waris kamanakan*, of, zooals zij in Moeara worden genoemd, *karib*.

LANDBOUW EN NIJVERHEID.

De geheele bevolking erneert zich met den landbouw. Zooals wij boven gezien hebben, bestaan er goede gronden, waarvan de bevolking gebruik maakt voor hare ladangs. Slechts met kapmes en bijl gewapend, gaan man en vrouw en kind de bosschen in om goeden grond te zoeken en dien te bewerken, om het dan na een paar jaren bebouwing weder voor ander terrein te verlaten. Het bosch wordt omgehakt, het doode hout verbrand en het terrein schoongemaakt. In afwachting van een goeden dag worden teboe, kladi, oebi en ananas geplant. Daarna wordt er zaadpadi uitgestrooid en de landbouwer is van de zorgen van de velden ontheven. Slechts eenmaal kijkt hij er naar om, wiedt het veld, waar het noodig is, en rustig kan hij het tijdstip afwachten, dat de vrouwen de rijpe padi oogsten.

Hoe primitief die wijze van landbouw ook zij, de uitkomsten bevredigen de lieden in ruime mate, want gedurende die drie maanden rust is de uitgestrooide padi meer dan 50 tot 80 maal vervoudigd, en het nut van sawahs wordt niet ingezien. Indertijd schijnt Soetan Bangkaoeloe in de vlakten van Sila-

jang sawahs aangelegd te hebben; doch de resultaten niet aan de verwachtingen beantwoord hebbende, heeft men daarmede opgehouden. Nog worden sawahs gevonden bij Pintoei, Poengian en Moeara en bij Mara Tahis, maar men beweert dat de opbrengst verre achter die van een ladang staat. Op de ladangs worden geplant de padi mèrah, sapoeloet, ketjil; op de sawahs de padi poetih.

Tusschen de padi in, langs de wegen en paden door de ladangs worden mede komkommer en laboe geplant; ook vindt men daartusschen enkele tabaksplantjes, alsof het zaad bij toeval derwaarts is overgewaaid. Ook de indjilei, een soort van gierst, is geen ongewoon verschijnsel op de ladangs. Djagongvelden worden er ook niet gemist.

Waar echter de tabak voor den handel moet dienen, zooals in Silajang, wordt ze op afzonderlijke velden verbouwd. Maar ook deze kultuur laat veel te wenschen over. Ook hier wordt getracht zooveel mogelijk voordeel van den grond te halen, zonder er veel moeite voor te doen. Niet de minste zorg wordt aan die kultuur besteed.

De zaden zijn oorspronkelijk van de Oostkust van Sumatra, wellicht van Asahan en Batoe Bara en komt de plant zeer veel overeen met de Java-tabak. De zandige kleigronden van Silajang, bedekt met een weinig humus, kunnen voor de tabak uitmuntend zijn. Ongelukkig wordt hier te veel geplant langs de hellingen van heuvels, waardoor de wortels der planten zich niet genoegzaam kunnen ontwikkelen. Nabij den Batoe Agong in het dal, gevormd door den Ganting Batoe en den Pisang Nonas, wordt partij getrokken van den voet dier bergen, die nog al helling heeft en wegens eene groote mate vruchtbaarheid uitstekend geschikt is voor de tabaksteelt.

De bewerking van den grond, de aankweeking van de plant, de verzorging van het gewas, de wijze van watervoorziening houden geen maat met die vruchtbaarheid, zoodat ook na één jaar gebruik de gronden moeten worden verwisseld zonder dat een bizonder groote produktie is verkregen.

De plant wordt te hoog, waardoor de ontwikkeling van de bladeren lijdt. Deze zijn breed en weinig puntig met vele nerven. Zij hebben een ziekelijk voorkomen en beschadiging door rupsen heeft steeds plaats, zonder dat de handen worden uitgestoken om de verwoesting door die dieren zooveel mogelijk tegen te gaan. Zaadwinning schijnt mede hoofdzaak te weken, want bloemtopping heeft bijkans niet plaats. Men stelt zich tevreden met de onderste het vroegst rijp geworden bladeren, die men tot de gewone inlandsche tabak verwerkt door broeiing, totdat de bladeren bruin zijn, en kerving, waarna men ze op de pasars te Rau ten verkoop aanbrengt.

Tabaksvelden worden gevonden nabij Datar Kondoeng, Parit, Padang, Dolang Dolang, Mentoendaq, Berangan, Oeloe Silajang, (Silajang), op de bandjars Pisang Nonas, Ngoenggoeng en Abem (Moeara), nabij Pasir Pinang (Loeboeq Gedang.)

Eene andere kultuur is die van de rameh. Deze vindt men niet in Mapat Toenggoel, maar slechts in Moeara. Uitgestrekte aanplantingen bevinden zich op de bandjars tusschen Poengian en Moeara Soengei Lolo. De plant tiert er op een rotsachtigen kleibodem en wordt door stekken verkregen. Vele plantjes waren niet geplant, maar van zelve opgekomen. Deze kultuur maakt een van de bronnen van bestaan uit van den Kamparees, want hij maakt er touw van, dat hij zoowel te Rau als elders van de hand doet. Nadat de buitenbast van den stengel is afgenomen, wordt het groene gedeelte afgeschraapt met een kapmes. Zoodra de vezels ontbloot zijn, worden ze door middel van een stokje, aan welks einde een haak zit, in elkander gedraaid en om een spoel of klos gewonden. Zijn twee spoelen voldoende voorzien van de reeds tot draad verwerkte vezels, dan spant men ze in een vierkant raam met handvat, zoodanig dat zij zich vrij om een as kunnen bewegen. Daarna verbindt men de beide einden van de klossen en hecht ze aan den haak van het zooeven genoemd stokje, waaraan door een paar malen wrijven over en weêr op de knie eene ronddraaiende beweging wordt gegeven.

De daardoor verkregen dubbele draad wordt weder om een klos gewonden, die weder in het raam kan geplaatst worden, zoolang tot de vereischte dikte is verkregen. Deze bewerking is zoo eenvoudig, dat één man zulks in den regel doet.

Is deze kultuur slechts eigen aan Moeara, koffie vindt men overal. In Mara Tahis moeten er tuinen zijn bij de kampongs Roembei; in Loeboeq Gedang in de kampong Pasir Pinang; elders overal, met uitzondering van de kampongs Padang, Tengah en Kinari in Silajang. Getuige de prachtige koffiebomen in Moeara en Silajang, zoowel in als buiten de kampongs in afzonderlijk aangelegde tuinen, is de grond er uitstekend voor geschikt. Ook te Pasir Pinang staan de boomen prachtig. Jammer dat door de laatste overstrooming van de Soempoer de tweejarige tuin van die kampong is vernield. Aan den linkeroever van de Soempoer in Loeboeq Gedang zijn mede goede gronden, maar slechts van geringe oppervlakte, want de Boekit Gedang, Loeboeq Gedang en Roempang vertoonen groote granietsteenen, welke den aanleg zeer zouden bezwaren.

Te Mara Tahis zijn de gronden, naar het schijnt, minder geschikt voor koffie, want naar wordt gezegd, heeft men herhaaldelijk getracht te planten, doch steeds is dit mislukt. Hieraan kan men wel eenig geloof hechten, vooreerst omdat de bevolking de bladeren van de lobam in plaats van koffie nuttigt, maar voornamelijk, omdat de grond zich werkelijk weinig leent tot de teelt van koffie. Daar is een vaste kleigrond, waarop een laag zand en modder, die hier minder, op andere plaatsen zeer dik is. Toch zouden er op den Boekit Lingga en op den Boekit Poesoe voldoende gronden gevonden kunnen worden, geschikt voor de koffiekultuur, maar zij zijn weder te ver van deze kampong verwijderd.

Hetzelfde geval doet zich niet voor te Sibintajin en Batong Boesoeq, waar goede gronden in de nabijheid te vinden zijn. Ook daar moeten koffieboomen bestaan hebben, die echter niet het leven konden behouden. De reden zal hier wel hoofdzakelijk, en voor Mara Tahis gedeeltelijk geweest zijn, dat de

karbouwen de aanplantingen hebben vernield. Tusschen Mentoendaq en Parit bestaan aanplantingen van katjang kajoe (arachis hypogoea?)

De gambir (uncaria gambir) wordt in kleine hoeveelheden voor eigen gebruik aangekweekt. De aanplantingen worden gevonden op roodachtig geele kleiaarde, waar goed stroomend water is, als in Oeloe Silajang, Poengian en in Loeboeq Gedang. Het vocht wordt echter niet altijd uit de bladeren gekookt. De gedroogde bladeren zijn voldoende om het sirihkauwen smakelijk te maken.

De zoo nuttige kokosboom (cocos nucifera) wordt in verscheidene variëteiten slechts bij de kampongs aangetroffen. De Inlander bezigt de vruchten niet tot het vervaardigen van olie, die men in deze landen nergens vindt, maar gebruikt ze geraspt om daarmede zijn eten te bereiden.

Van de pinang (areca catechu) worden de noten gebezigd bij het betelkauwen.

De kladi of talas (colocasia species) en oebi (convolvulus batatas) worden vooral in Moeara aangekweekt en zijn een gewild voedsel.

Behalve de fabricatie van rameh-touw, openbaart de nijverheid zich in Moeara in het maken van netten, kleine prauwen (sampans) en matten van pandanblâren, welk laatste ook in Silajang het geval is.

Zoowel hier als in de andere streken van Mapat Toenggoel wordt een weinig suiker van teboe gefabriceerd.

HANDEL.

Het spreekt van zelf, dat eene streek, waar landbouw en industrie zoo weinig leven, niet een bepaalden handel kan doen geboren worden. Eigenlijk gezegde handel bestaat dan ook niet; de wet van vraag en aanbod wordt hier niet gekend. Marktplaatsen (pasar) worden niet gevonden. Slechts tot aanschaffing van kleeding en kookgereedschappen begeeft men

zich naar Rau. Men brengt dan eenige koffie, die aan de pakhuizen wordt geleverd, wat gambir, tabak, suiker en matwerk, en biedt die ten verkoop aan. Somwijlen komen handelaren van Kasikan (laras Mentawei), die behalve lijnwaden zout binnenvoeren, wat door hen goedkooper wordt verkocht dan te Rau, zoo dat de pikol zout in Silajang slechts $ 5 en $ 6 kost. Te Moeara, waar het zout van uit zee wordt aangebracht, kost het $ 7 tot $ 8 de pikol.

Binnenlandsche handel bestaat er niet. Wel verkoopt men het een en ander, maar dit hangt geheel af van de vraag. Aangeboden wordt niets. Voor prijzen wordt verwezen naar bijlage D. De maten in Mapat Toenggoel zijn als die te Rau; in Moeara gebruikt men de gantang gelijk aan 4, 6 of 10 tjopa, naar gelang deze groot of klein zijn. De lengtemaat is de asta (*éto*), en de djengkal.

Ook de munten verschillen niet van die te Rau alleen bezigt men in Moeara nog de haantjesduiten, (*doeit mipis*) waarvan 1000 in een dollar gaan. De rijksdaalder is daar ook bekend, maar komt er niet veel voor.

VEETEELT EN VISSCHERIJ.

Even weinig als landbouw en industrie waardiglijk het produktief vermogen van deze streken vertegenwoordigen, op evenzoo lagen trap staan veeteelt en visscherij. Weinig werk wordt daarvan gemaakt. Wel worden in Silajang enkele vischvijvers gevonden, doch zij dienen tot geen ander doel dan om van tijd tot tijd visch te hebben, en wordt er geen handel in gedreven. De visscherij in de rivieren met hengels en netten levert te weinig op, om daarvan eene industrie te maken.

Na in korte trekken den toestand van deze streken te hebben beschreven, schijnt het niet misplaatst in algemeene be-

schouwingen te treden omtrent de voor- en nadeelen, aan eene eventueele inlijving verbonden.

Zooals uit het reisverslag is te ontwaren, hebben alle hoofden, met uitzondering van die van Loeboeq Gedang, den wensch uitgedrukt om onder 's Gouvernements bestuur te komen. Bij den ongeregelden bestuurstoestand van Loeboeq Gedang kon op een dergelijk verzoek niet worden gerekend; toch waren de mindere hoofden met vertrouwen den reizenden kontroleur genaderd en legden hem hunne grieven bloot, een bewijs van hunnen wensch, dat hij het wettig gezag over hun negorij zou uitoefenen. Vreemd is dit niet, dewijl de bevolking zich als onderworpen aan het Gouvernement beschouwt. Maar zij heeft buitendien zoodanig van hare sympathie doen blijken, dat het aan geen twijfel onderhevig is, of zij zich liever aan 's Gouvernements bevelen onderwerpt.

De bevolking is vrij. Slavernij en pandelingschap bestaan niet. 's Gouvernements milde wetgeving, die aan dien kanker der maatschappij in zijne landen een einde heeft gemaakt, heeft in de grenslanden een toestand in het leven geroepen, weinig eigen aan inlandsche staten. De slaven en pandelingen dier streken zich vrij wetende, zoo zij zich op 's Gouvernements gebied begaven, liepen weg. Van zelf kwam men tot mildere gedachten en dit gegroote beletsel tegen vooruitgang en welvaart hield van lieverlede op te bestaan.

Zekerlijk is die vrijheid bevorderlijk geweest voor die beide elementen van een geregelden staat, hoezeer van welvaart nog weinig sprake is. Hoe armoedig de bevolking óok nog zij, niet te ontkennen is het echter, dat op verscheidene plaatsen het stadium van van stilstand is verlaten, en er vooruitgang, hoe gering ook, is te bespeuren. Zoo kunnen de in vroeger tijd gebouwde huizen geene vergelijking doorstaan met de hedendaags opgerichte. Aankweeking van vruchtboomen, aanleg van verschillende aanplantingen van uitheemsche gewassen, vinden hoe langer hoe meer plaats. Het recht van bezit wordt meer ge-

waardeerd. Bandjars van 4, 5 en 6 jaren zijn niet zeldzaam, en leiden van zelve tot het individueel grondbezit. Alleen schijnen industrie en handel in eene slaapperiode te verkeeren, en is het noodig dat een sterke hand ze daaruit opwekke.

Maar deze flauwe flikkering van een dagend licht is niet deugdelijk. Zoolang de bevolking zich niet aan haren grond kan binden, zoolang zal ook de oude toestand met slechts geringe wijzigingen gedurende jaren voortbestaan. Haar arbeid beperkt zich slechts tot voorziening in haar meest dringende behoeften. Daarbij komt nog dat de arbeid niet geregeld wordt naar de ruimere behoeften, maar de behoefte zich regelt naar den verrichten arbeid, zoodat door den aan die menschen klevenden karaktertrek (luiheid) somtijds, ja dikwijls ellende wordt geleden, wanneer de honger wordt gestild met pisang, djagong, oebi en kladi. En als ook deze artikelen niet meer voldoen, dan is de eenige kans op behoud een uitwijken naar de Oostkust van Sumatra, waartoe de bevolking somtijds wordt uitgelokt door aldaar te verkrijgen hooge loonen, of door den rijkdom van visch, waarmede op gemakkelijke wijze in het levensonderhoud is te voorzien, of wel aangetrokken door den rijken humusbodem, die aan ladangs een tweejarig bestaan verzekert en aan de bewerkers een ruime produktie oplevert en voornamelijk door het groote handelsvertier op de kustplaatsen, die een zekere welvaart doet geboren worden. Helaas, juist deze welvaart leidt tot verkwisting, tot schulden maken, tot pandelingschap, en ontvluchting is de eenige weg om daaruit te geraken. Even arm keert de schuldenaar naar zijn land, echter behebt met meer ondeugden, en ongeschikt om mede te werken tot bevordering van welvaart in zijn land.

Van de ruim 3000 zielen bevindt zich wellicht $^1/_{10}$ ter Oostkust van Sumatra en Malakka. Enkelen daarvan keeren jaarlijks terug om weer anderen, verleid door bedriegelijke voorstellingen, dien tocht te doen ondernemen. Dit verschijnsel vindt niet zijn oorzaak in den slechten grond. Door de

nijverheid van enkelen toch worden behalve rijst en andere inheemsche artikelen, ook rameh, tabak en koffie gecultiveerd, en nieuwe bronnen kunnen worden geopend om het productief vermogen te vermeerderen. Verscheidene vlakten en zacht glooiende berghellingen leveren voldoende terrein voor het aanleggen van sawahs, terwijl tal van bergstroompjes daaraan dienstbaar gemaakt kunnen worden.

De aanwezige koffie bewijst, dat de grond voor de kultuur daarvan goed is en evenzoo voor rameh en tabak. Voor katoen heeft men bijkans overal, maar voornamelijk in Mara Tahis, geschikte gronden.

Bij de schaarschte aan middelen om eenige handel in het leven te roepen, voegen zich bezwaren van plaatselijken aard, waartoe o. a. moet gerekend worden het gebrek aan goede, het verkeer bevorderende wegen. De bestaande wegen zijn niets meer dan voetpaden en nog minder dan dat zelfs. Toch heeft het liberale bestuur van wijlen Soetan Bangkaoeloe een weg in Silajang doen ontstaan van af Bangkap tot Oeloe Silajang, die bijkans met karren zoude zijn te berijden.

Meer dan een paardeweg zoude naar Moeara niet te maken zijn. Evenzoo zoude de verbinding van Rau, en Loeboeq Gedang en Mara Tahis kunnen plaats vinden door een paardeweg, en wel loopende langs de Soempoer en de Pampang over Botong Boesoeq. De verbinding tusschen deze landschappen en Silajang vindt bezwaar in de Soempoer, die bij hoog water een breedte heeft van ongeveer 50 meters en daarbij al het omliggende land overstroomt.

Het gebied van den Pematang Loemoet moet zoo geaccidenteerd zijn, dat een paardeweg tusschen Sopan en Sikamboeng en Panti niet aangelegd kan worden. Evenmin tusschen deze plaatsen en Rotan Getah en Moeara. Een paardeweg te maken tusschen Sibintajin en Kota Radja vindt alleen bezwaar in den Boekit Aseh, Boekit Siloewai en Pematang Matobar.

Na de bezwaren, die den handel in den weg staan opgesomd en de bronnen, waaruit levenskrachten zouden

kunnen worden geput, ter kennisse gebracht te hebben, is het billijk de vraag te doen of bij opheffing van die bezwaren en bij openstelling van genoemde bronnen onder een vrijgevig en werkdadig bestuur, de toestand zal verbeteren en aan de welvaart nieuwe levenskrachten zullen worden geschonken. Naar mijne bescheiden meening zal dit zeker het geval zijn. Het zoude mij te ver en buiten den kring van mijne opdracht leiden, om in beschouwingen over de inrichting van het bestuur te treden. Ik kan mij slechts bepalen tot een aanwijzing hoe eene verdeeling van het gebied zoude kunnen plaats hebben.

En dan heb ik het oog op de samentrekking der drie landschappen van Mapat Toenggoel tot een laras met 3 negorijen, elk bestaande uit één landschap. Deze landschappen, hoewel een groot gebied uitmakende, hebben met uitzondering van Silajang te weinig bevolking om elk afzonderlijk een laras te vormen, en daar de geschiedenis der hoofden één is, en hunne belangen dezelfde zijn, is het uit een staatkundig oogpunt voorzichtiger ze tot één laras te verheffen, dan ze in twee deelen te verdeelen, en economisch beschouwd kan ook de vereeniging in één laras niet anders dan de voorkeur boven elke andere regeling hebben.

Geldt dit voor Mapat Toenggoel, Moeara Soengei Lolo VI Kota dient zelfstandig te staan en een afzonderlijke laras te vormen, omdat de negorijen zoo verbazend ver van elkaar zijn gelegen, en om den halfslachtigen toestand in Kota Pandjang, Sopan en Si Kamboeng.

Alzoo zoude het bereisde gebied bij eventueele inlijving kunnen bestaan uit twee larassen en negen negorijen, als de laras Mapat Toenggoel met de negorijen: Silajang, Loeboeq Gedang en Mara Tahis, de Laras Moeara Soengei Lolo VI Kota met de negorijen: Moeara Soengei Lolo, Rotan Gedah, Soengei Lolo, Kota Pandjang, Sopan en Si Kamboeng.

STATISTIEKE AANTEEKENINGEN

BETREFFENDE

MAPAT TOENGGOEL

EN

MOEARA SOENGEI LOLO VI KOTA.

LIJST DER HOOFDEN E

MAPAT TOENGOEL EN MOEAR

NAMEN DER HOOFDEN EN ONDERHOOFDEN.	SOEKOE.	RANG OF WAARDIGHEID.
MARA		
Dato Soetan.	Petopang.	1e hoofd.
Radja Malenggang	id.	Baris v/h 1e hoofd
Dato Bongsoe.	id.	Soekoehoofd.
Soetan Bano.	Melajoe.	id.
Radja Bedjojo.	Kandang Kapoe.	id.
Soetan Bangoen.	Mandeling.	id.
Radja Lelo	Petopang.	Negorijhoofd.
Panghoeloe Radja.	id.	Onderhoofd.
Radja Berajoen	id.	Negorijhoofd.
Soetan Mego	id.	Onderhoofd.
Dato Kajo.	id.	Negorijhoofd.
Soetan Perhimpoenan . . .	id.	Onderhoofd.
Dato Batoeah	id.	1e Negorijhoofd.
Baginda Tan Amat. . . .	id.	Onderhoofd.
Dato Sati	Melajoe.	2e Negorijhoofd.
Dato Moentja	id.	Onderhoofd.
Dato Bandara Sati	id.	3e Negorijhoofd.
Dja Panghoeloe	id.	Onderhoofd.
Soetan Malenggang	Petopang.	Negorijhoofd.
Madja Lelo	id.	Onderhoofd.
LOEBOEQ		
Dato Gampoe Alam. . . .	Melajoe.	1e hoofd.
Himbang Langit	id.	2e id.
Mendinding Alam.	id.	Baris v/h 1e hoofd.

DERHOOFDEN IN
NGEI LOLO VI KOTA.

NEGORIJ.	KAMPONG.	AANTEEKENINGEN.
AHIS.		
Mara Tahis.	Mara Tahis.	Tevens negorijhoofd.
id.	id.	" hoofd der soekoes.
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	
Sibintajin.	Sibintajin.	Samboetan van het 1e hoofd.
id.	id.	id. van het negorijhoofd.
oeboe Baroe.	Koeboe Baroe.	
id.	id.	idem. idem.
ong Boesoeq.	Botong Boesoeq.	
id.	id.	idem. idem.
Roembei.	Moeara Sitaboe.	
id.	id.	idem. idem.
id.	Tengah.	
id.	id.	idem. idem.
id.	Moeara Gagok.	
id.	id.	idem. idem.
Béné.	Béné.	
id.	id.	idem. idem.
EDANG.		
eboe Gedang.	Loeboe Gedang.	
id.	id.	id. v/h 1e hoofd.
id.	id.	

Namen der hoofden en onderhoofden.	Soekoe.	Rang of waardigheid.
Soetan Djenal	Melajoe.	Baris v/h 1e hoofd.
Soetan Kajo.	id.	Baris v/h 2e hoofd.
Radja Bongkalang.	id.	id.
Kontjeh	id.	id.
Marim.	id.	id.
Radja Melajoe.	id.	Soekoehoofd.
Mantri Kajo.	Petopang.	id.
Bandara Moeda	Melajoe.	id.
Orang Kajo Maradjo . . .	Mandeling.	id.
Dja Goenoeng.	Melajoe.	Negorijhoofd.
Soetan Malenggang	id.	Onderhoofd.

SILA

Dato Besar	Melajoe.	1e hoofd.
Soetan Djenal	id.	2e id.
Soetan Bangkaoeloe. . . .	id.	3e id.
Dato Bandaro Sati	id.	Kamponghoofd.
Dja Panghoeloe	id.	Onderhoofd.
Bandaro Besar.	id.	Kamponghoofd.
Dato Kajo.	id.	id.
Soetan Malinggang	id.	Onderhoofd.
Dato Bandaro.	id.	Kamponghoofd.
Soetan Linggang	id.	Onderhoofd.
Dato Radja Malinggang .	id.	Kamponghoofd.
Dja Menoesoen	id.	Onderhoofd.
Dato Maradjo.	id.	Kamponghoofd.
Baginda Radja	id.	Onderhoofd.
Dato Panghoeloe Besar. .	Mandeling.	Soekoehoofd.
Soetan Bandaro	id.	Samb. van id.
Dato Maradja Besar . . .	Petopang.	Soekoehoofd.

Negorij.	Kampong.	Aanteekeningen.
eboe Gedang.	Loeboe Gedang.	
id.	Troesan.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	Loeboe Gedang.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	Troesan.	
Pasir Pinang.	Pasir Pinang.	
id.	id.	Samb. v/h negorijhoofd.

ANG.

Parit.	Parit.	Tevens negorijhoofd.
id.	id.	Samboetan van het 1e hoofd.
id.	id.	id. id.
id.	Beringin.	
id.	id.	Samb. v/h kamponghoofd.
id.	Aer Ketjil.	
id.	Aer Tjotjang.	
id.	id.	idem. idem.
id.	Batoe Kambing.	
id.	id.	idem. idem.
id.	Datar Kandoeng.	
id.	id.	idem. idem.
id.	Bangkap.	
id.	id.	idem. idem.
Padang.	Padang.	
id.	id.	
olang-Dolang.	Dolang-Dolang.	

Namen der hoofden en onderhoofden.	Soekoe.	Rang of waardigheid.
Radja Melawan	Petopang.	Samb. v/h soek
Dato Bandara Radja . . .	Melajoe.	Soekoehoofd
Bandara Radja	id.	Samb. v/h id.
Datoe Baginda Besar . . .	id.	Negorijhoofd.
Orang Kajo Besar.	id.	Onderhoofd.
Dato Songgo	Kandang Kapoe.	Negorijhoofd.
Bandaro Kajo	id.	Onderhoofd.
Dato Radja Batoeah . . .	Melajoe.	Negorijhoofd.
Baginda Radja.	id.	Onderhoofd.
Dato Sri Pada.	Mandeling.	Negorijhoofd.
Soetan Kabasaran	id.	Onderhoofd.
Dato Rangkajo Maradja. .	Petopang.	Negorijhoofd.
Linggang Maradja.	id.	Onderhoofd.
Dato Dja Lelo	Kandang Kapoe.	Negorijhoofd.
Dja Menanti.	id.	Onderhoofd.
Dato Mangkoedoem. . . .	Melajoe.	Negorijhoofd.
Radja Menoesoen	id.	Onderhoofd.
Dato Sakti.	Mandeling.	Negorijhoofd.
Dja Koemala	id.	Onderhoofd.

MOEARA SOENGE

Dato Bandaro	Melajoe.	1e hoofd.
Madjo Lelo	id.	2e id.
Tan Kabesaran	id.	3e id.
Padoeka Sindaro.	id.	Samb. v/h 3e hoofd
Dato Madjo Kaja	Mandeling.	Soekoehoofd.
Padoeko Maradjo	id.	Samb. id.
Dato Madjo Besar.	Petopang.	Soekoehoofd.
Dato Radja Melana. . . .	Piliang.	id.
Tan Simaradjo.	id.	Samb. v/h id.

Negorij.	Kampong.	Aanteekeningen.
Dolang-Dolang.	Dolang-Dolang.	
Kinari.	Kinari.	
id.	id.	
Berangan.	Berangan.	
id.	id.	Samb. v/h negorijhoofd.
Tengah.	Tengah.	
id.	id.	idem. idem.
Oeloe Silajang.	Oeloe Silajang.	
Sabrang Kanan.	Sabrang Kanan.	idem. idem.
Oeloe Silajang.	Oeloe Silajang.	
Sabrang Kidah.	Sabrang Kidah.	idem. idem.
Mentoedaq.	Mentoedaq.	
id.	id.	
Randjau.	Randjau.	
id.	id.	idem. idem.
Baroe-Baroe.	Baroe-Baroe.	
id.	id.	idem. idem.
Baroe Boekit.	Baroe Boekit.	
id.	id.	idem. idem.

LOLO VI KOTA.

Moeara Sei Lolo.	Moeara Sei Lolo.	Poetjoeq Gedang.
id.	id.	Samb. v/h 1e hoofd.
id.	id.	Baris Soko.
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	
id.	id.	

Namen der hoofden en onderhoofden.	Soekoe.	Rang of waardigheid.
Dato Himbang Langit . .	Tandjong.	Kamponghoofd.
Dato Bandaro Radja . . .	Petopang.	id.
Dato Madjo Lelo	id.	Negorijhoofd.
Padoeka Radja	id.	Samb. v/h id.
Dato Mahoedoem	Piliang.	Negorijhoofd.
Bagindo Djolo.	id.	Samb. v/h id.
Dato Bandara Kajo	Melajoe.	1e Negorijhoofd.
Mangkoeto.	id.	Samb. v/h id.
Dato Gerang	id.	2e Negorijhoofd.
Dato Mendinding Alam. .	id.	Negorijhoofd.
Dato Dja Radja.	Petopang.	id.
Bandara Radja.	id.	Samb. v/h id.

Negorij.	Kampong.	Aanteekeningen.
ara Sei Lolo.	Pintoei moediq.	
id.	Pintoei Olaq.	
ngei Lolo.	Soengei Lolo.	Poetjoeq.
id.	id.	
tan Getah.	Roten Getah.	Poetjoeq.
id.	id.	
a Pandjang.	Poengian.	Tiang en tengah Padang.
id.	id.	
id.	id.	
Sopan.	Sopan.	Poetjoeq.
Kamboeng.	Si Kamboeng.	
id.	id.	

Bevolking

Negorij.	Kampong.	Huizen.	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen
MARA					
Mara Tahis.	Mara Tahis.	35	62	100	4
Sibintajin.	Sibintajin.	19	25	48	1
Koeboe Baroe.	Koeboe Baroe.	10	20	19	
Botong Boesoeq.	Botong Boesoeq.	18	30	45	1
Roembei.	Moeara Si taboe.	3	5	7	
"	Tengah.	7	12	19	1
"	Moeara Gagah.	7	11	18	
Béné.	Béné.	9	17	27	1
	Totaal.	108	182	283	12
		695 zielen.			
LOEBOEQ					
Loeboeq Gedang.	Loeboeq Gedang.	23	36	33	1
"	Troesan.	11	15	16	1
Pasir Pinang.	Pasir Pinang.	11	21	31	
		45	72	80	2
		236 zielen.			
SILA					
Parit.	Parit.	24	62	52	6
"	Bringin.	9	11	12	1
"	Aer Ketjil.	5	7	9	
	Transport.	38	80	73	7

taat.

	Geiten.	Paarden.	Koffie-boomen.	

AHIS.

37	12	—	—	
28	5	—	—	
11	7	—	—	
16	2	—	—	
5	4	—	?	
19	7	—	?	
23	—	—	?	
11	8	—	—	
150	45	—	—	

EDANG.

7	5	—	—	
13	8	—	—	
—	4	—	500[a]	[a] 100 in de kampong 400 " afzonderlijken tuin.
20	71	—	500	

ANG.

60	23	3	350[b]	[b] in de kampong.
11	7	—	100[b]	
5	8	—	100[b]	
76	38	3	550	

Negorij.	Kampong.	Huizen.	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	
	Transport.	38	80	73	38	7
Parit.	Aer Tjotjang.	14	40	45	28	1
"	Batoe Kambing.	15	18	30	7	
"	Datar Kandoeng.	11	16	18	5	
"	Bangkap.	13	24	37	26	
Padang.	Padang.	17	50	72	61	
Dolang-Dolang.	Dolang-Dolang.	10	15	22	17	1
Kinari.	Kinari.	4	11	12	5	
Berangan.	Berangan.	13	36	41	28	1
Tengah.	Tengah.	17	20	28	25	1
Oeloe Silajang.	Oel. Sil. Sab. Kanan.	12	20	30	19	3
" id.	id Sab. Kidat.	10	11	16	15	
Mentoendaq.	Mentoendaq.	15	18	25	17	
Randjau.	Randjau.	6	7	10	5	
Baroe-Baroe.	Baroe-Baroe.	15	25	33	18	4
Baroe Boekit.	Baroe Boekit	10	24	35	17	
	Totaal.	220	415	527	331	21
		1493 zielen.				

MOEARA SOENGEI

Moeara Sei Lolo.	Moeara Sei Lolo.	42	110	82	119	
id.	Pintoei Moediq.	15	52	76	48	
id.	Pintoei Olaq.	14	25	37	19	
Soengei Lolo.	Soengei Lolo.	21	38	35	24	
Kota Pandjang.	Poengian.	41	108	128	93	
Rotan Getah.	Rotan Getah.	29	82	110	75	
Sopan.	Sopan.	8	22	24	12	
Si Kamboeng.	Si Kamboeng.	11	38	43	25	
	Totaal.	181	475	535	415	
		1606 zielen.				

Kinderen.	Runderen.	Geiten.	Paarden.	Koffie-boomen.	
38	76	38	3	550	
28	12	—	—	800(c)	(c) 300 in de kampong 500 " afzonderlijken tuin.
7	—	6	—	1000(b)	
5	—	—	—	5000(d)	(d) bij de kampong.
26	—	9	—	1150(e)	(e) 150 in de kampong 1000 " het bosch.
61	7	4	—	—	
17	12	6	—	200(b)	
5	3	2	—	—	
28	10	8	—	200(b)	
25	15	10	—	—	
19					
15	32	17	—	1800(f)	(f) in de kampongs 300 " afzonderlijke tuinen 1500 in en buiten de kampong.
17	8	10	—	700	
5	—	6	—	?	
18	40	32	—	?	
17					
331	215	148	3	11400	

LOLO VI KOTA.

19	—	28	—	300	in de kampong.
48	—	12	—	500	id.
19	—	7	—	600	id.
24	—	16	—	?	
93	—	23	—	1000	id.
75	—	11	—	?	
12	—	?	—	?	
25	—	15	—	?	
15	—	112	—	2400	

Negorij.	Kampong.	Huizen.	Mannen.	Vrouwen	Kinderen
			RECAPI		
Mara Tahis.		108	182	283	122
Loeboeq Gedang.		45	72	80	39
Silajang.		220	415	527	331
Moeara Soengei Lolo VI Kota.		181	475	535	415
Totaal Generaal.		554	1144	1425	907
			4040 zielen.		

(*) De cijfers zijn verkregen door mededeeling der hoofden, en waar zulk

Karbouwen.	Geiten.	Paarden.	Koffieboomen.
150	45	—	—
20	17	—	500
215	148	3	11400
—	112	—	2400
385	322	3	14300(1)

(1) Buitendien zijn er koffieaanplantingen op ladangs.

elijk was door eigene overtuiging.

DE LOEBOES

DOOR

C. A. VAN OPHUIJSEN.

In het laatst van 1876 werd ik door den Gouverneur van Sumatra's Westkust te Panjaboengan geplaatst. Nauwelijks was ik daar een paar maanden, of er verscheen een stuk over de Loeboes in de Sumatra Courant; het was geteekend S. O. Velen hielden den griffier bij de rapat te Panjaboengan A. A. Snackey en mij voor de schrijvers. Het opstel bevatte echter zooveel onjuistheden en onnauwkeurigheden, dat wij besloten het daarin voorkomende aan de waarheid te toetsen en na genoegzaam onderzoek onze bevinding in dezelfde courant bekend te stellen.

Wij gingen aan het werk; het onderzoek vorderde echter niet zoo spoedig als wij wel gedacht hadden. Het opstel bleef in de pen; maar ik zette mijne nasporingen voort, omdat wij reeds zulke belangwekkende resultaten hadden verkregen.

In Mei 1880 ontving ik, terwijl ik aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Probolinggo werkzaam was, een schrijven van de Direktie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarbij mij verzocht werd alles mede te deelen, wat mij omtrent taal en afkomst van de Loeboes bekend was. Met genoegen beloofde ik aan die opdracht te voldoen, maar drukke bezigheden, aan mijne betrekking verbonden, verhinderden mij tot nu toe mijne belofte te houden.

Had ik tijdens mijn verblijf te Panjaboengan geweten, dat

mij dergelijk verzoek zou worden gedaan, dan had ik waarschijnlijk meer aanteekeningen gemaakt en zeker zou mijn opstel dan belangrijker zijn.

Veel is er nog niet over de Loeboes geschreven; behalve een opstel van den heer Willer in deel IV van dit tijdschrift (1) heb ik het een en ander gevonden in Dr. H. N. van der Tuuks werken over het Bataksch. Daarenboven was Dr. van Limburg Brouwer zoo goed mij eene Loeboesche vertaling van de door hem uitgegeven *Tjaritŏ palasiq* af te staan. Een eigen letterschrift en geschreven werken bezitten de Loeboes niet, zoodat de bronnen mij van dien kant ontbraken. Hetgeen ik hier weêrgeef ontleen ik voor 't grootste gedeelte aan de mededeelingen van een Loeboe-datoe, die geruimen tijd zijn verblijf ten mijnent hield. Ziedaar alles wat mij behalve mijne eigene aanteekeningen ten dienste stond.

De Loeboes worden door de Mandelingers *halak dolok* d. i. „berg- of hoogtebewoners" genoemd; een andere naam voor hen is *halak karangan*, boschbewoners. Zij wonen hoofdzakelijk in Zuid-Mandeling volgens den heer Neumann, die kontroleur in de Padang Lawas is, worden ook daar Loeboes gevonden. In het door Dr. van der Tuuk uitgegeven Angkolasche verhaal *Adji oerang mandopa* worden Loeboes als onderdanen van een Angkolaschen vorst genoemd. Misschien waren vroeger ook Loeboes in het Angkolasche; het is echter waarschijnlijker, zegt genoemde geleerde, dat de verhaler een Mandelingsch vorst op het oog heeft en dat 't tooneel van het verhaal geheel verdicht is.

Waar komen de Loeboes vandaan? is al de eerste vraag, die bij ons oprijst. Van een Loeboe hoorde ik daaromtrent het volgende verhaal.

De oudste woonplaats der Loeboes was eene zeer boschrijke streek in de Padang Lawas, nabij de nog bestaande kam-

(1) Zie ook in datzelfde deel „Nog iets over de Loeboes en Oeloes" door Mr. W. A. Henny.

poeng Rambah gelegen en Roera Loeboe Lijang Goti geheeten. Door de inwoners van Rambah aangevallen, werden de Loeboes overwonnen en zagen zich genoodzaakt hunne geliefde bosschen te verlaten. Onder aanvoering van hun hoofd Singatandang, een man van zulk een ouden adel, dat hij in afkomst voor geen vorst ter wereld behoefde onder te doen, trokken zij af. Op zekere plek gekomen, beraadslaagden zij samen over hetgeen hun te doen stond; zij moesten natuurlijk voor 't vervolg weêr eene vaste woonplaats zoeken. Om dit zoeken gemakkelijker te maken, verdeelde de troep zich in vier afdeelingen; eene ervan werd door Singatandang aangevoerd, maar de namen der drie overige bevelhebbers zijn niet bewaard gebleven. Die afdeelingen zouden elk naar een verschillenden kant uittrekken en goede, d. i. in Loeboeschen zin, bergachtige en boschrijke streken opzoeken; zoodra die gevonden waren, zouden zij zich hereenigen. Zij kwamen echter nooit weer bij elkander.

Eene afdeeling kwam terecht in het landschap Moewara Siponggi en heeft daar den naam *Oerang Oeloe* verkregen. De naam, dien deze Loeboe-afstammelingen zich zelven geven is *Oerak Moeără Siponggi*. Door de Mandelingers worden zij *Halak boekit* genoemd. Voor het grootste deel hebben zij nog niet de Maleische adat, zeden en gewoonten aangenomen. Een deel heeft den Islam omhelsd; deze Mohamedanen zijn echter niet bizonder fanatiek en schijnen slechts de uiterlijke vormen van den godsdiemt in acht te nemen. Vele vrouwen van dezen stam leven als huishoudsters der soldaten in de kazerne; iets waartoe eene fatsoenlijke Maleische vrouw zeer zeker moeilijk zou zijn over te halen. Bekend is het gemak, waarmede de Oeloesche vrouwen tot een huwelijk en eene scheiding overgaan. Zoodra zij een mooie saroeng of badjoe hebben, laten ze zich scheiden om van een anderen man weêr wat moois te verwerven. Hoe bonter het patroon harer kleeding is, hoe meer het in haren smaak valt.

Volgens het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek

van Neerlandsch-Indië van Prof. Veth zouden ook de Oeloes het oorspronkelijke Maleisch spreken. In het reeds boven aangehaalde opstel van Willer komt eene Oeloesche woordenlijst voor, en hieronder geven wij van hunne taal een staaltje in den vorm van pantoens. Of de transscriptie in alle opzichten juist is, weet ik niet; ik geef ze, zooals ik ze hoorde van een Mandelinger, die vele jaren te Moeara Siponggi leefde.

Djongèt di hindak bèrèh berèndak
Tido kahèlèk itoe loï;
Djongèt bimbak hoenggèh tèbak
Tido kadèpèq itoe loï.
(Djangan di indang beras berendang.
Tidaq 'kan èloq itoe lagi;
Djangan di bimbang oenggas terbang
Tidaq 'kan dapat itoe lagi.)

—

Kapèlak mamboho lodik
Poelak mamboho oebi kajoe
Botella (1) gam (2) basoebak godik
Itoe mamboho hati rogoe.
(Ka perlaq membawa lading,
Poelang membawa oebi kajoe;
Bertjelaq kiranja bersoebang gading
Itoe membawa hati ragoe.)

—

(1) *Botella* is het Mal: *bertjelaq*. *Tjelaq* beteekent volgens de woordenboeken het zwarte poeder, waarmede men de randen van de oogleden inwrijft. Ook op Sumatra's Westkust heeft het die beteekenis, maar tevens wordt zoo genoemd een ronde bruinachtige vlek ter grootte van een $^1/_2$ cent stuk, aan de hoeken van den mond; die vlek ontstaat door het sap van de ambatjang vrucht, dat eene zweer veroorzaakt en het daardoor nagelaten litteeken moet ten zeerste de schoonheid der Oeloesche dames in het oog der Oeloesche heeren verhoogen.

Wat men al niet doet, om mooi te zijn!

(2) *Gam* is waarschijnlijk gelijk aan *garan* = *garangan* = *kiranja*.

Biroewak godjo biroewak
Moti Godjo di tandoek kombik
Di boewak tido tarboewak
Kasih mandjodi dorah dogik
(Biroewang gadjah biroewang
Mati gadjah di tandoek kambing;
Di boewang tidaq tarboewang
Kasih mendjadi darah daging.)

Roemah kètji, roemah di lidak
Tahetap beloet tadindik
Endè kètji bakèkoe (1) sèjak
Bèloet di kèlok lah bagoelik.
(Roemah ketjil, roemah di ladang,
Terhatap, belom terdinding
Maq ketjil (?) sajang
Belom di kekap, lah bergoeling.)

In Klein Mandeling zijn de meeste radja's van de Marga Loebis. Zou Loebis geene opzettelijk gevormde verandering van Loeboe kunnen zijn, zooals dikwijls verteld wordt?

De tweede en derde afdeeling der Loeboes zijn in het Rausche geraakt en dragen daar den naam van *Loeboe aro* en *Loeboe idjan*. Zij zijn in zeden en gewoonten geheel en al Maleiers geworden en hebben ook den Mohamedaanschen godsdienst aangenomen.

De vierde afdeeling eindelijk onder aanvoering van Singatandang vestigde zich aan de oevers van de Aek Mata, een riviertje, dat voorbij Hoeta Sijantar en ook voor de kontroleurswoning te Panjaboengan stroomt.

---

(1) Is *bakèkoe* misschien *bakèhakoe* = *bagai akoe? Maq ketjil* = tante; *kekap*, Men. *kakoq* = vasthouden; *lah* = *soedah*.

Hoeta Sijantar was eertijds eene vrije kampoeng, maar in een oorlog door de inwoners van Panjaboengan aangevallen, ingenomen en onderworpen; zij mocht echter hare eigene radja's behouden.

Maar toen een radja stierf zonder manlijke nakomelingen na te laten, en geen man uit Hoeta Sijantar zich bekwaam toonde het volk te regeeren, smeekten de inwoners den vorst van Panjaboengan hun een zijner zonen tot radja te geven. Deze, Bagindo Mangaradja Enda, stemde toe. Geen zijner zonen wilde echter vorst van Hoeta Sijantar worden. Eindelijk zond hij er Soetan Koemala sang jang di patoewan heen, in leeftijd zijn jongsten, maar volgens de adat zijn oudsten zoon (omdat zijn moeder de adellijkste was). Deze verwierf, door te gehoorzamen aan zijns vaders bevel, vele privileges. Rechtshalve erfde hij van hem alle rijkssieraden; hij alleen had het recht zich door mannen, die prachtig bewerkte, met goud en zilver versierde klewangs en lansen droegen, te omringen. Wanneer hij zijn maaltijd gebruikte, stonden achter hem dienaren, die met de groote rijkswaaiers hem koelte toewaaiden enz. Later hebben èn bij onderlinge schikking èn door het brengen van geldelijke offers de overige radja's het recht verworven zich door zwaarddragers te doen begeleiden.

Op zekeren dag ging eene der gemalinnen van Soetan Koemala zich in de Aek Mata baden. Daar zag zij op eens een maïsstruik en een pisangboom aandrijven. Een gevoel van toorn en gekrenkte majesteit maakte zich van haar meester. Wie had het durven wagen boven de vorstelijke badplaats of *tapyan* (1) te baden? Had men dan vergeten, dat ieder, die dat deed of het water op eenige andere wijze verontreinigde, de doodstraf trof?

Vol woede en verontwaardiging begeeft zij zich naar haar gemaal, verhaalt hoe het vorstelijk recht geschonden is, betoogt

(1) Van daar *tapijan na oeli*, „edele, schoone badplaats" door de Nederlanders verbasterd in Tapanoli.

als een tweede Columbus uit het verschijnen van genoemde voorwerpen het aanwezig zijn van menschen meer stroomopwaarts en, gelukkiger dan deze, ziet zij reeds den volgenden morgen een paar hoeloebalangs vertrekken, om den smaad haar en het vorstelijk huis aangedaan te wreken.

Steeds de oevers der Aek Mata volgende, kwamen die hoeloebalangs weldra bij onze Loeboes, die zich van niets kwaads bewust waren. Wie gaf hun het recht, (zoo vraagden hun de hoeloebalangs,) zich zonder toestemming van den Radja daar te vestigen? Het antwoord was natuurlijk, dat zij van geen radja afwisten; zij verhaalden hunne verdrijving uit Roera Loeboe Lijang Goti en zeiden, dat zij hier waren gekokomen om „vulsel voor hun leegen buik" te zoeken. Met deze inlichtingen keerden de hoeloebalangs terug, doch moesten spoedig daarop weer naar boven om den Loeboes een bevel van Soetan Koemala over te brengen, het bevel zich te onderwerpen en meer stroomafwaarts te komen wonen. De Loeboes wilden echter noch 't een, noch 't ander; van hunne bergen en bosschen konden zij niet scheiden. Soetan Koemala was over dit antwoord niet zeer gesticht; maar toen hij van zijne hoeloebalangs vernam, dat de Loeboes vrij talrijk waren, achtte hij het 't verstandigst hen te vriend te houden. Als een bewijs van vriendschap zond hij hun zout en andere dingen, die zij niet bezaten.

Eenigen tijd na de vestiging der Loeboes, liet Soetan Koemala Singatandang uitnoodigen hem, hetzij alleen, hetzij met zijn gevolg, te komen bezoeken. Singatandang nam de uitnoodiging aan en werd bij zijne komst allerfeestelijkst onthaald. Gedurende zijn verblijf te Hoeta Sijantar werd de verhouding der beide volken geregeld. Beide partijen stelden voorwaarden. De Loeboes zouden den Radja van Hoeta Sijantar als hun vorst erkennen en hem zooveel boschprodukten (hout, damar enz.) leveren, als hij voor zijn eigen gebruik noodig mocht hebben.

Indien er groote werken te Hoeta Sijantar moesten uitge-

voerd worden, zouden zij helpen. Daarentegen nam de Radja van Hoeta Sijantar de volgende verplichtingen op zich: hij zou nooit Loeboes mogen verkoopen, vervreemden of wegschenken; hij zou hen steeds beschouwen als vrienden, niet als slaven, en moest hen bijstaan, indien zij door eenig volk werden aangevallen.

Men ziet uit deze voorwaarden, dat de Loeboes niet door den plicht der dienstbaarheid aan het huis van Hoeta Sijantar verbonden zijn. Dit blijkt trouwens ook uit hetgeen is voorgevallen bij de vrijverklaring der slaven in Mandeling.

De Loeboes gehoord hebbende, dat de Radja's een losprijs ontvingen voor hunne slaven, die vrijgemaakt werden, zonden hunne hoofden naar den Radja van Hoeta Sijantar. Uit naam van het volk herinnerden deze afgezanten den vorst aan de vroeger gestelde voorwaarden en gaven hem in beleefde termen te kennen, dat hij het maar niet moest wagen geld voor hen aan te nemen, want dat zijn huis dan wel spoedig eene prooi der vlammen zou kunnen worden.

De Radja weigerde dan ook de gelden voor de Loeboes aan te nemen, totdat door den Gouverneur van Sumatra's Westkust was bekend gemaakt, dat het geld, hetwelk de Radja's voor hen zouden ontvangen, geen losprijs was, maar alleen eene schadeloosstelling voor de vroeger door hen in vriendschap ontvangen diensten. Ik sta niet in voor de waarheid van dit laatste verhaal, dat mij echter door een betrouwbaar persoon is medegedeeld.

Een bepaald antwoord op de vraag, hoeveel jaren sedert de eerste ontmoeting tusschen Soetan Koemala en Singatandang zijn verloopen, kunnen we niet geven. De tegenwoordige Radja van Hoeta Sijantar is de zoon van het onlangs overleden waarnemend koerijahoofd Hadji Soetan, die tijdens de minderjarigheid van Mangaradja Goenoeng Pandapotan, zoon van den vorigen vorst, het bestuur voerde over de koerija. Had Mangaradja Goenoeng Pandapotan niet ten voordeele van den tegenwoordigen Radja afstand gedaan, dan zou hij, naar men

mij vertelde, de zevende in rechte linie van Soetan Koemala afstammende Radja van die koerija geweest zijn. De ontmoeting heeft dus ± 250 jaren geleden plaats gehad.

Het is opmerkelijk, dat de Loeboes, die vroeger alleen tot Hoeta Sijantar behoorden, zich later verspreidden en nu nog slechts in het gebied van bepaalde kampoengs en koerijas gevonden worden. Deze schijnbare voorkeur wordt aan het volgende toegeschreven.

Soetan Koemala had twee vrouwen; bij beiden had hij drie zonen. Toen deze groot geworden waren, verlieten vijf van hen hunnen vader om zelf radja van verschillende kampongs te worden. De zesde werd radja van Hoeta Sijantar. De broeders van dezen vestigden zich te Goenoeng Toewa en Pidoli Lombang; de drie overigen, kinderen van de tweede vrouw, kozen Pidoli Dolok (boekit), Salamboee en Mompang tot woonplaats. De drie laatsten werden bij hun vertrek niet door Loeboes gevolgd, omdat hunne moeder die onreine, vuile menschen, zooals zij hen noemde, niet mêe wilde hebben. De beide anderen werden echter wel door hen vergezeld.

Een der achterkleinzonen van Soetan Koemala vestigde zich later te Goenoeng Baringin en Loeboes uit Hoeta Sijantar volgden ook hem. Ziehier de reden, waarom de Loeboes slechts in bepaalde streken gevonden worden en wel in de koerijas Hoeta Sijantar (Aek Mata) en Goenoeng Toewa (Malintang), het dja ijoetanschap Goenoeng Baringin (Hoeta Radja) en de kampoeng Pidoli Lombang (Si Ladang.)

Het heeft mij niet mogen gelukken iets te weten te komen omtrent den oorsprong en de beteekenis van hunnen naam. Dat die aan het Maleische *loeboeq*, diepte in eene rivier, ontleend zou zijn, is niet waarschijnlijk. De Loeboes toch wonen alleen in bergachtige streken. Misschien is de naam eene verkorting van dien van het vroeger door hen bewoonde land, een naam die wel eenigszins verdacht is wegens de twee r's, die in *roera* voorkomen.

In het Menangkerbausch heeft men het woord *loeboeh*, dat eglijk is aan *koemoeh* (welk woord in het Loeboesch bestaat,

en beteekent: iemand die vuil is, een wilde, iemand zonder adat.

Mochten zij al niet hunnen naam aan het woord *loeboeh* te danken hebben, zij zouden dien geen schande aandoen, want volgens verhalen waren hunne zeden en gewoonten vrij dierlijk. Zooals reeds gemeld werd, leefden en leven de Loeboes bij voorkeur in bergachtige streken. Woningen bezaten zij vroeger niet, als men daartoe ten minste niet rekent eene plek gronds onder de boomen tusschen de uit den grond komende wortels, bij de voornaamsten met wat hilalang gedekt; enkelen woonden in nesten, in boomen gemaakt, welke den naam *pintaoe* dragen. Wasschen deden zij zich zelden of nooit en deze liefelijke gewoonte hebben zij met een bewonderenswaardige vasthoudendheid tot nu toe behouden. Hun eten bestond uit al wat het woud maar eetbaars opleverde, tot zelfs slangen toe; veel verandering is daarin nog niet gekomen. Hun drinkwater verkregen zij door bamboes in boomen op te hangen en daarin het regenwater te verzamelen; zoo'n bamboe bleef hangen tot ze vol was, dus geruimen tijd, zoodat men waarlijk geen mikroskoop noodig had om in het water leven te bespeuren. Of het tegenwoordig nog zoo is, weet ik niet.

Mannen, vrouwen en kinderen sliepen vroeger allen naast en bij elkander; alleen tusschen ongehuwde huwbare personen van het manlijk en vrouwlijk geslacht lag een mes.

Hunne kleeding was zeer eenvoudig; een stukje boomschors of een halve klapperdop voor de mannen; een twee à drie palm breed stuk boomschors voor de vrouwen. Tegenwoordig beginnen zij zich te kleeden zooals de Mandelingers; slechts de ouden van dagen ziet men alleen met een enkel stuk kain om de lendenen geslagen.

Indien een Loeboe wenschte te trouwen, gaf hij vroeger aan den vader van het meisje een blaasroer met pijlkoker en pijlen en slachtte een hond; verscheen er echter op het feest een zwijn, in plaats van een hond, dan was de vreugde der gasten ten top gevoerd.

Tegenwoordig bestaat de djoedjoer uit een haan, een soewat rijst, een djantar (groote bamboe) toewaq en negenhonderd duiten; de aanstaande schoonzoon moet echter een geruimen tijd den vader van het meisje behulpzaam zijn in het bewerken van zijn ladang en daarenboven een feest geven. De tegenwoordige woningen, die de bewijzen dragen van hun inniger aanraking met de meer beschaafde Mandelingers, zijn van paloepoeh en niboenglatten en met hilalang gedekt. Die huizen zijn gelegen bij de plaats, waar de bewoners hunne ladangs hebben; zijn liggen dus zeer verspreid en zijn in de verte bijna niet zichtbaar door de omringende hilalang, waarin de Loeboes zich gaarne verbergen.

In die woningen, die vrij klein en alleronzindelijkst zijn, slaapt de geheele familie door en naast elkander; honden, katten (waarop de Loeboes zeer verzot zijn), geiten, varkens loopen in en uit.

Hoe groot het aantal Loeboes tegenwoordig is, kan slechts approximatief bepaald worden; waarschijnlijk zullen er niet meer dan twee duizend zielen zijn.

Omtrent den godsdienst der Loeboes is mij niet veel bekend; ik kan slechts eene eedsformule en eene huwelijksinzegening mededeelen.

Die formules worden door een *datoe* uitgesproken, die voor zijne moeite de helft van een kip (*sawaâo hajam*) en een bak rijst (*naôsi satoengkiq*), ongeveer twee takars inhoudende, ontvangt.

Als een Loeboe een eed moet afleggen, neemt de datoe het woord en verklaart, dat de beëedigde en zijne familie door tijgers zullen worden verscheurd, door het water zullen worden meêgevoerd, door krokodillen zullen worden verslonden, door slangen zullen worden gedood, indien hij de waarheid niet spreekt. Daarna neemt hij een brandend stuk hout, steekt dat in het water, zeggende: „evenals dit vuur door het water wordt uitgedoofd, zult gij sterven (indien gij onwaarheid spreekt)."

Bij eene huwelijksinzegening worden alle mogelijke geesten, ook die van Singatandang opgeroepen; hunne hulp wordt gevraagd, opdat het huwelijk gelukkig moge zijn. Een kip wordt geslacht; als die op den rechterkant neervalt, is dat een teeken, dat de jonggetrouwden zegen op hunne verbintenis zullen deelachtig worden.

De Mandelingers zien met minachting op de Loeboes neer en schatten hen veel lager dan slaven. Langzamerhand zal dat wel slijten, naar gelang de Loeboes meer de Mandelingsche adat gaan volgen. Zij hebben tegenwoordig ook ripéhoofden, die door het Gouvernement benoemd worden, werken aan de wegen, hebben hun aandeel in de koffietuinen en zijn dus flink op weg om menschen te worden.

Van huwelijken van Mandelingers met Loeboes heb ik nog niet gehoord; zoodra de meeste Loeboes Mohamedanen zullen zijn geworden — en daarop is veel kans - - zal dat wel van zelf komen.

De Loeboes leven nu nog hoofdzakelijk van landbouw en jacht. Zij verbouwen nl. djagoeng en rijst op hunne ladangs, waar zij ook pisangboomen planten. De ladangrijst wordt te Panjaboengan aan de markt gebracht en hooger geschat dan de op sawahs verbouwde rijst.

Het voornaamste wapen, waarmede zij op jacht gaan, is het blaasroer (*ḥina*), dat van een houten mondstuk (*taḥawan*) is voorzien. Het bestaat uit een bamboe, waarin een tweede bamboe (*anaqnao*), die overal even wijd is, zuiver past. Zij schieten met kleine pijltjes van bamboe of hout (*talèpòq*), die een gemakkelijk afbrekende, vergiftigde punt (*damaoq*) hebben. Als drijfmiddel doen ze achter die pijltjes in de blaaspijp zwam (*lòlòĕq*), dat ze afkrabben van den bast van den anau. De punten dier pijltjes zijn vergiftigd door het sap van een boom (Loeb. *aönao tawao èpoö*, Mand. *aèk ni tangki*).

Welke de algemeene taal der Loeboes geweest is, kan ik niet mededeelen; de meesten spreken alleen 't Mandelingsch;

slechts die van Pidok Lombang hebben onder elkander eene bizondere taal, maar ook de meesten dezer spreken tegenwoordig het Mandelingsch al is het ook met eene bizondere, zangerige stembuiging.

De taal der Loeboes is een tongval van het Menangkerbausch, zegt Dr. van der Tuuk. Willer beweert, dat zij nu de taal spreken, die een aantal eeuwen geleden te Pagarroejoeng gesproken werd. Het is zeker waar, dat het Loeboesch een Maleische tongval is: of het 't oorspronkelijk Maleisch is, zal wel moeilijk kunnen worden uitgemaakt. Wat de transscriptie aangaat der Loeboesche woorden, in dit opstel voorkomende, zij het volgende opgemerkt.

De *r* klank bestaat waarschijnlijk in 't Loeboesch niet; zijn vervanger is de *bw.*; b. v. het Mand. *hadjaran* wordt *kadjabwan.* Dr. Van der Tuuk schrijft *kadjawan*; Willer echter *adjaban.* Ik geloof echter dat *kadjabwan* de uitspraak beter weergeeft; *bw* stelt daarin om zoo te zeggen één letterteeken voor.

De *a͡o* stelt een klank voor, die niet door *å* kan weergegeven worden; hij houdt het midden tusschen *aauw* en *euw.* De *ö* klinkt als de *ö* in *löschen.*

De *ḥ* wordt zeer geaspireerd uitgesproken; zelfs die op het einde der woorden, zoo zelfs, dat, indien zij door een woord gevolgd wordt, hetwelk met met een klinker begint, het is alsof dat woord een *ḥ* tot beginletter heeft, b. v. *dalaḥ a͡oka͡o ma͡okan* klinkt als *dalaḥ ha͡oka͡o ma͡okan.*

De uitgang *kān* der causatieve werkwoorden wordt verlengd; b. v. *babwikān.*

LAKON
KARTÅ-WIJOGÅ

(Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel XLIII.)

DOOR

C. POENSEN.

Zoo langzamerhand beginnen wij in het bezit van eene niet onbelangrijke verzameling van Lakon's te komen. Het Bataviaasch Genootschap vooral heeft zich door de jongste uitgaven daarvan verdienstelijk gemaakt, en ontvangt den dank van ieder die belang stelt in de beoefening der Jav. taal- en letterkunde. In de Lakon's wordt inzonderheid voor hen die het Javaansch moeten leeren spreken, niet minder dan voor hen die deze lectuur uit een wetenschappelijk oogpunt moeten bestudeeren, eene rijke bron van studie geopend. En daarbij hebben de Lakon's nog dit voor op andere javaansche geschriften, dat taal en inhoud, vorm en gang des verhaals, meer boeiend en prikkelend zijn, zoodat de Lezer er met meer moed toe overgaat een Lakon te lezen, en ten einde te brengen, dan andere geschriften, die men zoo vaak maar voor een gedeelte leest. En ook — inzonderheid voor den beoefenaar van het Javaansch, die Java niet persoonlijk bezoeken kan — hebben de Lakon's nog dit kenmerkende, dat zij, altijd oorspronkelijk Javaansche geschriften zijnde, voor de kennis van zeden en gewoonten en andere bizonderheden uit het

leven en bestaan des volks vaak ongezocht en nooit bedoeld zoo menige bijdrage bevatten.

Het spreekt wel van zelf, dat wij door zoo te spreken, niet kunnen bedoelen te kennen te geven, dat de lezing van geschriften als de *Brâtâ-joedâ*, *Râmâ*, en anderen minder waarde zou hebben. Maar wel mag den beoefenaar van de Javaansche taal- en letterkunde aanbevolen worden, zoo spoedig mogelijk een Lakon ter hand te nemen. Eene langzame, nauwkeurige lezing van een enkele Lakon zal hem meer vooruithelpen, dan de lectuur van een geheele *Babad* bijv. Edoch — waar men het Javaansch wezenlijk wil leeren kennen, zal men geen enkel oorspronkelijk Javaansch geschrift verwerpen, al zal men vaak tot de Lakon terugkeeren, om die nogmaals en nogmaals te lezen.

Nu is zeker de lectuur van alle Lakon's niet gelijk. De thans voor ons liggende Lakon *Kartâ-Wijogâ* behoort zeker niet tot de minste; maar de Lakon *Pâlâsârâ* bijv. staat hooger. Stijl en dichting van de Lakon *Pâlâsârâ* doen ons zoo gevoelen, dat wij hier met het werk van eenen bekwamen inlander te doen hebben; de Lakon *Kartâ-Wijogâ* heeft niet dien klassiek-Javaanschen stempel. Bij het lezen van de Lakon *Kartâ-Wijogâ* gevoelt men in een andere meer moderne wereld te verkeeren, dan waar de Lakon *Pâlâsârâ* uit geboortig is. Dit is een gevolg van taal en stijl; niet of al zeer weinig door de Hollandsch-Maleische woorden en zinnen die in deze Lakon voorkomen, en eenvoudig dienen om de hoorders te prikkelen en „wakker te maken" zooals ons eens een inlander zei. Prof. Kern heeft reeds proeven van die Maleische volzinnen aangehaald in de „Voorrede", en de opmerking daarbij gemaakt, dat „het gebruik daarvan klaarblijkelijk moet strekken om aan de teekening van sommige typen eene meer realistische tint te geven."

Met het zooeven gezegde is niet in strijd het gedurig aanhalen van verzen uit oud-Javaansche dichtwerken. Ons zijn zelfs nog geen Lakon's bekend gewordèn, waarin zóó veel van die aanhalingen voorkomen, als in de nu voor ons liggende

En Prof. Kern heeft er in de „Voorrede" genoeg van gezegd, om daarnaar te mogen verwijzen.

Inzonderheid leerrijk zijn deze Lakon's ook om ons eene voorstelling te geven van de verschillende deelen en hunne volgorde, waaruit een Lakon als vrij algemeen erkend, behoort zamengesteld te worden. Zelfs het plaatsen van de [illegible] (pag. 1) wordt niet vergeten. De heer te Mechelen heeft reeds Deel XXV aflevering 1 pag. 91 van dit Tijdschrift vermeld, welke wajang's rechts, en welke links behooren geplaatst te worden. Over het zich plaatsen (ꦱꦶꦁ) van den *ḍalang* onder de ꦥꦤꦏꦥꦤꦶꦏ over de ꦏꦫꦶꦠꦏꦤ de ꦱꦱꦱꦤ enz. spraken wij reeds (Mededeelingen v. h. Nederl. Zendel. Genootsch. deel XVI pag. 63—72.) Zoover ons bekend, kan men door geen der in druk verschenen Lakon's zulk eene duidelijke voorstelling zich vormen van de volgorde der handelingen van den Dalang of de ꦏꦶꦫꦫꦩ (ꦱꦫꦫꦩ geeft de tekst, dat niet in het W.d.b. voorkomt,) als door deze. De Lk. *Abiåså* bijv. is al zeer arm in deze aanwijzingen; de Lk. *Pålåsårå* geeft iets meer, die hierin ongeveer gelijk is aan de Lk. *Prĕgiwå*. — In de Lk. *Pålåsårå* wordt echter nog de ꦱꦩꦤ de muziek waarmeê eene voorstelling geopend wordt, en op eene furioso uitgaat, en ꦥꦤꦶꦏꦤꦏꦤ genoemd wordt, vermeld, die geen enkele maal in deze Lakon's voorkomt. Wel de ꦥꦤꦶꦏꦱꦶꦱꦤ het voorspel bij het optreden of op nieuw beginnen van den ḍalang, ook in de Lk. *Pålåsårå* voorkomende.

Omtrent de deelen, bekend onder de namen: ꦲꦔꦏꦤ ꦏꦫꦶꦠꦏꦤ ꦱꦱꦱꦤ en ꦱꦏꦤ ontmoeten wij in deze Lakon's veelvuldige aanwijzingen. Reeds vroeger bespraken wij in Mededeel. enz. deel XVI pag. 211 deze woorden. De verhalende voordracht, de ꦱꦱꦶꦱ of ꦏꦫꦶ van den ḍalang, begeleid door de een of andere, zacht klinkende, gĕnḍing der gamĕlan, noemt men een ꦲꦔꦏꦤ en ꦱꦏꦤ

dus: zulk een djantoeran voordragen door den ḍalang. De Lk. *Pålåsårå* laat daaromtrent geen twijfel over; in de Lk. *Abiåså* komt het woord gedurig in denzelfden zin voor; het woord ꦄꦤꦤꦤ꧀ slechts éénmaal pag. 11. reg. 7. — De woorden: ꦄꦪꦺꦴꦁ of ꦲꦺꦴꦁ komen er in het geheel niet in voor, hoewel blijkbaar het laatste woord meermalen slechts verzwegen wordt, daar de ꦲꦺꦴꦁ als zoodanig wel voorkomt. Ook in deze Lakon's komt het woord ꦲꦺꦴꦁ niet voor. Maar des te veelvuldiger het woord ꦄꦪꦺꦴꦁ. De *Soeloeq* 's in de Lk. *Kartå-Wijogå* en de volgende zijn allen uit oud-Javaansche dichtwerken getrokken, even als de maar éénmaal voorkomende ꦄꦤꦤꦤ꧀ in de Lk. *Prĕgiwå*. Doch de beide ꦄꦤꦤꦤ꧀ in de Lk. *Pålåsårå*, pag. 70 en 80, zijn weêr gelijk aan de gewone taal der *djantoeran*. De ꦄꦤꦤꦤ꧀ zal in beteekenis wel gelijk zijn aan de ꦄꦪꦺꦴꦁ doch met dit onderscheid dat de begeleidende gĕnḍing 's andere zijn. En ꦄꦪꦺꦴꦁ èn ꦄꦤꦤꦤ꧀ behooren, naar het schijnt, aan een oud-javaansch dichtwerk ontleend, met de *sĕkar-agĕng* gezongen te worden; zooals Jav. Zam. I. pag. 291 door den heer Winter ook bepaaldelijk van de ꦄꦤꦤꦤ꧀ gezegd wordt. — En in Lk. *Kartå-Wijogå* vinden wij zelfs: ꦄꦤꦤꦤ꧀ꦏꦶꦁꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦤꦤ꧀ (pag. 4. reg. 2): *door den ḍalang wordt een* ꦄꦤꦤꦤ꧀ *gĕsoeloeqt.*

Voor de verdere beschouwing der woorden ꦄꦏ꧀ and ꦄꦪꦺꦴꦁ zooals zij in den eenen of anderen vorm in de Lk. *Kartå-Wijogå* voorkomen, laten wij hier de opgave der plaatsen volgen:

Voor het woord: ꦄꦏ꧀ Pag. 1. reg. 9 — p. 11. r. 2 en 3. v. o. — p. 13. r. 8. en 3. v. o. — p. 23. r. 9 — p. 25. r. 3. v. o. — p. 26. r. 11 — p. 32. r. 10 — p. 32. r. 10 v. o. — en reg. 9. v. o. — p. 33. r. 7 — p. 37. r. 2. v. o. — p. 44. r. 2 — p. 45. r. 6. v. o. — p. 50. r. 3. v. o. — p. 51. r. 6. v. o. — p. 54. r. 4. v. o. — p. 61. r. 3 — p. 64. r. 1 — p. 68. r. 2. v. o. — p. 70. r. 1. v. o. — p. 72. r. 3. v. o. — p. 75. r. 8 — p. 76. r. 6 — p. 82. r. 10 — p. 84. r. 11 —

p. 89. r. 1. v. o. — p. 92. r. 8. v. o. — p. 95. r. 12 — p. 96. r. 1 — p. 102. r. 4 — p. 106. r. 11 — r. 6. v. o. — p. 112. r. 8. v. o. — p. 115. r. 7. v. o. — p. 124. r. 4.

Voor ꦄꦭꦥꦄꦭꦥꦤ꧀: Pag. 3. r. 1. v. o. — p. 4. r. 2,8 — p. 6. r. 8 — p. 8. r. 1 — p. 12. r. 2. v. o. — p. 14. r. 1. v. o. — p. 25. r. 1. v. o. — p. 27. r. 7. v. o. — p. 46. r. 5 — p. 45. r. 5 — p. 54. r. 7 — p. 63 r. 12 — p. 65. r. 7. v. o. — p. 79. r. 10. v. o. — p. 81. r. 4 — p. 84. r. 1 — p. 86. r. 10 — p. 89. r. 9 — p. 95. r. 5 — p. 100. r. 4. v. o. — p. 102. r. 12 — p. 104. r. 4 — p. 106. r. 5. v. o. — p. 113. r. 1 en r. 6. v. o. — p. 114. r. 1 — p. 116. r. 2 — p. 118. r. 11 — p. 124. r. 8.

Omtrent de andere deelen der Lakon moeten wij nog alleen opmerken, dat in deze Lakon geen enkele uitgewerkte *Banjollan* voorkomt, wat betrekkelijk veelvuldig in de Lk. *Pâlâsârâ* het geval is. Daar deze echter in den regel aan den *ḍalang* overgelaten wordt, is de beschrijving daarvan voor *hem* dan ook niet noodig, en weet hij wel wanneer die behoort voorgedragen te worden. Eene eenvoudige aanwijzing kan soms noodig geacht worden, zooals in onze Lakon pag. 15. reg. 4. v. o.

Overigens zou deze Lakon vrij wel aanleiding kunnen geven, de theorie der Javaansche muziek, waarover zij veelvuldige aanwijzingen bevat, te bespreken.

De Lk. *Kartâ-Wijogâ*, *Djâlâdârâ-rabi*, en *Alap-alappan Soerti-kaṇṭi* komen met N°. 13, 14 en 15 uit de „Schetsen enz." (Verh. Bat. Gen. Deel XL) overeen. Wat daar echter Lk. *Sĕmar-djantoer* heet, is hier Lk. *Kartâ-Wijogâ*. Ware het woord: *alap-alappan* niet reeds voor zoo menige Lakon gebruikt, dan zou *Alap-alappan Erâwati* zeker een veel meer gepaste titel zijn, dan de beide genoemde. Zoowel de persoon van *Kartâ-Wijogâ*, als het goochelen van *Sĕmar* hebben een veel mindere beteekenis voor het geheel des verhaals, of liever: karakteriseeren het geheel des verhaals veel minder dan de ontvoering van *Erâwati*, die het geheele verhaal beheerscht. Blijkbaar is de schrijver der „Schetsen" een ander dan die van deze Lakon's,

wat duidelijk wordt door het verschil van stijl, zoowel als door het verschillen der namen van personen enz., en door gewijzigde of andere volgorde der tooneelen; al moge het beloop der handeling in het algemeen vrij wel dezelfde zijn. De eerste twee Lakon 's kunnen gezegd worden met elkander in verband te staan, meer dan van de derde met de voorgaande het geval is.

De schrijver dezer drie Lakon 's zegt pag. 1.: ꦮꦸꦒꦶꦠꦤꦤ꧀ ꦕꦫꦶꦪꦺꦴꦤ꧀ ꦲꦏꦤ꧀ ꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ ꦲꦶꦤꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ d. i.: "*Beloop, gang, van de Lk. K. Wijogâ*", maar pag. 135. en 311: ꦮꦸꦒꦶꦠꦤꦤ꧀ ꦲꦶꦤꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ enz. — Hoewel wij nu deze drie Lakon 's tot de "*meer uitgewerkte Lakon's*" rekenen, in onderscheiding van de zoogenaamde "*Schetsen*", of "*Lk. Gantjaran*", zijn toch dezen zoowel als genen: "*Lakon's*", en alle te zamen: "*gantjar*", hoewel de eene met de andere vergeleken in meer of mindere mate, gelijk ook door het aangehaalde opschrift te kennen gegeven wordt, dat zelfs de "*meer uitgewerkte Lakon's*" nog volstrekt niet alles geven, wat in den gang zijner voordracht door den ḍalang al zoo verhaald of gezongen wordt. In deze drie Lakon 's bijv. ontbreken de "*Banjollan's*" geheel en al. Trouwens heeft de heer Te Mechelen reeds zeer juist aangeteekend, dat ieder handboek van een ḍalang "*Pakĕm*" heet, en de eene vorm, de "*Schetsen*" wel "*Pakĕm-gantjaran*", en de andere vorm, de "*meer uitgewerkte stukken*" eenvoudig "*Pakĕm*" of "*Lakon*" genoemd worden. Inderdaad hoort men onder ḍalang's altijd deze laatste termen gebruiken; maar de meerderheid der desa-ḍalang 's moet bekennen: ꦲꦤꦸꦫꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ ꦲꦶꦤꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ — Prof. Kern wil de eerste vorm: "*Lakon*" noemen, en de laatste "*Wajang*", doch dit laatste heeft dit bezwaar tegen zich, dat daarmee eene nieuwe beteekenis aan het woord "*Wajang*" toegekend wordt, en de ḍalang-wereld het gebruik van deze onderscheiding niet kent.

Eene volledige vertaling van deze drie Lakon 's te geven, mag zeker wel om verschillende redenen overbodig en on-

noodig geacht worden. De verschillende vertalingen van Lakon's die reeds geleverd zijn, kunnen voldoende geacht worden, om hen die het Javaansch niet verstaan, eenige zwakke voorstelling van eene Lakon te geven; voor hen die het Javaansch verstaan, zijn zij eenvoudig overbodig, altijd onvoldoende, en meermalen schadelijk door de gebrekkige of verkeerde vertaling. Zóó kan men nooit eene Lakon vertalen, of het eigenaardig timbre, de waarde van vele woorden en geheele volzinnen gaan toch altijd voor een grooter of geringer deel verloren, waaraan uitgebreide aanteekeningen zelfs niet tegemoet kunnen komen.

Wij zullen dus slechts den gang des verhaals van deze Lakon's meedeelen, en ter vergelijking tevens die der *„Schetsen"*; daarna zullen wij de Personae dram. dezer Lakon's bespreken; en ten slotte alle aanteekeningen laten volgen, die nuttig kunnen zijn voor aanvulling van het Lexicon, maar vooral voor pasbeginnende beoefenaars van het Javaansch, om op het een of ander de aandacht te vestigen.

I.

Het beloop van de Lk. *Kartâ-Wijogâ* is aldus: De dalang begint met de gewone *Djantoeran*, beschrijvende de heerlijkheid van het rijk *Måndråkâ*, en zijn vorst *Praboe-Salyâ*. Zijne oudste dochter *Erâwati* zou uitgehuwelijkt worden aan den *Koråwâ*-vorst *Koeroepati*, d. i. *Soejoedânâ*, te *Ngastinâ*, maar vóór de voltrekking van het huwelijk verdween de prinses plotseling in zekeren nacht zonder eenig spoor achter te laten. *Praboe-Salyâ* gaf daarvan onmiddelijk kennis aan *Praboe-Koeroepati*. Deze belooft haar te zullen opsporen. *Radèn-Sangkoeni, patih* te *Ngastinâ*, komt als gezant van zijn vorst te *Måndråkâ*, en heeft een onderhoud met *Praboe Salyâ* waarbij *Roeqmâ-râtâ*, *Salyâ*'s jongste zoon, en *Patih Toehâ-jâtâ* tegenwoordig zijn; hij bericht den vorst, dat men meent een spoor

van *Eråwati* gevonden te hebben, en zij met den dief verdwenen is in de rivier *Siloe-gånggå*, en naar luid der voorspellingen van paṇḍitâ's zou zij wel weêr gevonden worden. Zijn vorst bewaakte nu dag en nacht de rivier met een groote macht, en wendde alle mogelijke middelen aan om den dief daaruit te verdrijven. De prins *Roepmå-råtå* drijft met dit alles wel een weinig den spot, waarin zijn vader het vrij wel eens met hem is. Maar tot *Radèn Sangkoeni* zegt hij, al die pogingen uitstekend te vinden. Hij deelt hem ten slotte mede, besloten te hebben een *Sajĕmbårå* te laten afkondigen, dat al wie de prinses mocht vinden en terugbrengen, onverschillig van welken rang of stand die ook mocht zijn, haar tot vrouw zou krijgen. Hij gaf *Praboe-Koeroepati* nog 40 dagen tijd om haar te zoeken.

Na zijn vertrek bespreekt *Praboe-Salyå* met den prins nog hetzelfde onderwerp, en draagt hem op met *patih-Toehå-jåtå* de *Sajĕmbårå* te gaan bekend maken. Maar plotseling worden zij gestoord door eene merkbare opschudding onder de menigte op de aloen-aloen, veroorzaakt door de komst van *Ardjoenå* met zijne drie pånåkawan's *Sĕmar*, *Nålå-garèng*. en *Petroeq*. Hij kwam van den berg *Rĕtahoe*, om zijne opwachting bij den vorst te maken. *Sĕmar* deelde o. a. den vorst mede, dat al de *Paṇḍåwå*'s nu te *Ngamartå* hun eigen verblijf hadden. Nadat zij aan de poging der *Koråwå*'s om hen te verbranden (vergel. Lk. *Obong-obongan bale-si-gålå-gålå*) ontkomen waren, waren zij afgedaald in het rijk van *Batårå-Ontå-bogå*, die *Bråta-Sènå*, d. i. *Bimå*, tot schoonzoon had aangenomen. Ten gevolge van eene ingeving der goden, was *Dewi-Koeṇti* daarna met *Ardjoenå* naar den berg *Rĕṭahoe* getrokken, en de vier andere *Paṇḍåwå*'s naar *Wiråṭå*. Daarna waren de *Paṇḍåwå*'s in de bosschen behoorende tot het rijksgebied van *Wiråṭå* aan het ontginnen gegaan, en toen hunne ontginning tot eene nagari was ontwikkeld, werd zij *Ngamartå* geheeten, en *Joeḍistirå* tot vorst daarvan verheven. *Bråtå-Sènå* vestigde zich te *Moenggoel-Pawĕnang*; *Ardjoenå* te *Madoekårå*, *Nakoelå*

in het gebied van *Rĕṭahoe*, en *Så-dewå* te *Sawo-djadjar*. *Praboe-Salyå* was met deze berichten zeer ingenomen, en verhaalt aan *Roeqmå-råtå*, dat vroeger, toen hij nog niet regeerde, tot aan zijn huwelijk, *Sĕmar* hem onafscheidelijk had gevolgd. Daarop prees hij zeer *Ardjoenå*'s schoonheid, die zoo sterk op zijn vader *Paṇdoe* moest gelijken. *Ardjoenå* wordt nu ook spoedig in kennis gesteld met hetgeen er met *Eråwati* is gebeurd, en deelt den vorst meê, dat hij haar wil gaan zoeken, zonder de bedoeling aan de *Sajĕmbårå* deel te nemen. De vorst tracht hem echter van dit voornemen terug te brengen en bij zich te houden; brengt hem in het paleis om hem aan de vorstin en zijne dochters voor te stellen en tracht door deze hem te bewegen van zijn voornemen af te zien. Maar te vergeefs. Zelfs *Banoewati* gelukt het niet, hoewel zij alle mogelijke middelen daartoe aanwendt, en wij hier al voorbereid worden op de rol die later door haar gespeeld zal worden. Als *Ardjoenå* vertrekt, is dan ook zijn hart vol van de prinses *Banoewati*.

Praboe-Salyå's oudste zoon *Boeris-råwå*—die zich niet aan het volk vertoonen kan, omdat hij het gelaat van een boetå heeft—bevindt zich in een afzonderlijke *paṇḍåpå* met schermen omhangen; prins *Roeqmå-råtå* begeeft zich tot hem om afscheid van hem te nemen, ten einde de opdracht zijns vaders te volbrengen.

Hij vertrekt met groot gevolg.

Beschrijving van het verblijf van *Praboe-Soejoedånå* met de *Koråwå*'s en het leger aan de rivier *Siloe-gånggå* om naar de prinses *Eråwati* te zoeken. *Radèn Sangkoeni* komt terug, en doet verslag van zijn bezoek te *Måndråkå*. *Praboe-Soejoedånå* wordt zeer boos over het voornemen van *Praboe-Salyå* een *Sajĕmbårå* af te kondigen voor het vinden van *Eråwati*. Hij gaat daarop met al de *Koråwå*'s en het leger te land en in vaartuigen het water der rivier in beroering brengen, het vergiftigen, en met vuurwapenen er in schieten.

In den afgrond der rivier bevond zich het paleis van *Tirtå-Kaṇḍassan*, waar *Praboe-Koeroṇḍå-gĕni* met zijn zoon *Kartå-*

Wijogå in gesprek waren. De prins klaagde zijn nood aan zijn vader, dat *Eråwati*, die hij geroofd had, niet van hem wilde weten en dreigt zich te zullen doorsteken als hij haar mocht naderen. Maar zijn *Emban* die bij dit gesprek tegenwoordig was, genaamd *Tjaṇtikå-wĕrti*, zal hem wel een onfeilbaar middel geven om de liefde van *Eråwati* op te wekken. Daarna gelast de vorst haar naar buiten te gaan, en boepati *Daroeminå* te ontbieden. Deze ontvangt dan den last eens te gaan onderzoeken wat er gaande is, daar er kogels vielen op de aloen-aloen; misschien kwamen die van de *Koråwå*'s die het plan zouden kunnen hebben *Eråwati* te verlossen.

Hij vertrekt.—Gevecht tusschen de *Boetå*'s en de *Koråwå*'s. De laatsten verliezen, en vluchten het woud in, waar zij zich verschuilen, en de *Boetå*'s hen voorbij ijlen.

Prins *Kartå-Wijogå* wendt nu zijn toovermiddel bij *Eråwati* aan, die zich in de *Kapoetrèn* bevindt. Maar *Eråwati* heeft reeds een ander plan gevormd: zij neemt den schijn aan, alsof zij hem ter wille zal zijn, maar verbindt daar de voorwaarde aan, dat, wijl zij zoo geheel alleen is, hij eerst haar beide zusters, of minstens ééne, moest gaan rooven en bij haar brengen. Nu, dat was dood-gemakkelijk voor hem; hij zal dus maar eens spoedig naar *Måndråkå* gaan.

Ardjoenå was intusschen op zijn zwerftocht in het woud gekomen, waar de *Boetå*'s de *Koråwå*'s nazetten. De *Boetå*'s *Daroeminå*, *Minå-ljoewiri*, en *Minåslobå* genaamd, komen in gevecht met *Ardjoenå* en sterven. Na afloop daarvan klaagt *Ardjoenå* over vermoeidheid, en gevoelt hij zich ziek. Maar *Sĕmar* zegt, dat dit komt, omdat hij honger heeft; hij zal dus eten gaan zoeken; *Ardjoenå* moet zoolang maar wat slapen. *Sĕmar* overlegt nu met *Nålågarèng* en *Pétroeq* hoe aan eten te komen. *Sĕmar* besluit door middel van goochelen in de eene of andere desa wel wat te zullen verdienen. Zij vangen een aal, een schildpad en een bloedzuiger, en verbergen die; de vertooning zal hier in bestaan, dat *djanoer-koening*, een *waroe-blad*, en een *pisang* in die dieren veranderen. Nu gaan zij verder, en komen aan het

kluizenaarsverblijf van *Djålådårå*, d. i. *Kåkråsånå*, met zijne zuster *Bråtå-djåjå*, d. i. *Dewi Sĕmbådrå*, op den berg *Argåsonjå*. Terwijl nu *Bråtå-djåjå* met hare vrouwelijke bedienden bezig is, komen *Sĕmar*, *Nålågarèng* en *Pétroeq*, met het verzoek voor haar te mogen goochelen. Zij vraagt wat dat moet kosten, en welke kunsten hij kan vertoonen? Hij zegt een waroeblad in een schildpad enz. te kunnen veranderen, en laat de belooning aan haar over, mits er maar eetwaren bij zijn. Maar toen hij zijn kunsten zou vertoonen, bleek het, dat de aal onderweg reeds gestorven, en door *Nålågarèng* gebraden en opgegeten was; dat *Pétroeq* de schildpad onder weg door een gat in zijn zak verloren had, doch de bloedzuiger er nog was. *Sĕmar* weet zich te verontschuldigen bij *Bråtå-djåjå* over het mislukken van de beide eerste toeren, doch zal nu zijn kunst met de *pisang-kloetoeq* vertoonen die in een bloedzuiger zal veranderen. Maar dezen had *Pétroeq* zoo goed verstopt, dat hij zich aan zijn lichaam had vastgehecht, en nu zoo groot was geworden als een maïs-stengel. *Sĕmar* maakt hem los, en wordt met bloed bespat; hij werpt den bloedzuiger in een pot met water, doch de vrouwen worden zoo akelig en bang, dat zij hard weg loopen. Groot misbaar van allen! *Bråtå-djåjå* zegt eindelijk, *Sĕmar* een spaansche mat te zullen geven, maar *Sĕmar* heeft liever rijst. *Bråtå-djåjå* wil hem nu al het gereed zijnde eten, alles afzonderlijk en netjes meêgeven, maar hij vindt dat te lastig, en verzoekt dus alles maar door elkaâr te doen en fijn te stampen. Bij *Ardjoenå* terug gekomen, vinden zij hem veel beter, en biedt *Sĕmar* hem die spijzen aan. Maar die zagen er zoo afschuwelijk uit, dat *Ardjoenå* bijna onpasselijk werd; vreeselijk boos trekt hij zijn kris, en wil dergelijke onheusche bejegening niet ongewroken laten. Hij ijlt naar het kluizenaarsverblijf, op het gezicht waarvan *Bråtå-djåjå* de vlucht neemt bij haren broeder *Djålådårå*, wien zij alles vertelt. Maar *Djålådårå*, als goed *tåpå* die wat meer weet dan gewone menschen, gaat *Ardjoenå* kalm te gemoet, en weet hem tot bedaren te brengen.

Nu maken zij kennis met elkaâr. *Ardjoenå* vertelt ook het doel zijner reis; maar *Djålådårå* geeft te kennen dat hij wel weet waar *Eråwati* is, en belooft haar te zullen te recht brengen, mits *Ardjoenå* hem eerst bij *Praboe-Salyå* brengt, en hij van den vorst zelf de opdracht ontvangt. Dit geschiedt. *Djålådårå* belooft den vorst de prinses te zullen zoeken en vinden; doch deelt tevens meê dat dienzelfden nacht de dief terug zou komen, om ook de twee andere prinsessen te rooven. *Djålådårå* zal daarvoor waken; doch verlangt dat hij alléén met *Ardjoenå* de wacht in het paleis zal houden, en alle wachters buiten het paleis zullen geplaatst worden, opdat de dief zich niet heimelijk onder die menschen zou kunnen mengen. De prinses *Banoewati* heeft natuurlijk ook gehoord dat *Ardjoenå* terug is gekomen; zij voorziet hem van eten en drinken, en eene slaapplaats, en klimt zelf des nachts over den muur, om hem gezelschap te houden, onderwijl *Djålådårå* de ronde deed.

Weldra ontmoet *Djålådårå* werkelijk *Kartå-Wijogå* in het paleis, die zich voor een bediende uitgeeft, en allerlei verzinsels opdischt, doch door *Djålådårå* zoo in de war wordt gebracht, dat hij eindelijk blijkt de dief te zijn. Hij gaat op de vlucht; *Djålådårå* zet hem na; *Kartå-Wijogå* loopt in zijn vaart over *Sĕmar* en zijne volgelingen, en gooit alles onderste boven. *Sĕmar* en de zijnen aan het schreeuwen! *Djålådårå* komt en vraagt naar *Ardjoenå*; *Sĕmar* moet hem gaan roepen, opdat hij *Djålådårå* helpe in het achtervolgen van den dief. Na *Banoewati* weêr over den muur geholpen te hebben, gaat *Ardjoenå* gervolgd door *Sĕmar* en zijn volgelingen, *Djålådårå* ter hulpe snellen. De dief ontsnapt hun door in de aarde te verdwijnen. Zij achtervolgen hem echter, nadat eerst nog *Djålådårå* en *Ardjoenå* elkander in den donker een oogenblik bij vergissing voor den dief hadden gehouden.

Te *Tirtå-Kandassan* in het paleis gekomen, vinden zij *Kartå-Wijogå* reeds in gesprek met zijnen vader, doch gaan — onzichtbaar natuurlijk — hen voorbij naar de *Kapoetrèn*, waar *Ardjoenå*

zich aan *Eråwati* bekend maakt, *Djålådårå* aan haar voorstelt. *Djålådårå* draagt nu aan *Ardjoenå* de zorg voor *Eråwati* op en gaat zelf *Kartå-Wijogå* te gemoet, die zich met zijnen vader eveneens naar de kapoetrèn wil begeven.

Uitdaging; gevecht en dood van *Kartå-Wijogå*.

Het hoofd werpt hij voor de voeten van *Praboe-Koeroṇdagĕni*; gevecht met den vorst, die sterft.

Djålådårå laat nu *Eråwati* onder de hoede van *Ardjoenå* en zijn pånåkawan 's naar land gaan, en volgt hen, na de nagari *Tirta-Kaṇdassan* verwoest te hebben en verbrand door een buitengewoon vuur. Bij *Ardjoenå* gekomen, spreken zij met elkander af, dat *Djålådårå Eråwati* naar *Måndråkå* zal geleiden; *Ardjoenå* moest eerst naar de zuster van *Djålådårå* gaan, om haar kennis te geven van het gebeurde en haar naar *Måndråkå* te begeleiden.

Djålådårå komt nu met *Eråwati* in de streek, waar *Praboe-Soejoedånå* zich ophoudt. Hij wordt door de *Koråwå* 's ontdekt; *Praboe-Soejoedånå* weet bedriegelijk *Eråwati* in een voertuig te krijgen om met haar naar *Måndråkå* te gaan; *Djålådårå* wordt gebonden en doorstoken voor dood op de plaats achtergelaten. Maar hij was niet dood; hij begon te kermen en om *Ardjoenå* te roepen, hetgeen de aandacht van *Bråtå-Sènå* treft, die daar juist voorbij gaat, op reis om *Ardjoenå* te zoeken. Hij maakt kennis met *Djålådårå*, en verneemt wat er gebeurd is, zoodat hij onmiddellijk naar *Måndråkå* gaat, waar hij gelijktijdig met *Praboe-Soejoedånå* aankomt.

Na zijn vertrek kwam *Ardjoenå* met de zijnen bij *Djålådårå*. Deze verlangt, dat *Ardjoenå* door zal reizen naar *Måndråkå*; hij zelf wil met zijne zuster naar *Madoerå* gaan, daar zijn vader oud en zeer ziek was. *Ardjoenå* moet echter zorgen, dat de vorst van *Måndråkå* kennis laat geven, wanneer zijn huwelijk met *Eråwati* zal plaats hebben.

Toen nu *Praboe-Soejoedånå* met *Eråwati* te *Måndråkå* gekomen was, was *Bråtå-Sènå* hem gevolgd, en had hij zich achter hem geplaatst. *Praboe-Soejoedånå* dischi nu een geheel

verdicht verhaal van zijn zoeken en vinden van de prinses op, waarin *Sangkoeni* hem dapper helpt. De prins *Roeqmå-Råtå* laat echter door eene aardigheid blijken dat hij twijfelt aan de waarheid van het verhaal. Maar nu komt ongevraagd ongeweigerd *Bråtå-Sènå* tusschen beiden, hoewel daar geheel onbekend, en vertelt in *Ngoko* de waarheid der geschiedenis. *Praboe-Soejoedånå* ontstelt, en gaat onder een voorwendsel zich verwijderen: *Sangkoeni* volgt hem, daar hij 't ook in den buik begon te krijgen.

Nu komt *Ardjoenå* ook in het paleis en kan *Bråtå-Sènå 's* woorden bevestigen. *Bråtå-Sènå* en *Ardjoenå* gaan dan naar buiten om de *Koråwå 's* te verdrijven en nadat *Ardjoenå* nog *Praboe-Salyå* herinnerd heeft om aan *Djålådårå* kennis te geven, wanneer het huwelijk zal kunnen plaats hebben, gaan ook zij op reis naar *Ngamartå*; — *Praboe-Salyå* zendt gezanten naar *Madoerå*.

Het volgende korte overzicht van de Schets enz. N°. XIII zal doen zien, welk verschil er tusschen beiden Lakon's bestaat. De Schets is getiteld: *Sĕmar-djantoer*.

Praboe-Salyå, *Roeqmå-Råtå* en *Patih Toehå-Jåtå* te *Måndråkå*. — Zij spreken over het opsporen van *Eråwati*. — *Roeqmå-Råtå* naar *Ngamartå* gezonden om *Ardjoenå* te halen — *Praboe-Soejoedana* met de *Koråwå 's* gelegerd aan den oever der zee. — Wordt overvallen door den dief van *Eråwati*, die, in verlegenheid gebracht, in zee duikt en verdwijnt. — *Radèn-Sroe-tajoe* naar *Måndråkå* gezonden om kennis te geven — *Roeqmå-Råtå* bij *Ardjoenå;* beiden vertrekken naar *Måndråkå*. — Afkondiging van de *Sajĕmbårå* te *Måndråkå*. — *Ardjoenå* in het paleis te *Måndråkå* wordt begroet door de prinsessen, en krijgt bij zijn vertrek sangoe van *Banoewati* meê. — De *Koråwå 's* vergiftigen en beschieten het water; de kogels vallen bij den boetå-vorst op de aloen-aloen; hij zendt gezanten op kondschap uit. — Aan den oever gekomen, ontmoeten zij *Ar-*

djoenå, strijden met hem, en sneuvelen. — *Ardjoenå* zendt *Sĕmar* uit om eten te gaan zoeken. — Hij komt bij *Djålådårå* en zijne zuster *Pånåliků* op den berg *Nogå-Sonjå*, en goochelt. — Laat het eten met sirih en tabak in een *tékor* doen en keert naar *Ardjoenå* terug, wien hij vertelt dat men hem geen andere dingen wou meêgeven om het eten in te doen.

Ardjoenå gaat woedend naar *Djålådårå*, die reeds alles weet, en ten slotte met *Ardjoenå* naar *Måndråků* trekt.

In het paleis te *Tirtå-Kaṇḍassan*.—*Eråwati* en *Radèn-Mandradjid*. — Hij zal ook hare zusters gaan rooven.

In het paleis te *Måndråků*. — *Ardjoenå* en *Djålådårå* aangekomen, zij zullen dien nacht de wacht in het paleis houden — *Banoewati* en *Ardjoenå*. — Ontmoeting met den dief, die nagezet wordt. — *Radèn-Mandradjid* bij zijnen vader. — *Djålådårå* en *Ardjoenå* bij *Eråwati*. — *Ardjoenå* verbergt *Eråwati* in een ring. — *Djålådårå* doodt *Radèn-Mandradjid* en zijnen vader. — Zij vertrekken. — *Djålådårå* ontmoet *Djåjå-Pitånå*, die *Djålådårå* doodt, en *Eråwati* wegleidt. — *Ardjoenå* door *Djålådårå* reeds naar *Nogå-Sonjå* gezonden. — *Djålådårå* was echter slechts schijndood, en kon met *Eråwati*, voor wie eene andere vrouw door *Djåjå-Pitånå* was meêgenomen, op buitengewone wijze zich in eens naar *Nogå-Sonjå* verplaatsen. — Ontmoeting van *Eråwati* met *Ẹndang-Pånåliků*. — Nu komt ook *Ardjoenå* daar, en verneemt op hoe buitengewone wijze allen hier bij elkander konden zijn. — *Ardjoenå* met *Eråwati* naar *Måndråků* gezonden. — *Djålådårå* keert met zijne zuster naar *Madoerå* terug, waar hij bericht van *Måndråků* zal afwachten.

Het algemeen beloop van beide verhalen komt alzoo vrij wel overeen. Maar in de deelen zijn toch niet onbelangrijke afwijkingen. Zoo bijv. de eerste komst van *Ardjoenå* te *Måndråků*. Volgens de Schets werd hij door *Radèn-Roeqma-Råtå* ontboden, waar de Lakon niets van weet. — De Lakon

spreekt van „de rivier *Siloe-gånggå*", de Schets van „de zee". — In de Lakon heet de dief: *Kartå-Wijogå*; in de Schets: *Radèn-Mandradjid.* — In de Lakon heet de gezant der *Koråwå's*: *Radèn-Sangkoeni;* in de Schets: *Radèn-Sroetajoe.* — De Schets spreekt niet van de nederlaag der *Koråwå's*; *Ardjoenå* doodt de boetå 's onmiddellijk — In de Lakon woont *Djålådårå* op den berg *Argå-Sonjå*; de Schets noemt steeds: *Nogå-Sonjå.* — *Djålådårå's* zuster heet in de Lakon: *Bråtå-djåjå*; in de Schets: *Pånålikå.* — *Sĕmar's* verhaal van die spijzen aan *Ardjoenå* verschilt in beide aanmerkelijk; en dat *Ardjoenå Eråwati* in een ring verbergt verhaalt de Schets alleen. — Voorts is de gang des verhaals omtrent de ontmoeting van *Djålådårå* met de *Koråwå's*, het samentreffen op den berg, enz. geheel verschillend. De *Koråwå's* komen volgens de Schets in het geheel niet te *Måndråkå*, en van *Bråtå-Sènå* is in de Schets geen sprake.

2.

De volgende aanteekeningen bij de eigennamen in deze Lakon voorkomende, mogen dezen en genen onder het lezen nog van eenig nut zijn.

I. — ꦩꦢ꧀ꦫꦏ — Pag. 1. enz. — Ook wel: ꦩꦢ꧀ꦫꦏ is het Ind. *Madraka* en *Mádraka*, een land aan den Boven-Indus. In kw. *Madra-poera*, de stad der *Madra's* en *Madra-radjya*, het rijk of de rijksstad der *Madra's* —— ꦫꦗ꧀ꦥꦠꦶ of ꦫꦗ꧀ꦥꦠꦶ Ind. *Madra-pati*, de vorst der *Madra's*, treedt het eerst als vorst van dit rijksgebied op.

II. — ꦕꦭꦗ Pag. 1 enz. — Ook wel: ꦱꦭꦗ Ind. *Çalja*, en Jav. ook wel *Saljwa*, is de zoon van ꦕꦭ ꦫꦗ꧀ꦥꦠꦶ (N°. I), heeft tot bijnamen: ꦩꦢ꧀ꦫꦫꦗꦤꦩꦢ꧀ꦫꦏ ꦥꦸꦂꦮꦏꦫꦠꦤ ꦫꦗ꧀ꦥꦠꦶ (*Madra-radja*,— *dipa*), en ꦫꦱꦸꦩꦲꦤ

waarvan de Ḍalang pag. 2 zegt: — Hij is de oudere broeder van (Ind. *Mádrî*, Jav. ook: of de tweede vrouw van moeder van en) Hij is getrouwd met eene dochter van den reus te als tåpå verblijf houdende; in hare jeugd heette zij: — *Praboe-Salyå* heeft tot kinderen: (zij wordt de gemalin van =); (zij wordt de gemalin van); (zij wordt de gemalin van); (Ind. *Bhoeri-çrawa)*; en *Praboe-Salyå* staat alzoo door het huwelijk zijner zuster *Madri* met *Paṇḍoe* zoowel met de *Paṇḍåwå's*, als door het huwelijk zijner dochter *Banowati* met *Doerjodånå*, met de *Koråwå's* in familiebetrekking. In de *Bråtå-joedå* treedt hij ten laatste zelfs als aanvoerder der *Koråwå's* op en sneuvelt, waardoor de profetie vervuld werd, dat de moord door hem aan zijnen schoonvader gepleegd op die wijze zou gewroken worden. Zoo min deze moord, als zijn verraad aan *Karnå* gepleegd en de houding die hij in deze Lakon aanneemt, doen hem ons van eene gunstige zijde kennen. De vraag of hij in de *Bråtå-joedå* vóór de *Paṇḍåwå's* of de *Koråwå's* dartij zal kiezen, wordt eenvoudig door de voorkomende ontvangst der *Koråwå's* beslist; hoewel hij aanvankelijk wel plan had de *Paṇḍåwå's* te steunen, voegt hij zich toch bij de *Koråwå's*. Hij is eenvoudig een karakterloos man.

III. — de gemalin van Zie N°. II — In deze Lakon wordt niets bizonders van haar verhaald. Zij doodt zich in de *Bråtå-joedå* bij het lijk van haren man.

IV. — Ind. *Rewatî*, de oudste dochter van Zie N°. II — In deze Lakon wordt zij eene hoofdpersoon, door dat zij geroofd wordt door naar de gebracht, doch van daar weêr

eg red door ꦄꦫꦗꦸꦤ꧀ en ꦒꦭꦁꦒꦁ in het paleis te ꦲꦭꦩꦥꦤ terug komt. Later wordt zij de echtgenoote va ꦄꦫꦗꦸꦤ꧀ Zie: N°. XLVI.

V.— ꦱꦿꦺꦠꦶꦏꦤ꧀ꦠꦶ Skr. *Çroeti-kànti*, de tweede dochter van ꦧꦿꦲꦩꦤꦺꦪ Zie N°. II. — In deze Lakon wordt niet veel bizonders van haar verteld. — Volgens de Lakon *Alap-alappan-Soertikanti* huwt zij met ꦏꦩ met ꦏꦩ na door den reus ꦄꦱꦸ — of ꦲꦁꦒꦫꦮꦏꦩ van ꦒꦭꦁꦒꦁ geroofd te zijn, doch door ꦏꦩ weêr verlost wordt.— ꦱꦿꦺꦠꦶꦏꦤ꧀ꦠꦶ was verloofd aan ꦲꦁꦒꦫꦮꦏꦩ die in hare plaats hare zuster ꦄꦁꦒꦫꦮꦏꦩꦶ aannam, toen het bleek, dat zijne verloofde reeds in het geheim met ꦏꦩ verkeerde; gelijk trouwens hare zuster ꦄꦁꦒꦫꦮꦏꦩꦶ ook wel deed. De minnehandel van ꦏꦩ met ꦱꦿꦺꦠꦶꦏꦤ꧀ꦠꦶ gaf ook aanleiding tot een gevecht tusschen ꦏꦩ en ꦒꦭꦁꦒꦁ, dat werd bijgelegd door tusschenkomst van ꦄꦩꦤ, die hen als halve broeders aan elkander bekend maakte.

VI. — ꦄꦁꦒꦫꦮꦏꦩꦶ of ꦄꦁꦱꦸꦫꦶ kw. *Bhánoemati*, de jongste dochter van ꦧꦿꦲꦩꦤꦺꦪ Zie N°. II. — In deze Lakon wordt zij gekarakteriseerd door haar gebrekkig spreken, en hare verliefdheid jegens ꦒꦭꦁꦒꦁ aan wien zij zich zelfs overgeeft op eene wijze, die ons haar, op zijn zachtst uitgedrukt, als zeer lichtzinnig doet kennen. Trouwens, niet zoo heel vreemd in een Lakon! — Later huwt zij met ꦲꦁꦒꦫꦮꦏꦩ doch na zijne verdwijning in de *Bråtå-joedå* ontmoet zij ꦒꦭꦁꦒꦁ weêr.

VII. — ꦧꦺꦴꦍꦿꦶ-ꦕꦿꦮ kw. *Bhoêri-çrawa*, bijgenaamd *Soma-Datta—tangja*, d. i. de zoon van *Soma-Datta*, de oudste zoon van ꦧꦿꦲꦩꦤꦺꦪ Zie N°. II. — In deze Lakon wordt pag. 38. r. 4 verhaald, dat hij het gelaat van een ꦩꦤꦸꦱ had en daarom zich niet in het publiek kon vertoonen. Zijn jongere broeder maakt bij hem zijne opwachting om kennis te geven van hetgeen er in het paleis omging, doch overigens

treedt hij niet handelend op. — In de *Brâtâ-joedâ* komt hij alleen voor in den kampstrijd met *Satyaki*, waarin hij zelf het leven liet. — Cohen Stuart merkt nog op, dat in de *Brâtâ-joedâ-kawi* alleen *Roekmâ-Râtâ* uitdrukkelijk de zoon van *Saljâ* heet, en *Boeri-Srâwâ* de zoon van *Soma-Datta* zou zijn, zonder dat daar iets blijkt van diens onderstelde identiteit met *Salja*.

VIII. — ᮃᮊᮔᮒᮃᮊᮔᮒᮃ, jongste zoon van ᮞᮜᮀᮞᮜ. Zie N°. II. Hij verschijnt in deze Lakon alleen in tegenwoordigheid zijns vaders, en toont een nogal geestig of humoristisch karakter te bezitten, vrij ongeloovig ten opzichte van de middelen die de *Koråwâ's* aanwenden om zijne zuster *Erâwati* uit de rivier *Siloe-gânggâ* te verlossen. Hij zou kunnen doorgaan voor een modern-ongeloovig Javaan. — In de *Brâtâjoedâ* strijdt hij aan de zijde der *Koråwâ's*, doch sneuvelt reeds in het begin van het gevecht.

IX. — ᮃᮌᮥᮔᮃ. In de Schets ᮃᮌᮥᮔᮃ. Maar zie de Krit. Aanteeken. van C. S. i. v., *Brâtâjoedâ* I. — De patih van ᮞᮜᮀᮞᮜ, als hoedanig hij in deze Lakon optreedt.

X. — ᮃᮀᮒᮔᮒᮂᮓᮥᮔᮒᮃᮀ, de patih van ᮞᮜᮃᮀᮃᮔᮤ, te ᮃᮀᮓᮁᮃ, en verschijnt als gezant te *Måndråkâ*. — In Lakon VI *Nåråsomâ* komt ᮃᮀᮒᮃᮀ, als de jongere broeder van ᮃᮀᮒᮔᮒᮂᮓᮃᮀᮃ, en zijne zuster ᮂᮓᮃᮀᮒᮤ, kinderen van ᮞᮜᮃᮔᮤᮞᮥ, van ᮃᮌᮤᮓᮁ, voor — Vooral in Lakon *Obongobongan bale-si-gâlâ-gâlâ* treedt zijn gluiperig, valsch en verraderlijk karakter helder aan het licht, en wordt hem in *Brâtâ-joedâ* LV. 7. terecht door *Wrĕkodârâ* verweten „dat hij door zijne inblazingen steeds onheil had gesticht", en deswegens „als een gemeene hond" door *Wrĕkodârâ* gedood en zijn lijk vernietigd wordt. — Als jongere broeder van ᮂᮓᮃᮀᮒᮤ, die met *Dĕstârâtâ* huwt en moeder van de honderd *Koråwâ's* wordt, is hij dus een zwager van *Dĕstârâtâ*, en oom der *Koråwâ's*. Hij is dan ook steeds de „raadsman" en een trouw

aanhanger van de *Koråwå's*; en zal zijn „patih-schap" wel van Javaansche vinding zijn.

XI. — ꦲꦱ꧀ꦠꦶꦤ꧀ *Hastina* of — *poera*, eene stad aan de rivier *Gangga*, zetel van het rijk der *Koeroe's*, gesticht door *Hasti* — In deze Lakon regeert *Doerjodånå*, het hoofd der *Koråwå's*, te *Ngastinå*, volgens Lk. *Pålåsårå* gesticht door *Pålåsårå* aan de rivier *Siloe-gånggå*, nog binnen de landpalen van *Wiråṭå*. — *Gadjah-ojå*, eerst een eiland of steenachtige plaat in die rivier, waar *Pålåsårå* en *Dewi-Doergandini* zich op redden, wordt ook een bijnaam van *Ngastinå*. Doch heel duidelijk is in de Javaansche bronnen de onderscheiding tusschen beide namen niet. — C. S. merkt op, dat „in het vervolg der geschiedenis *Ngastinå*, waar het niet het geheele rijk beteekent, steeds voorgesteld wordt als de eigenlijke rijkszetel, *Gadjah-ojå* daarentegen als een tweede hoofdplaats, het verblijf van den tijdelijk onderliggenden tak der heerschende familie, dus bij afwisseling van de *Koråwå's* en van de *Paṇḍåwå's*." — In de Lk. *Obong-obongan enz.* althans is *Gadjah-ojå* de plaats waar *Dewi-Koenṭi* met de *Paṇḍåwå's* zich terugtrekken, terwijl de *Koråwå's* te *Ngastinå* het gezag in handen hebben, dat ook in de *Bråtå-joedå* het geval is.

XII. — ꦲꦤꦩꦶꦩꦶꦤ꧀ꦗꦤꦤ꧀ Pag. 5 r. 8. v. o. en elders, de naam van de rivier waarin verondersteld werd, dat de dief met de prinses *Eråwati* was verdwenen, en van waar zij ook later verlost wordt. Vier regels hooger wordt gezegd dat zij ꦲꦁꦒꦸꦭꦶꦩꦶꦤ꧀ꦗꦤꦤ꧀ (welk woord voor „rivier" ook pag. 10. r. 8 — pag. 39. r. 8 — pag. 48. r. 4 — pag. 60. r. 1 — pag. 85, r. 10 en r. 6. v. o. nogmaals voorkomt) en op pag. 6. r. 2: ꦲꦠꦸꦭꦶꦂꦒꦁꦒꦸꦭꦶꦩꦶꦤ꧀ꦗꦤꦤ꧀ (even als op pag. 47. r. 1.: ꦲꦁꦒꦸꦭꦁꦒꦸꦭꦶꦩꦶꦤ꧀ꦗꦤꦤ꧀, ꦲꦤꦫꦤꦫꦩꦶꦤ꧀ enz.) — Het rijksgebied van ꦲꦠꦶꦤꦒꦫꦗ zullen wij ons dus wel kunnen voorstellen als in den afgrond gelegen te zijn, waartoe de bodem dezer rivier den toegang verleende. — Volgens de Schets verdwijnen zij „in de zee", en aldaar pag. 182. r. 1.

bevindt de [illegible] zich [illegible] — De *Siloe*-of *Silogånggå* is de heilige rivier *Gangga* (*Ganges*), volgens de Lakon 's in het gebied van *Wiråṭå* en het latere *Ngastinå*.

XIII. — [illegible] de gewone bijnaam, ook in deze Lakon, van *Doerjodånå* of *Doerjoedånå;* anders: *Soejodåṷå;* ook: [illegible] Pag. 45. enz., dat gezegd wordt zijn naam in zijne jeugd te zijn; [illegible] Pag. 45. en andere namen in het register van C. S. te vinden. — Hij treedt op als voorst van *Ngastinå*, en als oudste der honderd *Koråwå 's* of zonen van *Dĕståråtå* en *Dewi-Gĕndari* ook als het hoofd dezer familie. — In onze Lakon wordt hij voorgesteld als de aanstaande echtgenoot van *Salyå's* dochter *Eråwati*, wat verijdeld wordt door hare verdwijning en de *Sajĕmbårå* van *Salyå*, waardoor zij de gemalin van *Djålådårå* moet worden. — Als wij hem gadeslaan gedurende den tijd dat hij pogingen aanwendt om *Eråwati* te vinden, en letten op zijn lage manier om haar *Djålådårå* afhandig te maken, en zijn leugenachtig verhaal te *Måndråkå*, waarbij de valsche *Sangkoeni* hem al te dwaas helpt, dan ontdekken wij reeds hetzelfde leugenachtige, ijdele en snoeverige karakter, dat hij ook in de *Bråtå-joeda* draagt. — Later trouwt hij nog met *Salyå 's* jongste dochter *Banowati*, na ook van hare zuster *Soerti-kanṭi* te hebben afgezien wegens haar geheim verkeer met *Karnå*. — In de *Bråtå-joedå* wordt hij ten laatste door *Wrĕkodårå* overwonnen, gruwzaam mishandeld, en blijft voor dood liggen; doch zijn werkelijke dood wordt nergens uitdrukkelijk vermeld.

XIV. — [illegible] komt het eerst in onze Lakon pag. 13. r. 2. voor, en is daar en vervolgens de geheele Lakon door de gewone bijnaam van *Ardjoenå*, afgewisseld met: [illegible] pag. 15. r. 9. v. o. en pag. 16. r. 9. v. o. en elders. — Pag. 15. r. 6. heet hij [illegible] en Pag. 30. r. 7. v. o. noemt *Salyå* hem: [illegible] Andere bijnamen

van hem zijn: ꦲꦂꦗꦸꦤ꧀ enz. opgegeven in het register van C. S. — Hij is de derde van de vijf *Paṇḍåwå 's*, zoon van *Dewi-Koenṭi* bij den god *Indra*, of, in naam, bij *Paṇḍoe*: hij is de vader van *Abimanjoe*, enz. Zijne vrouwen zijn *Soebådrå*, de zuster van *Krĕsnå*, en *Sikandi* dochter van *Droepådå*. — Door zijne jongere zuster *Madri*, *Paṇḍoe 's* tweede vrouw, is *Praboe-Salyå* de oom van *Ardjoenå*, en noemt hij den vorst in deze Lakon: ꦱꦭ꧀ of ꦱꦭ꧀ꦪ — Toen hij voor de eerste maal voor *Salyå* verscheen, verhaalde *Sĕmar* van hem, dat hij met de andere *Paṇḍåwå 's* in *Ngamartå* woonde (pag. 16. r. 3. v. o.), en te *Madoekårå* zijn eigen verblijf had. Hij noemt dan ook zich zelf: ꦱꦶꦫꦤꦫꦶꦩꦤꦩꦏꦫꦶꦱꦺꦴꦫ (pag. 14. r. 11) of: ꦱꦶꦢꦺꦴꦤ꧀ ꦲꦩꦤꦶꦩꦤꦸꦱꦫ (pag. 12. r. 6) en: ꦲꦱꦶꦫꦤꦫꦏꦺꦴꦩ (pag. 13. en elders), of: ꦏꦺꦴꦱꦺꦴꦩꦤꦺꦴ (pag. 18. r. 6. v. o). — Zijne schoonheid wordt zeer geroemd, en *Praboe-Salyå* zegt tot *Roeqmå-Råtå*, dat toen hij *Pamadé* zag ꦥꦫꦩꦢꦺꦴꦄꦱꦭꦶꦪꦤꦫꦤꦶꦫꦤ꧀ (pag. 18. r. 6) op wien hij volmaakt geleek. Eene *ĕmban* van *Banowati* noemt hem: ꦩꦫꦩꦤꦸꦫꦸ (Pag. 91. r. 2). — Het in onze Lakon geteekende verkeer van *Ardjoenå* met *Banowati*, zijn getrouw volgen van *Djålådårå*, en andere trekken, bevestigen slechts de beschrijving van zijn karakter door C. S.: Inleiding pag. XIII. r. 3. v. o: *Ardjoenå* is een ridderlijk held, en houdt in menig opzigt het midden tusschen zijne oudere broeders. In de Lk. onderscheidt hij zich inzonderheid als de lieveling, meer nog dan de aanbidder, van de schoone sekse, wier gunsten hem niet zelden tegen wil en dank worden opgedrongen. Eene geheele reeks van Lakon 's doet even zoovele onbekende zoons en dochters uit onbekende streken tot hem komen, waar hij slechts in 't voorbijgaan getoefd en gemind heeft. Er is niet veel overdrijving in 't geen hem bij het opdagen van een dier zonen door zijne vrouw *Sikandi* wordt toegevoegd: „dat hij nergens een voet in huis kan zetten, of er wordt een kind geboren".

XV. — ꦲꦂꦗꦸꦤ꧀ — Pag. 14. r. 11. v. o. en elders, naam

van het rijksgebied ontstaan uit de ontginning van het woud *Martå* door de vijf *Paṇḍåwå's*, oorspronkelijk behoorende tot het rijksgebied van *Wiråṭå*, en waarvan 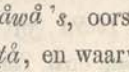 (= 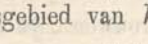) het eerst koning werd. Zie pag. 17. — Volgens pag. 16. had deze ontginning plaats, nadat *Ardjoenå* met zijne moeder *Koeṇṭi* op den berg *Rětahoe*, en de vier andere *Paṇḍåwå's* eenigen tijd te *Wiråṭå* in dienst waren geweest. Van deze ontginning is ook sprake in Lk. XI. *Arimbå*.

XVI. — — Pag. 17. r. 7. en elders, een rijksgebied, volgens Lk. *Pålåsårå* en andere, ouder dan dat van *Ngastinå* en *Ngamartå*. Het gebied van *Ngamartå* behoorde oorspronkelijk tot *Wiråṭå* evenals *Ngastinå*. — In Lk. *Pålåsårå* treedt 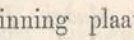 (= 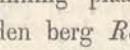) als vorst van *Wiråṭå* op, en daarna zijn zoon 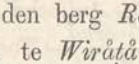 (= 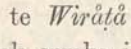). — Volgens Lk. *Djagal-Abilåwå* No. X, krijgen wij echter de voorstelling, alsof: *Maswå-pati* te *Wiråṭå*, *Doerjodånå* te *Ngastinå*, en *Joedistirå* te *Ngamartå* gelijktijdig regeeren, wat vreemd klinkt.

XVII. — pag. 18. r. 5. v. o. en elders, naam der woonplaats of van het apanage van *Ardjoenå* binnen het gebied van *Ngamartå*. In Lk. X *Djagal-Abilåwå* luidt deze naam: *Madigåndå*.

XVIII. — of — pag. 12. r. 6 enz., naam van een gewijden berg, waar *Pålåsårå* en *Abiåså* als kluizenaar leefden, en waar ook de *Paṇḍåwå's* en anderen meermalen ontmoet worden.

XIX. — pag. 18. r. 6. v. o. enz., naam van een gewijden berg, de gewone plaats van afzondering, en tevens de begraafplaats van het voorgeslacht der *Paṇḍåwå's*. — Volgens Lk. VIII. *Paṇḍoe-påpå* sterft *Paṇḍoe* te *Ngastinå*, en wordt, in weerwil van het verzet van zijn beschermgod *Kåmå-djåjå*, door *Jåmå-dipati* met lichaam en ziel naar het doodenrijk gevoerd, hetgeen niet belet, dat zijn stoffelijk overschot in een praalgraf op den berg 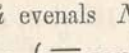 wordt bijgezet. —

Zie C. S. pag. XVI. noot 28. — Het is hieruit te verklaren, dat *Ardjoenå* pag. 18. r. 6. v. o: ꦗꦂꦢꦗꦸꦤ꦳ genoemd wordt

XX. — ꦲꦢꦗꦸꦤ꦳ pag. 16, naam van het onderaardsch gebied van den slangenvorst ꦤꦸꦫꦮꦱꦏꦶ

XXI. — ꦄꦠꦿꦤꦸꦫꦮꦱꦏꦶ pag. 17. r. 2, zie No. XX, de schoonvader van *Bråtå-Sènå* (= *Bimå*). Niet lang na zijn huwelijk vertrok hij echter weêr met de andere *Paṇḍåwå's*, zijne vrouw *Någågini* in zwangeren staat achterlatende; zij baarde later een zoon, *Ontå-sènå*, van wien wij echter verder niets vernemen. — ꦄꦠꦿꦤꦸꦫꦮꦱꦏꦶ wordt in verschillende Jav. geschriften vermeld.

XXII. — ꦏꦫꦸ pag. 17. r. 8. naam van het woud dat door de *Paåṇḍwå's* op last der goden ontgonnen wordt, en waaruit het latere ꦄꦏꦫꦸ ontstond, het gebied van ꦲꦩꦶꦒꦂ

XXIII. — ꦱꦸꦩꦸꦭꦄꦩꦂ pag. 17. reg. 8. naam van de woonplaats of het apanage van ꦗꦸꦤꦏꦤ꦳ (= ꦏꦫ) — In het Register van C. S. heet de naam: *Agoel-Paměnang.*

XXIV. — ꦏꦸꦤꦸꦔꦏꦤ꦳ pag. 17. reg. 9. is hetzelfde als ꦏꦸꦔꦏꦤ꦳ boven No. XVII. genoemd. — In het „Register" van C. S. staat: *Madigonda.*

XXV. — ꦩꦤꦸꦫꦸꦏ naam van het desa-gebied in het rijksgebied van *Wiårtå*, de woonplaats van ꦩꦤꦸꦫ — Volgens het Register van C. S. eene onderhoorigheid van *Tjampålå*, waar *Droepådå's* zwager en vasal *Gåndåmånå* als landvoogd het gebied voerde.

XXVI. — ꦏꦼꦢꦶꦱꦸꦫꦗ — pag. 17. reg. 9. wordt gesproken ꦲꦤꦶꦏꦂꦏꦼꦢꦶꦱꦸꦫꦗ „*de Kradjan-desa Boemi-rětawoe*", waartoe het bosch behoorde dat de *Paṇḍåwå's* ontginnen in *Wiråtå*, en waar *Radèn Nakoelå* zich vestigde.

XXVII. — ꦥꦤꦏꦮꦤ de trouwe *pånåkawan* van *Ardjoenå*. Pag. 15. reg. 2. v. o. pag. 16. reg. 9. v. o, en pag. 64. r. 5. v. o. ꦄꦤꦏꦄꦮꦤ genoemd. Elders heet hij ook: ꦱꦸꦫꦥꦤ

en wegens zijn onnatuurlijk dikken buik: ꦥꦤꦏꦮꦤ꧀ Als *pånåkawan* volgt hij al de voorvaderen der *Paṇḍåwå's* tot *Ardjoenå*. Doch ook *Praboe-Salyå* als *Nåråsomå* kende hem als zoodanig, pag. 17. reg. 1. v. o. even als *Nåråjånå*, d. i. *Krĕsnå*. De historische opgave maakt het duidelijk, dat wij hier niet met een geschiedkundig persoon, maar met een dramatische type te doen hebben; een type dat, standvastig en onveranderlijk van karakter, noodzakelijk is voor de Lakon naar de technische eischen in de Wajang gesteld. Daar vindt hij met *Nålå-garèng* en *Pétroeq* eene plaats bij de *wajang-tĕngĕn;* hij speelt met hen steeds de *Banjollan;* zijn meester verlaat hij nooit, hij is hem trouw, weet hem altijd goeden raad te geven, is in staat naar de *Soerålåjå* op te stijgen, is een machtig man door de kennis van bovennatuurlijke middelen in eene zekere alwetendheid, zoodat hij zijnen meester altijd dien raad kan geven, die noodig is. Nevens zijne gemoedelijke trouw staat zijn luimig en humoristisch karakter, en is hij in de familie een man van gezag. Ten slotte wordt hij tot loon voor zijne trouwe diensten in de *Soerålåjå* opgenomen en tot *Dewå* verheven.

XXVIII. — ꦤꦭ(ꦱꦤ꧀ꦠ꧀ de volgeling van *Sĕmar*.

XXIX. — ꦲꦤꦤꦤꦛ꧀ de volgeling van *Sĕmar*. Hij zoowel als ꦤꦭ(ꦱꦤ꧀ꦠ꧀ wordt wel eens de ꦲꦤꦤꦤ꧀ van *Sĕmar* genoemd, doch dit is zeker niets dan een benaming als gewoon is onder de Javanen.

XXX. — ꦲꦩꦱ꧀ pag. 16. reg. 4. v. o. en elders — Benaming der vijf zonen van *Paṇḍoe* bij *Dèwi-Koenti* en *Madrim*. — Namel: *Joedistirå* (*Poentå-dewå*), *Bimå* (*Bråtå-Sènå Wrĕkodårå*), *Ardjoenå* (*Djanåkå*), *Nakoelå* (*Pintèn*) en *Såhå-dewå* (*Tangsèn*).— Zie het „Register" van C. S. voor meerdere bizonderheden.

XXXI. — ꦤꦩꦤꦩ꧀ Pag. 5. reg. 5. v. o. of ꦱꦤꦩ꧀ pag. 48. r. 3. v. o. — Benaming der afstammelingen van *Koeroe;* inzonderheid de honderd zonen van *Dĕṣtårâtå*, van welke *Praboe Doerjodånå* of *Koeroe-pati* als de oudste optreedt. Zie bo-

ven N°. XIII. — En als zoodanig dan ook in het algemeen is *Koråwå* de benaming der partij, die vijandig tegenover de partij der *Pandåwå 's* staat.

XXXII. — ꦩꦫꦶꦩ ꦒꦺꦴꦏꦺꦴ, pag. 17. reg. 6. — Anders: *Bima* of *Wrĕkodårå* — C. S. zegt van hem Inleiding pag. XIII noot 22: »*Bimå* is een ware wildeman, een halve *boetå*, wiens ontzettende lichaamskracht alleen voldoendè is, om aan zijne broeders het overwicht boven de honderd *Koråwå 's* te verzekeren. Hij is als de rechterarm, ja niet zelden in letterlijken zin de drager van zijn geslacht. Bij hunne gezamenlijke tochten neemt hij dikwijls den een in zijn haarnaald, den ander in zijne borstkuil, de twee jongsten ter wederzijde in de plooien van zijn gordel, en voert hen zoo overal onzichtbaar met zich. Die reuzenkracht is gepaard met eene omtembare ruwheid van inborst en manieren. — In de Lakon drukt zich dat karakter eigenaardig uit in het grove Ngoko, dat zijne bestendige en onvermengde taal uitmaakt, onverschillig tot wien zijne rede gericht zij. — Zoo bijv. in onze Lakon tot *Praboe-Salyå*.

XXXIII. — ꦲꦶꦩꦱꦠꦶ, Pag. 26. reg. 4. v. o. is ꦩꦸꦤꦶꦱꦠꦶ»

XXXIV. — ꦒꦸꦮꦩꦤ, Pag. 48. reg. 3. v. o. — Een der honderd *Koråwå 's*, gewoonlijk voorgesteld als de tweede in ouderdom, volgende onmiddelijk op *Doerjodånå*.

XXXV. — ꦏꦤꦢꦺꦴꦫ, Pag. 49. r. 1 Een der *Koråwå's*. — Men zie echter het »Register" van C. S.

XXXVI. — ꦲꦢꦶꦏꦤꦺꦴꦪꦱꦺꦴꦤ, Pag. 50. r. 7. v. o. enz. naam van den rijkszetel van ꦱꦸꦩꦤꦶꦩꦸꦏꦩ, in den afgrond van de rivier *Siloe-gånggå*, zie boven N°. XII.

XXXVII. — ꦩꦸꦤꦶꦩꦸꦏꦩ, Pag. 57 reg. 1, de vorst van het boetå-rijk ꦲꦢꦶꦏꦤꦺꦴꦪꦱꦺꦴꦤ, de vader van ꦏꦤꦢꦶꦪꦤ»

XXXVIII. — ꦏꦤꦢꦶꦪꦤ, Pag. 51. reg. 10 v. o. — De zoon van ꦱꦸꦩꦤꦶꦩꦸꦏꦩ, zie boven No. XXXVII. — Hij was even als zijn vader een *Boetå*, maar had een gelaat als een mensch. In de Schets heet hij ꦏꦭꦤꦶꦢꦱꦤ

XXXIX. — ꦲꦩ꧀ꦧꦺꦤ꧀ꦠꦶ꧈ Pag. 57. r. 10, de *Emban* te *Tirtå kaṇḍassan.*

XL. -- ꦱꦤ꧀ꦠꦸꦁ꧈ Pag. 52. r. 11. v. o.—pag. 102 r. 5. v. o. -- pag. 105 r. 4. enz. Zóó noemt ꦥꦫꦩꦤ꧀ꦠꦶꦏꦸꦩꦺꦴꦤ꧈ steeds zijn zoon ꦱꦤꦺꦴꦥꦶꦤꦸꦁꦱꦤ꧈

XLI. — ꦩꦤ꧀ꦒꦶꦪꦩ꧈ Pag. 54. reg. 2. v. o., *boetå-boepati* te *Tirtå kaṇḍassan.*

XLII. — ꦒꦩꦤ꧀ꦠꦿꦶ꧈ Pag. 57. reg. 6. v. o., *boetå-mantri* te *Tirtå kaṇḍassan.*

XLIII. — ꦒꦩꦤ꧀ꦠꦿꦶꦪꦤ꧈ Pag. 57. reg. 6. v. o. *boetå-mantri* te *Tirtå kaṇḍassan.*

XLIV. — ꦩꦤ꧀ꦒꦶ(ꦏꦺꦴ꧈ Pag. 59. r. 8. v. o. één der *Koråwå's.*

XLV. — ꦒꦤꦺꦴꦤ꧀ꦠꦸꦁ꧈ pag. 71 reg. 1 — naam van den berg, waar *Djålådårå* als tåpå leefde. — In de Schets ꦩꦺꦴ ꦤꦺꦴꦤ꧀ꦠꦸꦁ꧈

XLVI. — ꦮꦶꦏꦸꦩꦺꦴ꧈ pag. 71 reg. 2. zoon van ꦥꦫꦩ ꦤꦺꦴꦤ꧀ꦠꦺꦴ꧈ te ꦏꦤ꧀ꦠ꧈ oudere broeder van ꦩꦤꦗ꧀꧈ Hij is de broeder van *Dewi-Soebådrå*, met wie hij als ꦤꦸꦤ꧀ꦩꦁꦏꦸꦭꦩꦺꦴ꧈ op den berg ꦒꦤꦺꦴꦤ꧀ꦠꦸꦁ꧈ als tåpå leefde. — Een *ĕmban* van *Banowati* noemde hem pag. 91 r. 1: ꦏꦫꦸꦤꦸꦩꦺꦴꦱ꧀꧈ — Hij draagt ook de namen: ꦩꦁꦏꦸꦩꦺꦴ꧈ en later: ꦮꦤꦸꦤꦺꦴ꧈ — Hoewel nog vermaagschapt aan de *Paṇḍåwå's*, terwijl *Krĕsnå* ook trouw hun zijde kiest, treedt *Bålådewå* over het geheel toch als meer naar de zijde der *Koråwå's* overhellende op, en toont zich zelfs niet zelden vijandig gezind tegen hen. Maar in deze Lakon is hij vriendschappelijk gezind jegens *Ardjoenå*, en weet *Erå-wati* te vinden, weshalven hij met haar in het huwelijk zal treden, en alzoo *Salyå's* schoonzoon worden.

XLVII. — ꦤꦸꦤꦁꦱꦺꦴꦤ꧀ꦠꦺꦴ꧈ Pag. 71. r. 4 enz. — zie boven No. XLVI. — Later huwt zij als ꦤꦫꦶꦪꦁꦮꦸ꧈ of ꦲꦂꦗꦸꦤ꧈ met *Ardjoenå.* In deze Lakon wil zij nog niets van hem weten, en is zelfs bang voor hem; maar de aardigheid van *Djålådårå*,

die haar *Ardjoenå*, in plaats van hem zelf, doet omhelzen, (pag. 122) is misschien reeds als eene aanwijzing van den Ḍalang te beschouwen. — Pag. 112. r. 5. v. o. staat, dat zij van *Praboe Basoedewå* was de

XLVIII. — Pag. 83. reg. 10, anders het rijksgebied van en de vader van

II. — pag. 83. reg. — naam van de plaats, waar vroeger en bij verborgen waren. *Djålådårå* zegt in deze plaats tot *Ardjoenå*, dat destijds d. i. reeds weêr naar *Mandoerå* was teruggekeerd.

L. — (—) pag. 98. reg. 10 v. o. Zoo noemt *Sĕmar Djålådårå*.

LI. — pag. 123. reg. 9, d. i. *Bråtå-Sènå*.

LII. — pag. 129. reg. 9. v. o., de vorst van *Mandoerå*, de vader van *Djålådarå*.

LIII. — Pag. 129. r. 4. v. o. *Ardjoenå* verhaalt hier aan *Pråboe-Salyå*, dat *Djålådårå* sedert het overlijden van *Kångså* nog niet weer t'huis was geweest. — Dit wordt opgehelderd, als men weet, dat *Kångså* ook een zoon van *Praboe-Basoedewå* was, ouder dan *Djålådårå*, doch in waarheid een bastaardzoon van zijne vrouw *Maherah* (of *Ongsåwati*) bij den reus *Gorå-wångså*. Hij treedt op als vervolger van *Djålådårå* en *Krĕsnå*, doch wordt ten laatste door hen gedood.

LIV. — — pag. 73. reg. 12. Eene *ĕmban* van (=)

Voor de volgende Aanteekeningen moge de opmerking

vooraf gaan, dat met: W.d.b. steeds bedoeld wordt het Handwoordenboek van Gericke-Roorda"; met: Kaw.-Jav. W.d.b. het „Kawi-Javaansch woordenboek van C. F. Winter Sr."; met: Roorda's Aanteeken. „De Wajang verhalen van P., P., en Radèn P. uitgegeven door T. Roorda"; en met: Bijdr. de „Bijdragen van het K. I. v. d. T. L. en V. kunde enz."

Pag. 1. reg. 3. — ꦄꦮꦄꦩ꧀, W.d.b heeft: ꦄꦶꦄꦩ꧀"

— — reg. 11. — ꦱꦸꦫꦸꦗꦄꦶꦄꦩ꧀, zoo ook pag. 135 en 311. — Deze term luidt in de Lk. *Pâlâsârâ*, pag. 8. reg. 5 en elders: ꦄꦮꦶꦄꦗꦼꦤ꧀ꦢꦶꦤ꧀, of: — ꦄꦱꦸ, waarover men zie: Roorda's Aanteeken. pag. 391. — In de Lk. *Abiâsâ* staat pag. 16: ꦄꦮꦶꦄꦗꦼ, en pag. 20: ꦄꦮꦶꦱꦸꦗꦼꦤ꧀ꦢꦶꦤ꧀" zoo ook aldaar pag. 30. 41. 46. en 61. — In onze Lakon komt de term slechts eenmaal in het begin voor. — Zie: Bijdr. III. 4. en IV. 3. pag. 283 noot 5. — ꦱꦸꦫꦸ in Kaw.-Jav. W.b.d. verklaard door: ꦱꦸꦗꦺꦤ꧀, ꦲꦄꦤ꧀, ꦄꦤꦄꦱꦸ, ꦲꦱꦱꦸꦩꦸ" — Zoo lang de ware lezing niet vast staat, is het wel onnoodig de verklaring van de andere, altijd toch maar gegiste woorden, te zoeken.

— — reg. 9. v. o. — ꦄꦤꦸꦫꦄꦤꦸꦄꦤꦄꦤꦄꦱꦸ" — De *Djantoeran*, waarin deze uitdrukking voorkomt, is vrij wel gelijk aan die in andere Lakon 's; alleen is er eene geringe wijziging in de opeenvolging der bewoording, of wel met eene andere bijvoeging, zooals deze: ꦄꦮꦶꦄꦥꦄꦤꦄꦫꦄꦱꦸ, ꦄꦤꦸꦫꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦄꦱꦸ" En waar hier gezegd wordt: ꦄꦱꦼꦱꦸꦩꦸꦄꦥꦄꦤꦄꦶꦄꦤꦸꦫꦄꦤꦄꦱꦄꦤꦄ, daar vinden wij elders voor: ꦤꦄꦱꦸꦄꦶꦄꦱꦼ, ꦄꦱꦼꦱꦸꦩꦸꦄꦥꦄꦤꦄꦶꦄꦱꦄꦤꦄꦱꦸ, waarmeê de hooge zeldzaamheid en daarmeê tevens het uitnemende van iets of iemand te kennen gegeven wordt. De laat-

ste wijze van uitdrukken wint het zeker van de eerste. — ꦲꦤꦏꦤꦏꦤꦏꦁ Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦲꦤꦁꦲꦤꦁ ꦤꦺꦴꦤ(ꦤꦺꦴꦤ)ꦲꦤꦁ"

Pag. 1. reg 6 v. o. — ꦏꦺꦴꦢꦸꦏꦺꦴꦢꦸ" — De omschrijving door den Ḍalang van ꦲꦏꦺꦴꦢꦸꦏꦺꦴꦢꦸ ꦲꦏꦤꦲꦏꦁꦪꦸꦏꦶꦲꦏꦲꦱꦶꦏꦏꦶꦪꦲꦱ ꦱꦸꦏꦶꦤꦶꦁꦏꦏꦏꦶꦲꦶ ꦲꦱ(ꦏꦸꦪꦲꦏ, ꦲꦱꦸꦤꦸꦲꦲꦱꦲꦏꦶꦤꦶꦁꦤꦶꦏꦲꦤꦲꦏꦸꦏꦏꦶꦲꦱꦲ ꦲꦶꦏꦲꦲꦏꦸꦏꦏꦶꦲꦱꦲ ꦲꦶꦏꦶꦏꦲꦏꦺꦴꦢꦸꦲꦏꦲꦶꦏꦏꦏꦶ" is niet als eene verklaring van het woord ꦏꦺꦴꦢꦸ te beschouwen, — trouwens de Ḍalang begint ook zelf te zeggen: ꦲꦏꦤꦲꦏꦁꦪꦸ, — maar als een bewijs, dat de toestand der nagari waarlijk ꦏꦺꦴꦢꦸ is, hij omschrijft het gevolg van den toestand dien hij ꦏꦺꦴꦢꦸ noemt, namel. het zeer volkrijke, dicht bewoonde der nagari. — Want ꦏꦺꦴꦢꦸ zelf beteekent: alles in overvloed hebben, in overvloed leven, overvloed of welvaren des levens, Arab. ﺭﻱ, Arab. riphh. — en ꦏꦺꦴꦢꦸꦃ volkrijk, goedbevolkt, door veel menschen bewoond, en daardoor bloeiend van eene plaats. De Ḍalang brengt ꦏꦺꦴꦢꦸ meer in betrekking tot den bloeienden en veiligen handel; en ꦏꦺꦴꦢꦸ tot het volkrijke en dichtbewoonde der nagari. — zie: pag. 136. en 312.

Pag. 2. reg. 5. — ꦲꦲꦶꦏꦲꦤꦲꦶꦱꦲꦶꦢꦸꦏꦲꦱꦸꦏꦶ" Pag. 136 en 312 evenzoo, doch voor ꦢꦸꦏꦲꦱꦸꦏꦶ daar ꦢꦸꦱꦶꦲ" — wegens het volkomen veilig zijn voor dievengespuis — de stad was volkomen ꦲꦤꦶꦱꦏꦺ"

— — reg. 8. v. o. ꦲꦶꦏꦲꦱꦲꦏꦶꦺ" — zoo ook pag. 137 en 313. — zich zonder dwang of geweld, ongev. z. v. a. uit zich zelf, vrijwillig, onderwerpen, zonder bijv. door een oorlog daartoe gedwongen te worden.

— — reg. 6. v. o. — ꦲꦱꦲꦤꦶꦲꦤꦶꦏꦶꦲꦶꦱꦲꦲꦱꦲꦱꦸꦏꦲꦲꦱꦲ" — zoo

ook pag. 137. en 313. — gaf een staf in de hand aan menschen, die op een glibberig pad uitgleden, voor: menschen, die in moeite en nood verkeeren, hulp of ondersteuning verleenen.

Pag. 2. reg. 2. v. o. — ꦲꦶꦭꦤ꧀ꦏꦤꦶꦪꦤ꧀ꦱꦸꦏꦤꦶ" — Vergel. pag. 115. r. 10. v. o. ꦏꦤ꧀ ꦏꦏꦸꦭꦤ꧀ꦱꦸꦪꦤꦶꦏꦤꦶ" — zoo ook pag. 137. en 313. — Vergel. de uitdrukking: ꦱꦸꦏꦤꦶ" Als men dat alles wilde verhalen, zou er met geheelen nacht nog geen einde aan zijn, en daarom wordt getopt, d. i. z. v. a. wordt slechts een gedeelte gegeven van het verhaal van den oorspronkelijken auteur".

— — reg. 2. v. o. — ꦫꦏꦶꦫꦫꦤꦶ" — op Donderdag en Maandag heeft de ꦫꦏꦫꦤꦸꦒꦿꦲ plaats.

Pag. 3. reg. 1. — ꦫꦫꦭꦏꦫꦏꦸꦱꦸꦪꦫꦤꦶ" — zie W.d.b. i. v. ꦱꦸꦪꦫꦤꦶ — kaw. Jav. W.d.b. verklaart ꦱꦸꦪꦫꦤꦶ door: ꦫꦒꦼꦒꦶꦫꦏꦫꦒ" — Voor de reduplicatie van ꦫꦫꦭ zie Jav. Gramm. [uitgave van 1855.] I. § 273 en 276.

— — reg. 2. — ꦲꦶꦩꦶꦠꦏꦫꦱꦫꦶꦩꦶꦏꦸꦫꦶꦲꦤꦸꦩꦶꦫꦱꦏꦫꦱꦸꦒꦶ" — Vergel. pag. 25. r. 13. v. o. — pag. 36 r. 8. v. o. — pag. 90. reg. 9. — Die tapijten "waren bestrooid met bloemen, geparfumeerd met muskus en kastoerieolie" — zie W.d.b. i. v. ꦲꦶꦭꦤ waar de omschrijving van ꦏꦏꦶꦪꦲꦶꦭꦤ "en welriekende olie" te veel heeft, naar het schijnt.

— — reg. 4. — ꦲꦶꦥꦸꦫꦏ" ook pag. 45. r. 11. — ꦲꦶꦭꦤ en ꦲꦶꦥꦸꦫꦏ worden in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door ꦏꦫꦗ waarbij het W.d.b. het Kw. *dwipángga* aanhaalt. — Een gouden olifant behoort ook tot de rijkssieraden van den vorst en den kroonprins.

— — reg. 6. — ꦏꦫꦗ (ꦫꦗꦫꦗꦏꦤ꧀—) — zie W.d.b. — In

Lk. *Pålåsårå* pag. 14. reg. 1 heet: ꦱꦶꦁ ꦲꦗꦂ ꦏꦫꦁꦏꦼꦠꦸꦴ"

Pag. 3. heet: ꦲꦩꦶꦤꦶꦏꦫꦁꦏꦼꦠꦸꦴ" — ꦲꦩꦶ in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door ꦏꦶꦤꦶ, ꦠꦫꦁ, ꦱꦶꦁ, ꦱꦶꦁ ꦏꦩꦶ, ꦱꦶꦩꦶꦁ, ꦲꦩꦶꦁ — zie W.d.b. i. v. ꦲꦩꦶ" — En in v. ꦱꦶꦱꦶꦁ, wordt in W.d.b. verklaard, dat ꦱꦶꦱꦶ ꦏꦫꦁꦏꦼꦠꦸꦴ gebruikt wordt van eene plaats die zooveel eerbied inboezemt, dat men er niet hard durft spreken. — ꦲꦫꦤꦶꦁ is ꦲꦤꦶꦁ, en ꦲꦫꦤꦶꦁ = ꦠꦤꦺꦴ ꦤꦶꦁ" zie Jav. Zam. II. pag. 44. No. 289. — Onze Dalang gebruikt de geheele uitdrukking natuurlijk als een vaste formule, om te kennen te geven, dat er onmiddellijk niet het minste geluid gehoord werd, toen de vorst zich vertoonde. — En dit stemt dan ook met het volgende overeen: ꦏꦼꦒꦏꦏꦤꦤꦏꦤꦏ ꦲꦭꦲꦶꦱꦶꦁ" er was niet, werd niet vernomen het geluid van een de vleugelen bewegende walang. — Vergel. W.d.b. in v. ꦱꦶꦱꦶꦁ, ꦏꦲꦶꦱꦶꦁ en ꦲꦭꦲ"

— — reg. 8. — ꦱꦶꦏꦲꦱꦶꦱꦶꦏꦁ" — Deze vogel wordt meermalen, even als bijv. de ꦏꦭꦁ, vrij rondloopende op het erf en in huis aangetroffen.

— — reg. — ꦤꦫꦸꦒꦤꦤ" "als een kalm, zacht windje of zuchtje"?

— — reg. 7. v. o. — ꦏꦤꦭꦲꦭꦶꦏꦸꦴꦱꦶꦏꦭꦲꦏꦭꦲꦤ" — Vergel. pag. 20. reg. 5. en pag. 80. reg. 9. v. o. — Pag. 12. reg. 3. ꦤꦠꦲꦭꦲꦤ — z. v. a. zonder, niet door middel van. — De prinses verdween van haar slaapplaats, als ware zij weggenomen door de goden zonder middeloorzaak (unvermittelt).

— — reg. 6. v. o. — ꦤꦏꦱꦶꦏꦫꦸꦤꦸꦫꦸꦤꦏꦤꦏꦺꦴ" zie Roorda's Aanteeken. pag. 385. — Lk. *Abiåså* pag. 8. reg. 1. v. o. — Bijdrag. III. 4. pag. 2.

Pag. 4. reg. 12. — ꦢꦶꦗꦶꦩꦠ꧀ꦥꦫꦶꦥꦶꦃ Pag. 14. reg. 6., pag. 16. reg. 3., pag. 29. reg. 4., pag. 87. reg. 10. v. o. — Lk. *Abiåså* pag. 34. reg. 3. waarvan de vertaling pag. 114. liever aldus: in Ambaliki beschouw ik mij met eene djimat-paripih begiftigd; of zooals de ongeveer gelijkluidende plaats in Lk. *Paṇḍoe* pag. 189. reg. 2 in Bijdrag. IV. 3. pag. 322 vertaald wordt. — Roorda's Aanteeken. op de Lk. *Pålåsårå* pag. 468. — Bijdrag. IV. 1. pag. 154. Mededeelingen v. h. N. Z. Gen. XXI. pag. 13. — Welke verklaring van het woord ꦩꦠꦶꦩꦠ꧀ ook de juiste moge zijn, zooveel is zeker dat de desa-javaan — voor zoover hij van een djimat-paripih wat weet — daar bij het eerst aan de *inḍing* zijner moeder denkt. En waar dan bijv. de woorden van eenen vorst een djimat-paripih genoemd worden, wil dit eenvoudig zeggen, dat de persoon tot wien die woorden gericht werden, die woorden zoo machtig of krachtig als een zoodanige djimat voor zich zelf beschouwt.

— — reg. 7. v. o. — ꦩꦩꦩꦗꦁ — zóó noemt *Praboe-Salyå* (en ook *Sang-Koeni* pag. 5 reg. 4 en elders) *Praboe-Koeroepati;* gelijk omgekeerd *Sang-Koeni* (pag. 4 reg. 12 en elders) *Praboe-Salyå* ook *Kangdjĕng-Kakang-praboe* noemt; en *Koeroepati* zelf tot *Salyå* zegt: *paman-adji*, bijv. pag. 126.

Pag. 5. reg. 4. — ꦩꦱ꧀ꦫꦼꦁ — Pag. 86. reg. 3 — pag. 87. reg. 2. en elders — z. v. a. uwer majesteits, bijv. ꦫꦗꦩꦱ꧀ꦫꦼꦁ pag. 8. reg. 12 en elders: uwer majesteits kinderen. — ꦏꦮꦫꦩꦱ꧀ꦫꦼꦁ uwer majesteits tegenwoordigheid. — Kaw.-Jav. W.d.b. wordt ꦩꦱ꧀ꦫꦼꦁ verklaard door: ꦩꦱꦶꦫꦼꦁꦗꦪ ꦩꦫꦗꦩ

— — reg. 11. v. o. — ꦮꦺꦴꦁꦱꦸꦩꦏ — In Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦩꦩꦏ ꦩꦱꦶꦃ

Pag. 5. reg. 11. v. o. — ... Pag. 10. reg. 8. — pag. 39. r. 8 — en elders, z. v. a. rivier zie Bijdrag. IV. 4 pag. 345.

— — reg. 9. v. o. — ... — Eén regel lager worden zij ... genoemd.

— — reg. 8. v. o. — ... — z. o. a. ...

— — reg. 2. v. o. — ... — "een ... (d. i. een groote fuik, grooter dan een ... en van binnen met een ander soort knip, die tot op den bodem der rivier neergelaten wordt, uit het water halen".

Pag. 6. reg. 6 — ... — De *Tjëtjaq* boven ... kan wegvallen.

— — reg. 8. v. o. — ... — praoevoerder.

— — reg. 6. v. o. — ... — of dit woord z. v. a. ... is weet ik niet. Geen inlander wist het mij te verklaren.

— — reg. 3. v. o. — ... beleefd in de rede vallen. — vergel. ...

Pag. 7. reg. 2. — ... — Pag. 4. reg. 11. v. o. was het ... dat ook pag. 14 reg. 5 en elders voorkomt, en iets nederiger schijnt te zijn. Maar pag. 125. reg. 1. v. o. heet het: ... — Pag. 80 reg. 9 en pag. 87. reg. 11. is ... geschreven.

— — reg. 1. — ... wordt pag. 4. reg. 12 zonder ... geschreven, en pag. 126. reg. 7 ook in *Ngoko:* ... — En pag. 29. reg. 2 in verband met reg. 7 is zeer duidelijk. — Eene geliefkoosde uitdrukking in deze Lakon, waarvan de verklaring W.d.b. i. v. ... te vinden is; het is eene beleefdheidsformule, waarmeê men zijne hooge achting voor den toegesproken persoon en zijn woord te kennen geeft.

Pah. 7 2. — ꦲꦤꦸꦫꦲꦱꦠꦺꦴꦒꦶꦪꦤ꧀ — Maar pag. 15. reg. 7 staat: ꦲꦤꦸꦫꦲꦱꦸꦒꦶꦪꦤ꧀, en pag. 107. reg. 7: ꦠꦺꦴꦒꦶꦪꦤ꧀, zoo ook pag. 126. reg. 1 — Wat beteekent hier ꦠꦺꦴ ? Een inlander zegt mij: ꦲꦤꦶꦩꦶꦤꦺꦴ, en schijnt bij ꦠꦶ ook wel aan ꦠꦱ꧀ te willen denken. Men zou in de verzoeking komen kunnen, om te willen lezen: ꦠꦸꦲꦤꦶ of ꦲꦠꦺꦴꦤꦶ als het maar eene even vaststaande uitdrukking ware, dat het niet is. — Het woord: ꦲꦩꦪꦤ wordt in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦱꦸꦩꦸꦪꦤ maar men zie ook w.d.b. i. v. ꦲꦪꦤ en vergelijke dan het gebruik van dit woord in de aangehaalde uitdrukkingen, als ook pag. 9. reg. 9. v. o.: ꦲꦶꦪꦤꦸꦩ ꦲꦤꦩꦪꦤꦤꦶꦱꦶꦁꦲꦤꦸꦩꦱꦶꦪꦤꦤꦶꦱꦶꦁꦲꦸꦤꦸꦫ en pag. 29. reg. 4: ꦲꦶꦪꦤꦸꦩꦲꦤꦠꦤꦺꦴꦲꦤꦩꦪꦤꦤꦶ waarvoor pag. 14. reg. 6: ꦲꦤꦶꦪꦤꦸꦩꦲꦤꦠꦤꦺꦴꦲꦤꦩꦪꦤꦤꦶ

— — reg. 10. ꦲꦤꦶꦤꦺꦴꦲꦤꦩꦶꦤꦶ Deze schrijfwijze voor de gewone: ꦲꦤꦺꦴꦲꦤꦶ is zeker minder verkieselijk, hoeveel er ook voor te zeggen is, daar het dan onzeker wordt of het grondwoord al of niet op ꦲꦤ꧀ uitgaat. Zoo staat pag. 13, reg. 3. v. o. ꦲꦶꦪꦲꦤꦲꦤꦩꦶꦤꦶ, doch één regel lager ꦲꦶꦪꦲꦤꦲꦤꦺꦴ, waar om de consequentie dan ook wel ꦲꦤꦺꦴ had kunnen geschreven worden. — Pag. 40. reg. 9.: ꦲꦤꦲꦤꦩꦤꦲꦤꦩꦶꦤꦶ voor ꦲꦤꦺꦴꦲꦤꦶ Pag. 44. reg. 4. v. o.: ꦲꦶꦱꦲꦤꦲꦤꦩꦶꦤꦶ — Pag. 93. reg. 9.: ꦲꦤꦲꦤꦲꦤꦩꦶꦤꦶ Pag. 112. reg. 1.: ꦲꦤꦸꦫꦲꦤꦲꦤꦩꦶꦤꦶ — Pag. 69, reg. 7. v. o.: ꦲꦤꦸꦫꦲꦤꦩꦶꦤꦶ Dit laatste is natuurlijk consequent!

— — reg. 10. ꦲꦱꦸꦲꦤꦲꦶꦒꦶꦤꦲꦤꦶꦤꦸꦲꦶꦒꦲꦶ Pag. 49. reg.

4. — De bekende middelen bij [illegible] gebruikelijk.— [illegible] zie W.d.b. i. v. [illegible] — [illegible] is de naam v. e. klim- of slingerplant, behoorende tot de zoogenaamde [illegible], waarvan de vruchten tot dit doel gebruikt worden. — Misschien is het wel hetzelfde, dat in het W d.b. [illegible] heet, maar hier onbekend.

Pag. 7. reg. 11. v. o. — [illegible] — zie beneden reg. 1. v. o. — "schertsende, er den gek meê stekende".

— — reg. 8. v. o. — [illegible] — W.d.b. i. v. [illegible]

— — reg. 8. v. o. — [illegible] — ? — Een Ḍalang wilde het met [illegible] verklaren, zooals hij zei: [illegible] en naar de beteekenis van het woord gevraagd, antwoordde: [illegible]

— — reg. 6. v. o. — [illegible] — [illegible] noemt men een vischhaak met snoer, aan een kurk of iets dergelijks hangende, drijvende; dus zonder hengel. Bij het visschen heeft men een stok met een haak er aan, of wat daarvoor dienst kan doen, bij de hand, om de kurk naar zich toe te halen, als die weg drijft.

— — reg. 2 v. o. — [illegible] — Pag. 53. reg. 1. staat: [illegible] — Eene in deze Lakon meermalen voorkomende uitdrukking, misschien het best weêr te geven door ons: "alle goden!"

— — reg 1. v. o. — [illegible] kan men wel aldus vertalen: "die jongen heeft volkomen gelijk; of: ziet het juist in; of: heeft het bij het rechte einde; *die lui van Ngastinâ*".... en tegelijk

(zoodat afgebroken wordt, hetgeen de vorst bij zich zelf zei) *verlangde de vorst de sirihpot.* — welke laatste woorden hoofdzakelijk zóó gekozen werden, om de volgende aan te kondigen. — Het woord wordt dan hier evenals boven reg. 11. v. o. teruggegeven door het een of andere woord dat het gelijktijdige van eene handeling met een andere aanduidt. — zie pag. 48. reg. 3. z. v. a.

Pag. 8. reg. 8. v. o. — 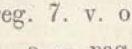 — Hier en elders in deze Lakon voor — 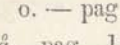 en in de beteekenis van de persoon ter wille van wie de kampstrijd plaats heeft.— Pag. 20 reg. 8. v. o. — pag. 83. reg. 3. v. o. — en de kampstrijd zelf pag. 28. reg. 12, v. o. — pag. 41. reg. 3. v. o. — pag. 81. reg. 7. v. o. — pag. 84. reg. 7. v. o. — pag. 85 reg. 5 — pag. 86. reg. 2. v. o. — pag. 120. reg. 5 v. o. — zoo ook Lk. *Abiåså*, pag. 15 reg. 11. v. o. — pag. 18. reg. 9. v. o. — maar reg. 4. v. o. en pag. 21. reg. 6 is het de persoon (hier twee Boetå's) die bevochten en overwonnen moeten worden; of in onze Lakon pag. 47. reg. 12. v. o. en reg. 2. v. o. de voorwaarde die gesteld wordt bij wijze van sajĕmbårå (namel. het vinden van *Eråwati*) — Evenals in Lakon *Pandoe* pag. 125 reg. 10. — En pag. 161 reg. 7. v. o.: 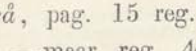 waarvoor in Roorda's Aanteeken. pag. 458 als vertaling gegeven wordt: een meisje als prijs voor een wedstrijd uitloven; maar zeker beter aldus: ter wille van, voor, eene prinses een sajĕmbårå afkondigen of doen plaats hebben.

— — reg. 5. v. o. — 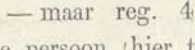 — zoo ook pag. 20 reg. 7. v. o. — pag. 47. reg. 11. v. o. — en elders. — Het W.d.b. heeft zie i. v. en maar ook — In

Kawi-Jav. W.d.b. wordt ꦲꦶꦭꦁꦒꦶ verklaard door: ꦲꦤꦶꦁ ꦥꦤꦗꦁ en ꦲꦭꦤꦶꦁꦒꦶ door: ꦲꦥꦤꦗꦁ" — Het woord ꦲꦶꦭꦁꦒꦶ zal oorspronkelijk wel gebruikt zijn voor: ꦥꦺꦴꦲꦶꦭꦶꦁꦒꦶ als zijnde menschen die te voet gaan, gelijk met menschen uit den laagsten stand het geval is, in tegenstelling met de grooten die rijden. — Zie verder: pag. 28. reg. 11. v. o. — pag. 39 r. 6 — pag. 49. r. 11. v. o. pag. 87. reg. 5. v. o. — pag. 117 reg. 7.

Pag. 8. reg. 4. v. o. — ꦥꦲꦤꦲꦤꦶꦫꦶꦤꦶꦒꦶ" — zie: Jav. Zam. II. pag. 100 No. 110.

— — reg. 4. v. o. — ꦥꦲꦤꦫꦗꦾꦩꦶꦤꦤꦤ" — zie: Jav. Zam. II. pag. 98. No. 98, waar: ꦥꦲꦤꦤꦤꦶꦒꦶ ꦤꦤꦤ staat. — het wordt gezegd van iemand die uit de laagste klasse tot een hoogeren rang of stand opklimt.

— — reg. 4. v. o. — ꦤꦶꦤꦤꦶꦲꦤꦶꦒꦶꦫꦲꦤꦫ — Pag. 39. reg. 6. v. o. Maar pag. 20. reg. 7. v. o. staat alléén: ꦱꦤꦶꦲꦤꦫ — En pag. 47. reg. 11. v. o. staat: ꦤꦶꦤꦶꦤꦲꦤꦶꦤ enz. — uitdrukking aan het spel ontleend; gesteld: 2 duiten is de inzet of ꦲꦤꦲꦤ doch nu heeft iemand slechts 1 bènggol = 3 duiten, dan moet hij dien bènggol inruilen of wisselen tegen 3 duiten, om twee daarvan als inzet te kunnen gebruiken, en is die bènggol dus de ꦲꦤꦫ" — Men verklaart het: dat er wel middelen zijn, om een gering man in de hoogte te helpen ꦥꦺꦴꦲꦶꦥꦶꦗꦶꦲꦶꦩꦤꦶꦒꦶꦤꦲꦩꦶꦤꦤ"

Pag. 9. reg. 1. — ꦲꦱꦲꦤꦲꦤꦲꦶꦒꦶꦱꦲꦤꦫꦲꦶꦩꦶꦒꦶ" — zoo ook reg. 6. v. o. — "Ik verzoek, het zij mij veroorloofd, het gunstbewijs, of de gunstbetooning te mogen opofferen"; een beleefdheidsformule om te verzoeken

te mogen heengaan, dat genoemd wordt ꦲꦮꦺꦴꦤ꧀ een opofferen, een er aan geven, van de gunst in de ontvangst geschonken.

Pag. 9. reg. 8. — ꦱꦶꦫꦤꦶꦒꦶꦤꦸꦴꦩꦥꦸꦂꦮꦏꦺꦤꦏꦺꦴꦤꦶꦁꦱꦶꦫꦶꦱꦶꦫꦶꦁ ꦥꦸꦂꦮꦏꦺꦤꦏꦺꦴꦤꦶꦁꦱꦶꦫꦶꦱꦶꦫꦶꦁ ꦲꦮꦺꦴꦤ enz. — Eene beleefde wijze van bedanken, die aldus vertaald kan worden: dichtbij (d. i. spoedig; of moet 't zijn: gemakkelijk?) wordt mijn bezoek herhaald, en dan het feestelijk onthaal genoten; nu streef ik naar het spoedige van mijn reis, d. i. ik wensch mijn reis zoo kort van duur mogelijk te maken en zoo spoedig mogelijk weer thuis te zijn; misschien enz.

Pag. 10. reg. 11. v. o. — ꦲꦤꦠꦫꦸꦱꦤꦫꦱꦤꦫꦏꦺꦤ꧀ — ? — Hebben wij hier aan „de vier omringende vorsten" of „vasallen" te denken? — Het woord ꦫꦱꦫꦏꦺꦤ꧀ nergens te vinden.

Pag. 11. reg. 5. — ꦲꦤꦲꦤꦺꦴꦤ꧀ — W.d.b. i. v. ꦥꦸꦂꦮꦺꦴꦤ꧀ of ꦮꦺꦴꦤ꧀"

— — reg. 6. ꦤꦏꦶꦱꦏꦶꦱꦏꦶꦤ꧀ — z. v. a. ꦱꦸꦏꦺꦴꦱꦸꦏ꧀ ꦏꦶꦠꦂꦏꦶꦠꦂ ꦏꦶꦫꦱꦏꦶꦤꦶꦤꦤꦶꦱꦏꦶ"

— — reg. 7. — ꦱꦸꦫꦱꦤ꧀" — hier en elders vóór ꦱꦸꦏꦺꦴꦱꦸꦏ꧀ of ꦫꦏꦺꦴꦫꦏꦺꦴꦤ꧀ geplaatst; bijv. pag. 32. reg. 12. v. o., — pag. 64. reg. 4. — pag. 66. reg. 1. — pag. 84. reg. 7: hier ꦫꦱꦸꦫꦱꦤ꧀ pag. 92. reg. 5. v. o. — pag. 113. reg. 2. v. o. — zie: W.d.b. i. v. ꦱꦸꦫꦱꦤ꧀" — Jav. zam. II. pag. 71. reg. 2. v. o. wordt het als Kawi verklaard door: ꦱꦶꦫꦱꦤ꧀ — Kaw.-Jav. W.d.b. geeft er voor: ꦱꦶꦫꦱꦤ꧀ ꦏꦫꦶꦫꦶꦫꦶꦱ꧀ ꦤꦸꦴꦫꦱꦤ꧀ ꦫ ꦤꦸꦴꦫꦱꦤ꧀ ꦲꦤꦠ"

— — reg. 11. — ꦮꦶꦒꦶꦠꦤ꧀ — W.d.b. i. v. ꦮꦶꦒꦶ — ꦮꦶꦒꦶ ꦠꦤ꧀ noemt men ook de plaats waar men paarden, buffels enz. vastlegt, zooals vóór de woningen van

inlandsche hoofden plaats heeft; en ook, en vooral, zulk eene plaats in een bosch waar men gestolen vee vastlegt ter verberging; van daar dan z. v. a. ...

Pag. 13. reg. 2 — ... — W.d.b. i. v. ... — ... z. v. a. ...

— — reg. 5. — ... — Naam v. e. ...

— — reg. 10. — ... — ... z. v. a.: "met eenige drukte en beweging haastig gaan zitten" — volgens anderen: "wat vooruit, naar voren, dichtbij den vorst, gaan zitten." — z. v. a. een klanknabootsend woord voor eene handeling, als hier het zitten gaan, die kort duurt.

— — reg. 10. — ... — als pari die kĕloe is, zooals men de padi noemt als zij over den tijd op het veld blijft staan. — Zie Sĕrat-Kantjil pag. 120. reg. 13. v. o.: ... — De term wordt gebruikt voor het geheel gekromd voorovergebogen ter aarde verschijnen voor een vorst. — ...

— — reg. 8. v. o. ... — Pag. 49. reg. 5. v. o. — pag. 50. reg. 10. — pag. 89. reg. 5. v. o. — pag. 112. reg. 10., doch pag. 111. reg. 12 staat ... z. v. a. benevens, met, alsmede — W.d.b. verklaart het door: ...

— — reg. 7. v. o. — ... — zij "wierpen aldoor schuinsche blikken" naar enz. — ...

— — reg. 6. v. o. — ... — ... d. i. maar werd niet aangenomen, niet met instemming beantwoord, z. v. a. ...

[Javanese script] — Pag. 102. reg. 5. v. o. staat: [Javanese script] d. i. in gunst aangenomen, met welgevallen beantwoord.

Pag. 15. reg. 7. v. o. — [Javanese script] — W.d.b. heeft: [Javanese script] z v o. [Javanese script]

— — reg. 2. v. o. — [Javanese script] — Pag. 59. reg. 5. v. o. alléén: [Javanese script] W.d.b. i. v. [Javanese script] Jav. Zam. II. pag. 131 No. 339.

Pag. 16. reg. 1. v. o. — [Javanese script] — Het bekende [Javanese script]

— — reg. 1. v. o. — [Javanese script] — Zie omtrent deze „*witte garangan*” de Lk. *Obong-òbongan-balé-si-gålå-gålå*, en hetgeen Prof. Kern en Dr. H. N. v. d. Tuuk daarvan gezegd hebben.

Pag. 17. reg. 3. — [Javanese script] — W.d.b. i. v. [Javanese script] — En [Javanese script] Roorda's Aanteeken. pag. 402.

— — reg. 6. v. o. — [Javanese script] — Jav. Zam. II. pag. 43 No. 275 eenvoudig: [Javanese script]

Pag. 19. reg. 6. — [Javanese script] hoewel „de verdwijning van E. nog niet is komen boven drijven” z. v. a. hoewel „zij nog niet weêr zichtbaar, of terecht is gekomen enz. — of misschien nog bet er: hoewel „de verdwijning van E. nog niet is opgehelderd geworden” namel, door berichten omtrent de wijze waarop zij verdween en waar zij zich thans bevindt.

Pag. 20. reg. 5. — [Javanese script] — vergel. pag. 3. reg. 7. v. o. boven — [Javanese script] zie: W.d.b. i. v. [Javanese script] en Bijdrag. 4° IV 3. pag. 247. heeft bepaaldelijk betrekking op de [Javanese script] waarvan de *tjaṇḍi*'s enz. opgetroken werden, en die o. a. uitmunten door

hun grootte. ꦱꦶꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ is het op elkander plaatsen of samenvoegen van die steenen tot een muur. En ꦱꦤꦱꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ is dan, ja, zulk een enkele steen, maar bepaaldelijk in den muur, op zijne plaats, zich bevindende: niet een enkele, losse, hier of daar liggende steen. Nu kan men die uitdrukking natuurlijk wel overbrengen op de gemetselde muren van deze eeuw, en dan van ꦱꦤꦱꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ spreken als van een enkelen metselsteen, maar altijd in den muur, zich op zijne plaats bevindende, nooit een enkele losse hier of daar zich bevindende steen. — En dan worden ook de woorden van den vorst duidelijk: "zonder (bekende) oorzaak is er een steen uit den muur geraakt of verwoest (d. i. een lid uit de familie verdwenen) als ware hij (die steen) er uit- of afgerukt door die die steenen tot een geheel had gemaakt", namel. de goden. — Deze laatste woorden zijn louter eene gissing. ꦥꦶꦤꦱꦸꦂ is toch wel niet veel anders den de uitdeeler of verdeeler, en ꦱꦂ = ꦱꦶꦂ, ꦱꦸꦂ, ꦱꦺꦴꦂ" en boven pag. 3. r. 7 v. o. was het: ꦥꦶꦪꦸꦥꦶꦏꦱꦂ de goden.

Pag. 20. reg. 8. v. o. — ꦱꦱꦶꦂꦶ" — Pag. pag. 20. reg. 3 v. o. — pag. 28. reg. 11. — pag. 30. reg. 6. v. o. — pag. 39 reg. 7. v. o. — pag. 40. reg. 10 v. o. — pag. 47 reg. 12. v. o. — Lk. *Pandoe* pag 165. reg. 6. v. o. — pag. 227. reg 13. — Roorda's Aanteeken. pag. 459. — Lk. *Abiåså*. pag. 22. reg. 10. v. o. — In Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦥꦸꦒꦶ, ꦱꦫꦶꦂꦤ

— — reg. 1. v. o. — ꦥꦪꦸꦥꦶꦤ꧀ꦠꦸ" — W.d.b. i. v. ꦥꦶꦤ꧀ꦠꦸ, ꦥꦶꦤ꧀ꦠꦸꦂ fig. in zijne macht, onder zijn beheer, hebben; beheeren. Daar moet nog bijgevoegd worden, (gelijk ook uit den tekst blijkt, als *Djanåkå* zegt,

dat het niet de vorst is, die [Javanese script] door den dief, maar *Djanåkå* het is, die [Javanese script]) dat [Javanese script] volkomen gelijk is aan [Javanese script] en omgekeerd, met dit onderscheid dat in deze beteekenis het eerste een *krâmâ*-vorm is van het andere als *Ngoko*.

Pag. 23. reg. 10. — [Javanese script] — Regel 6. boven wordt gezegd, dat de vorst, van de [Javanese script] komende, [Javanese script] en regel. 10. dat allen: [Javanese script] En regel 14 dat hij kwam: [Javanese script] dat pag. 24. reg. 8. herhaald wordt. — En ook staat pag. 26 reg. 6 en 27. reg. 10. v. o. dat: [Javanese script] — [Javanese script] = [Javanese script] en [Javanese script] = [Javanese script] — Vraag: hoe hebben wij ons het een en ander als plaatselijke gesteldheid voor te stellen, en waar hebben wij, die [Javanese script] en [Javanese script] te plaatsen?

— — reg. 11. v. o. — [Javanese script] — Roorda's Aanteeken. pag. 430.

— — reg. 10. v. o. — [Javanese script] — Zie: [Javanese script] W.d.b. i. v. [Javanese script] — [Javanese script] = [Javanese script]

— — reg. 10. v. o. — [Javanese script] — W.d.b. i. v. [Javanese script] en [Javanese script]

— — reg. 10. v o. — [Javanese script] — Volgens een Ḍalang: [Javanese script]

— — reg. 7. v. o. — [Javanese script] Zie: pag. 24. reg. 1. — Jav. Zam. II. pag. 859 No. 62 en pag. 230 No. 468. — z. v. a. [Javanese script] Boven op den diadeem schitterde een *koemålå*, naam v. e. edelgesteente.

Pag. 23. reg. 6. v. o. — ... — Aan de ... waren twee *garoeḍâ's*, één met den bek naar voren, en één met den bek naar achteren gekeerd; in hunnen bek hielden zij edelgesteenten — zooals een Ḍalang zei: ... — (... ook ... z. v. a. ...)

— — reg. 6. v. o. ... — Hetzelfde als ... in W.d.b.

— — reg. 4. v. o. — ... — Voor: ... te lezen ... = als de zon. — "De versiering met edelgesteenten van de ... (z. v. a. ... en, in het Soerabajasche ook: ... van de ...) was als de zon" zoo schitterend. — zie; Mededeel. v. h. N. Z. Gen. XX. pag. 287. en XXI. pag. 8.

— — reg. 4. v. o. — ... — z. v. a. ... — ... = ... — ... misschien z. v. a. doorzichtig. — ... = ... en ... — "De *sampoer* was als een slang, die doorzichtig wit was, of wit doorscheen, tevens tot buikband dienende." Deze vertaling wordt gegeven voor eene betere.

— — reg. 2. v. o. — ... — W.d.b. i. v. ... en ... — Een *tjiṇḍa-batiq* met *garoeḍâ*-teekeningen.

— — reg. 1. v. o. — ... — W.d.b. i. v. ...

Pag. 24. reg. 3. — ... — W.d.b. i. v. ... en ... II.

Pag. 24. reg. 4. 8. — ꦲꦤꦸꦫꦗꦶꦏꦤ꧀ — In W.d b. te plaatsen bij ꦲꦤꦸꦫꦏꦤ꧀ — of bij ꦗꦫꦗꦶꦏꦤ꧀?

— — reg. 6. — ꦲꦱꦶꦂꦏꦫꦗꦶꦏꦤ꧀ — ꦫꦗꦶ = hier ꦫꦠꦸ of ꦲꦤꦏꦫꦗꦶꦏꦤ꧀ — De uitdrukking wordt verklaard door, ꦲꦤꦏꦫꦗꦶꦏꦤ꧀ꦥꦶꦤꦫꦸꦤꦶꦱꦤ꧀ of ꦲꦤꦶꦁ

— — reg. 6. — ꦫꦶꦁꦒꦶꦁꦒꦶꦁꦱꦸꦫꦸꦠꦤꦶ — hare borsten gingen veerkrachtig op en neêr onder eenige beweging des lichaams, zoo goed gevormd waren zij — het wordt verklaard door ꦱꦶꦒꦺꦴꦒꦺꦴꦒ, zooals van een stevige ꦱꦶꦔꦺꦴꦔ, waaraan een zware last hangt, en onder het gaan op en neêr gaat — W.d.b. v. o. ꦱꦶꦒꦺꦴꦒ

— — reg. 8. — ꦱꦶꦫꦩꦺꦴꦪ — Deze vorm komt in geen woordenlijst voor z.v.a. ꦱꦶꦫꦩꦤꦶ

— — reg. 9. — ꦩꦤꦶꦫꦤꦶꦏꦺꦴꦩꦶꦤꦶꦏꦩꦶꦤꦫꦸꦥꦏꦤꦶꦏꦺꦴꦱꦸꦩꦫꦤꦶꦏꦺꦴꦱꦸꦩꦫꦤ꧀ ꦱꦶꦫꦶꦱꦺꦴꦪ — "toen hij de sieraden van de poort zag, strekte hem dit tot vertroosting van zijn gewond hart."

— — reg. 9. — ꦤꦒꦫꦸꦥꦏꦤꦶꦤꦩꦶꦤꦶꦏꦫꦗꦤꦱꦶꦪꦤꦶꦏꦤꦤꦶꦱ꧀ ꦲꦶꦤꦶꦤꦶꦁꦏꦤꦶꦤꦸꦥꦩꦶꦤꦁꦏꦤꦶꦱꦺꦩꦺꦫꦸꦲ꧀ — de poort was zoo groot als bij wijze van spreken de berg *Sĕméroe*; hare hoogte overtrof die van den pinang- en kokosnootstam." — Met ꦩꦤꦶꦤꦤ wordt de geheele omvang van de poort bedoeld, die zóó groot was, dat zij eenen overweldigenden indruk maakte, en aan den *Sĕméroe*, Java's hoogsten berg, deed denken.

— — reg. 11. — ꦩꦤꦶꦥꦸꦫꦶꦲꦶꦁ — zie W.d.b. i. v. ꦲꦶꦁ Een kostbare poort!

— — reg. 12. v. o. — ꦫꦠꦸꦤꦸꦒꦫꦤꦫꦤꦫꦤꦶꦱꦺꦴꦪꦤꦫꦤꦶꦫꦤꦫꦤꦶꦲꦶꦁ — in glans wedijverende met de zon.

— — reg. 11. v. o. — ꦫꦏꦸꦏꦫꦤꦶ — ook reg. 3. v. o. — z. v. a. zeer fijne of zuivere *paroenggoe*.

Pag. 24. reg. 10. v. o. — ꦲꦩ꧀ꦥꦶꦏꦲꦩ꧀ꦥꦶꦏꦶꦤ꧀ ꦏꦩꦶꦭꦶꦤ꧀ꦔꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ ꦔꦏꦺꦤ꧀ ꦔꦏꦺꦤ꧀ꦕꦶꦤ꧀ꦠꦤ꧀ꦲꦤ꧀ — de optrap van deze poort was met roode agaten als waren het vloersteenen bevloerd.

— — reg. 9. v. o. — ꦏꦤ꧀ꦢꦶꦤꦶꦏꦤ꧀ꦔꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ ꦏꦶꦤꦏꦤ ꦲꦤꦶꦱ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ꦏꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ꦏꦤ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ — "Boven de deur was een scherm of schot, een ꦏꦤ꧀ꦢꦶꦤꦶ, of ꦲꦤꦤꦶꦩꦏꦤ꧀, van rood koper, hemelsblauw beschilderd, waarop, op dat hemelsblauw namel., een regenboog was geteekend, geschilderd, die water bevatte, dat uitgestort werd over het paleis." — Naar inlandsche voorstelling is de regenboog als een *nâgâ-agĕng* met twee hoofden, die men ꦲꦔꦤꦒ, noemt. Als nu die *nâgâ* in de noordelijke zee drinkt, spuwt hij het weer met den anderen bek naar het zuiden uit; drinkt hij in de zuidelijke zee, dan spuwt hij het met den anderen bek noordwaarts uit. Vergel. ꦏꦶꦢꦸꦭ, en ꦏꦶꦢꦸꦭꦔꦤ꧀.

— — reg. 8. v. o. — ꦲꦶꦏꦶꦠꦏꦶꦏꦶꦠꦶꦤꦸꦤꦶꦔꦤꦶꦔꦤꦶ enz. — De beide deuren der poort waren van spiegelglas, zonder foelie, ꦔꦤꦶ het spiegelglas van de eene deur was met het beeld van eenen man, en de andere met dat van eene vrouw beschilderd.

— — reg. 5. v. o. — ꦲꦤꦶꦱ꧀ꦠꦺꦴꦤ꧀ — zie boven Aanteeken. op reg. 9. v. o.

— — reg. 2. v. o. — ꦏꦶꦔꦤꦔꦤ꧀ — van ꦏꦔꦤ꧀

— — reg. 1. v. o. — ꦔꦔꦤꦔꦤꦶꦂ — wordt verklaard door: ꦔꦔꦤꦏꦼꦤꦤ꧀

Pag. 25. reg. 2. — ꦔꦤ꧀ꦒꦸ — van ꦤ꧀ꦒꦸ

— — reg. 4. — ꦏꦶꦔꦤꦔꦤꦔꦤꦸꦔꦤ꧀ — komt in W.d.b. voor ꦏꦔꦤꦤ, doch ꦔꦸꦔꦤ, is daar ꦔꦤꦒꦸꦔ — ꦏꦶꦔꦤꦤ in Kaw-.Jav. W.d.b. = ꦲꦸꦔꦤꦤ en ꦒꦸꦔꦤ =

[Javanese script] [Javanese script] en [Javanese script] = [Javanese script] [Javanese script]

Pag. 30. reg. 2. — [Javanese script] — „*adi!* heet jij den gast maar welkom met het aanbieden van de *sirih!*” want zij was verlegen, dat zij straks ook weer blijkt te zijn bij het vertrek van *Ardjoenå.*

— — reg. 4. — [Javanese script] — zij zegt tot *Ardjoenå*: „Gij wordt welkom geheeten! Ik wou juist deze *sirih* zelf gaan gebruiken ..... zie, daar heb jij ze kant en klaar!” (Deze [Javanese script] of [Javanese script] zijn als de eerste uiting van B.'s genegenheid voor *Ardjoenå* te beschouwen.)

— — reg. 6. — [Javanese script] — of pag. 98. reg. 8.: [Javanese script] — „loopen alsof de voeten gebonden waren” bij verrassing of innerlijk verblijdende aandoening.

— — reg. 9. — [Javanese script] „u ontbreke het niet aan ruimte van hart; m. a. w. wat u aangaat, heb geduld met haar; als zij een weinig te ver gaat in haar spreken; m. a. w. als zij zich in haar spreken al eens wat vreemd uitdrukt of vergaloppeert.” Nu, die herinnering heeft *Ardjoenå* niet vergeten!

Pag 32. reg. 2. — [Javanese script] — [Javanese script] in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: [Javanese script] — z. v. a. „allen baden hem een voorspoedige reis toe.”

— — reg. 11. v. o. — [Javanese script] — „die maar al stonden of liepen te wachten.”

Pag. 33. reg. 10. — [Javanese script] — „Hé, dị! Pa-

made! Houd toch even stil! Hol toch zoo niet als een postpaard!" voor 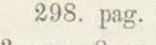 zie Gramm. §. 298. pag. 316.

Pag. 33. reg. 8. v. o. — Banowati heeft de geheele Lakon door haar eigen gebrekkig uitgesproken Ngoko, waarvan pag. 98 en 99 kostelijke proeven gegeven worden, dat nu en dan eens met fraai Maleisch afgewisseld wordt. in W.d.b. door "Hei wat!" verklaard. Het geluid, door afgebeeld, geeft altijd eene lichte afkeuring, ontevredenheid of verwondering bij den spreker te kennen. Iedere uitroep of verzuchting in onze taal, die dit weergeeft, kan als vertaling van gelden. — "Hèh!? wat spreek je deftig! Nou ja, laat dat nou maar, hèh! Als enz." — Het nu volgende geeft eene bizondere levendigheid aan den zin, dat men hier zou kunnen weergeven door de "s" van "Als" verlengd tot "*s-ĕ-ĕ*" uit te spreken, om weer te geven het aanhouden van het laatste woord, waar de spreker nog niet zoo terstond een geschikt woord om te laten volgen gevonden heeft. — z. v. a. "dat" — "is het immers het beste, dat men elkander niet in *krâmâ* toespreekt enz." — *Partâ* geeft het drie regels lager door terug.

— — reg. 1. v. o. — 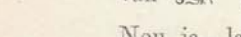 — zie boven — 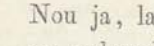 uit te spreken als oja, z. v. a. — "êh, zeker niet!" Later, pag. 91. reg. 5. zegt zij het nog eens, waar het wel vertaald kan worden door: "volstrekt niet, of in geen geval!" Zoo gebruikt, geeft de uitroep altijd te kennen, dat de spreker blijft bij zijn gevoelen, of wat hij eenmaal gezegd heeft, en daarop door geen bedenking terugkomt.

Pag. 34. reg. 5. — 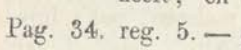 — "ik mag kromme vingers

krijgen! Ik heb haar niemendal gedaan! enz." — De uitdrukking geldt voor eene verwensching ter verzekering.

Pag. 34. reg. 8. — [illegible] — "Natuurlijk dat Mevrouw, of de, die Mevrouw (hier bedoelt zij Soertikanṭi meê) een zwart bedrukt gezicht zet." — [illegible] verklaard door: [illegible]

— — reg. 9. — [illegible] — "Nieuwe manier!" van doen, noemt B. de weigering van sangoe door P.

— — reg. 10. — [illegible] — "een groot verlies, groote schade veroorzaken of berokkenen."

— — reg. 10. — [illegible] "want het is de gewoonte van vele bedienden dat zij maar al [illegible] verzuchten" en dus een tegenzin in het werk krijgen, als zij veel bevelen krijgen, en dan toch nog werken voor niets!

— — reg. 11. — [illegible] — Dit zijn schimp- of spotwoorden, want daar is niemand die [illegible] kookt, en ze stuk voor stuk telt; zelfs iemand die buitengewoon nauwkeurig en zuinig is, doet dat niet; mocht er zoo iemand bestaan, dan moet dat wel een erge vrek of gierigaard zijn! — B. zegt tevens dat hare zuster [illegible] z. v. a.: "dat zij van aard of nature nog al kort van begrip, of niet in staat iets terstond te vatten, is; ook zich niet weet te redden uit een gegeven geval, zoo als anderen; ook: bijv. een zeker aantal desahoofden zal bijeen zijn, en één

hunner ziet er in kleeding en voorkomen het minst van allen uit, dan wordt hij bestraft als iemand ꦥꦫꦠꦮꦏꦺꦴꦱꦶꦥꦫꦠꦮ — of: een ꦥꦫꦠꦮ zal van zijn ꦲꦠꦶꦱꦫꦠꦮ het een of ander verlangen; allen zullen het gevraagde hem aanbieden, maar één hunner niet, zeggende dat hij daar niet in staat toe was, dan wordt hij verweten ꦥꦫꦠꦮꦏꦺꦴꦱꦶꦥꦫꦠꦮ te zijn. Het is altijd een ꦱꦶꦏꦺꦴꦱꦶꦥꦫꦠꦮ

Pag. 34. reg. 8. v. o. — ꦏꦸꦛꦏꦸꦛꦮꦤ — verklaard door: ꦱꦩꦱꦸ ꦱꦩꦸꦤꦸꦱꦤ — „Gelukkig! — zegt Partå schertsende — dat ik dan niet te ver ben gegaan, en haar gaven heb aangenomen! Wat zou haar dat tegen gevallen of gespeten hebben! Dan was zij toch van alles beroofd!" — ꦱ is hier verkorting van: ꦥꦫꦱ

— — reg. 5. v. o. — ꦏꦸꦲꦩꦤ van ꦏꦸꦲꦩ — Niet in W.d.b.

Pag. 35. reg. 3. — ꦱꦩꦱꦸꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦤ — „drooge eetwaren" z. a. brood, koekjes enz.

— — reg. 4. — ꦱꦫꦸꦩꦱꦶꦏꦸꦤ — Men noemt ꦱꦫꦸꦩꦱꦶꦏꦸꦤ een verzameling van geneeskrachtige ingrediënten, die de vrouwen gebruiken bij eene zekere soort van ꦱꦩꦺꦴꦏꦺꦴꦱꦩꦤ

— — reg. 12. — ꦲꦺꦴꦏꦸꦤ — Een lastig te verklaren woord. Men gebruikt het bijv. van een man die niet werken wil — ꦱꦸꦫꦸꦱꦩꦲꦺꦴꦏꦸꦤ — die maar altijd t'huis is, en in de keuken de wacht houdt als zijn vrouw aan het koken is — ꦱꦩꦛꦸꦏꦩꦶꦱꦶꦩꦱꦩꦤ

— — reg. 10. v. o. — ꦱꦩꦲꦶꦱꦸꦤ — Holl. pensioen — ꦶꦱꦩꦲꦶꦱꦸꦤ gepensionneerd.

— — reg. 6. v. o. — ꦥꦫꦠꦮ met juiste onderscheiding in het gebruik van ꦶꦱꦩꦩꦏꦫꦠꦮ reg. 4. v. o.

Pag. 35. reg. 3. v. o. — ꦏꦶꦗꦼꦁꦏꦺꦴꦤ꧀ — of ꦲꦤꦏꦶꦗꦼꦁꦏꦺꦴꦤ꧀ Niet in W.d.h.

Pag. 36. reg. 2. — *Nålågarèng* en *Petroeq* zijn erg uit hun humeur, zooveel sangoe meê te geven is al te erg! Het is ongehoord iemand zóó op reis te belasten! Hoeveel hoopen liggen daar wel niet! ꦱꦶꦩ꧀ꦥꦸꦭ꧀ d. w. z. dat is boven, dat overtreft hetgeen bepaald of noodig is, zoodat er niets voor de achterblijvenden overblijft; daarvan wordt niet gedacht! Dan zou het nog beter zijn geweest, ook meê te geven op reis ꦲꦭ꧀ꦲꦭꦏꦸꦏꦶꦁꦄꦁ al de toestel benoodigd voor het koken van rijst enz. met de rijst er in, en tevens de kokkin!

— — reg. 4. v. o. — ꦏꦺꦴꦠꦼꦗꦼꦏꦺꦴꦤ꧀ꦢꦶꦪꦤ꧀ — ꦏꦺꦴꦠꦼ hier wordt verklaard door: ꦏꦸꦩꦱꦶꦪꦄ ꦲꦤꦶꦏꦺꦴꦠꦼꦏꦺꦴꦤ꧀ꦢꦶꦪꦤ꧀ — „ik ben zelf met deze olie overgoten".

Pag. 37. reg. 6. — ꦏꦸꦝꦶꦪꦄ — In Bijdrag. 4⁰ IV. 4. pag. 600 verklaard door: ꦱꦶꦭꦶꦏꦤꦄ (vergel. ꦲꦠꦲꦄ en ꦲꦠꦲꦤ꧀ — ꦏꦸꦝꦶꦪꦄ schijnt ook: het voorste gedeelte van den rug van een paard te zijn, anders ꦏꦱꦸꦤꦄ? geheeten — Hier in den tekst is het de benaming van een reuk die iemand van zich geeft; daarom moest Pamade die parfumerieën gebruiken, opdat de menschen zelfs op zijn geur geen aanmerking konden maken.

— — reg. 7. — ꦏꦏꦏꦏꦏꦺꦏꦱꦸꦭꦸꦠꦄ ꦱꦶꦫꦶꦱꦶꦫꦠꦏꦏꦺꦏꦶꦝ꧀ ꦏꦸꦩꦸꦏꦏꦺꦏꦶꦏꦶꦠꦄ ook pag. 99. reg. 8. — ꦏꦏꦏꦏ ꦏꦏ = ꦏꦏꦏꦏ + ꦏꦏ = ꦲꦏꦤ꧀ — ꦠꦺꦏꦶ z. v. a. ꦏꦺꦏꦱꦄ met volgende Jussief. — De zin luidt dus: ꦲꦏꦤ꧀ꦏ ꦏꦺꦏꦱꦏꦱꦸꦭꦸꦠꦄ of beneden pag. 99. reg. 8: ꦏꦺꦏꦱꦏꦺꦏꦠꦺꦴꦤ꧀ — In den Oosthoek zal men deze uitdrukking wel alleen bij personen uit Midden-Java afkomstig

hooren. — ꦲꦤꦸꦫꦮꦠꦶ = ꦲꦏꦸꦩꦱꦫꦮꦠꦶ = *Banowati zelve.* — zij wil zeggen: dat wil ik volstrekt niet! Dat zou wezenlijk een al te erg uit het oog verliezen of smaadheid aandoen zijn aan je ꦲꦏꦸꦩꦱꦫ d. i. aan mij, die (ꦏꦺ) nog gezond en sterk, nog ꦱꦺꦴꦠꦂ er uitziet.

Pag. 37. reg. 11. v. o. — ꦲꦏꦺꦴꦤꦶꦩꦂꦱꦶꦩꦂꦏꦫꦠꦶ" — Volgens pag. 32. reg. 11. v. o. wachtten *Sĕmar* enz. op de ꦲꦏꦺꦴꦤꦶꦩꦂꦱꦶꦩꦂꦏꦫꦠꦶ" en daar had het gesprek met B. plaats. Dáár is dus de bedoelde ꦲꦏꦺꦴꦤꦶꦩ te zoeken.

— — reg. 10. v. o. — ꦲꦭꦱꦺꦴꦫꦤꦫꦠꦺꦴꦩꦶꦁꦏꦸꦁꦏꦫꦠꦶ ꦲꦤꦶꦭꦁꦏꦺꦴꦤꦶꦁꦏꦺꦴꦤꦶꦁꦱꦫꦠꦺꦴꦩꦶꦁꦱꦸꦫꦠꦶ" — hij ging gedurig stilstaande en omziende, ꦱꦸꦫꦠꦶꦁꦱꦸꦫꦠꦶ zoo vervuld van de poetri, alsof hij haar nog steeds voor zich zag.

— — reg. 7. v. o. — ꦱꦤꦤꦶꦏꦤ" — W.d.b. i. v. ꦱꦤꦤ"

Pag. 38. reg. 5. — ꦲꦶꦭꦶꦪꦺꦴꦤꦶꦁꦏꦶꦁ" — met zeilen of jaloeziën omhangen, afgesloten; van zeilen enz. voorzien, v. e. paṇḍåpå of bale. — van ꦏꦶꦁꦏꦶꦁꦏꦶ twee regels lager: zeilen, jaloeziën.

Pag. 40. — reg. 2. — ꦏꦶꦏꦶ — ꦏꦶꦏꦶꦏꦶꦫꦠꦤꦫ — is vier regels lager: ꦏꦤꦏꦶꦫꦠꦤꦫ" — Zie beneden Aanteeken. bij Pag. 64. reg. 5. v. o.

— — reg. 6. v. o. — ꦲꦫꦠꦤꦫꦤꦫꦠꦤꦫ" — Eene verdubbeling van ꦲꦫꦠꦤꦫ waarvan ꦲꦫꦠꦤꦫꦤꦶ in W.d.b. voorkomt. — waarschijnlijk van ꦲꦫꦤꦫ" — *Roeqmå-råtå* prees zoodanig, dat er voor *Boerisråwå* niets meer te prijzen overschoot.

— — reg. 7 en 6. v. o. — ꦫꦏꦶꦲꦫꦮꦠꦺ en ꦫꦸꦏꦸꦪꦮꦠꦺ" — ook pag. 111. reg. 8. v.: ꦫꦸꦏꦸꦪꦸꦏꦸꦲꦫꦮꦠꦺ" — Twee gelijke woordvormingen van ꦏꦶꦲꦺ en ꦲꦠꦺ waarvan het gebruik in zinnen als deze niet in het W.d.b. verklaard wordt. Men vergelijke Jav. Gramm. § 231.

Pag. 41. reg. 5. — ꦥꦸꦤꦤꦺꦴ" — ook reg. 4. v. o. — pag. 42 reg. 5. 8. en pag. 48. reg. 12. v. o., pag. 49. reg. 1. — Deze vorm komt in het W.d.b. onder ꦤꦸꦤ꧀ꦤꦺꦴ niet voor; wel ꦥꦸꦤꦸꦤ꧀ꦤꦺꦴ dat als ꦥꦸꦤꦸꦤ꧀ꦤꦸꦤꦺꦴ vier regels lager, en ook pag. 42. reg. 4. v. o. voorkomt. — De beteekenis dezer woordvorming is te vergelijken met het bovenaangehaalde ꦤꦶꦤꦸꦤꦺꦴ en ꦤꦸꦒꦸꦤꦺꦴ pag. 40. reg. 7 en 6. v. o. en Jav. Gramm. § 234. 235. (waar ook pag. 236 ꦥꦸꦤꦺꦴ een kluizenaarsleven leiden voorkomt) en § 285.

Pag. 42. reg. 6. — ꦤꦒꦶꦱꦶ" — brengt de patih voor: ꦤꦶꦠꦶ ꦱꦺꦴꦤꦒꦶꦱꦶ op pag. 41. reg. 5. van zijnen meester over.

Pag. 44. reg. 8. v. o. — ꦥꦶꦤꦸꦄꦂ Holl. pionier. — waarin is dit onderscheiden van ꦱꦤꦠꦺꦴ" — In de wajang zijn het twee figuren, die men noemt ꦲꦗꦶꦒꦺꦴꦤꦥꦠꦺꦴ"

— — reg. 6. v. o. — ꦤꦸꦠꦺꦴꦤꦸꦠꦺꦴ" — in lange draden of slingers neerhangen van klim- en slingerplanten, lange dunne takken of takjes van boomen enz.

Pag. 45. reg. 7. — ꦤꦒꦸꦭꦸꦤꦥꦺꦴꦤꦸꦠꦺꦴꦱꦤꦒꦶꦱꦶ" als een trein gelijk mieren over een steen gaande naar des Ḍalang's verklaring. — Het Kaw.-Jav. W.d.b. geeft ꦒꦸꦤꦶꦱꦶ voor ꦥꦶꦱꦸꦭ"

— — reg. 8. — ꦲꦏꦸꦏꦸ" — zie W.d.b. i. v. ꦏꦸ" — Hier z. v. a.: onder hun verschillende hoofden of aanvoerders; of misschien beter: naar hun verschillende wapens, als pieken, geweren enz.

— — reg. 9. — ꦥꦶꦁꦒꦸꦭꦁꦥꦸꦏꦸꦠꦸꦤꦺꦴ" — als kraaien die zich het air of gezag van eenen koning geven, als een dichte menigte kraaien die bezig zijn een kreng te verslinden. — Zie ꦏꦸ en ꦒꦸꦭꦸꦠꦸꦤꦺꦴ in W.d.b.

— — reg. 9. v. o. — ꦲꦏꦺꦴꦤꦥꦶꦫꦺꦴꦄꦏꦶꦏꦶꦒꦸꦤꦸꦒꦸꦤꦶꦪ" — Eene

uitdrukking, allereerst om de volgende ꦏꦫꦶꦁ aan te kondigen: toen de zon onderging, regende het zonder ophouden.

Pag. 48. reg. 1. — ꦱꦶꦏ꧀» — Zie W.d.b. — (Volgens een Dalang: ꦱꦶꦏ꧀ = ꦱꦶꦄꦩꦤ꧀, en ꦱꦶꦏ꧀ = ꦱꦶꦱꦶꦤꦁ = ꦱꦶꦏ꧀ = ꦄꦏꦫꦄꦏꦫꦏꦶꦥꦸꦏꦶꦥꦸꦄꦩꦶꦱꦶꦤꦁꦄꦤꦁꦱꦶꦏꦶꦄꦱꦏꦫꦏꦶ ꦥꦸꦏꦸꦱꦶꦤꦁ»

— — reg. 1. — ꦄꦤꦺꦴꦒꦁ» — ꦄꦒꦫꦗꦄꦤꦺꦴꦒꦁ ernstig of forsch van blik.

Pag. 49. reg. 2. — ꦄꦱꦶꦄꦩꦤ» — Hieruit blijkt, dat met ꦄꦩꦤ op de voorgaande pag. en lager ꦱꦶꦄꦩꦤ bedoeld is.

Pag. 51. reg. 6. — ꦄꦩꦄꦏ꧀ꦄꦩꦥꦸꦏꦶꦄꦩꦏꦸꦤ꧀» ꦱꦶꦄꦩꦶꦏꦸꦏꦶꦄ» en ꦱꦶ ꦄꦩꦶꦏꦶꦄꦏꦶꦏ꧀ gesmeed, geslepen en gevijld (d. i. door smeden, slijpen en vijlen bewerkt en scherp gemaakt) wapentuig.

— — reg. 7. — ꦱꦶꦏꦶꦱꦶꦄ» — In Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard ꦱꦶꦏꦶ door: ꦱꦶꦄ, ꦱꦶꦱꦶ, ꦏꦶꦤ꧀ꦠꦶ, ꦄꦏꦶꦄꦱ, ꦱꦶꦏꦶ, ꦄꦱꦸꦄꦱ» — Het moet de een of andere kunst zijn, die die *Boetå's* konden vertoonen; misschien: op het scherp v. e. zwaard loopen of zitten; of zoo iets.

Pag. 52. — reg. 11. v. o. — ꦄꦏꦫꦄꦱ» — Pag. 53. reg. 1— reg. 9. v. o. — pag. 102 reg. 5. v. o. — pag. 105. reg. 4. — pag. 106. reg. 3. — Zóó noemt de vorst meermalen zijn zoon. Het woord wordt ook gebruikt in den zin van ꦄꦩꦄꦱꦶꦏꦫꦄꦱ, van allerlei ꦄꦩꦄꦱꦶ ꦏꦶꦤꦁꦱ» — Pag. 63. reg. 4. wordt van dien zoon gezegd: ꦄꦏꦄꦏꦫꦏꦫꦄꦱꦏꦫꦄꦏꦶꦱꦸꦄꦱꦄꦏꦫꦏꦫꦄꦏꦶꦄꦭꦏꦫꦏꦶ» — schijnt te beteekenen z. v. a. had gevonden, was zich door ervaring bewust geworden van zijne groote spierkracht.

— — reg. 10. v. o. — ꦄꦏꦫꦄꦏꦶꦄꦩꦄꦤꦶꦄꦱ» z. v. o. met allerlei beloften en lieve woorden paaien. ? — ook, naar sommigen zeggen: onder het branden van reukwerk

een bede opzenden tot de goden ter verkrijging van buitengewone hulp.

Pag. 53. — reg. 4. — ꦄꦤꦏꦤꦶꦤꦸꦱꦤꦏꦤꦶ» — ꦄꦤꦏꦤꦶ, het Kr. v. ꦱꦤꦱꦤ» — »wel, heel natuurlijk dat enz."

— — reg. 8. — ꦩꦸꦭꦶꦂꦄꦤꦶꦂꦄꦤꦶꦂ» — z. v. a. ꦩꦸꦭꦂꦄꦤꦶꦂꦄꦤꦶꦂ, ꦏꦄꦤꦶꦤ, ꦄꦤꦶꦂ, z. v. a. verbrijzeld van hart.

Pag. 54. reg. 3. — ꦱꦄꦤꦱꦄꦤꦄꦤꦱ(ꦤꦸꦒꦂꦱꦤ, ꦄꦤꦄꦤꦄꦭꦺꦴꦏꦄꦤꦄꦤꦱꦄꦤꦄꦤ ꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦄꦤ(ꦤꦸꦒꦂꦱꦤ» — z. v. a. »misschien is er een brutale of stoutmoedige vijand, die door geheime middelen tracht binnen te komen, en wordt de poetri E. bespied, met het doel haar op geheime of onzichtbare wijze weg te voeren, door eenen ꦄꦤꦄꦤ(ꦤꦸꦒꦂꦱꦤ» dit woord in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦄꦭꦱꦄꦤ, ꦄꦭꦶꦄꦤꦏ»

— — reg. 4. — ꦄꦤꦄꦤꦭꦺꦴꦏꦄꦤꦏ» — z. v. a. ꦱꦄꦤꦄꦭꦶꦏꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ ꦄꦤꦄꦤꦄꦭꦶꦄꦤꦄꦭꦶꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦏꦄꦤꦄꦤꦄꦭꦺꦴꦏꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ» of: onder zijn op- of toezicht, beheer hebben, of met het toezicht belast zijn op de bewegingen der ingezetenen. En beneden reg. 7. v. o.: ꦄꦤꦏꦄꦭꦺꦴꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦏ ook pag. 58. reg. 7. v. o. = hetzelfde als boven van de ꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦏꦄꦤꦄꦤꦱꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ» waaronder vooral de vreemdelingen of vijanden aan de grenzen bedoeld worden.

— — reg. 5. — ꦄꦤꦏꦄꦤꦱꦄꦤꦏꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ, enz. — Maar pag. 57. 1. staat: ꦄꦤꦏꦄꦤꦱꦄꦤꦄꦤꦄꦭꦺꦴꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ, enz.

— — reg. 1. v. o. — ꦄꦱꦄꦭꦺꦴꦄꦱꦄꦤꦄꦤꦄꦭꦺꦴꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ, of ꦄꦱꦄꦭꦺꦴꦄꦱꦄꦤꦄꦤꦄꦭꦺꦴꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ, »zij bogen zich gelijkelijk als schilden, (ꦄꦱꦄꦱꦄꦤ = ꦄꦤꦄꦤꦏ) diep ter aarde." — Pag. 13. reg. 9 staat van Pamade: ꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦄꦤꦱ» — Maar een inlander hier verstond onder ꦄꦱꦄꦱꦄꦤ den boom van dien naam, en zei: ꦩꦸꦱꦄꦱꦄꦤꦄꦤꦏꦄꦤꦄꦤꦱ

[illegible] — en verklaarde de geheele uitdrukking dan ook allereerst van de [illegible] — Men zie ook: P. Jansz. in zijn pas verschenen „Supplement enz". i. v. [illegible]

Pag. 55. reg. 11. v. o. — [illegible] voor: [illegible] Pag. 57 en 56 komt deze wijze van spreken ook voor, alleen in den mond van *Daroeminâ.*

De volgende samenspraak komt, gewijzigd, in de meeste Lakon's voor.

— — reg. 10. v. o. — [illegible] = [illegible] op de volgende regel.

— — reg. 1. v. o. — [illegible] — omtrent [illegible] zie: Roorda's Aanteeken. pag. 387, reg. 5. en de daar aangehaalde plaatsen [illegible] door een inlander verklaard door: [illegible]

Pag. 56. reg. 7. — [illegible] — zie: W.d.b. en Roorda's Aanteeken. pag. 387.

— — reg. 9. — [illegible] — Beneden pag. 119. reg. 5. v. o. staat: [illegible] enz. W.d.b. i. v. [illegible] II en III. — kan misschien wel aldus vertaald worden: oordeel niet te snel zoodat gij u vergist.

— — reg. 11. — [illegible] — Vergel. de wijzigingen dezer uitdrukking in Roorda's Aanteeken. pag. 388.

— — reg. 9. v. o. — [illegible] — en: [illegible] — zijn twee uitdrukkingen van dezelfde beteekenis als de drie in Roorda's Aanteeken. pag. 388. besproken. — voor: [illegible] staat Lk. *Pâlâsârâ*

pag. 5. reg. 5. v. o. en pag. 160. reg. 1.: ... Het woord: ... is mij onbekend. — Voor: ... heeft Lk. *Pandoe* pag. 160.: ... en verder: ... — Zie Roorda's Aanteeken. pag. 458.

Pag. 56. reg. 9. v. o. — ... Lk. *Pandoe*, pag. 115. reg. 12. en pag. 160. reg. 3. heeft: ... en voor ... staat: ... of pag. 160: ... — Roorda's Aanteeken. pag. 441. reg. 10. v. o.

— — reg. 8. v. o. — ... enz. — Zie dergelijke wijze van spreken Lk. *Pâlâsârâ* pag. 2. reg. 3. v. o. en elders. — W.d.b. i. v. ... — Jav. Zam. Fl. pag. 140. No. 427. — Het is een buitengewone lofspraak! Een inlander liet er eens tot opheldering op volgen: ...

Pag. 57. reg. 6. — ... — Eene hoofsche uitdrukking om zijne geheele overgegevenheid aan de belangen van den vorst te kennen te geven, waarbij het als een gunst wordt beschouwd, daarvoor te mogen sterven.

— — reg. 6. — ... — Pag. 9. reg. 2. en elders — Zie: C. S. 's Aanteekening in W.d.b. i. v. ... — vergel. voorts: ... enz. pag. 111. reg. 8. En ... pag. 70. reg. 1.

— — reg. 9. ... „Ja, D.! ik „vergezel, help, steun je door onthouding van eten en slapen, dat het je tot reiskost strekke

"op je reis; vertrek heden nog; ik gelast je niet te "sterven, maar ik draag je op met goed overleg "voort te zetten, wat ik begonnen ben." Deze laatste woorden zijn niets meer dan eene gissing — zie W.d.b. i. v. [illegible] en [illegible]

Pag. 58. reg. 2. — [illegible] — "Waarom gij ontboden zijt geworden bij den vorst te verschijnen." — evenals op de voorgaande pag. reg. 2. v. o. met [illegible] ook de vorst bedoeld wordt.

— — reg. 6. — [illegible] — de gedaante van een man, een mannelijke gedaante, in het kort: een man.

— — reg. 7. — [illegible] — niet in aanmerking genomen de [illegible] (v. i. de [illegible] of harige, vezelachtige schil of bolster van betel-, kokosnoten enz., die om of op het einde van bijv. een [illegible] gedaan wordt, als die geen dienst behoeft te doen.) of de [illegible] (voor: [illegible] de schacht of stok van een lans enz.). Eene uitdrukking om meê te kennen geven dat men in geen geval en voor geen wapen bevreesd moet zijn. — Maar een ander inlander zei het volgende: [illegible] [illegible] waarmeê dan een hooggeplaatst ambtenaar zou aangeduid zijn. — Beide verklaringen loopen nog al uiteen; doch de algemeene strekking van de uitdrukking is toch iets duidelijker geworden.

—;— reg. 10. — [illegible] — de visschen waarin zijne majesteit een welbehagen heeft of: die het voorwerp van zijn welbehagen zijn.

— — reg. 8. — [illegible] — In W.d.b. [illegible] of [illegible] — gezant.

Pag. 58. reg. 6. v. o. — ꦲꦤꦏꦮꦁꦲꦤꦏꦮꦠꦺꦴꦄ — de bewoners van de *boetå-wijk*.

— — reg. 5. v. o. — ꦲꦤꦠꦺꦴꦄ — Ook pag. 59. reg. 1. — zich boven water vertoonen, boven water komen, staat W.d.b. i. v. ꦲꦤꦠꦺꦴꦄ Maar dat behoeft niet veel te zijn; anders zou het doel: ꦄꦱꦩꦲꦤꦱꦩ ꦱꦲꦤꦲꦶꦤꦲꦴꦩ ook niet bereikt worden.

— — reg. 2. v. o. — ꦲꦏꦱꦄ — *Boetå*-uitspraak over ꦲꦏꦱꦄ

Pag. 59. reg. 1. — ꦲꦠꦺꦴꦄ en ꦲꦠꦏꦱꦄ — Sommigen van de boetå's dreven boven in het water, en anderen bevonden zich op den bodem der rivier. — Regel 13. heet het dan ook dat zij ꦲꦩꦶꦲꦩꦱꦄ daar zij van te voren niet zichtbaar waren.

— — reg. 7. — ꦄꦱꦩꦲꦶꦤꦸꦄ — In Kaw.-Jav. W.d.b. ꦲꦶ ꦏꦸꦤꦺꦴ ꦱ(ꦸꦤꦺꦴ = ꦄꦱꦶꦏ ꦱ(ꦸꦤꦺꦴꦱꦶꦄ

— — reg. 11. — ꦲꦶꦏꦲꦶꦲꦸꦤꦸꦄ — Deze vorm komt W.d.b. i. v. ꦲꦶꦲꦶꦤꦸ niet voor, z. v. a. lage oevervlakte, droogte langs de rivier, die bij hoog water gewoonlijk onder staat. Daarom staat twee regels lager ook: ꦄꦶꦏꦱꦶꦲꦄꦏꦄꦩ — Op den volgenden regel staat alleen: ꦲꦶꦲꦶꦤꦸ omdat daar zulk eene enkele bepaalde plaats bedoeld wordt.

— — reg. 11. — ꦄꦲꦏꦄꦲꦄꦩ — die er ellendig aan toe waren; of: die in grooten nood, of in lijden verkeerden.

— — reg. 12. — ꦲꦶꦕꦸꦱꦲꦶꦏꦱꦏꦄꦲꦶꦩꦲꦏꦄꦲꦶꦲꦄ — verdwenen onder of in het water, voortgesleurd door de *boetå's*. — ꦲꦶꦏꦱꦄ kon hier des noods wel weggelaten zijn. — In W.d.b. i. v. ꦄꦏꦄꦤ zou langs den grond wel kunnen wegvallen. Ook eene plaats, een dorp, enz. kan door overstrooming ꦄꦕꦸꦤ ꦄꦲꦏꦄꦤ

Pag. 60. reg. 4. — ꦲꦤꦸꦲꦤꦸꦲꦤꦸꦲꦤꦸ — ꦲꦤꦸꦲꦤꦸ niet in W.d.b. i. v. ꦲꦤꦸ — Een norsche en minachtende toespraak, ꦲꦶꦁꦒꦸꦁꦏꦺꦴꦱ — ꦲꦱꦸꦤꦶꦏꦺꦴꦱ z. v. a. ꦱꦏꦸꦤꦶꦭꦺꦴꦏꦺꦴꦤꦶ — ꦲꦶꦲꦤꦲꦤꦸꦤꦏꦺꦴ eene benaming als scheldwoord voor dien boetå, waarmeê zijn dood, zoodat hij een ꦲꦤꦸ zou worden, aangeduid wordt. — Achter ꦲꦏꦺꦴ en ꦏꦺꦴꦱ had voor de duidelijkheid een ~ kunnen geplaatst zijn.

— — reg 5. — ꦗꦸꦏꦏꦏꦸꦭꦺꦴ — z. v. a. ꦗꦸꦏꦺꦴꦤꦶꦲꦏꦏꦸꦭꦺꦴ ꦏꦏꦏꦸ in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door ꦏꦸꦱꦸ ꦏꦸ — ꦗꦸꦏꦏꦸꦭꦺꦴ is z. v. a. eene technische benaming van een zoogenaamde ꦲꦏꦺ bij de wajangvoorstelling: het is een strijd tusschen den een of anderen ꦲꦤꦕꦺ en een ꦲꦏꦺꦴ

— — reg. 7. — ꦲꦏꦺꦴꦤ and ꦒꦸꦭꦸꦒꦸꦭ — *Praboe K.* wilde rust nemen, opdat de krijgslieden die gewond waren, op hun verhaal zonden komen, of rust genieten.

— — reg. 6. v. o. — ꦲꦶꦏꦺꦴꦕꦸꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦤꦺꦴ — Vergel. pag. 33. reg. 9.

— — reg. 5. v. o. — ꦲꦏꦺꦴꦕꦸꦏꦺꦴꦤꦺꦴꦤꦺꦴ — Wat hieronder te verstaan is hier, blijkt niet. Waarschijnlijk verschillende eetwaren, die door de boeta's verslonden werden: ꦲꦤꦕꦺꦒꦸꦒꦸꦲꦤꦺꦴ Als ꦲꦤꦺꦴꦲꦤꦺꦴ bepaaldelijk vleeschspijzen moeten zijn, zooals in W.d.b. staat, dan wordt ꦲꦏꦺꦴꦕꦸꦏꦺꦴꦤꦺꦴ daardoor misschien meer bepaald in beteekenis. Aan ꦲꦤꦕꦲꦤꦺꦴ als offers hier te denken, laat zich moeielijk bevredigend verklaren.

— — reg. 4. v. o. — ꦏꦤꦺꦴꦏꦕꦺ — ruim, in den zin van voordeel behalen of plaats en tijd winnen op de boetå's, die door hun ꦲꦤꦕꦺꦒꦸꦒꦸꦲꦤꦺꦴ opgehouden werden, waarvan de vluchtenden hun voordeel kon-

den behalen. — evenals *Babad-Tanah-Djawi* pag. 614 reg. 7. v. o.: [illegible] „zij kregen gelegenheid om het volk te laten uitrusten. — Vergel. de „Aanteeken." daarop pag. 87.

Pag. 60. reg. 4. v. o. — [illegible] — omdat, dewijl.

— — reg. 3. v. o. — [illegible] — slechts de bladeren van het struikgewas strekten hun tot schuilplaats, middel om onopgemerkt te blijven.

Pag. 61. reg. — 6 [illegible] — Zie W.d.b. i. v. [illegible] weenen.

— — reg. 7. — [illegible] — Zóó ook pag. 76. reg. 4. v. o. — Vergel. de verdubbeling in het W.d.b. i. v. [illegible]

— — reg. 8. — [illegible] — Zie W.d.b. i. v. [illegible] Boven regel 2 komt [illegible] voor.

Pag. 62. reg. 1. — [illegible] — Houd je maar bedaard, kalm, wees niet al te dringerig, of te haastig.

— — reg. 3. v. o. — [illegible] — Jav. Zam. II. pag. 119 No. 229 en No. 390. Het zou niet zoo lang geduurd hebben als water noodig heeft om gefiltreerd te worden.

Pag. 63. reg. 5. — [illegible] — hij droeg knevels gelijk aan *oelĕr-gĕni*, en een ringbaard zoodat van zijn mond slechts een weinig, als een deur zichtbaar was.

— — reg. 3. v. o. — [illegible] Zoo ook pag. 84. reg. 8 zijn reis naar Maṇḍrâkâ was, ging zoo snel, alsof hij maar al, onafgebroken daar heen geworpen werd. — fig voor: hij ging, als raakte hij den grond niet aan, zoo snel. — Zoo ook: [illegible] 1e deel, pag. 19.:

[illegible] .... [illegible] enz.

Pag. 64. reg. 7. — [illegible] — als een [illegible] zonder oogen, als een blinde [illegible] die vliegt, en ergens, maar niet wetende waar, zich al stootende en mistredende, gaat rusten; dus van iemand die met veel moeite gaat zonder te weten waar hij gaat of terecht zal komen. — Zie: Jav. Zam. II. pag. 103 No. 121. — En hierdoor wordt dan ook het volgende duidelijk: [illegible] enz. — Even als de blinde [illegible] rust al naar hij neêrvalt, zoo ook Raḍen P. onverschillig waar, waar hij maar was, al naar hij viel, het toeval hem bracht, hield hij stil, terwijl de soesah van zijn hart steeds toenam, omdat hij dacht aan de prinses *Banowati;* daarom ging hij gedurig [illegible] d. i. [illegible] hij kon niet geregeld doorgaan.

— — regel 5. v. o. — [illegible] — Jij en je kinderen dag en nacht doe je niet anders, praat je nergens anders over, of heb je het druk met, mij voor te stellen naar huis te gaan. Vergel boven reg. 9.: [illegible] — raden hem maar al of onophoudelijk aan meê naar huis terug te gaan. — [illegible] is niet alléén druk gepraat, zooals W.d.b. heeft, maar ook: in beweging of opschudding zijn, druk van het gepraat, van de menigte Dit blijkt ook uit het daar aangehaalde voorbeeld: [illegible] den volgenden morgen spraken de menschen druk, levendig, met elkander, hadden zij het druk onder elkander over enz. — En zoo ook: [illegible] — 1e Deel pag. 196. reg. 1.: [illegible]

ꦱꦸꦱꦶꦂꦤꦶ" — En: ꦤꦒꦶꦂ is dan het druk hebben met praten, iets druk, levendig, behandelen van velen. — Zie: boven: Aanteeken. op pag. 40. reg. 2.

Pag. 65. reg. 1. — ꦥꦶꦄꦕꦶꦥꦶꦄꦩꦶꦁꦔꦸꦠꦄꦭꦤ꧀ꦢꦸꦭꦤ꧀" — dag en nacht ꦄꦩꦶꦁꦔꦸꦠ d. i. z. v. a. ꦄꦭꦄꦭꦱꦄꦭꦁ in het bosch.

— — reg. 2. — ꦱꦭꦤ꧀ verkorting van ꦱꦶꦭꦱꦭꦤ꧀"

— — reg. 6. — ꦄꦩꦄꦩꦁ" — reg. 9. v. o. ꦄꦩꦄꦩꦁ" — z. v. a. ꦄꦩꦄꦭꦶꦄꦭꦄꦭꦔꦸꦁꦄꦭ "zonderdak."

— — reg. 6. — ꦄꦩꦭꦩꦄꦤꦺꦴ ꦱꦸꦫ ꦆꦔꦸꦁꦔꦄꦆꦭꦶꦄꦭꦶꦄꦭꦄꦏꦄꦤꦺꦴ" wat mij betreft, kijk, ik word immers hoe langer hoe koortsiger.

— — reg. 7. — ꦄꦤꦄꦫꦄꦏꦄꦤꦄꦩꦄꦕꦶꦄꦒꦺꦴ" — en wat is dat voor een manier van zoeken enz.

— — reg. 8. — ꦄꦶꦭꦄꦏꦄꦭꦄꦭ enz. — Het eenige middel, het beste, om eene vrouw te zoeken is, haar te zoeken in *Waringin-pangantèn* of *Balong;* misschien is zij daar in dienst bij eenen peuëraar, want, naar men zegt, moeten er in *Balong* veel plaatsen namel. ꦤꦶꦭ voor: huizen, zijn, waar aal zich ophoudt. De woorden *Waringin-pangantèn* en *Balong* zijn dan twee namen van kampoeng's waar veel publieke huizen gevonden worden. ꦤꦫꦄꦭ = ꦤꦶꦭ waarin de aal zich ophoudt; zeker het grondw. van ꦕꦶꦤꦫꦄꦭꦶ dat in W.d.b. voorkomt, als: zich op de plaats van een ander nederzetten.

— — reg. 10. v. o. — ꦄꦤꦄꦤꦄꦩꦄꦭꦄꦭ" — zie: Jav. Gramm. § 271. 4°. pag. 283, 284.

— — reg. 10. v. o. — ꦱꦸꦫꦄꦤꦄꦏꦄꦤꦄꦔꦏꦕꦶꦄꦩꦄꦄꦏꦄꦭ" — daarom gaat mijn zoeken naar haar gepaard met in de open lucht, in het bosch zonder beschutting, te kampeeren, misschien enz. — vergel. pag. 57. reg. 9.

Pag. 66. reg. 2 — [illegible] — betraden, gingen door dichte bamboebosschen op het gebergte en langs de zee. [illegible] is 't gierend-klagend, knersend, piepend, onafgebroken weerklinkend geluid van het geschuur en gewring van de bamboe, dat vooral des nachts op het gebergte in de petoengbosschen vrij huiveringwekkend kan klinken; en hier schijnt 't genomen voor het bosch zelf [illegible] in Kaw.-Jav. W.d.b. — [illegible] — [illegible]

— — reg. 3. — [illegible] Ook pag. 60. reg. 5. v. o. — pag. 115. reg. 2. v. o. — De uitdrukking komt veelvuldig, voor, bijv. ook: [illegible] 1[e] Deel pag. 147, [illegible] — [illegible] Het zal wel z. v. a.: woeste boeta's beteekenen.

— — reg. 8. v. o. — [illegible] — ben je bang je juweelen gebit te verliezen, of ben je wezenlijk stom? — d. i. ben je bang dat door je mond te openen tot spreken de tanden, het gebit er uit zal vallen? — [illegible] z. v. a. het gebit, eig. wat men in den mond houdt, van [illegible] in W.d.b.

— — reg. 5. v. o. — [illegible] jij vraagt op zulk een schreeuwerige (onbeschofte) manier, alsof wij vogels waren. — [illegible] is het gedurig schreeuwen in de sawah, als de padi vrucht draagt, om de vogels te verjagen. (z. v. a. [illegible])

— — reg. 5. v. o. — [illegible] je handen maken eene beweging, je maakt met je handen eene beweging, [illegible] onder het spreken tegen mij, alsof ik iemand ware die bang gemaakt kon worden, dat niet het geval is.

— — reg. 3. v. o. — [illegible] — z. v. a. [illegible]

— — reg. 1. v. o. — [illegible] — Pag. 109. reg. 7, pag. 110. reg. 10. v. o. — Ook: kw. [illegible]

— — reg. 1. v. o. — [illegible] — [illegible] komt. o. a. ook Lk. *Paṇḍoe* pag. 128. reg. 3. v. o. in een gunstigen zin voor van een Satrijå. — Een inlander hier gaf [illegible] door: [illegible] weêr. Als P. straks dan ook zegt,: [illegible] dan staat dat tegenover het: [illegible] de regelen der wellevendheid schenden, zich niet gentlemanlike gedragen, van den boetå. — [illegible] komt in geen lexicon voor. De zooeven bedoelde Inlander verklaarde het door: [illegible] maar velen die wij vroegen kenden het woord niet.

Pag. 67. reg. 6. — [illegible] — „Wel, wat een verwaande vent! Men vraagt hem wie hij is, en vóór hij rondweg een antwoord geeft, haalt hij er onmiddelijk de [illegible] de kot v. e. boetå, bij!" d. w. z. vóór mij rondweg op mijn vraag te antwoorden, vraagt hij mij ontwijkend met een wedervraag naar mijn kot! — [illegible] W.d.b. i. v. [illegible] Behalve de daar gegeven verklaringen, heeft Kaw.-Jav. W.d.b. nog: [illegible]

— — reg. 9. — [illegible] — Wel, heel natuurlijk en gewoon dat iemand die vraagt op zijn

beurt ook gevraagd wordt. Zie, gij zijt 't, die *songgå-achtig* zijt!" d. w. z. die er om te ontwijken wat bij haalt! — Dit ꦔꦪꦺꦴꦁ slaat natuurlijk op het ꦤꦁꦒꦏꦂ van den boetå. — ꦄꦱꦩꦔꦪꦺꦴꦁ verklaard door: ꦄꦱꦩꦏꦫꦶ. ꦄꦱꦩꦔꦸꦤ꧀ꦝꦸꦭꦏꦤ꧀"

Pag. 67. reg. 11. v. o. — ꦄꦏꦄꦩꦤ enz. — "Hoewel ik een boetå ben, ben ik toch geen gemeene boetå (een ꦤꦒꦫꦗꦤ) zonder rang of stand; ik ben toch altijd een aanzienlijke boetå (een ꦤꦒꦫꦱꦸꦪꦩꦶ); ik ben zelfs een boetå van dien hoogen rang, dat ik een ꦱꦸꦤꦏ een ꦩꦶꦪꦤꦏ en een ꦲꦶꦁꦒꦺꦴꦁ mag gebruiken." Drie ꦲꦸꦱꦄꦁ van ꦱꦸꦪꦩꦶ — Wat is een ꦩꦶꦪꦤꦏ?

— — reg. 4. v. o. — ꦩꦶꦏꦺꦴꦁꦏꦸꦤ — z. v. a. ꦱꦶꦁꦏꦸꦤꦱꦸꦤ "het zij, worde, gezegd."

— — reg. 3. v. o. — ꦤꦪꦸꦱꦸꦭꦸꦁꦲꦔꦶꦏꦺꦴꦱꦪꦤꦶꦩꦲꦔꦏꦸꦪꦤꦶꦩꦲꦔꦱꦸꦩꦶꦪꦸꦱꦤꦺꦴꦁ "ik zal volgen den blik mijner oogen, de richting van den gang mijner voeten." zonder zich door iets of iemand te laten dwingen of leiden, reizen zonder bepaald doel, ꦔꦄꦗꦶꦏ zooals de boetå antwoordt. pag. 68. reg. 2.

Pag. 68. reg. 1. — ꦄꦪꦄꦁꦲꦔꦪꦺꦴꦁꦩꦶꦔꦶꦏꦄꦔꦪꦔ — "Daar is iets verdachts in dien man zijn spreken!" Hij spreekt zoo, dat hij wel eens iemand van zoo veel beteekenis of rang zou kunnen zijn, voor wien men op zijn hoede moet zijn.

— — reg. 3. — ꦲꦶꦁꦒꦺꦴꦁꦏꦸꦤ "of 'ꦱꦸꦏꦸꦤ" — W.d.b. in v. ꦲꦶꦁꦒꦺꦴꦁ"

— — reg. 7. — ꦔꦁꦏꦤꦭꦩꦶꦏꦤꦶ" — Een ꦔꦁꦏꦤꦭ die met mooie praatjes of met een of ander voorgeven iemand om zijn goed brengt, ronselaar. (Naar Jansz 's Supplement i. v. ꦄꦁꦶ)

Pag. 68. reg. 9. — ꦄꦲꦶꦩꦶꦲꦸꦩꦧꦲꦏꦺ꦳ (W.d.b. i. v. ꦄꦩꦶꦲꦸꦩ) ꦱꦶꦄꦏꦺ꦳ꦄꦭꦶꦲꦸꦩꦤꦶꦄꦩ꦳" — ꦱꦶꦄꦏꦺ꦳ in Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦄꦩꦺ꦳, ꦱꦸꦩꦺ꦳, ꦱꦶꦄꦏꦺ꦳ — of is de samenstelling ꦱꦶꦄ + ꦄꦏꦺ꦳?

— — reg. 10. v. o. — ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦱꦸꦄꦏꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦤ꦳" — wordt door mij beschouwd, behandeld, doe ik alsof het er niet ware. Jav. Zam. II. pag. 107. No. 142.

— — reg. 9. v. o. — ꦄꦭꦸꦩꦄꦤ꦳" — W.d.b. i. v. ꦄꦤ꦳"

— — reg. 7. v. o. — ꦱꦶꦤꦤ꦳ꦱꦸꦱꦶꦄꦏꦺ꦳ꦄꦠꦩꦄꦠ꦳" — Jav. Zam. II. pag. 12. No. 111.

— — reg. 1. v. o. — ꦄꦢꦶꦄꦱꦺ꦳ꦄꦭꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦶꦄꦢꦸꦤꦶꦄꦢꦸꦩꦶꦄꦏ꦳ ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳" — de prins van *Madoekårå* (= *Ardjoenå*) werd door de boetå's gezamenlijk, tegelijk aangevallen."

Pag. 69. reg. 1. — ꦄꦏꦤꦶꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦸꦄꦱꦶ꦳" — de boetå's hadden niet den moed, den dood van hunne hoofden te wreken.

— — reg. 7. v. o. — ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦭꦺ꦳ꦄꦤꦤ꦳" — pag. 75. reg. 5. een dutje, indommeling, vergel. ꦄꦩꦶꦩꦶꦄꦭꦺ꦳ꦄꦤꦤ꦳" — ꦄꦏꦤꦶꦄꦏꦺ꦳ꦱꦶꦄꦩꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦭꦺ꦳ꦄꦤꦤ꦳" het doet er niet toe, al is 't ook maar een dutje, toch is het medicijn.

Pag. 70. reg. 7. — ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳ꦄꦭꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦲꦶꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦶꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦶꦄꦏꦺ꦳ ꦄꦶꦄꦤ꦳" — "laat ons overleggen, hoe wij aan rijst zullen komen; laat ons zamen het hoe bepraten om rijst te krijgen."

— — reg. 11. — ꦄꦥꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦸꦄꦩꦺ꦳ꦄꦲꦶꦄꦤ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦶꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦶ꦳ ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦶꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦸꦄꦩꦺ꦳ꦄꦲꦶꦄꦤ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦶ ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦶꦄꦤ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦸꦄꦩꦺ꦳ꦄꦲꦶꦄꦤ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦩꦺ꦳ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦤꦶ" — "wel het eenige middel is, daar is niet anders op, dan daar in de desa te gaan zoeken, en bij de desalui maar in vredes naam te gaan ꦄꦱꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳ꦄꦱꦸꦄꦏꦺ꦳ (bedelen) of te ꦄꦶꦄꦱꦶꦄꦱ꦳ (als *Santri's* op Donderdag te gaan vragan om een ꦄꦏꦺ꦳ꦄꦱꦺ꦳").

Pag. 70. reg. 6. v. o. — ꦱꦶꦩꦶꦭꦔꦤ꧀" — een heimelijke afspraak met elkaâr maken.

Pag. 71. reg. 3. — ꦏꦫꦠꦪꦤ꧀" — moet zijn: ꦏꦫꦠꦪꦤ꧀ evenals bijv. ꦱꦫꦤꦤ꧀ op pag. 68. reg. 6. en dergel.

— — reg. 7. v. o. — ꦏꦤꦏꦱꦩꦤ꧀" — Wat dit woord in ꦱꦩꦶꦤꦏꦤꦏꦱꦩꦤ꧀ beteekent, weet ik niet.

— — reg. 4. v. o. — ꦱꦫꦤꦱꦶꦤꦲꦤꦗꦼꦏꦸꦫꦤꦤꦤꦶꦲ" — "deze dag is juist de tiende dag." Zie beneden pag. 113. reg. 8.

Pag. 72. reg. 1. — ꦤꦶꦏꦤꦸꦩ" — Pag. 74. reg. 5. — Deze vorm kon in W.d.b. i. v. ꦏꦤꦏꦤꦸ ook nog opgenomen zijn.

— — reg. 6. — ꦱꦾꦩꦶꦗꦼꦴ" — Het is bekend, dat in de Lakon's deze benaming van *Sĕmar* dikwijls gebruikt wordt; de wajang (pop) heeft dan ook een schrikkelijken buik.

— — reg. 6. — ꦲꦤꦩꦱꦩꦤ꧀" — Ook: het geld, de prijs of belooning voor eene vertooning te betalen.

— — reg. 5. v. o. — ꦱꦶꦫꦤꦱꦫꦤꦱꦩꦤ꧀" — zal wel beteekenen: bloemen zooveel als in den tuin aanwezig zijn, eene groote hoeveelheid verschillende bloemen.

— — reg. 4. v. o. — ꦱꦩꦺꦴ" — ook: naam v. e. *gending* ꦱꦩꦺꦴ = ꦏꦫꦶꦏꦫꦶꦲ"

Pag. 73. reg. 5. — ꦲꦤꦫꦲꦗꦩꦤ꧀" — verklaard door: ꦲꦤꦏꦶꦤ ꦏꦤꦩꦤ꧀ of: ꦏꦤꦶꦲꦤꦫꦤꦏꦤꦏꦶꦲ" — Daar zijn goocheltoer niet gelukte, werd dit bekend aan de toeschouwers, een teeken dat hij niet in staat daartoe was.

— — reg. 12. — ꦩꦤꦺꦴꦤ꧀ — Sĕrat-kantjil. i. v. ꦏꦩꦶꦤꦺꦴ verkeerd verklaard door: gesteld dat, aangenomen dat. — De daarop betrekking hebbende plaats 7.73. [pag. 57. reg. 2.] luidt: ꦩꦤꦺꦴꦤꦤꦏꦫꦶꦏꦫꦶꦲꦱꦤꦩꦶꦃ ꦏꦫ

[illegible] — dezelfde constructie als in onze tekst: [illegible] „Wel verschrikkelijk! wat heeft een goochelaar een vreeselijken omslag!" eigenl: lastig zijn door veel omhaal, formaliteiten = [illegible] — [illegible] moet als op zich zelf staande, als een uitroep, beschouwd worden; en als er bijv. een ; achter geplaatst ware, en dan de , achter [illegible] weggedacht wordt, zou de beteekenis nog meer uitkomen. Het woord is als een afkeurende uitroep te beschouwen; z. v. a. [illegible]

Pag. 73. reg. 7. v. o. — [illegible] — pag. 77. reg. 11. v. o. — een groote, lange bloedzuiger, grof en ruig van huid.

Pag. 74. reg. 9. v. o. — [illegible] — vol hoopjes, overal hoopjes in het rond. — voor: [illegible] zie: Jav. Gramm. §. 198. pag. 187.

— — reg. 8. v. o. [illegible] — voor de beknoptheid, om al dat eten tot een volume van geringen omvang te brengen [illegible] z. v. a. [illegible] en weer te geven door: tot, ter, voor in dergelijke zinnen.

— — reg. 7. v. o. — [illegible] W.d.b. d. i. [illegible]

Pag. 75. reg. 1. v. o. — [illegible] — van sirih-kauwen: z. v. a. [illegible]

Pag. 76. reg. 7. — [illegible] — W.d.b. i. v. [illegible] — [illegible] = [illegible] en boven reg. 3.: [illegible] van [illegible] = [illegible]

— — reg. 8. — [illegible] — Ook pag. 48. r. 1. — zijn borst werd rood, zijn ge-

laat, voorkomen, stond vreeselijk boos, zijn ooghaaren stonden overeind, rechtop. — Roorda's Aanteeken. op ꦏꦫꦏꦫꦤ pag. 434. reg. 14. waar veel voorbeelden aangehaald worden.

Pag. 76. reg. 9. — ꦱꦁꦒꦸꦪꦁ — onveranderd; niet veranderen, afwijken van plaats of richting.

— — reg. 12. v. o. — ꦱꦶꦫꦏꦱꦶꦫꦤ — gemeene smerige *sĕgå*.

— — reg. 11. v. o. — ꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ — z. v. a. ꦏꦺꦴꦱꦶꦁ ꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ

Pag. 77. reg. 11. v. o. — ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ — "ik geloof wel, dat als er geen morsige menschen naar gekeken hadden, zijn goocheltoeren met de schildpad en aal zeker gelukt zouden zijn."

— — reg. 10. v. o. — ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ — "hij moest nog maar eens terug komen, dan zou ik hem weer voor mij laten goochelen."

— — reg. 8. v. o. — ꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ "misschien bewerkt dat het niet gelukken van dien ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ zijn goochelen." m. a. w. misschien zou dat de zaak worden, of: dat zou wel eens de oorzaak kunnen worden, dat zijn toeren niet gelukken.

— — — reg. 1. v. o. — ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ — pag. 98. reg. 7 — innerlijk hevig ontsteld, of verschrikt. — ꦏꦺꦴꦱꦶꦁ ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁ ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁ z. v. a. ꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ

Pag. 79. reg. 9. — ꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒꦏꦺꦴꦱꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦁꦲꦶꦁꦒ —

„Evenwel als mijn vriend (si-aḍi) zich gekrenkt gevoelende, bepaald amoeq-kunsten wil vertoonen, en van plan is een proef van zijnen heldenmoed te geven, welaan, ga je gang! Het is hier juist een plaats om eene vertooning te geven. Mijn vriend zou zich zeker niet gekrenkt gevoelen, als hij zich nog aan zijnen ouden goeroe hield; maar misschien heeft hij pas een nieuwen goeroe ter navolging aangenomen, en dan moet hij wel van gedragslijn (ꦩꦗꦶꦏꦸꦫ ꦱꦶꦱꦶꦏꦤ꧀) veranderen!" — door een proef te nemen of hij waarlijk met bovennatuurlijke krachten begaafd is.

Pag. 80. reg. 1. — ꦲꦤꦠꦸꦪꦲꦤꦠꦸꦪꦲꦤꦠꦸꦪꦶꦏꦤꦠꦸꦪꦲꦤꦠꦸꦪꦏꦤꦺꦴ" — „wat zou dat te beteekenen hebben hetgeen gebeurd is; nu zijn wij beiden immers welvarend!" Geen van beiden heeft een ongeluk gekregen door P. 's onbesuisde drift.

— — reg. 5 — 7. — omtrent deze welkomstgroet zie men Roorda's Aanteek. pag. 407. reg. 7. v. o. en pag. 423. reg. 4.

— — reg. 11. — ꦲꦤꦠꦶꦏꦲꦤꦲꦏꦤꦺꦴꦲꦤꦶꦏꦸꦲꦤꦲꦏꦤꦺꦴꦲꦤ ꦱꦶ" — Deze zin is mij duister. Wat beteekent: ꦲꦤꦠꦶꦏ and ꦢꦤꦸꦤ? Waarschijnlijk wel: iets tot vleesch, bloed, overgaan; in den toestand komen van vleesch, bloed; tot vleesch, bloed, worden; zooals wij bijv. zouden kunnen zeggen van de spijzen die wij nuttigen. — *Ardjoenå* hoopt, dat de ꦲꦶꦢꦸꦏ van *Djâlâdârâ* hem mocht worden tot vleesch en bloed. Maar waarom dan slechts: ꦲꦏꦤꦺꦴꦲꦤꦶ en ꦲꦤ ꦲꦏꦤꦺꦴꦲꦤ"?

— — reg. 11 v. o. — ꦲꦤꦲꦏꦤꦺꦴꦲꦤꦶꦫꦲꦤꦶꦢꦤꦸꦤꦲꦤꦶꦢꦤꦸꦤꦲꦤꦶꦢꦤꦸꦤ ꦲꦏꦤ ꦲꦏꦤ" — In W.d.b. i. v. ꦢꦤꦸꦤ vindt men eene andere volgorde der woorden; en vergel. Roorda's Aan-

teeken. pag. 489. reg. 13. v. o. — Naar een inlander zei: [illegible] —

Pag. 80. reg. 8. v. o. — [illegible] — gelijk een waarachtig uitstekende *paṇḍita*, — Pag. 112. reg. 1. v. n. — [illegible] = [illegible] — [illegible] = [illegible]

— — reg. 7. v. o. — [illegible] ([illegible]?) [illegible] — Drie regels lager beantwoordt *Djålådårå* deze vraag met: [illegible] — Hij was „inderdaad van het gebergte afkomstig," namel. van voorvaders die als tåpå op het gebergte geleefd hadden.

Pag. 81. reg. 1 en 2. — Het doel waarvoor P. te Måndråkå kwam was dus om te [illegible] dat vroeger niet verhaald werd. — Ook was het meer op zijn eigen bepaald verzoek dat Praboe S. gezegd kan worden hem uitgezonden te hebben om E. te zoeken, dan dat hij daartoe [illegible] door dien vorst.

— — reg. 10 — [illegible] verkorting van [illegible], een voornaamwoord van de 2e persoon in de hoftaal, evenals [illegible] van [illegible] van de 1e persoon; en straks enkel: [illegible] zoo ook pag. 87. reg. 9.

— — reg. 4. v. o. — [illegible] — „'t is gemakkelijk, mijn vriend! te gaan zoeken; altijd het beste middel om eene prinses tot vrouw te krijgen, als men haar mocht kunnen vinden, daar dit beloofd werd in de sajĕmbårå, maar het is altijd iets zeer moeielijks (zwaars) tegenover den vorst iets op zich te nemen."

Pag. 82. reg. 1. — [illegible] —

Jav. Zam. II. pag. 173. No. 121. — Dat voor ꦲꦶꦁꦏꦺꦴꦃ hier ꦲꦤꦺꦴꦃ staat, maakt natuurlijk geen verschil in de beteekenis.

Pag. 82. reg. 4. v. o. — ꦤꦺꦴꦫꦲꦤꦸꦁꦒꦭꦶ" — dolle vent.

— — reg. 3. v. o. — ꦤꦺꦴꦫꦲꦤꦸꦁꦤꦸꦒꦺꦴꦃꦲꦶꦤꦺꦴꦃꦒꦶꦃꦲꦤ" — Men zegt ꦲꦶꦤꦺꦴꦃꦒꦶ, van oogen, z. v. a. ꦒꦸꦭꦫꦲꦤꦲꦶꦤꦺꦴꦃꦲꦶꦤꦺꦴꦃꦒꦶ"

Pag. 83. reg. 8 — ꦲꦤꦲꦤꦲꦶꦏꦲꦤꦒꦭ" — en beneden pag. 100 reg. 5 en pag. 106. reg. 8. v. o. ꦲꦤꦲꦤꦲꦶꦏꦲꦤꦒꦭ" — getroffen door een ongeluk, het een of ander, meer of minder ernstig ongeluk gekregen.

— — reg. 7. v. o. — ꦲꦶꦲꦏꦫꦃ, Ng. ꦲꦶꦲꦏꦺꦴꦒꦶ, kr. = ꦲꦏꦫꦃꦲꦒꦭ en ꦲꦏꦺꦴꦒꦶꦒꦭ" — maar stuur ze dadelijk weg om te gaan plukken bij de desalui.

Pag. 84. reg. 8. — ꦲꦤꦲꦤꦭꦲꦏꦠꦤꦭꦏꦠꦤꦒꦸꦪꦤꦭꦫꦺꦴꦠꦤ" — pag. 63. reg. 3. v. o. — ꦲꦤꦶꦁꦲꦤꦭꦺꦴꦲꦶꦤꦏꦠꦤꦏꦺꦴꦫꦠꦫꦃꦲꦶꦤ ꦲꦤ" — onmiddellijk, op de hielen, gevolgd door het stralen van den beheerscher van den dag" d. i. de zon. Eene poëtische uitdrukking om de volgende gĕnḍing aan te kondigen.

— — reg. 8. v. o. — "ꦲꦶꦲꦤꦲꦭꦲꦶꦏꦶꦒꦠꦤꦒꦺꦴꦃꦲꦶꦒꦏꦲꦤꦠꦲꦒꦭ" — die nog maar juist zoo pas aangekomen was van enz. — Het toegevoegde ꦠꦏꦲꦤꦠꦲꦒꦭ dient tot versterking van het ꦲꦭꦲꦶꦏꦶꦒꦠꦤ komen van den reiziger.

Pag. 85. reg. 11. v. o. — ꦲꦤꦶꦏꦶꦲꦺꦴꦶꦲꦭꦲꦶꦤꦠꦲꦫꦲꦭꦲꦶꦲꦶꦏꦒꦭ" — pag. 40. reg. 2. en 6. — pag. 90. reg. 7. en de aanteeken. boven op pag. 64. reg. 5. v. o. — "Naar, volgens, het algemeene marktgerucht" — of: "naar men elkaar op den pasar vertelt" — d. w. z. naar het algemeen gerucht wil.

Pag. 86. reg. 3. — ꦲꦏꦠꦲꦭꦲꦶꦏꦶꦫꦠꦲꦭꦲꦏꦺꦴꦏꦲꦫꦲꦤꦒꦸꦲꦤꦲꦫꦲꦤꦲꦶꦏꦺꦴꦏꦠꦲꦫ ꦲꦒꦭ" — Met het oog op zijne geheele persoonlijkheid schijnt het er verre van te zijn, dat hij van een

leugenachtige inborst zou zijn". — Vergel. Jav. Gramm. §. 300. en §. 370 — 4°.

Pag. 86. reg. 8. v. o. — ... — uw zoeken of opsporen.

Pag. 87. reg. 4. — ... — pag. 80. reg. 7. v. o. — 87. reg. 10. v. o. — de hermitage waar hij van daan komt.

Pag. 86. reg. 8. — ... — *Praboe S.* wenkte hem met de hand wuivende te naderen. — Het is hier een zelfde geval, als Lk. *Abiåså* pag. 9. reg. 14, en daarop de aanteeken. van Prof. A. C. Vreede in de Bijdrag. 4°. IV. pag. 592.

Pag. 87 reg. 6. — ... — Is dat volmaakt gelijk aan ...? wordt bij het eerste niet altijd verondersteld het bewonen van een huis en erf door den tåpå? Want dit doet niet iedere tåpå. Van *Pålåsårå* wordt gezegd, dat hij zich ophield in een ...

— — reg. 1. v. o. — ... — vergel. het ... Jav. Zam. II. pag. 53 N. 344.

Pag. 88. reg. 7. — ... enz. — zie ook: pag. 118. reg. 1. v. o. — Maar mocht er geen dief in het paleis rondsluipen en door u gepakt worden dan moet gij niet vragen: welke is mijn misdaad? Ik zal u dan tot een afschrikwekkend voorbeeld stellen; of, zooals ook pag. 119. reg. 7. v. o.: een voorwerp van afschuw, een afschuwwekkend tooneel. — De bedoeling zal wel zijn, dat hij dan zonder eenig verder onderzoek onmiddellijk op eene gruwzame wijze gestraft zal worden, en dus niet behoeft te vragen naar de *doså*, waarom hij veroordeeld wordt, want die was dan bekend of tĕrang.

Pag. 88. reg. 10. — ꦧꦶꦏꦂꦔ꧀ — een oud-passief.

— — reg. 11. v. o. — ꦠꦸꦪꦸꦏ꧀ꦧꦺꦴꦩꦥꦸꦠꦿꦶ — Jav. Zam. II. pag. 120 N. 244.

— — reg. 10. v. o. — ꦩꦔꦸꦩꦱꦺꦴꦂꦠꦺꦴꦏ꧀ꦩꦔꦸꦩꦧꦶꦏꦤ꧀ — ꦠꦺꦴꦏ꧀ꦩ = ꦲꦶꦁꦲꦺꦴꦩ — ꦠꦸꦩꦸꦩꦧꦶꦏꦤ꧀ verklaart de vorst zelf twee regels lager: ꦩꦔꦸꦩꦧꦶꦏꦤ꧀ꦩꦔꦸꦩꦲꦶꦁꦲꦺꦴꦩ

Pag. 89. reg. 6. v. o. — ꦩꦔꦩꦔꦩꦔ~ꦤꦸꦒꦸꦃꦤꦺꦴꦤ — Toen het alzoo, op die wijze, reeds avond was geworden, namel. door al het verhaalde dat vooraf plaats had.

— — reg. 3. v. o. — ꦠꦩꦔꦶꦁꦱꦸꦠꦩꦔꦶꦁꦱꦸꦤꦸ — Hier in de eerste plaats dienende om de volgende gĕnḍing aan te kondigen, doelt verder op het zuur zien van verlangen van B., die met ongeduld naar de komst van Pamadé smachtte.

Pag. 90. reg. 5. — ꦩꦺꦴꦏꦩꦔ — Het schijnt hier niet te verschillen van ꦱꦸꦏꦩꦔ en te doelen op de uitnemendheid, superioriteit in voorkomen en zich voordoen van Pamadé. — Vergel. Roorda's Aant. pag. 487. reg. 4. v. o. v. v.

— — reg. 5. — ꦩꦔꦶꦠꦩꦔꦸꦂ — eten en slapen.

— — reg. 2. \ o. — ꦧꦔꦺꦴꦲꦶꦥꦸꦣꦏꦠꦺꦴꦩꦸꦏꦱꦤ꧀ꦣꦤ꧀ꦏꦏꦶꦁꦩꦺꦴꦏꦩꦺꦴꦏ — schoon van gedaante, goed gebouwd, krachtig en zooals het behoort in geheel zijn voorkomen. — ꦏꦏꦠꦺꦴ = ꦏꦺꦴꦲꦔꦩꦔꦺꦴ — ꦩ꦳ꦺꦴꦏꦩꦺꦴ = ꦱꦤ꧀ꦱꦶꦩꦲꦶꦩꦔꦏꦶꦁꦏꦶꦁꦲꦶꦁꦠꦺꦴꦩ

Pag. 91. reg. 1. — ꦩꦸꦔꦏꦔꦲꦶꦤꦶ — Jav. Zam. II. pag. 178 N. 154.

— — reg. 1. — In het oog van die ꦏꦶꦤꦺꦴ is ꦩꦔꦸꦏꦸꦏꦠꦺꦴꦩ zooals *Djâlâdârâ* er uitziet, minder mooi dan het ꦩꦔꦔꦺꦴꦏꦺꦴ van *Ardjoenâ*.

— — reg. 4. — ꦠꦸꦩꦶꦏꦔꦏꦔꦺꦴꦤꦺꦴꦲꦺꦴ ꦩꦔꦱꦸꦒꦔꦏꦔꦺꦴꦤꦺꦴꦥꦶꦏꦺꦴ ꦠꦔꦏꦔꦏꦔꦤꦺꦴꦤꦶꦔꦩꦸꦤꦺꦴꦥꦶ — "Overdreven, bijoeng! je lof

van dien *paṇḍita*, want je bent aan het doorslaan!" ꦲꦶꦭꦁꦥꦶ ventre à terre, hier fig. gebruikt.

Pag. 91. reg. 5. — ꦲꦶꦤꦱꦺꦴꦩꦺꦴꦤ꧀ — aanteeken. boven op pag. 33. reg. 1. v. o.

— — reg. 6. — ꦤꦱꦺꦴꦩꦺꦴꦤ꧀ — Roorda's Aanteeken. pag. 410. 411. en W.d.b. — ꦤꦕꦺꦴꦩꦺꦴꦤ꧀ wordt ook in den Oosthoek gebruikt.

— — reg. 7. — ꦤꦱꦤꦱꦺ — B. 's uitspraak van ꦱꦱ

— — reg. 8. — ꦗꦏꦗꦤ꧀ — z. v. a. ꦥꦏꦗꦤ꧀ — Dit slaat op *Djålådårå*, van wien de ꦲꦶꦭꦁ boven gezegd had, dat hij ꦲꦏꦤꦺꦏꦥꦸꦏꦗꦤ꧀ was.

— — reg. 11. — ꦲꦏꦺꦱꦸꦫꦱꦸꦫꦲꦺꦱꦶꦭꦲꦶꦤ꧀ꦝꦶꦭꦶꦥꦸꦭꦶꦏꦺꦴꦤꦺꦴ "hij neemt aan, heeft zijn woord gegeven, te zoeken en te kunnen vinden uwe zuster; d. i. hij neemt aan haar te zoeken en ook te vinden.

— — reg. 2. v. o. — ꦲꦏꦶꦪ — pag. 92. reg. 1. — pag. 95. reg. 1 — pag. 99. reg. 2. — B. noemt dien dief maar trouw een ꦲꦏꦶꦪ i. pl. v. ꦲꦶꦪ en beneden pag. 98. reg. 5. v. o. zelfs ꦲꦶꦪ — ꦱꦤ꧀ꦱꦤꦗ W.d.b. i. v. ꦱꦤꦗ — ꦱꦸꦭꦸꦫꦺ zie W.d.b. i. v. ꦱꦸꦭꦸꦫꦺ hier zeker als fig. gebruikt van het begeerlijk gloeien der oogen. — ꦲꦤꦗ = ꦲꦱꦶꦏꦲꦤꦗ — ꦤꦕꦺ = ꦲꦶꦤꦕꦺ

Pag. 92. reg. 1. — ꦲꦶꦤꦕꦺꦤꦕ — Met: Sinjo bedoelt zij Pamadé, dien zij ook ꦤꦏꦤꦺꦴꦩꦺꦴꦢꦺꦴꦏꦺꦴꦤ noemt. — is ꦲꦶ hier te nemen voor ꦲꦶ? — ꦲꦶꦲꦶꦭꦲꦤꦕꦱꦸꦩꦶꦫꦺ verklaart mij een inlander als te bedoelen ꦏꦸꦭꦲꦤꦱꦶ — ꦏꦤꦸꦪꦗ haar gebrekkige uitspraak van ꦲꦏꦤꦸꦤꦏꦤꦗ — "Natuurlijk of denkelijk wel heeft *kentol-Madoekårå* mij nog niet het een of ander, zus of zoo, gezegd, dat hij in dienst is; nu, dat hij overvloed hebbe! Enfin, zooveel te meer schittert zijne

schoonheid als hij alléén is; of: zijne eenige schoonheid!" — Deze vertaling wordt als gissing gaarne voor eene betere gegeven.

Pag. 92. reg. 4. — ꦱꦶꦁꦲꦤꦺꦴꦫꦭꦁ — een stralende, helderbrandende, handlantaarn — pag. 93. reg. 1. v. o.

— — reg. 10. v. o. — ꦏꦤꦺꦴꦫꦭꦁ — verkorting van ꦲꦶꦁ ꦏꦤꦺꦴꦫꦭꦁ muur; zoo ook ꦏꦤꦺꦴ op pag. 99. reg. 11.

Pag. 93. — reg. 2. v. o. — ꦥꦤꦺꦴꦏꦸꦥꦁ — schijnt hier theepot te beteekenen.

Pag. 94. — reg. 11. v. o. — Het Maleische: „Pamadé! Pamadé! Oerdah! Sapa-itoe — orang — malem — brani — masoek dan sonder (het Holl. zonder!) tali-api?"

— — reg. 8. v. o. — „Prin! (Vrind!) Kita — orang patrolli — itoe — orang — parampoean — terlaloe — nakal — malem — malem — kaloet — di — atas — tembok — njang — terlaloe — tinggi — nanti — djatoeh — mas!"

— — reg. 5. v. o. — ꦤꦶꦪꦴꦏꦩꦔꦺꦴꦫꦁꦲꦶꦠꦸꦩꦱꦸꦂꦠꦺꦴꦭꦭꦺꦴꦫꦁ — eene der door de gepaspoorteerde flankeurs afgedankte menagères!"

— — reg. 1. v. o. — ꦧꦶꦢꦸꦩꦶꦤꦶꦁꦏꦁ — B. stond met den éénen voet boven op den muur, terwijl de andere voet nog op de ladder stond — ꦧꦶꦢꦸꦩꦶꦤꦁ bij het paard rijden: met den éénen voet slechts in den stijgbeugel; bij het klimmen: met den eenen voet slechts staan op den balk, muur of hetgeen beklommen wordt; in het gesprek, fig: niet willen onderdoen.

Pag. 95. reg. 4. — ꦲꦔꦏꦔꦏꦔꦶꦏꦺꦴꦱꦺꦴꦴꦏ — ꦲꦔꦏꦔꦏꦔ = ꦲꦔꦲ ꦲꦶꦁꦏꦔꦏꦔ — ꦶꦏꦺꦴ = ꦄꦥꦄꦏꦄꦥꦶ, ook pag. 99. reg. 1. — ꦴꦱꦺꦴꦴ = ꦲꦶꦢꦶ

Pag. 96. reg. 5 en 6. — De dief wordt hier voorgesteld, als tot zich zelf te spreken, en zoo vraagt hij dan, waar die beide prinsessen zich toch wel zouden be-

vinden? waarop hij laat volgen: ꦥꦫꦶꦥꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ꦏꦤ꧀ ꦱꦁ enz. — Deze woorden met: ꦥꦫꦱꦥꦫꦤꦶ (een vorm die meermalen ontmoet wordt) in verband gebracht, maken het geheel van deze beide regels moeielijk te vatten. Wat bedoelt hij met: ꦏꦶꦫꦏꦫꦤꦶ ? De laatste woorden? namel. ꦄꦤꦄꦤꦱꦼꦒ enz.? of geldt dat ꦥꦫꦶꦥꦫꦤꦶꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦱꦁ en al het volgende als tot de ꦥꦫꦄꦤꦶꦏꦤ꧀(ꦄꦏꦺꦴꦤ gesproken?

Pag. 96. reg. 8. v. o. — ꦏꦼꦒꦼꦒꦺꦴ꧀ = ꦏꦼꦒꦼꦒꦺꦴ꧀?

Pag. 97. reg. 7 — ꦱꦩꦺꦴꦤ꧀ꦱꦩꦺꦴꦤ꧀ — als magang in dienst zijn, als magang dienen.

— — reg. 10. v. o. — ꦏꦼꦱꦶꦭ(ꦗꦭꦤ꧀ — Jav.-Zam. II. pag 235 No. 491. verklaard door: ꦄꦒꦁꦏꦫꦶꦥꦫꦏꦺꦴꦤ꧀, welke verklaring op de voorgaande bladzijde reg. 1. v. o. ook van ꦏꦼꦱꦶꦫꦏꦺꦴꦤ꧀ gegeven wordt. Onze tekst geeft de noodige voorstelling van de beteekenis van het woord.

— — reg. 2. v. o. — ꦱꦶꦏꦺꦴꦩꦲꦶꦏꦺꦴꦩꦲꦼꦒꦁ — heet W.d.b. i. v. ꦏꦺꦴꦩꦲꦼꦒꦁ: ꦏꦺꦴꦩꦲꦼꦒꦁꦲꦼꦒꦁ en is hetzelfde woord: z. v. a. ꦄꦲꦼꦒꦁꦲꦼꦒꦁ — ꦏꦺꦴꦩꦲꦼꦒꦼ wordt mij gezegd eene soort ꦏꦼꦱꦶ te zijn, maar rood harig en licht-gekleurd van gelaat.

Overigens: *Sĕmar* kan op zijne beurt ook vuil zijn!

Pag. 98. reg. 2. — ꦄꦱꦁꦏꦼꦒꦼꦭꦼꦏꦼꦏꦺꦴꦩꦲꦶꦫꦩꦲꦏꦺꦴꦩꦲꦏꦺꦴꦩꦲꦼꦒꦼꦏꦺꦴꦩꦲꦏ pag. 130. reg. 8. — „Ik zal hem spoedig achternazetten, anders ontvlucht hij mij al te ver!" — ꦱꦶꦫꦩꦲꦁ hier weêr gegeven door: al te. — En beneden pag. 108. reg. 3: ꦱꦶꦗꦶꦏꦶꦱꦶꦫꦩꦲꦏꦺꦴꦤ꧀ꦲꦄꦤꦏꦶꦗꦶꦲꦁ = „hier kan ik het met geene mogelijkheid uithouden."

— — reg. 10. v. o. — ꦄꦱꦶꦫꦏꦫꦤꦏꦼꦏꦺꦴꦤ꧀ — Zóó noemt *Sĕmar Djâlâdârâ*. Of die verandering van den naam

eenige beteekenis heeft, weet ik niet. Een Inlander zei mij wel: ... doch hoe hij daaraan kwam, weet ik niet en dient nader onderzocht te worden.

Pag. 98. reg. 5. v. o. — ... B. 's uitspraak van ... — ... wordt hier weêr: ... evenals boven ... pag. 91. reg. 1. v. o. — ... = ... — ... = ... — ... = ... — ... W.d.b. i. v. ... II. ... = ...

— — reg. 2. v. o. — ... — ...? Hoe heb ik 't nu met je, K. Boq?" — of: "Hoe kan ik 't ... K. Boq?" met terugslag op B. 's ... zoo even.

Pag. 99. reg. 2. — ... = ... — ... = ...

— — reg. 5. — ... voor ... of ... Pamadé plaagt haar, en tracht haar bang te maken.

— — reg. 8. — ... = ... — Deze zelfde woorden komen voor boven pag. 37. reg. 7; zie daar de aanteekening ... het maleische: apa; en ... = ini. ... — ... = ... *Banoewati.* — ... verklaard door: ... of ... — Den geheelen zin zou men aldus kunnen vertalen: "Eh, wegbrengen! wegbrengen wat! Ik wil niet weggebracht worden! Wat wil die wegbrengen? Kom, omhels maar liever eens gauw je adi, ja!"

— — reg. 11. v. o. — ... — Zie W.d.b. i. v. ... De grondv. is ...

— — reg. 8. v. o. — ... — is een van een grover soort van vermicelli bereide kost; maar is dat hier bedoeld? — ... = ... is eene

bekende benaming voor vrouwen, en waarmeê hier B. bedoeld wordt, van dezelfde strekking als ꦩꦤ꧀ ꦲꦶꦁꦒꦸ꧀" voor mannen. *Petroeq* schijnt te willen zeggen: "ja, dat is goed! Immers is die jonge vrouw (d. i. *Banowati*) al te zeer ꦲꦩ꧀ꦧꦸ꧀" (zoo licht en teer als vermicelli?). Komaan, spoedig maar, 't zal gauw dag zijn!" d. i. te licht om haar weêr onopgemerkt door de menschen binnen te krijgen.

Pag. 99. reg. 4. v. o. — ꦱꦫꦸꦁꦒꦸ꧀" — iets omkeeren enz. zie W.d.b. i. v. ꦩꦶꦫꦸꦁꦒꦸ꧀"

Pag. 100. reg. 11. — ꦲꦏꦺꦴꦏꦺꦴ" — W.d.b. i. v. ꦏꦺꦴ, waar het ꦏꦺꦴꦲꦕꦶꦁ" — geschreven wordt.

Pag. 101. reg. 3. — ꦱꦩꦺꦴꦲꦶꦤꦶꦩꦤꦸꦒꦸꦤ꧀ꦒꦸꦁ" — "misschien zou ik dan te veel, te ver, achterblijven."

— — reg. 10. — ꦲꦩꦫꦸꦩꦁ" — uitgestraald, teruggekaatst van licht.

— — reg. 6. v. o. — ꦱꦸꦫꦲꦩꦺꦴꦲꦶꦤꦱꦏꦸꦁ" — een rapal uitspreken of opzeggen, waardoor men zich onzichtbaar maakt. — pag. 104. reg. 6.

Pag. 102. reg. 2. — ꦲꦒꦼꦱꦶꦁ, van ꦒꦶꦱꦶꦁ" of ꦏꦱꦶꦁ? — allereerst hier gebruikt om de volgende gĕnding aan te kondigen, ꦏꦱꦶꦁꦏꦺꦴꦱꦶꦁ, wil ꦲꦒꦼꦱꦶꦁ zeker hier zeggen: fluisterend spreken, met ingehouden stem spreken. — Het schijnt overigens niet veel te verschillen met ꦲꦒꦼꦱꦸꦠ꧀"

— — reg. 10. — ꦗꦺꦴꦩꦸꦱꦶꦤꦩꦤ" — 'ꦲꦶꦤꦩꦤ"?

— — reg. 2. v. o. — ꦩꦩꦤꦺꦴꦱꦶꦤꦩꦤꦸ" — "gewoonlijk als mijn (ꦩꦱ꧀) ꦩꦩꦩꦁ enz." dat hier althans zeker een liefdewekkende rapal moet beteekenen, en niet als W.d.b. i. v. ꦩꦩ: om zich onzichtbaar te kunnen maken.

Pag. 103. reg. 2. — ꦲꦁꦒꦸꦤ꧀» — Betiteling van de *Emban* door den vorst. — Zooals bekend is, wordt het voorgevoegde ꦲꦁ› in de spreektaal veel gebruikt, als verkorting van ꦲꦤꦁ› zoo vraagt men aan een jongen waar zijn vader is: ꦲꦁꦒꦸꦤꦤꦶꦥꦸꦤ꧀»

— — reg. 6. — ꦩꦸꦲꦤꦠꦤꦶꦁꦒ» — in de ꦠꦤꦶꦁꦒ› loopen; in de gelederen, of met het leger oprukken, uittrekken.

— — reg. 10. — ꦩꦸꦲꦤꦩꦏꦺꦴ» — Twee regels lager verklaart de vorst dit door: ꦩꦸꦲꦤ = ꦲꦤꦶꦲꦤꦶꦁꦒ› en ꦩꦏꦺꦴ = ꦩꦩꦤꦶ» — dus: een gezant, die bericht van het sneuvelen of wel ꦩꦩꦤꦶ» komt brengen. Jav.-Zam. II. pag. 78. No. 11. wordt ꦩꦏꦺꦴ› verklaard door: ꦲꦏꦺꦤꦒ› ꦩꦲꦏꦸꦩꦒ» en fig. z. v. a. ꦩꦏꦺꦤꦒ› bij het overbrengen van eens anders woorden of opdracht. — Het W.d.b. i. v. ꦩꦏꦺꦴ› heeft ꦩꦸꦲꦤꦩꦏꦺꦴ = hellebardier.

— — reg. 11. v. o. — ꦄꦤꦲꦤꦲꦤꦏꦺꦤꦶꦩꦶꦤꦸꦭꦸꦤꦲꦤ꧀ꦩꦲꦤꦠꦤꦒ» pag. 109. reg. 8. v. o. — ꦲꦤꦲꦤꦏꦺ› moet de naam van een vrucht zijn, ter grootte v. e. ꦲꦤꦲꦤ› ꦏꦤꦶ ꦭꦸꦤꦤꦤ꧀ꦩꦲꦤꦠꦤꦒ verklaarde men door: ꦲꦭꦤ ꦄꦤꦶꦤꦶꦩꦶꦤꦸꦭꦸꦤꦲꦤꦠꦤꦶꦁꦒꦤꦶꦥꦸꦤ꧀» — ꦩꦲꦤꦠꦤꦒ› van kleine kinderen, die zich pas beginnen te oefenen in het loopen: met de beide handen recht uitgestrekt blijde of juichende trachten rond te loopen; van een *setan:* ꦤꦸꦤꦲꦭꦸꦩ»

— — reg. 18 v. o. — ꦏꦶꦤꦸꦠꦤꦩꦶꦤꦠꦤꦩ» — „allerlei talen volgen." De voordvorm: ꦠꦤꦩꦶꦤꦠꦤꦩ› te vergelijken met: ꦤꦩꦶꦤꦠꦤꦸꦩꦶ› en waartoe ook gebracht kan worden het boven pag. 96. reg. 5 staande:

ꦫꦮꦶꦫꦮꦶꦤꦶ» en meer voorbeelden Jav.-Gramm. §. 249. pag. 255. — De vorst zal hier zeker willen zeggen, dat de *Emban* geen vreemde woorden, als ꦫꦠꦤꦫꦏꦠ moest gebruiken, die zij zelve niet begreep of verstond, en waarom de vorst ze dan ook gaat verklaren.

Pag. 105. reg. 2. — ꦱꦶꦩꦫꦏ» schijnt hier z. v. a.: maar al door babbelen, rammelen te beteekenen. — Doch het woord wordt veel gebruikt in de spreektaal; en naar de beteekenis dan gevraagd, zei de een: z. v. a. ꦲꦗꦏ-ꦗꦏꦏ plotseling, onverwacht, bijv. in de rede vallen: een ander: ꦫꦠꦶꦏꦶꦲꦤ-ꦲꦤ ꦱꦸꦢꦶꦱꦩ ook van iemand spreken. Even als in den tekst in het altijd een ꦢꦶꦥꦸꦠꦱꦩꦶꦠꦏꦩ of ꦱꦸꦭ»

— — reg. 3. — ꦲꦫꦸꦱꦸꦏꦫ» — Dit wordt daardoor verklaard, dat de vorst was opgestaan om zijn zoon te omhelzen, pag. 104. reg. 2. v. o., en nu weer ging zitten.

— — reg. 5. — 7. — Men denke bij deze vieze aardigheid aan het voorbijgaan van *Djâlâdârâ* en *Pamade* met zijn pânâkawan's; de beide eersten ꦲꦗꦭꦢꦂ en *Sĕmar* & Co. gaven een stank van zich, die *Djarot* aan ꦲꦗꦂ deed denken.

— — reg. 6. — ꦱꦸꦫꦶꦠꦤꦩ» — Een niet te bepalen stank, zooals bijv. ontstaat als de meest uiteenloopende stoffen, die ieder afzonderlijk hun eigen reuk of stank hebben, door elkander gemengd worden ꦫꦸꦩꦫꦲꦢꦶ ꦥꦸꦠꦸꦏꦠꦶꦤꦸꦏꦢꦶꦱꦸꦩ» — ꦫꦲꦢꦶꦤ = ꦲꦫꦸꦩꦫꦸꦩꦫꦲꦩ» Een ꦫꦸꦫꦸꦩ die niet gereinigd wordt, ꦱꦸꦢꦶꦩꦠꦢꦶꦤꦸ ꦱꦲꦩꦶꦲꦤ-ꦫꦲꦤꦶꦲꦤꦶꦩꦶꦲꦫꦸꦩ» — zei een inlander.

— — reg. 8. — ꦲꦶꦠꦸꦤꦶꦫꦠꦸꦩ» — z. v. a. ꦱꦸꦲꦫꦸꦱꦸꦲꦫꦩ of ꦏꦶꦲꦱꦸꦭꦲꦩꦲꦶꦲꦩꦫꦲꦏꦶꦲꦤꦏꦶꦢꦸꦩꦩ»

Pag. 105. reg. 8. — ꦫꦶꦱꦶꦏꦺꦴꦤ꧀ꦏꦺꦴꦤ꧀ꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃ = ꦫꦶꦱꦶꦄꦩꦶꦠ꧀ꦏꦺꦴꦤ꧀ꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃ"

Pag. 107. reg. 2. — ꦏꦏꦩꦤ꧀ꦏꦸꦁꦄꦤꦶꦄꦩꦶꦤꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃ" — Deze begroeting beantwoordt *Partâ* met de woorden: ꦏꦏꦩꦱꦸꦱꦸꦄꦤꦶꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃꦄꦤꦠ꧀ꦏꦺꦴꦤ꧀ enz. ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ = ꦄꦤꦠ꧀ꦏꦺꦴꦤ꧀" zie beneden pag. 125. reg. 5. v. o. — Lk. *Pandoe* pag. 172. reg. 8. — 10, en Roorda's Aanteeken. pag. 461. 20, waar staat: ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦠꦸꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃꦄꦤꦠꦸꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦩꦱꦶꦃ"

— — reg. 6. v. o. — ꦏꦶꦄꦤꦶꦏꦶꦄꦩꦶꦤꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀" — W.d b. i. v. ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀" — Een Inlander hier gaf ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ weêr door: ꦄꦤꦤꦤꦤꦤ꧀"

Pag. 108. reg. 3. — ꦄꦤꦫꦶꦄꦤꦄꦤꦩꦶꦭꦶꦄꦤꦠꦸꦁꦄꦤꦤꦤꦤ꧀" — "hier kan ik 't met geene mogelijkheid uithouden."

— — reg. 4. — ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀" — zich gaan posteeren. Maar zie Jansz's Supplement i. v. ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀" — Hier op de ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ beneden reg. 3. v. o. omschreven als: ꦄꦤꦄꦤꦩꦸꦄꦤꦠꦸꦁꦄꦤꦤꦤꦤ꧀"

— — reg. 5. — ꦏꦸꦄꦤꦩꦸꦄꦤꦶꦄꦤꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦩꦸꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀" Met ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ bedoelt *Djâlâdârâ Sĕmar;* en ꦄꦤꦩ slaat op hem zelf en *Sĕmar* Voor de duidelijkheid had achter ꦄꦤꦩ een " kunnen geplaatst, en ꦄꦤꦶ tusschen :

Pag. 109. reg. 3. — ꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ꦄꦤꦩꦤꦤꦤꦶꦄꦤꦤ" — ik ben bereid een strijd van man tegen man met je aan te gaan; tot een tweegevecht met je; en K. beantwoordt dit drie regels lager met: ꦄꦤꦩꦤꦤꦤꦶꦄꦤꦏꦺꦴꦤ꧀" één tegen één vechten.

— — reg. 9. — ꦄꦤꦤꦤꦤꦤ꧀" — De woorden dienen zoowel om de ꦄꦤꦩꦤꦤꦤꦏꦺꦴꦤ꧀ aan te kondigen; als, let-

terlijk: al je *gĕnḍing's*, z. v. a. al je bekwaamheid in het vechten.

Pag. 109. reg. 11. — ꦲꦱꦩꦲꦤ꦳ꦤ꦳ꦏ꦳ꦂ꦳ꦮ꦳ = *Djl* ꦲꦱ꦳ꦒ꦳ꦶ꦳ꦤ꦳ = *Djl.* pareerde af ꦲꦶꦁꦒ꦳ꦂꦤ꦳ꦶꦲꦤ꦳ꦱ꦳ꦒ꦳ = de *dĕṇḍå* ontweldigd, ontrukt.

— — reg. 10.--13. — Dit zijn vier uitstekende regels om de beteekenis van het oud-passief te leeren kennen, vooral met het oog op het tusschen gevoegde ꦲꦶꦤ꦳ꦶ = ꦔꦩ꦳ꦶ꦳ — Men vergel. daarbij: kawistudiën enz. door Dr. H. Kern, pag. 37.

— — reg. 4. v. o. — ꦲꦩꦲꦱ꦳ꦤ꦳ꦱ꦳ꦒ꦳ꦂ꦳ — ook reg. 1. v. o. — „gij moet niet in den toestand verkeeren, van ꦲꦶꦤ꦳ꦱ꦳ꦒ꦳ꦂ꦳ te moeten zeggen" door niet te weten wie ik ben. — Wij zouden kunnen vertalen: „Het zij u bekend, of: Laat mij u zeggen!

Pag. 110. reg. 2. — ꦲꦩꦲꦶꦁꦒ꦳ꦂꦤ꦳ꦶꦲꦤ꦳ꦱ꦳ꦒ꦳ꦂ꦳ — W.d.b. i. v. ꦲꦩꦲ꦳

— — reg. 3. — ꦲꦩꦲꦩꦔꦲꦩꦲꦏꦲꦶ꦳ꦥꦸꦲꦔꦩꦔꦲꦤ꦳ꦏꦲꦶꦁꦒ꦳ꦂꦤ꦳ꦶꦲꦤ꦳ꦏꦲꦶꦁꦒ꦳ꦂꦤ꦳ꦏꦲꦶ ꦩꦔꦲꦒ꦳ꦶꦲꦩꦲꦶꦲꦩꦲꦩꦲ — zoo lang als de *gĕṇḍing* ꦲꦶ ꦥꦸꦲꦩꦲꦥꦿꦲꦧꦺꦴꦲꦩꦲ duurt, is Praboe K. maar aldoor bezig aan het ꦏꦲꦶꦩꦔꦲ van *Djåládårå*. — Dit ꦏꦲꦶ ꦩꦔꦲ wordt één regel lager: ꦏꦶꦩꦔꦲꦒ꦳ꦶꦩꦔꦲ Het onderscheid van beteekenis is toch blijkbaar, om bij de reduplicatie een beproeven, pogen, streven, bedoelen, om te ꦏꦶꦩꦔꦲ van den vorst, aan te duiden, terwijl later de verdubbeling van het woord meer het zich herhalende, aanhoudende van de handeling aanwijst; natuurlijk, zonder dat daarom nog juist het doel verkregen wordt, dat niet in die woordvorm opgesloten is; en gelijk ook blijkt, want *Djåládårå* ꦲꦱꦒ꦳ꦒꦲꦶꦒꦏꦔꦩꦔꦲ z. v. a. geen haar werd hem gekrenkt.

— — reg. 8. — ꦒꦸꦲꦶꦏꦲ Als dit hier heldhaftig moet

beteekenen (zie W.d.b.), dan is het toch zeker een vreemd soort van heldhaftigheid die *Dj.* hier aan den dag legt; het zal wel meer zijn: krachtig, moeilijk te overwinnen of ten onder te krijgen. ꦲꦤꦏꦤꦶꦪꦴꦤꦶꦩꦴꦤꦏꦤꦪꦃ — Dit ꦏꦤꦪꦏ zal wel op *Dj.* slaan.

Pag. 110. reg. 10. v. o. — ꦲꦤꦶꦏꦤꦲꦤꦶꦏꦲꦤꦲꦤꦶꦏꦤꦲꦤꦶꦱꦸꦤꦱꦂ — „ik zal je volstrekt niet, in het minst niet, in geen geval, ontwijken of ontduiken." ꦏꦤꦶꦏꦤꦶꦏꦤꦏ ontmoetten wij boven reeds pag. 79 reg. 9. zie daar de aanteekening.

— — reg. 7. v. o. — ꦲꦩꦸꦏꦂ — z. v. a. ꦱꦱꦤꦏ tegen iets duwen of drukken, terugdrukken.

— — reg. 4. v. o. — ꦲꦩꦸꦗꦶꦭꦲꦶꦩꦶꦭꦲꦤꦏꦱꦶꦏꦂ — zonder om water te vragen.

Pag. 111. reg. 9. — ꦲꦶꦩꦶꦭꦲꦶꦩꦶꦤꦏꦲꦤꦏꦂ bad tot de goden. Zooals Jav. Gramm. §. 274. pag. 288. deze reduplicatie omschreven wordt: door bidden iets te verkrijgen zoeken, iets afsmeeken, — zie de voorbeelden daar aangehaald.

— — reg. 10. — ꦱꦶꦤꦶꦏꦱꦤꦱꦶꦤꦶꦪ — keerde tot zijn oorsprong terug. De volgende zin verklaart, wat bij dien oorsprong te denken is — ꦲꦶꦤꦱꦶꦤꦶꦗꦶꦲꦶꦤꦱꦤꦭꦱꦶꦗꦼꦠꦶꦪꦤꦶꦪꦤꦶꦤꦶꦤꦶꦲꦶꦤꦶꦤꦂ vroeger slechts ontstaan door de kracht van het bovennatuurlijk gebed van *Praboe K.* Die ꦲꦤꦱꦤꦱ is dus het niet, een terugkeeren tot de goden. Het woord ꦲꦶꦤꦱꦤꦱ wordt Kaw.-Jav. W.d.b. verklaard door: ꦲꦶꦤꦶꦗꦱ ꦲꦶꦤꦶꦪꦶꦤꦏꦱꦤꦱ ꦲꦤꦱꦸꦪꦶꦤꦏꦱ maar komt in W.d.b. niet voor.

— — reg. 11. v. o. — ꦱꦸꦏꦱꦤꦱ zie boven Aanteeken. op pag. 13. reg. 8. v. o.

Pag. 111. reg. 7. v. o. — ꦱꦫ = ꦱꦫꦤ꧀»

Pag. 112. reg. 10. — ꦲꦒꦸꦭꦶꦏꦺꦴꦏꦺꦴꦲꦤ꧀» — als een ꦏꦺꦴ (een kleine aardwurm) op een *gâgâ*-veld, gingen Pamade en de zijnen; daarmede doelende op het achter elkander loopen in zulk een klein aantal, dat zij geen langen trein vormden.

— — reg. 10. v. o. — ꦲꦏꦱꦫꦤꦫꦲꦠ꧀ꦗꦺꦴꦏꦶ» Dit verlangen van de *Ẹndang* is voor den Ḍalang noodig, om de volgende gĕnḍing aan te kondigen.

— — reg. 1. v. o. — ꦱꦶꦭꦲꦏꦠꦸꦃꦱꦶꦏꦺꦴꦲꦤꦱꦏꦲꦤ꧀» — daarom vergisten velen zich in hen; namel. door hen niet als koningskinderen te herkennen.

Pag. 113. reg. 8. — ꦱꦫꦱꦫꦲꦏꦶꦤ꧀ꦗꦶꦏꦶꦗꦶꦒꦸꦤꦺꦴꦏꦠꦸꦃꦲꦤꦫꦱꦫꦲꦏꦶꦲꦤ꧀» — Zie boven pag. 71. reg. 4. v. o. d. i. met een tusschen tijd van 35 dagen; het was nu juist dezelfde pasar- en weekdag tegelijk, waarop *Dj.* vertrokken was.

Pag. 114. reg. 5. v. o. — ꦤꦺꦴꦏꦠꦤꦫꦲꦗꦶꦲꦤ꧀» — W.d.b. i. v. ꦤꦺꦴꦏꦠꦤꦫꦲ꧀»

Pag. 115. reg. 3. v. o. — ꦲꦏꦤꦒꦸꦃꦲꦸꦭꦤꦱꦶ» — *S.* beantwoordt dit op pag. 116. reg. 2. v. o. met: ꦲꦏꦶꦱꦫꦲꦒꦺꦏꦶꦲꦤ꧀» een verdelgingskrijg voeren of ondernemen tegen iemand; zoo ook pag. 116. reg. 5. v. o. — ꦤꦒꦫꦏꦺꦴꦠꦱꦫ, naam v. e. assist.-residentie in Basoeki.

— — reg. 3. v. o. — ꦱꦶꦱꦶ» — W.d.b. i. v. ꦱꦶ» — ꦱꦏꦱꦶꦱꦶ = in dicht op elkaar staande rijen. — Maar zie Jansz's Supplement i. v.

Pag. 116. reg. 9. — ꦲꦏꦫꦤꦱꦶꦫꦤꦸꦱꦶꦫꦤꦫꦱꦶꦫꦱꦶꦏꦺꦴꦏꦶꦱꦶꦏꦺꦴꦱꦶꦫꦤꦸꦏꦫ» — waarop S. twee regels verder antwoordt: ꦱꦶꦲꦏꦫꦱꦶꦏꦶꦫꦫꦱꦶꦫꦸ ꦱꦫꦱꦫꦲꦱꦶꦏꦸꦫꦱꦏꦶꦱꦶꦫꦱꦶꦫꦲꦏꦺꦴꦠꦶꦲꦸꦭꦲꦱꦶꦲꦸꦗꦶ» — ꦱꦶꦱꦶꦫꦱꦶ, is hier: iemand in de plaats van of ter opvolging van een ander

in diens rang aanstellen of bevestigen, een vacature door de benoeming van een ander vervullen.

Pag. 117. reg. 6. — ꦄꦤꦺꦏꦲꦶꦤ꧀ꦢꦶꦩꦱ꧀ꦏꦫꦠꦤꦺꦴꦫꦁꦱꦸꦂꦱꦶꦪ꧀" — "zij lijken wel menschen die heimelijk zijn weggeloopen." "Maar" zoo gaat hij voort: "de vrouw is misschien niet iemand uit de geringere klasse; en zoo schijnt ook de man een *satrijâ* te zijn, die zijn waren rang of stand verborgen houdt"— ꦢꦶꦢꦶꦏ꧀ꦱꦸꦩꦱ꧀ zie boven pag. 68. reg. 3. De reduplicatie in ꦱꦶꦩꦱ꧀ wordt teruggegeven door het onbepaalde of onbestemde in de uitdrukking.

Pag. 118. reg. 5. — ꦄꦤꦺꦏꦱꦺꦤꦺꦴꦫꦶ" — Pag. 120. reg. 9. — Schijnt een titel te zijn voor een hooggeplaatst of vertrouwd politiedienaar. In de Wajang bestaat een afzonderlijke pop, die den naam: ꦄꦤꦺꦏꦱꦺꦤꦺꦴꦫꦶ draagt, een ꦄꦤꦺꦏꦥꦸꦠꦿꦶ zoogenaamd.

— — reg. 5. — ꦱꦸꦁ" — naar iemand uitzien, iemand opzoeken die op reis is. — Het W.d.b. geeft: ꦱꦸꦤꦁ" daarvoor — zie i. v. ꦤꦁ en ꦱꦸꦁ"

— — reg. 10. — ꦄꦱꦶꦪꦤꦤꦺꦴꦫꦄꦤꦶꦢꦶꦏꦺꦤꦺꦴꦫꦄꦤꦶꦱꦶ" — De Koråwå's wenkten of knipten elkander met de oogen toe, gaven elkander oogwenken, en riepen: dat is juist van pas! waarachtig juist van pas! m. a. w. dat hebben wij daar precies op zijn tijd gesnapt; waren zij een weinig later gekomen, dan waren *Dj.* en *E.* voorbijgegaan, en was hun de buit ontgaan.

Pag. 119. reg. 3. — ꦄꦠꦶꦏꦤꦺꦴꦫꦄꦏꦸꦤꦺꦴꦫꦄꦱꦶꦤꦺꦴꦫꦏꦶꦪꦸ ꦱꦶꦏꦤꦺꦴꦫꦄꦏꦸꦤꦺꦴꦫꦄꦱꦶꦤꦺꦴꦫ enz. "maar ik verlang, eisch van u, uw leven en dood, d. i. overgave op leven en dood, zoodat beide ter zijner beschikking gesteld zijn, en hij hem dus kunne dooden; het middel waardoor ik kan trouwen, opdat ik kunne trouwen met de prinses *E.* Want krachtens de belofte van *Praboe*

S. zou *Dj.* de prinses moeten huwen, daar hij haar gevonden had; en dit wetende eischt *R. K.* dat hij hem doode; maar vraagt dit naar inlandsche wijze van spreken.

Pag. 119. reg. 9. — ꦱꦸꦫꦼꦪꦤꦶꦪꦤ꧀ — Na den strijd bij *Pakongså* werd *Raden Pamade* door *Bråtåsènå* naar *Ngamartå* gebracht, maar niet lang daarna ging *P.* weer op reis. *B.* ging hem toen zoeken en op dezen tocht was het, dat hij *Djålådårå* aantrof.

— — reg. 11. — ꦩꦫꦶꦔꦏꦸꦫꦶꦪꦤ꧀ ꦩꦲꦶꦫꦔꦏꦺꦴꦠꦶ — Jav. Zam. II. pag. 3. No. 13.

— — reg. 10. v o. — ꦲꦏꦸꦔꦩꦱꦩꦫꦤ꧀ — Dit is *Djålådårå.*

— — reg. 5. v. o. — ꦩꦫꦲꦫꦤꦫꦤꦫꦩꦶꦔꦩꦲꦶꦫꦔꦤꦫꦱꦫꦤ꧀ ꦱꦤ꧀ — zie boven Aanteeken. pag. 56. reg. 9.

Pag. 120. reg. 5. v. o. — ꦔꦸꦩꦸꦒꦺꦴꦱꦫꦶꦩꦧꦫꦤ꧀ — „ik neem deel aan, doe mee in de *sajĕmbårå.*" Zie boven Aanteeken. pag. 8. reg. 8. v. o.

— — reg. 1. v. o. — ꦩꦶꦔꦫꦤꦫꦤꦫꦲꦫꦤꦫꦫꦫꦤꦫꦱꦫꦤ꧀ ꦔ — *Bråtå Sènå* toont met deze vraag de geaardheid van zijnen broeder *Pamade* te kennen; gelijk ook pag. 121. reg. 8. blijkt uit zijn woorden: ꦔꦤꦫꦏꦸ ꦩꦫꦫꦶꦔꦤꦫꦫꦤꦫꦔꦤ꧀

Pag. 121. reg. 9. — ꦩꦲꦶꦔꦤꦫꦏꦤ꧀ — schijnt te beteekenen: iemand iets met geweld afhandig maken op den openbaren weg; afzetten. Pag. 122. reg. 1. v. o. noemt *Dj.* het: ꦩꦤꦏꦔꦩ꧀ en zoo ook pag. 122. reg. 7.

— — reg. 4. v. o. — ꦩꦫꦔꦸꦫꦫꦤꦫꦩꦶꦫꦫꦤꦫ ꦤꦫꦲꦶꦫꦸꦤꦏꦤ꧀ ꦩꦫꦫꦶꦫꦫꦤꦫꦔꦸ enz. „Al beween je het gebeurde ook nog zoo, het is immers toch reeds te laat; 't zal wel zoo de bepaalde wil der goden zijn.

Pag. 122. reg. 10. — ꦔꦶ verkorting van: ꦩꦔꦶ — „Dat is mooi! Daar heb je een prawan, die een *djåkå* omhelst."

Pag. 122 reg. 11. — ꦤꦶꦏꦤꦫ꧀ — Die omhelsd wordt, zal zich natuurlijk wel verknijpen van pleizier, zich erg lekker gevoelen.

— — reg. 9. v. o. — ꦲꦪꦺꦴꦤꦶꦏꦺꦴꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦲꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦤꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦤꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ "Dat is iemand er gemeen in laten loopen! Nou, noem het maar mooi! Dien ik omhelsd heb, ꦤꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀" (?) het stokt hem in de keel, zijne ademhaling is in heftige beweging, zwoegt; zijne oogen staren (?); blijft stokstijf staan en gaat volstrekt niet uit den weg." ꦤꦤꦶꦏꦤ꧀ van ꦲꦤꦶꦏꦤ iets ꦤꦶꦏꦤ noemen, met terugslag op *Djålådårå's*: ꦤꦶ van zoo even. Voor: ꦤꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ werd geene bevredigende verklaring gegeven, en blijft dus voorloopig onvertaald.

Pag. 123. reg. 10. v. o. — ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ — En een paar woorden verder: ꦤꦤꦶꦏꦤ꧀ en twee regels lager: ꦤꦤꦶꦏꦤ꧀

— — reg. 4. v. o. — ꦤꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ een ieder zijn eigen weg gaan.

Pag. 124. reg. 4. v. o. — ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶ = ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶ

Pag. 125. reg. 1. — ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ een aankomende haan; van menschen: een ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀

— — reg. 2. — ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ van aard of inborst zijne waardigheid of afkomst te vergeten of te verloochenen." Eene vertaling, die gaarne voor eene betere gegeven wordt.

— — reg. 5. v. o — ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ zonder ꦤꦤꦶꦏꦤ꧀ pag. 15. reg. 12. v. o. zie boven Aanteeken. op pag. 107. reg. 2.

— — reg. 2. v. o. — ꦲꦤꦶꦏꦤꦫꦤꦶꦏꦤ꧀ — ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ z. v. a. ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ en ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ z. v. a. ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ — ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ z. v. a. ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀ ꦲꦤꦶꦏꦤ꧀

Pag. 125. reg. 1. v. o. — ꦱꦸꦒꦼꦂ = ꦮꦮꦂ

Pag. 126. reg. 9. v. o. — ꦔꦮꦸꦮꦺꦴꦤꦔꦺꦴꦤꦶꦏꦶꦔꦶꦏꦶꦔꦶꦔꦸꦤꦶꦤꦶꦏꦶꦔꦸꦮꦸꦏꦔꦶꦏꦶꦔꦶ "de berekening van het vinden. d. i. zij kan gezegd worden gevonden te zijn in *Goewå-barong.*"

Pag. 127. reg. 6. — ꦏꦶꦔꦶꦤ꧀ꦒꦸꦂ De aardigheid die *R.* hier zegt, is natuurlijk met woordspeling een terugslag op al die namen met gelijkluidenden uitgang. Voor: ꦏꦶꦔꦶꦤ꧀ꦒꦸꦂ = een donderbus, had hij anders even goed wat anders kunnen kiezen. Zoo ook met: ꦔꦸꦔꦸꦤ꧀ꦒꦸꦂ en ꦔꦔꦶꦤ꧀ꦒꦸꦂ die beiden in W.d.b. voorkomen.

— — reg. 9. — *Bråtåsènå* teekent zich door de Ngoko-taal, die hij altijd spreekt.

Pag. 128. reg. 5. v. o. — ꦏꦔꦼꦤꦺꦴꦏꦔꦼꦤꦺꦴꦏꦔꦸꦪ Is dit z. v. a. ons "komedie-spelen"? of: zich handig, gevat, gedragen?

Pag. 129. reg. 5. v. o. — ꦏꦸꦱꦸꦂꦤꦶꦏꦶꦔꦶꦏꦶꦔꦂ naar zijn bestuur, staten of rijk terug- of huiswaarts keeren.

Pag. 130. reg. 3. — ꦔꦔꦸꦔꦸꦤꦂꦤꦶꦤꦶꦱꦸꦒꦸꦤ — erg, vreeselijk liegen. In Kaw.-Jav. W.d.b. wordt ꦤꦶꦤꦶꦱꦸꦒꦸꦤ o. a. ook verklaard door: ꦱꦸꦤꦶꦪ

— — reg. 2. ꦔꦔꦸꦔꦸꦔꦸꦠꦸꦤꦶꦱꦸꦒꦸꦤ geschild, gepeld, van vruchten; fig: aan den dag, aan het licht, gebracht; openbaar gemaakt.

— — reg. 8. — ꦏꦸꦮꦸꦤꦺꦴꦤꦶꦱꦶꦤꦶꦱꦶꦔꦸꦔꦸꦔꦸꦂ "misschien zijn zij al bezig, of: als zij maar niet al bezig zijn, ongeregeldheden of wanordelijkheden aan te richten." Zie boven Aanteeken. pag. 98. reg. 2.

Pag. 131. reg. 7. v. o. ꦔꦔꦸꦏꦔꦸꦔꦸꦤ꧀ꦒꦸꦂ Naam v. e. gamëllan soort. — W.d.b. verklaart het als naam v. e. *gĕnding.*

LAMPONGSCHE PIJAGEMS

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. H. N. VAN DER TUUK (1).

I. KOPEREN BLAD.

فيڠت

فيڠت اڠكڠ انڤڠ ٢ كڤجڠ سلطان ابوالنَّصْرِ محمّد عارف زَيْنُ العاشِقين كڠ سنوهون اڠ نڬار بنتن: كڬاڤه دينڠ فوڠڬاو تَڠكِي ننڠ اراڽ فقيران جايَ سيڠَ لمرها مارڠ سكيهي ووڠ لمفوڠ تُولَڠ باوَڠ كڠ ان اڠ تڠكي ننڠ فرينته كڤجڠ سلطان سكيهي ووڠ كڠ اوتڠ افيهوتڠ مارڠ ووڠ لمفوڠ تُولَڠ باوَڠ اتو مارڠ ووڠ جاوَ ايكو فڊ اڤكَلَ تتوليسان سرت اَسْكِسِيْهَا مارڠ فقيران جاي سيڠ اتو مارڠ(2) ايانى: لن سڤساف ووڠكڠ افيهوتڠ اور اڤكل تتوليسان ووڠكڠ اهوتڠ اتو كڠ افيهوتڠ: ايكو يين افادُ ويچراني اور رِنَهوسن دينڠ حكم سرتْ دِنْڤدَ كارونى: لن سڤساف ساله سويج كڠ نَوْرَ اڤكل تتوليسان ايكو مَكَ كترف كڠ اور اڤكل تتوليسان ايكو:

(1) Zie Notulen Verg. Bat. Gen. 1877 pag. 4; 1879 pag. 122 en 1882 pag. 52.

(2) Te lezen: ليانى?

لن مانغ سكيهي ووغكغ اداڬغ اغ لمفوغ تولغ باوغ بارغ
قديديسان كغ ديس لغكوهي دين ڤڤ اغورهان اغ رڤاني دكڤاني
لن ڤڤ ركسها لن مانغ لمون ان ووغ اداڬغ اور اغڬاو چڤ كاي ميڤكيني
رڤانغ اچڤ ايكو چڬاهن اجا ديس ويهي اداڬغ: مك لمون
امكس اغ حالي وس چنكه فندو فغتلو مكسه امكس اداڬغ
ايكو رمڤاسن ناغغ توليسان رڤاني كغ ديس رمڤس ديسغ كغ
اغرمڤس: لن مانغ يسس ان ووغ ادول اتوكو اجان كغ امما
چوك اغ ررڬاني دينغ فوغڬاو سكارڤي كغ ادول اتوكو لارغ
اتو موره سمڤقاتي كغ ادول لن كغ اتوكو لن سڤساف اوتغ:
افيهوتغ اجا ان موتغ فنوتڤاكن: لن اجا ان انپت ايغندتن
لن سڤساف اغنپت مك كدغد ليمغ ريل لن تتكال اور
متو فيهوتاغي اوراها اغ گستني ووغيكو: مك گستني كغ امتوكنا
تتكال اوران دويني ووغيكو مك انق ربيني [1] سواهنا ساتاغي
مارغ كغ افيهوتغ: لن فچوان ان فوغڬاو كغ اغانڤ بيا ووغ
اداڬغ موپك اغغ فغڬونانغ اغالف بيا ايكوتن لين سكغ فغيران
جاي سيغ: لن سفركار مانغ سڤساف افغراغن اتتوكارن فڤ رعية
كفجغ سلطان ايكو كاپغڤ كارونى: سرت اغاليهاكن سكيهي انق

---

[1]) lees: سراهنا ساوتاغي

ربني موڠكونو مانڠ لمون ان ووڠ اتوتوكارن مك مات ساله سويج ايكو كڠ اوريف كدڠد وادَ سرت ايڠاليهاكن مارڠ بنتن سرت انق ربني كابيه: موڠكونو مانڠ لمون ان ووڠ اڠرمفوك اڠ لاهوت اَتَوَ اڠ پارت ايكو كاپڠڤ وادَ سرت ايڠاليهاكن اڠ بنتن سَاَنق ربيني لن موڠكونو مانڠ يين ان ووڠ اَتَوتُوون بارڠ فرتڠكاهڠ اَتَوتُوون اتو اڠينم ارق اتناف بـرم: ايكو كڤڠڤ واد لن ايڠاليهاكن اڠ بنتن: لن موڠكونو مانڠ لمون ان ووڠ اڠكاو افيون اتو ووڠ اُودُ مادت ايكو پڠڤنن دينڠ فوڠكاو كڠ اُڤكه اڠديس ايكو: ان دينڠ پڠڤاني كاي كڠ وس كلاكو اڠ بنتن: يين ووڠ كتمو اودد مادت پڠڤاني سريبل لن كماريني مدا تي رمفاسن: فچوان اڠرمفس لين سكڠ مداتي: لن سلاك اڠكاو افيون ايكو رمفاسن افيوني سرت پڠڤانن تلڠ فوله رييل: پڠڤاني اتورن اڠ بوم: سرت افيوني لن فچون اڠرمفس كڠ لين سكڠ افيوني سمونو فرينته دالم *

ان دينڠ اندڠ٢ ايكي انتفاكن اندڠ٢ كڤجڠ سلطان ابو المحاسن محمد زين العابدين كڠ كڠاده دينڠ فڤيوان ساچ دِفورا

پاوهڠ اندڠ٢ دالم ايكي اڠدينا سبت تڤكل فڠ «٢٥» وولن شوال سنة ١١٨٥ الهآء

II. OP KOPER; TWEE EXEMPLAREN.

النبوية سنة ١٥٨٣

هجرة

فيڤت اڠكڠ انڊڠ٢ كڤجڠ سلطان مرحوم سلطان حج ابو النصر عبد القهار ڤ مانڠ اڠكڠ فترا كڤجڠ سلطان مرحوم سلطان ابو المحاسن محمد زين العابدين* مك ڤ مانڠ اڠكڤجڠ سلطان ابو الفتح محمد شفاء زين العارفين* كڠ سنوهن اڠ (1) نكري بنتن* اصلح الله ملكه اڠكڠ وس تنتفاكن سلوس لواسي سكڠ ڤيڤن تكا اڠ (2) فرڠكنط سكوڠڠ فوڠكاو لمفوڠ تولڠ باوڠ كڤي چيل سكابيه لن اڠ ووڠ چيل چيلني سكابيه افمانڠ اڠ سكيڤڠ ووڠ تفس ويرڠ ججاهن كارڠ فمڠكر ديس لبك فسواهن فڤكوهن فكنڠاني سكابيه ايكو دين فڤ اڠيستوكن اڠ فرينته كڤجڠ سلطان اڠكڠ وس كسبوت سجرونڠ انڊڠ٢ ايكي فرينته كڤجڠ سلطان سكيڤي ووڠ لمفوڠ ايكو فڤجون ان فڤ فغراڠن فوڠكاو فڤ فوڠكاو اتو ووڠ چيل فڤ ووڠ چيل اڠحالي لورك لنوروكن فوجوك فنوجوك اتو جاره جناره اتو روسك رنوسك تانم تووهي اتو روسك رنوسك فات كيويتي اڠ سلاك ان فوڠكاو لمفوڠ ايكو فرڠ فڤ فوڠكاو اتو فڤ ووڠ چيل اڠحالي روسك

(1) b. نكاري

(2) onzeker; b.: مڤكو لمراها اڠ

رنوسک مک سي ووڠيکو کترف اڠ فرينته دالم انا ديڠ تترافاني
دين تروناکن سأنق ربني سرت کفڤان فڤناني روڠاتس ريبل
لين سکڠ ايل‌ايلني کڠ روسلک لن کڠ مات ايکو لن لمون
ان ووڠ کڠ اڠرو٣سک تورسڠ ووڠ اتو انباڠي اڠ تروسڠ ووڠ
مک سي ووڠيکو کترف اڠ فرينته دالم تترافاني دين (1) تووناکن
مانڠ سأنق ربني سرت سي ووڠيکو کفڤان سرڬانڠ تورس ان
ديڠ رڬاني تروسيکو سويت تلڠ فوله ريبل لن سڠساف تتوکارن
اڠ فکرڠانڠ فراديفات اتو اڠڬوروجوڬي مک کفڤان سجنڠڠ
فراديفات لمون فکرڠانڠ فوڠڬاو کفڤان سجنڠڠ فوڠڬاو اتس قدر
جنڠان فوڠڬاواني ايکو اڠحالي انوج‌وله لن لمون ان ووڠ چيل
تتوکارن اڠ فکرڠانڠ ووڠ اتو اڠڬوروجوڬي اڠ اماهي مک (2) ڤڤان
اڠکڠ ڬوروجوڬي ايکو تلڠ ڤوله ريبل اڠحالي انوج وله لن لمون
ان ووڠ تتوکارن اڠڬون لين سکڠ ڤکرڠانڠ ووڠ مک سڤيهن
باهي لن لمون اور کن دين ساڤه مک چکلن لمون اور کن دين
چکل مک وسن ڤيسن لن مانڠ لمون ان ووڠ اڠاک (3) ووڠ ڠاسن
اتو اڠاک ووڠ بنتن مک ڤرکسانن اچافي اڠڤرة اتو اڠ ڤراهو اڠ
سلاک اورنڠا اچڤ دالم اتو چڤ سکڠ بوم مک سي ووڠيکو
تندوڠن اڠ سلاک مکس ووڠيکو چکلن يين (4) بڠک (5) ووسن يين

---

(1) lees : ـروناکن
(2) lees : فڤان
(3) lees : wong asin (zie Brieven over 't Lamp.)
(4) lees : *bangga.*
(5) woesna.

وس لماك انرفاكن كڠ كاي موڠكونو ايكو كڠ ڬلس٢ اڠتوران اتور اڠدالم اڠ سلاك اور ڬلس٢ اڠتوري اتور اڠدالم مك كترف اڠ ڤرينته دالم يين سلاڬ ڬلس٢ اڠاتوري اتور مارڠ دالم مك ان ڬنجارن دالم لن لمون ان اڠ ڤراوتن ايكو ڬيكير موسه اتو تتوكارن ايكو دين ڤڤ ڬلس٢ بابنتوا سرت اڠڬاوها سنجتاني اڠ ووڠ بابنتو لن لمون ووڠ تتوكارن ايكو دين ڬلس٢ سساڤها اڠ ووڠ كڠ اڠوڤك فد ملايرا كڠ سكڠ ايلر فد مڤيك اڠ سلاڬ اڠ ووڠكڠ سكڠ اوڤك اتو سكڠ ايلر اڠعالي ورة ان ڬيكير (1) جيووة اور بابنتو مك سي ووڠيكو كڠڤان ووڠكڠ اڠوڤيك اتو ووڠكڠ اڠيلر اڠروڠاتس ريڤيل لن موڠكونو مانڠ اڠ ڤراجراكن (2) سكابيه كڠ ان اڠ لمڤوڠ ايكو ڤچون اور نڤ اتولڠ سسافه اڠ ووڠ تتو كارن ايكو لن لمون ان اڠكڠ اڠادو ادو تتوكارن اتو اڠوجوكوجوك تتوكارن مك سي ووڠيكو كڠدان روڠاتس ريڤيل انا دينڠ ڤدنانى ڬوڤه٢ اتورنا مارڠ دالم لن مانڠ ڤرينته كڠجڠ سلطان سكيهى ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬڤي چيل سكابيه ايكو ڤڤ كنون انندور تورس مريچ انا دينڠ تروسي ووڠ سويچ سيو ويت ايكو تروسي ڤچون اور(3) كركسن تروسي ديويك ديويكن لن مانڠ سكيهي ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬڤي چيل سكابيه اڤمانڠ سكيهى ووڠ چيل چيلنى سكابيه اڠكڠ دوي ڤادو ڤميچار ايكو ڤچون ان اڠكڠ انڤك اڠنڤك، اتو انڤت اننڤتن كوكه كنوكون اتو

(1) *b.*: بيووة vgl. bl. 11 r. 3 v. o.

(2) *Paradjoeragan.*

(3) *Karaksan.*

تارك تنارك اڠ سلاڬ ان ڤد ڤمچارانی کڠ اور ڤراڬمت دين اکومي اڠ لمڤوڠ ايکو دين ڬلس۲ ڤد ملير اڠ بنتن سکارونې اڤ بيسوک ڤڤرکسن اڠ بنتن اتو حکمي کلون ڤڤرکسن اڠ بوم لن سڤرکار مانڠ لمون ان ڤوڠڬاو لمڤوڠ اتو ووڠ چيل چيلني [1] کاوڠسين دينڠ کول نڠ ووڠ اتو [2] ويڠ بتور قومڠ ووڠ مک ووڠ کڠ کاوڠسين ايکو اور ڬلس۲ ماتور مارڠ بوم اتو وورہ اڠ ڬستنی اتو اڠ ڤڤهومانی مک کاري۲ ووڠکڠ اڠڤسي ايکو کتمو دينڠ ڬستنی اتو دينڠ ڤڤهومني مک ووڠکڠ اڠڤسي ايکو بندول دينڠ بوم لن کڠ کاوڠسين ايکو اور اولہ تنبوس بلک ان تعجر دالم اتو ڤڤان سبب اور ڬلس۲ ماتور اڠ بوم اتو وورہ اڠ کستنې لن لمون کڠ کاوڠسين ايکو ڬلس۲ ماتور اڠ بوم اتو وورہ اڠ کستنی اتو اڠ ڤڤهومني مک اور کنا اور کڠ دوي کول اتو کڤدوي قوم ايکو انبوس ان دينڠ تنبوسی انڠ کرس دالم انا دينڠ لواسي متوري اڠ بوم اتو وورہ اڠ کستنی اتو اڠ ڤڤهومنی ايکو اتس قدر ادوهی للکوني سکڠ ديسانی کڠ کاوڠسين ايکو لن سڤرکار مانڠ ڤرينتہ کڤجڠ سلطان مارڠ سکيهی ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬڤي چيل سکابيہ اڤمانڠ سکيهي ووڠ چيل چيلني سکابيہ ڤچون ان اڠکڠ [3] موسوساکن ادول مريچ اڠ ڤلمبڠ اتو اڠ ليانې اڠ سلاڬ ان کڠ ادول مريچ اڠ نڬار ڤليمبڠ مک کڤادول مريچ ايکو کنون دين چکل لمون ووڠيکو [4] بڠک کنون [5] دروک سرت انق ربني [6] کنون دين ڬواڠ بنتن انا دينڠ ڤوڠڬاو اڠکڠ ڤارك اماهي

---

(1) *Kaoengsèn.*

(2) Misschien ريوڠ

(3) Z. bl. 205.

(4) *b.*: بڠک

(5) Lees: دروجڠک?

(6) *b.*: اڠڬاو اڠ

اڠكڠ مروساكن مريچ ايكو كنون دين تروناكن انق ربني دين كراڠاكن
اڠ بنتن لن سڤركار مانڠ سكيهي ڤوڠكاو لمڤوڠ ڬڊي چيل سكابيه اتو
ووڠ چيل چيلني سكابيه اڠكڠ اهل داڬڠ اڠكاو مريچ ايكو ڤچون
اڠندڬ ادول مريچ اڠ لاهوت اف مانڠ [1] بلون ادول لين سكڠ نكار
بنتن اڠ سلاڬ ان ووڠ ادول مريچ اڠ لاهوت اتو ادول مريچ لين سكڠ
نكار بنتن مك سي ووڠكڠ ادول مريچ ايكو كنون ڤد دين [2] چكل لمون
بڤڬ كنون دين روجڬ انا دينڠ مومونتاني درمڤس سرت ڤراهوني
كاتور اڠدالم انا دينڠ انق ربني ووڠيكو دين دالماكن لن سڤركار مانڠ
ڤرينته كڤجڠ سلطان سكيهي ڤوڠكاو ڬڊي چيل اف مانڠ ووڠ چيل
چيلني سكابيه اڠكڠ ڤد موله سكڠ بنتن بارڠ لمڤوڠ ڤچون ان اڠكاو
لراڠن دالم اتو لراڠن كمڤني انا دينڠ رڤاني لراڠن دالم كياته اڤيون
لن مادت لن ووڠ ڤتڠ لن ادول اتوكو ووڠ سكڠ بنتن اڠحالي اور اڠكاو
چڤ تڤرن دالم ايكو رڤاني لراڠن دالم انا دينڠ لراڠن كمڤني كيا
چڤكيه لن ڤال لن كمبڠ ڤال ايكو رڤاني لراڠن كمڤني اڠ سلاڬ ان
ووڠ كڠ اڠكاو لراڠن دالم لن لراڠن كمڤني مك سي ووڠيكو كترڤ اڠ
ڤرينته دالم تتراڤاني دين رمڤس انا دينڠ رمڤساني كاتور اڠدالم لن
سڤركار مانڠ ڤرينته كڤجڠ سلطان سكيهي ووڠ لمڤوڠ ايكو اوركن ان اڠ
سڠكون٢ كرس دالم سكيهي ووڠ لمڤوڠ ايكو سكابيه ان اڠ است دالم
اور كنا ووڠ لمڤوڠ ايكو ان اڠ ليااني كيا اڠ ڤتراا٢ اتو اڠ راي٢ اتو اڠ

(1) Er staat بلون maar *b* heeft لمون

(2) *b.*: بنل

ورڠ٘ ايكو اور كنا اوس ان اڠ استَ دالم سكابيه امڠ كڠ (1) تنواوين دينڠ دالم ميچاركاكن اڠ ووڠ لمڤوڠ ايكو ڤڤيران سما نڤرات كلون ڤڤيران تاج العالم ايكو سمڤكو كڠ تنواوين دينڠ دالم*

هجرة النبي صلى الله عليه وسلم سيو ساتوس سيكت توتف تاهن زي*

(1) *Bij wien de vorst de rechtspraak als het ware heeft gedeponeerd? toewwai* zou een bijvorm kunnen zijn v. 't Kawi *toewawa* (: *dépositum* in de oud-Jav. wetboeken, alwaar het naast 't Sanskr. *nyâsa* gebezigd wordt); het afgeleide *patoewawan* vindt men in het door Dr. Gunning uitgegeven handsch. (71 *a* r. 8).

III. OP KOPER; ZEER ONDUIDELIJK.

ڤيڠت اڠكڠ انڤڠ٢ مرحوم كڠجڠ سلطان حج ابو النصر عبد القهار
ڠڤك اڠكڠ ڤتر مرجوم كڠجڠ سلطان ابو المحاسن محمد زين
العابدين ڠڤك اڠكڠ ڤتر كڠجڠ سلطان ابو الفتح محمد شفاء زين
العارفين ڠڤك اڠكڠ ڤتر كڠجڠ سلطان ابو النصر محمد عارف زين
العاشقين كڠ سنوهن اڠ نڬار بنتن كڬاده ديڠڠ ڤوڠڬاو لمڤوڠ تولڠباوڠ
كڠ دين جنڠاكن ڤڠيران ڤرولاڬ اڠاره[1] كل مڠكى ديساني ارن كرت
نڬار لمراها اڠ سكيهي ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬدي چيل لن ووڠ چيل چيلني
سمابيهي ايكو ڤد اڠيستوكنا اڠ ڤرينته دالم كڠ سنبوت اڠجرونڠ
انڤڠ٢ ايكي اي ايكو ڤچوان ان ڤد اڤڤراڠن ڤوڠڬاو ڤد ڤوڠڬاو اتو ووڠ
چيل ڤد ووڠ چيل اولها دن[2] مريني ووڠ چيل ايكو اڠلاون اڠ ڤوڠڬاء
اني اڠحالي لورڬ لنوروڬن ڤوجوك ڤنوجوك جاره جنارة روسك
رنوسك تانم تووهي لن ڤانكيوني اڠ سلاڬ ان اڠكڠ اڠلاكون اڠ چڬه
كڠ سنبوت اڠجرونڠ انڤڠ٢ ايكي[3] كترف تتراڤن دالم اڠتسي ووڠيكو
لن يالايكو تنورناكن سانق ربني سرت كڤيڤان روڠاتس رييل ايكو
ليان سكڠ ايل٢ لن لمون ان كڠ اڠروسك تورس مريچ اتو انباڠي
مكڬ تتراڤاني ايكو دين تورناكن مانڠ سانق ربني سرت ووڠيكو

---

(1) Deze pijagĕm is van Kotangara in 't Soengkajsche; dus te lezen: ing arah Kali Soengkaj?

(2) Onduidelijk.

(3) Zeer onduidelijk en meer كترن

كڤيدان سرڬانڠ تورس لن اي ايكو رڬانڠ تورس ساويت تلڠ ڤوله
ريبيل لن سڤساڠ انتوكارن اڠ ڤكارڠانڠ ڤارديڤات اتو اڠكوروجوڮ
مك كڤيدان سجنڠڠ ديڤات لن لمون اڠ ڤكارڠانڠ ڤوڠكاو اي ايكو
سجنڠڠ ڤوڠكاو اتس قدر جنڠاني ڤوڠكاو ايكو اڠحالي انوج وله لن
لمون ان ووڠ چيل تتوكارن اڠ ڤكارڠانڠ ووڠ چيل اتو اڠكوروجوڮ
مك كڤيدان تلڠ ڤوله ريبيل اڠحالي انوج وله لن لمون انتوكارن اڠ
اڠكون ليان سكڠ ڤكارڠانڠ ووڠ مك سڤيهن باهي لن لمون اور كنا
دين ساڤه چكلن لن لمون اور دين چكل ووسنا ڤيسن لن لمون ان اڠاكو
ووڠاسن اتو اڠاكو ووڠ بنتن مك فاركسانن اچفي اڠ ڤارة اتو اڠ ڤراهو
اڠ سلاڮ اورنان چڤ دالم لن چڤ سكڠ بوم مك سي ووڠيكو
تنڤووڠن اڠ سلاڮ مكس چكلن ييين بڠڮ ووسنا ڤيسن مك ييين وس
لماكو (1) انترافاكن كاي موڠكونو ايكو دين ڬلس٢ اڠتوران اتور اڠدالم
مك ان ڬنجارن دالم اڠتسي ووڠيكو لن لمون اور ڬلس٢ اڠتوري اتور
اڠدالم (2) تكت لن تتراڤن دالم اڠتسي ووڠيكو لن لمون ان اڠ ڤارواتن
ايكو ڬيڬير موسه ايكو دين ڤڤ ڬلس٢ ابنتوا سرت اڠكاوها سنجتاني
لن لمون ان ووڠ تتوكارن دين ڬلس٢ سڤيهن دينڠ ووكڠ مڠكه اڠوڤق
لن دينڠ ووكڠ مڠكه اڠيلر مك ييين سلاڮ اور لماكو كاي ڤارينته
كڠ وس سنبوت ايكو اڠحالي وره ييين ان ڬيڬير ميووه مك ووڠيكو
ڬڤيدان اڠروڠاتس ريبيل لن موڠكونو مانڠ سكيهي ڤارجوراڮن كڠ ان
اڠ لمڤوڠ ايكو ڤچوان اور ڤد اتولڠ سساڤه اڠ ووڠ تتوكارن ايكو لن لمون

---

(1) تنرڤاكن

(2) In pl. v. تكت te lezen: كتراف

ان اڠكڠ اڠادواد تتوكارن اتو اڠوجوكوجوك تتوكارن مكء ووڠيكو
كڤيدان روڠاتس ريبل ان دينڠ ڤيڤناني ڬوڤه٢ اتورنا اڠدالم لن مانڠ
ڤرينته دالم اڠ سكيبي ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬدي چيل سكابيبي ايكو ڤد
كنون تورس ماريچ ان دينڠ تورسي اڠتسڠ ووڠ سويچ سيو اويت
لن ڤچوان تورسي ايكو اور كاركس ديويك ديويكن لن سكيبي ڤوڠڬاو
لمڤوڠ ڬڤي چيل لن ووڠ چيل چيلني سكابيبي اڠكڠ ادوي ڤميچار
ايكو ڤچون ان اڠكڠ انڤك اڠنڤك اتو انڤت اننڤتن كوكه كتو
كوهن اتو تاركء تناركء بيين سلاك ان فميچاراني كڠ اور ڤراڬت
دين حكومي اڠ لمڤوڠ ايكو دين ڬلس٢ ڤد ميليرا اڠ بنتن سكارونې
اڤ بيسوك ڤڤاركساني اڠ بنتن اتو حكومي لن سڤوكار مانڠ لموچ
ان ڤوڠڬاو لمڤوڠ اتو ووڠ چيل چيلني كاڠسين دينڠ كولانڠ ووڠ اتو
دينڠ باتور ڤهومڠ ووڠ اڠحالي اڠكڠ كاڠسين ايكو اور ڬلس٢ ماتور اڠ
بوم اتو وورهٔ مارڠ ڬستني اتو مارڠ ڤڤهومانې مكء كاري٢ ووڠكڠ
اڠڠسي ايكو كتمو دينڠ ڬستني اتو دينڠ ڤڤهومانې مكء ووڠكڠ اڠڠسي
ايكو بندول دينڠ بوم لن كڠ كاڠسين ايكو اور اوله تتبوس (1) باكران
تعزير اتو ڤيدان اڠتسي ووڠكڠ كاڠسين ايكو ان دينڠ لواسي ماتور
اڠ بوم اتو وورهٔ مارڠ ڬستني اتو مارڠ ڤڤهومانې ايكو اتس قدر ادوهي
للكوني سكڠ ديساني كڠ كاڠسين ايكو لن سڤوكار مانڠ ڤرينته دالم اڠ
سكيبي ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬڤي چيل لن ووڠ چيل چيلني سكابيبي ايكو
ڤچوان ان امورساكن ادول ماريچ اڠ ڤليمبڠ اتو اڠ ليانې مكء بين

(1) lees: بلكء ان (balaka ana).

سلاڭ ان كڠ لماكو اڠ چڬه ايكو چكلن لن لمون بڠڭ روجوڭن لن
انق ربني ووڠيكو ڬاونن اڠ بنتن لن ڤوڠڬاو كڠ قارك اڠوماهي ووڠكڠ
مورساكن ماريچ ايكو اتورننا اڠ بنتن سرت انق ربني لن سڤركار
مانڠ سكيهي ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬڤي چيل لن ووڠ چيل چيلني سكابيهي
اڠكڠ اهل داڭڠ ماريچ ايكو ڤچوان اڠندڭ ادول مريچ اڠ لاهوت
اف مانڠ ييين ادول اڠ ليان سكڠ ووڠ نڬار بنتن اڠ سلاڭ ان كڠ لماكو
كاي موڠكونو ادول مريچ اڠ لاهوت بندانن لن لمون بڠڭ (1) رجاكن
لن مانڠ مو٢ تاني رمڤاسن سرت كلاون ڤراهوني ڤيسن كاتور اڠدالم
ان دينڠ انق ربني ووڠيكو دين دالماكن لن سڤركار مانڠ ڤرينته دالم
اڠ سكيهي ڤوڠڬاو لمڤوڠ ڬڤي چيل لن ووڠ چيل چيلني سكابيهي
كڠ ڤڤ موله سكڠ بنتن بارڠ لمڤڠ ڤچوان ان ڤد اڠڬاو لراڠن دالم اتو
لراڠن كمڤني ان دينڠ روڤانڠ لراڠن دالم ايكو كياته اڤيون لن مادت
لن ووڠ ڤتڠ لن ادول اتوك اووڠ سكڠ بنتن اڠحالي اور اڠڬاو اچڤ
تڤران دالم ايكو روڤاني لراڠن دالم ان دينڠ روڤانڠ لراڠن كمڤني ايكو
كاي چڠكيه لن فال لن كمبڠ ڤال ايكو روفني لراڠن كمڤني اڠ سلاڭ
ان كڠ اڠڬاو لراڠن دالم لن لراڠن كمڤني مڭ دين رمڤس ان دينڠ
رمڤسني كاتور اڠدالم لن سڤركار مانڠ ڤرينته دالم اڠ سكيهي ڤوڠڬاو
لمڤوڠ ڬدي چيل لن ووڠ چيل چيلني سكابيهي ايكو اور كنا ان اڠ
سڠڬون اڠڬون كرس دالم سكيهي ووڠ لمڤوڠ ايكو سكابيهي ان اڠ
است دالم اور كنا ان اڠ ليان ليايني كاي اڠ ڤتر٢ لن اڠ ورڭ٢ لن اڠ
راي٢ ايكو اور كنا اموهڠ اڠكڠ تنرتنتوكاكن دينڠ دالم تكسي تنواوين
دينڠ اميچاركاكن ووڠ لمڤوڠ اي ايكو ڤڤيران كسوم نڤرت اڠدين
جمعت وڵن صفر تڠڭل ڤڠ ٢٦ سنة ١١٧٥ جم الثاني

(1) Aldus in pl. v. 't vroegere روجوڭن

IV. EEN GESCHODNEN PIJAGĔM OP KOPER; JAARTAL VERBRAND.

سنة جيم اول

هجرة

علامت ڤياڬم سكڠ بوم كڬڤوه دينڠ ڤڠيران جاي سيڤا لن ڤڠيران تنوكرس ڤڠيران ساچ ڤترا ڤڠيران ساچ ديت ڤوڠڬاو لمڤوڠ تولڤباوڠ مولانڠ اڬاڤوه ڤياڬم سبب ڤڠيران جاي سيڤا لن ڤڠيران تنوكرس ڤڠيران ساچ ڤترا ڤڠيران ساچ ديت وس تنتڤاكن دينڠ دالم اڬاڤوه تانه كا ڬوڠن دالم اڠ لمڤوڠ تولڤباوڠ انا دينڠ ارانڠ تانه ايكّ سكڠ ڤوڬس ايليرا ران (1) بوجوڠ بكڠ نول مڤيكّ مريڠ (2) اريسن نول مريڠ (3) اليڤي نول مارڠ ڤوڬس اڤيكّ ارن (4) بواهي چڤت مكّ تانه كڠ وس سنبوت ايكّ وس تنتڤاكن دينڠ دالم تمكا اڠ احرا حري كڬادوه دينڠ ڤڠيران جيا سيڤا لن ڤڠيران تنوكرس لن ڤڠيران ساچ ڤترا لن ڤڠيران ساچ

Hier volgt 't verbrande gedeelte, waarin slechts te lezen is de eigennaam ڤڠيران ڤرب en eenige woorden die op 't in leen geven van gedeelten van 't land schijnen betrekking te hebben.

De 2de regel van onderen:

سكڠ بوم سرت . . . . . كرن وس ڤدڠ ڤوه اڠ

ڤياڬم اڠدين خمس تڤڬل ؟؟ سكڠ ولن ذوالحجة *

(1) *Boedjoeng Bakoeng.*
(2) *Arisan.*
(3) Heden: *Lingaj.*
(4) Misschien *Bajĕk Tjinta.*

V. OP PAPIER EN DAARBIJ NAAR EEN AFSCHRIFT VAN LATER TIJD.

Links boven aan een tjap in rood lak, waarop علامة سلطان ابو نصر محمد عارف زين (1) عارفين القادري العلوا . . . لي البنتاني الثاني سنة ١١٦٧*

Bovenaan (مبارك) 1169 [illegible]

[illegible] Uit 't afschrift, daar 't origineel hier onleesbaar was [illegible]

(1) Zeer onduidelijk; bedoeld: عاشقين

(1) r. v. t. afschrift

Na het afdrukken dezer bescheiden, werd van Dr. H. N. VAN DER TUUK terugontvangen de pijagëm, bedoeld bij Not. 15 Juli 1883, II, *d*.

Deze akte bevestigt het feit, dat de Sultans van Bantën in de Lampoengs een vertegenwoordiger hadden, die den titel voerde van Boemi (denkelijk eene verkorting van Mangkoeboemi.)

Redactie.

VROEGERE BERICHTEN OMTRENT KRAKATAU.

DE UITBARSTING VAN 1680.

DOOR

Mr. N. P. VAN DEN BERG.

Niettegenstaande het drukke verkeer waarvan, sedert het begin van de groote vaart op Oost-Indie, Straat Sunda steeds getuige was, zijn de berichten omtrent de daarin verspreid liggende eilanden uitermate schaarsch. In den regel voer men ze voorbij, roemde in min of meer opgewonden bewoordingen hun schilderachtig aanzien, waarvan sommigen zelfs getuigden, dat „de gezichten op den Rijnstroom slechts in het klein iets „hadden van hetgeen Straat Sunda in veel grooter pracht en „heerlijkheid vertoont" (1); maar slechts zelden zette men er den voet aan land, en wat men er van vindt opgeteekend behoort veelal meer te huis op het gebied der overlevering dan op dat der geschiedenis of der land- en volkenkunde.

Zoo gewaagt het Javaansche volksgeloof van den in apengedaante rondwarenden godendienaar Hanoman, die met twee groote hoopen zand en steenen kwam aandragen om Straat Sunda te dempen; maar, gelijk het in eene berijmde bewerking dezer legende (2) heet,

> Maar ziet, de goede vriend was nauw
> Bij Pandeglang gekomen,

(1) Dr. Strehler, *Bijzonderheden wegens Batavia en deszelfs omstreken*. Haarlem, 1833; bl. 105,

(2) *Bataviasche Courant* van 25 Augustus 1821, No. 34

Of daar ontdekt hij Krakatau
In t midden van de stroomen;

en woedend dat een ander hem in de uitvoering van zijn plan was voor geweest, smeet hij zijn vracht neder, waardoor de Karang en de Poeloesari, de in de binnenlanden van Bantam gelegen kegelbergen, gevormd werden. De Karang, zoo luidt de tjerita verder, was toen zoo hoog, dat hij tot in het gesternte reikte. Dit lokte de apen uit om naarboven te klimmen, en de sterren op te peuzelen, maar over dit bedrijf verontwaardigd, nam de toenmalige vorst van Bantam, Loera Dalam, een schaar, en knipte een groot stuk van den berg af, dat in zijn val de talrijke kleine heuvels deed ontstaan, die ter overtuiging van alle ongeloovigen tot den huidigen dag rondom den voet van den Karang zijn blijven liggen.

Bij de Hollandsche zeelieden lagen Krakatau en de naburige eilanden reeds vroeg onder de verdenking van bewoond te worden door allerlei booze geesten, die zich daar „soo by „dagh als bij naght laeten horen met roepen en schreeuwen", en uit deze opvatting ontwikkelde zich, naar het schijnt, de bekende zeemanslegende van den bootsman, die tot straf van zijne ongerechtigheden gedoemd was om zonder ophouden aan het werk te blijven tot hij de eilanden Krakatau en Sebessi aan elkaar zou hebben gejijnd, en wiens geklaag en gezucht door alle voorbijvarenden duidelijk kon worden gehoord.

Onjuist was dan ook de dichter van de *Boekanier*, de in 1854 te Soerabaia ontslapen luitenant-ter-zee Hendrik Arnolt Meijer, ingelicht, toen hij bij het uitzeilen van Straat Sunda op de tehuisreize uit Oost-Indië in zijn *Vaarwel aan Java* de regelen neerschreef:

Zelfs de Overlevering, wier lieflijk stralen
In 't ruwe Noord elk mistig dal vervult,
Woont nergens in dit paradijs, welks dalen
De zon alléén, maar niet de roem vergult;

want het is zeer waarschijnlijk, dat nog wel meer overleveringen aangaande Krakatau in omloop zijn zullen onder de

bevolking van de kustlanden van Straat Sunda, en vooral van de Lampongs, wier bewoners hun oorsprong te danken moeten hebben aan een grooten draak of slang, die aan den Zuidkant van Sumatra aangeland een aantal eieren wierp en uitbroeide, waaruit de stamvaders sproten van de verschillende stammen, waarin de Lampongers thans nog verdeeld zijn (1).

Het onderzoek hiernaar ligt echter buiten mijn bereik, en alleen met hetgeen de geschiedenis ons van Krakatau weet te vertellen, wensch ik verder rekening te houden.

Het oudste bericht omtrent de eilanden in Straat Sunda, dat in onze taal wordt aangetroffen, is hetgeen er van gezegd wordt in het 28e kapittel van het in 1595 voor het eerst uitgegeven *Reijs-geschrift van de navigatien der Portugaloysers in Orienten* van Jan Huyghen van Linschoten. Men leest daar op bl. 57 van den herdruk van 1644 het volgende:

„Om nu te loopen naer de mont ofte incomste van de straet „van Sunda soo en wilt de custe vant vaste lant Sumatra „niet verlaeten, altoos met goed opsicht van d'Eijlanden en- „de Clippen die men daer seer veel vooruijt heeft ligghen, „soo dat men niet en weet waer men de monde van de Straet „vinden zal, dan alleenlijcken bij de kennisse van d'Eijlanden: „'t welck is een hoog Eijlandeken, gheleghen recht tegenover „een punt lants van Sumatra, te weten aen de noortzijde daer „van af: dit vaste lant van Sumatra voleijndight alhier daer „het die straet met het Eijlandt Java Major maect, heeft aen „de n. w. zijde van dese custe 2 of 3 Eijlandekens, omtrent „een mijl vant landt gheleghen: ende op 't Eijlandeken dat „aldernaest aent lant leijdt, worden eens een schip met Fran-

---

(1) Een uitvoerig overzicht dier legenden vindt men in eene bijdrage over de Lampongs van de hand van J. H. Tobias, opgenomen in de *Nederlandsche Hermes* van 1830, No. 7.

„soysen ghevangen (1), waarvan het geschut de Coningh vant „Eijlandt Banda (?) ende die van Calapa creeghen, ende een „mijl vant lant af zuijden aen, leijdt dat Eijlandeken, welck „eenen hooghen top ofte spitsighen berg heeft."

Dit „spitsighe Eijlandeke" wordt door van Linschoten niet met name genoemd; maar het kan natuurlijk geen ander zijn dan Krakatau, dat als Poeloe Carcata vermeld staat op de kaart van Straat Sunda overgenomen op bl. 168 van de in 1611 te Amsterdam uitgegeven *Rerum et urbis Amstelodamensium historia* van Johannes Pontanus.

Van Linschoten zelf heeft den Indischen Archipel nooit bezocht, en zijne zoo even aangehaalde berichten zijn uitsluitend aan vreemde bronnen ontleend, aan de observaties en aanteekeningen, die de Portugeesche „piloten en Konings stierlieden" vóór hem te boek stelden; doch in hetzelfde jaar, waarin zijn *Reijsgeschrift* het licht zag, werd de eerste rechtstreeksche tocht der Hollanders naar Oost-Indie aanvaard, en weldra dus zou men met eigen oogen kunnen aanschouwen, wat tot dus verre alleen door de verhalen van vreemden was bekend geworden.

Met betrekking echter tot ons tegenwoordig onderwerp valt uit de journalen van de Hollandsche reizigers niet veel te leeren. In het journaal van den eersten tocht gehouden op het schip Hollandia door den adelborst Frank van der Does (2), en loopende van 2 April 1595, den dag van vertrek uit Texel, tot 13 Juni 1597, even na het wederpasseeren der linie op de terugreis naar Amsterdam, waar de overgebleven

---

(1) Meerdere bizonderheden omtrent den door Linschoten bedoelden tocht van Fransche zeevaarders, die (in 1529) aan de Zuidkust van Sumatra schipbreuk leden, zijn te vinden in de studie van den Heer P. A. Tiele, *de Europeërs in den Maleischen Archipel*, tweede gedeelte 1529—1540, opgenomen in de *Bijdragen tot de taal- land- en volkenkunde van N. I.* IV volgreeks, deel III, bl. 28.

(2) Uitgegeven door Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge in het tweede deel van *De opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië*, bl. 287.

schepen den 14en Augustus aankwamen, leest men onder dagteekening van 11 Juni 1596:

„Savonts zijn wij gecoomen in de Naeute ofte Straete van „Sunda, die met meenichte van eijlanden besedt was, soo „dat men qualijcken den rechten inganck der straete conde „bekennen, ons houdende onder de cust van 't vaste lant „van Sumatra, daer wij langhs heen liepen, weesende slecht „leegh lant ende hebbent aldaer onder een eijlant geanckert „op 25 vadem blauwe safte cleygront, alwaer wij de eijlanden „noch in soo grooten meenichte saegen, dat se scheenen on„telbaar te wesen."

De namen dier eilanden echter worden noch in het hier aangehaalde, noch in eenig ander journaal van dezen eersten tocht (1) naar Oost-Indie vermeld. Ook in de tot ons gekomen aanteekeningen van de eerstvolgende tochten wordt er slechts in zeer algemeene bewoordingen van gesproken, en een van de eerste berichten, waarin de naam van Krakatau voorkomt, is waarschijnlijk de mededeeling van Pieter van den Broecke in zijne *Wonderlijcke historische ende journaelsche aenteijkeninghe*, in 1648 te Amsterdam uitgegeven, volgens welke hij in Januari 1620 „met Willem Jansz in de vloot van „12 schepen onder Cracatouw in de Straat van Sunda ge„weest is om op d'Engelschen te passen, en met een soo „veel hout te hacken, als de schepen laden conden."

Joh. Sigismund Wurffbain, die in Augustus 1632 voor het eerst met Straat Sunda kennis maakte, rept in zijn overigens zeer uitvoerig journaal (2) alleen „van de vele onvruchtbare en

(1) Voor zoover ik ze namelijk hier heb kunnen raadplegen, zijnde het journaal opgenomen in het eerste deel van *Begin ende voortgang van de Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie* en het verhaal voorkomende in de van 1614 dagteekende vertaling van het in den tekst aangehaalde werk van J. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coopstad Amsterdam*, bl. 180—237.

(2) Joh. Sigismund Wurffbains *Vierzehen Jährische Ost-Indianische Krieg- und Ober- Kauffmans-Dienste in einem richtig geführten Journal und Tage-buch*; Saltzbach, 1686. De eerste druk, buiten weten van den schrijver uitgegeven, verscheen te Nurnberg, 1646.

„dientengevolge ook onbebouwde eilanden en gevaarlijke klip-„pen, waarmede die Straat als bezaaid is", en in geen der vele reisverhalen van dien tijd vindt men verder iets bizonders meer aangeteekend. Slechts Wouter Schouten spreekt met een enkel woord van „het hooge boomrijke eiland Krakatau", dat hij in October 1658 voorbij voer.

De eerste meer uitvoerige mededeeling omtrent Krakatau treft men aan in het reisverhaal van Johan Wilhelm Vogel, waarvan de eerste druk in 1690 het licht zag (1), en heeft betrekking op eene vulkanische uitbarsting van het eiland, die volgens Vogels bericht in de maand Mei van het jaar 1680 zou hebben plaats gehad. Bij dat reisverhaal zullen wij dus meer opzettelijk hebben stil te staan, want alleen door Vogels mededeelingen dragen wij van die gebeurtenis kennis.

Voorzien van eene hem door Bewindhebberen der Compagnie uitgereikte aanstelling als essayeur bij de nieuwelings geopende mijnen te Salida op Sumatra's Westkust, aanvaardde Johan Wilhelm Vogel in December 1678 met het schip de Hollandsche Thuyn de reis naar Batavia, waar hij den 17^{en} Juni 1679 behouden aankwam, na van den 8^{en} tot den 16^{en} dier maand door tegenwind en tegenstroom in Straat Sunda te zijn opgehouden. Omstreeks twee en een halve maand bleef Vogel te Batavia in afwachting van eene reisgelegenheid naar Sumatra, die zich in September voordeed met het schip 't Wapen van ter Goes, aan boord waarvan zich

---

(1) Onder der titel van *Journal einer Reise aus Holland nach Ost-Indien;* Franckfurt und Leipzig, 1690. De in 1704 en 1716 te Altenburg verschenen veel vermeerderde herdruk draagt den titel van

Johannes Wilhelm Vogels *Zehen-Jährige, jetzo auffs neue revidirte und vermehrte Ost-Indianische Reise Beschreibung, in Drey Teile abgetheilet. Nebst einem Anhange oder kurtzen Beschreibung derer vornehmsten Länder und Königreiche in Indien, deroselben Zustand und Gewohnheiten, samt der Inwohner Lebens-Art und Sitten, etc.*

ook bevonden de inmiddels met het schip Azia uit Nederland overgekomen bergmeesters Th. Bijlander en Jacob van Achterberg met het onder hunne bevelen staande personeel, ten getale van ruim 60 mannen, meest allen Walen. Zonder eenig oponthoud werd ditmaal de Straat gepasseerd, en niets bizonders viel toen nog aan Krakatau op te merken, want met geen woord wordt bij die gelegenheid van het eiland gesproken, evenmin als in Juni te voren, toen Vogel er voor de eerste maal voorbij zeilde.

Maar een goed jaar later was het met Krakatau anders gesteld. Om redenen van gezondheid genoodzaakt de mijnen van Salida te verlaten en zich te Batavia onder behoorlijke geneeskundige behandeling te stellen, vertrok Vogel den 26 Januari 1681 met het jacht de Zijp weder herwaarts, en omtrent die reis nu komt in zijn dagboek het volgende voor:

„Den 26 Januari 1681 giengen wir mit einem favorablen „Osten Winde unter Seegel, und hielten unsern Lauff fertig „gegen Batavia zu, etwa eine Meile vom Lande Sumatra ab, „paszirten Serantie, Piaman Para, Cambangh, Palangii, Son„gii toenoe, Moeroe Lagan, Ayerhadja, Inderapoura, Sillebar, „allesamt uffm festen Lande Sumatra zur lincken Hand oder „gegen Osten von uns, die Insulen Engano, gross und kleine „Fortun aber zur Rechten gegen Westen liegend, und kamen

„Den 1 Februari durch Göttliche Hülffe vor den Mund der „Strasz Sunda, woselbst ich mit Verwunderung sahe, dass die „Insul Cracketovv, so bei meiner Hinreise nach Sumatra gantz „grün und lustig mit Bäumen sich präsentirte, nunmehr als „gantz verbrannt und wüst vor unsern Augen lag, und an „vier Orthen grosze Feuerbrocken auswurffe.

„Und als ich den Schiff-Capitain befragte, zu welcher Zeit „ermeldete Insul gesprungen, so berichtete er mich, dass „solches im May des 1680 Jahres geschehen, und wäre er „dazumahl gleich von der Reise von Bengale gekommen, hätte groszen Sturm ausgestanden, und ohngefehr 10 Meilen „von dieser Insul ein Erdbeben in See gespühret, deme ein

„entsetzliches Donnern und Krachen gefolget, woraus er ge-
„muthmasset, es müste eine Insul oder sonst ein Stück Land
„zerborsten seyn, und kurz darnach, als sie ein wenig nä-
„her mit den Schiffe gegen das Land angeseegelt, und dicht
„an den Mund der Strasz Sunda gekommen, wäre er gewahr
„worden, dasz mehrgenandte Insul Cracketovv zerborsten, und
„ihn seine Muthmassung nicht betrogen hätte, inmassen er
„und das gantze Schiff-Volck den starcken Schweffel-Dampff
„gantz frisch gerochen, auch die von der zersprungenen Insul
„in See getriebene Steine, welche einem Bimsstein gantz gleich
„und sehr leicht gewezen, mit den Wasser-Eymern von denen
„Matrosen aus der See wären geschöpffet und zur Rarität
„auffgefischt worden; Worvon er mir ein Stück so ein wenig
„grösser als eine Faust war zeigete.

„Unter währendem diesem Discours seegelten wir in Gottes
„Nahmen in die Strasz Sunda ein, legten auch weilen der
„Wind sehr favorabel war, die Insuln Slepzee, Dwars in de
„wegh, Tobbershoetje etc. des Nachts hinter uns und gelan-
„geten des anderen Tages

„Den 2 Nachmittags glücklich in den Hafen oder auff
„der Rheede vor Batavia an."

Vogel kwam dadelijk onder behandeling van Dr. Andreas Kleyer, die als 's Kasteels geneesheer gedurende bijna de geheele tweede helft van de zeventiende eeuw hier in groot aanzien stond, en wiens naam ook in Europa onder de mannen van het vak algemeene bekendheid erlangde door de geschriften, die hij aldaar het licht deed zien; maar geruimen tijd duurde het voor onze patient zich in een gewenscht herstel kon verheugen, en van een terugkeer naar Sumatra kon voor hem dan ook eerst in het najaar van 1681 sprake zijn.

Den 12 November van dat jaar vertrok hij weder derwaarts met het schip Nieuw Middelburgh in gezelschap van den in Juni te voren uit Patria aangekomen hoofdman der mijnwerken Benjamin Olitsch en den bergschrijver Elias Hesse, welke laatste in last had om alle voorvallen der reis nauwkeurig

op te teekenen, en wiens journaal door Vogel in het zijne wordt ingelascht, ten einde zich de moeite te besparen van de omwerking van zijne eigene oorspronkelijk in het Platduitsch geschrevene aanteekeningen.

Na den 15^{en} November van Bantam onder zeil te zijn gegaan kwam de Nieuw-Middelburgh den 16^{en} voor Anjer ten anker, en nu leest men in Hesse's journaal het volgende:

„Den 19 haben wir unsere Anker wiederum gewunden, und „die Insul Sleepzee, oder wie einige wollen Zibbesie, so un„bewohnt, und mit hohen Bäumen reich bewachsen, und ein „Auffenthalt böser Geister ist, die sich daselbst so wol Tage „als Nachte mit Schreyen hören lassen (1) und folgends die Insul „Cracatou, die sich ohngefehr für Verlauff eines Jahres entzün„det, auch ebenmässig unbewohnet ist, Nordlichen liegen lassen."

De verdere reis was ditmaal niet voorspoedig, want eerst op den 29 December kon de Nieuw-Middelburgh ter reede van Poelo Tjinko bij Painan het anker laten vallen. Op den 11^{en} te voren had men aan boord eene zware zeebeving waargenomen, die het schip geweldig deed stooten en slingeren, een verschijnsel dat zich zes dagen later, ofschoon in minder hevige mate herhaalde; maar aan den wal komende vernam men, dat op eerstgenoemden dag zich eene aardbeving had doen gevoelen, die „nicht allein das Himmelshohe Gebürge „geschüttelt und beweget", maar ook aan de gebouwen der Compagnie heel wat schade had aangericht (2).

---

(1) Bij Hesse's mededeeling over de op Sebissi huizende booze geesten teekent Vogel het volgende aan (bl 236): „Die bösen Geister so „sich auff der Insul Zibbesie aufhalten sollen, sind nichts als Orangh „Outanghs oder Bavianen, welche zuweilen ein abscheuliges Geheule trei„ben, absonderlich wenn das Wetter sich ändern will, welches ich auff „Sumatra öffters observiret, und manche Nacht nicht vor ihrem Heulen „schlafen können".

(2) Van deze aardbeving wordt geen melding gemaakt in het chronologisch overzicht der aardbevingen en uitbarstingen in den Indischen Archipel door Junghuhn samengesteld en opgenomen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indie* van 1844, deel I, bl. 30, en evenmin in de opgaaf voorkomende in zijn *Java*, deel III, bl. 1381.

Ditmaal bleef Vogel meerdere jaren achtereen op Sumatra; werd in 1685 wegens zijne trouwe diensten belast met het beheer van de mijnwerken te Salida; maar in 1687 kon hij niet langer weêrstand bieden aan de zucht om naar het lieve Vaderland terug te keeren, ten einde, gelijk hij zich uitdrukt, „dem öffentlichen Gottesdienste beizuwohnen, und der heili„gen Absolution und Niessung des hochwürdigen heiligen „Abendmahle, wornach ich das grösste Verlangen getragen, „indem dasselben die gantze Zeit über beraubt leben müssen, „wieder theilhafftig zu werden". Mitsdien verzocht en verkreeg hij zijn ontslag, aanvaardde den 15^{en} October 1687 de reis naar Batavia, en passeerde den 24^{en} dier maand „Crac„ketow, Sleepsee en Tobbershoetjen"; maar nòch bij die gelegenheid, nòch op de tehuisreize naar patria, die in de laatste helft van December 1687 werd ondernomen, komt in Vogels journaal iets bizonders meer omtrent Krakatau voor. Hij bepaalt zich met betrekking tot laatstbedoelde reis tot de aanteekening, dat men den 25^{en} December onder den Javawal ten anker kwam en „die Insul Crackatouw auff der „Seite recht gegen uns über hatte."

In Augustus 1688 kwam Vogel behouden te Amsterdam aan, en keerde spoedigst mogelijk terug naar zijn geboorteland, waar hij in 1690 eene eerste uitgaaf deed verschijnen van zijn reisverhaal, aan den veelvermeerderden herdruk waarvan, die in 1716 te Altenburg in het licht verscheen, de bovenstaande mededeelingen omtrent Krakatau en de uitbarsting, waarvan het eiland getuige moet geweest zijn, ontleend werden. Andere gegevens dienaangaande dan vervat zijn in de reisverhalen van Vogel en Hesse ben ik niet op het spoor kunnen komen, en de vraag blijft nu welk vertrouwen aan die gegevens kan worden geschonken. Naar aanleiding van deze vraag veroorloof ik mij de volgende opmerkingen.

Noch Vogel, noch Hesse waren ooggetuigen van de door

hen opgeteekende uitbarsting, en zeer waarschijnlijk zou laatstgenoemde er niet eens van hebben gesproken, indien hij niet toevallig met Vogel aan boord van hetzelfde schip geweest ware toen hij in November 1681 Straat Sunda doorzeilde. Wat hij toen in zijn journaal aanteekende, dat Krakatau „zich omtrent een jaar te voren (dus in den loop van 1680) „had aangestoken", moet hem door Vogel zijn in de pen gegeven, want in Mei 1681, toen Hesse op de reis van Amsterdam naar Batavia het eiland voor het eerst aanschouwde, bepaalt hij zich tot de mededeeling, dat „Cracatouw", en de andere eilanden, „welcke allen midden in de Straet van Sunda leggen, voorsien sijn met hoge bomen en wildernissen". Hij schijnt dus toen niets bespeurd te hebben van de gevolgen der vroeger plaats gehad hebbende gebeurtenis, waarvan hij een half jaar later wel melding maakt.

Vogel was dus blijkbaar de zegsman van Hesse, en wat Vogel zelf omtrent de uitbarsting van Mei 1680 te boek stelde ontleende hij, zooals wij boven zagen, aan het verhaal van den kapitein met wien hij in Januari 1681 de reis van Padang naar Batavia maakte, en die zich volgens zijne verklaring aan boord bevond van een uit Bengalen naar Batavia bestemd schip, dat Straat Sunda slechts weinige dagen na die uitbarsting passeerde.

Werkelijk kwam blijkens het *Dagregister van het Kasteel Batavia* op den 12^en^ Juni het schip Aerdenburgh van Bengalen op de reede van Batavia aan; en onder dien datum wordt in dat register uitvoerig aanteekening gehouden van de uit Bengalen medegekomen berichten; maar van eenig bizonder voorval bij het doorvaren van de Straat wordt in het geheel niet gewaagd. Ook voor en na dien dag zoekt men in het *Dagregister* te vergeefs naar eenig bericht omtrent de door Vogel vermelde gebeurtenis, en dit is te meer opvallend wijl juist in het jaar 1680 Straat Sunda drukker dan ooit door 's Compagnies schepen bezocht en bekruist werd.

Met Bantam toch verkeerde de Compagnie toenmaals op

zeer gespannen voet, en nadat in de eerste dagen van Januari 1680 het bericht was ontvangen, dat de Bantammers in de nabijheid van het eiland Groote Kombuis de van Malakka komende „borgersloep" van Pieter van de Voordt, bemand met twee Nederlandsche, drie inlandsche matrozen, een jongen en twee slavinnen, hadden afgeloopen, en de opvarenden door „dat godloos geboefte" waren vermoord, werden krachtens resolutie van den 8en dier maand het jacht de Alexander, het fregatje de Tijger, de hoeker de Baars, en de sloepen Massangboom, Kalkoen en Vlieger, en dus in het geheel zes vaartuigen naar Straat Sunda gezonden „om de „seerooverijen der Bantammers so veel mogelijk te weren, en „'t vaerwater tusschen de eijlanden hieromtrent wel verdeelt „te bekruijsen", met den nadrukkelijken last verder om „alle „rovers doot te slaan", doch voor het overige alle „handels„vaertuijgen met passen voorzien" ongehinderd te laten passeeren.

Een paar maanden later, in het laatst van April, vertrokken van hier „tot verstercking onser cruijsers na de Straat „Sunda de schepen Odyck en Pynacker nevens de chialoupen „Orangieboom en Zalm om alle affronten voor te comen en „'t vaerwater te beveyligen", en kort hierop bleek het met welke stoutmoedige vijanden men te doen had, want den 7en Mei kwam het jacht de Tijger „uijt de Straet van 't cruij„sen terug", medebrengende het bericht van het afloopen door de Bantammers van de sloep de Orangieboom, „vermoordende „den stierman Isaak de Rijke en drie matrosen, waarna dese „schelmen met ons eijgen stuckjens uijt de Orangieboom „twee schoten op de fluijt Swanenburgh deden, daardoor „twee man, waaronder de ondercoopman Arent Suijck, quetsten „en toen voort met de veroverde Orangieboom voor de wind „na de kust van Bantam afseijlden", waar zij echter achterhaald en hun het buit gemaakte vaartuig weer ontnomen werd.

In diezelfde maand Mei waren de berichten uit de Straat juist bizonder veelvuldig. Zoo vernam men den 12en van den

Kommandant der kruisers, Reynier Reyniersz, dat weder „twee „roversvaertuijgen bemant met 16 koppen gemengelt geboefte, „van Cheribon comende, sonder passen en met zes bassen voor„zien" achterhaald waren, dat men aan alle opvarenden „de „voeten gespoeld" en de vaartuigen zelf in den grond geboord had. In den morgen van den 16en kwam de Vlieger uit de Straat terug met „zes stuks Maleijse vrouwluijden, dewelcke „met 't wederbekomen van onse afgelopen chialoup de Oran„gieboom daerinne gevonden waeren", en den 20en verscheen laatstgenoemd vaartuig zelf hier ter reede, nadat twee dagen te voren met een inlandsche prauw een brief van den toenmaligen assistent van Bantam aan den tijdelijk te Batavia vertoevenden Resident Willem Caeff was aangebracht de mededeeling bevattende van het vertrek naar de Lampongs van eenige door den Koning van Bantam derwaarts verbannen grooten.

Schier geen week ging voorbij waarin niet eenig bericht van de kruisers in Straat Sunda werd ontvangen en hoe getrouw zij de Regeering alhier op de hoogte hielden van hetgeen er omging blijkt o. a. uit de mededeeling, die den 19en Juli binnen kwam, dat, van Lampongs weder „eene goede quan„titeijt peper op Bantam was aengebracht." In den loop van Augustus werd andermaal versterking naar de Straat gezonden „vermits daer in 't værwater weer eenige seerovers wa„ren vernomen"; maar een week of wat later waren de hekken geheel verhangen, want bij resolutie van 7 September werd besloten „de becruijsinge in de Straat Sunda met de „presente ruste der Bantammers op te breecken en de schepen „herwaarts te ontbieden".

Terwijl nu in het *Dagregister van het Kasteel*, waaraan al het bovenstaande ontleend is, getrouwe aanteekening wordt gehouden zelfs van de minst beduidende voorvallen, zooals het verschijnen van een tijger in de onmiddellijke nabijheid der stad, het vangen van een kaaiman, het amok loopen van een paar inlanders, ja zelfs van het verschijnen van een staartster

te Tagal, zoekt men er te vergeefs in naar eenig bericht omtrent de uitbarsting op het eiland Krakatau, en dit wettigt mijns inziens de gevolgtrekking, dat die uitbarsting slechts van weinig beteekenis kan geweest zijn, en dat de berichten van Vogel aan sterke overdrijving en vergrooting moeten mank gaan.

In elk geval komt zijn verhaal omtrent het vuur, dat hij zelf in Februari 1681, dus acht maanden na de uitbarsting, die het eiland zoo van aanzien deed veranderen, uit den krater zou hebben zien opstijgen, verdacht voor, want slechts zes maanden na die gebeurtenis, in November 1680 namelijk, kwam een ander reiziger, de als chirurgijn of wondheeler in dienst van de Compagnie getreden Christoph Fricke, voorbij Krakatau, en het eenige wat bij het doorzeilen van Straat Sunda Fricke's aandacht gaande maakte waren, blijkens zijne in 1694 te Utrecht vertaald uitgegevene *Aenmerckelijke reijzen nae en door Oost-Indien*, bl. 24, „de „Javaansche prauwen of „kleijne schuijtjens, welcke ongemeen snel voortseijlen". Toen viel dus niets bizonders aan het eiland op te merken, en derhalve zijn de mededeelingen van Vogel omtrent hetgeen hij zelf zegt gezien te hebben uit de lucht gegrepen, of op de uitbarsting van Mei 1680, waarvan de uit Bengalen komende scheepsgezagvoerder wist te vertellen, moet in Januari 1681 nog eene tweede uitbarsting gevolgd zijn.

Ware dit nu het geval geweest dan zou Valentijn, die op zijne eerste „uitreize" in December 1685 de Straat passeerde, er zeker niet onkundig van zijn gebleven; maar wel verre, dat hij ons omtrent Krakatau of een der nabij gelegen eilanden iets bizonders mededeelt, wat hij met zijne gewone breedsprakigheid in het tegenovergestelde geval wel niet zou verzuimd hebben, teekent hij alleen aan, hoe hij eenige dagen vóór hij Batavia bereikte, „nog zulken scherpe koude" had uit te staan, dat hij, en meer anderen, „er winterhielen van „hadden", — eene zaak, „die bijna ongelooflijk schijnd, en egter „volslagen waar is". In zijne *Beschreijvinge van het eijland Groot Java of Java Major met de eijlanden en rijken daaronder be-*

hoorende, wordt van het Prinsen-eiland wel, doch van Krakatau in het geheel niet gesproken, en alleen in zijne *Beschreijvinge van Sumatra* wordt aan het slot van het tweede hoofdstuk onder de in de Straat gelegene eilanden, behalve Dwars in den weg en Sibessie, ook „'t brandend eiland Krakatau" opgenoemd. Dit is alles wat hij er van zegt, en ik ben niet vreemd aan het denkbeeld, dat hij daarbij minder afging op eigen aanschouwing, dan op het hem zeker niet onbekend gebleven reisverhaal van Vogel.

Sedert geraakte dat verhaal geheel in het vergeetboek, totdat Leopold von Buch het weder in herinnering bracht in het aan zijne beschrijving van de Canarische eilanden toegevoegd overzicht van de voornaamste vulkanen der wereld. Volgens de in 1836 te Parijs uitgegeven vertaling van dat werk (*Description physique des Iles Canaries, suivie d'une indication des principaux volcans du globe*) teekende von Buch omtrent Krakatau het volgende aan:

„Cracatou dans le détroit de la Sonde. Vogel (*Ost-Indische „Reisebeschreibung, Altenburg*, 1704) raconte qu'ayant autrefois „visité cette île qui lui avait paru couverte d'arbres et de „verdure, il fut fort étonné de ne plus retrouver, le 1e Fé„vrier 1681, qu'un sol calciné et dévasté, en quelques points „duquel s'élevaient même de grandes masses de flammes. Le „capitaine de son navire lui apprit alors qu'en Mai 1680, l'île „s'était entr'ouverte avec un bruit semblable à celui du ton„nerre, peu après un tremblement de terre qui s'était fait „ressentir jusque sur les vaisseaux en pleine mer. On fut en „même temps suffoqué par une forte odeur de soufre, et les „matelots retiraient avec des sceaux les pierres-ponce qui cou„vraient la surface de la mer, et dont quelques-unes avaient „la grosseur du poing".

Naar aanleiding hiervan nu schreef Professor Heinrich Berghaus op bl. 718 van het tweede deel zijner *Allgemeine Länder- und Völkerkunde:*

„Cracatou, oder Rakata, in der Sunda Strasse..... Es

„ist ein Ausbruch vom Jahre 1680 bekannt, bei dem die See „mit Bimsteinen bedeckt würde, worunter viele grösser als „ein Faust waren..... Seit jener Zeit hat der Vulcan von „Cracatou geruhet, kein Sehfahrer der neuern Zeit hat ihn „brennend gesehen, obwohl er auf der grossen Strasse von „China nach Europa, in einem der besuchtesten Fahrwasser „der Erde liegt".

En aan dit bericht eindelijk ontleende Junghuhn de mededeeling omtrent de uitbarsting van Krakatau in 1680, die wij op bl. 5 van het tweede deel van zijn *Java; deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur* aantreffen.

De door Vogel's geschrift tot ons gekomen en daaruit door de hedendaagsche schrijvers overgenomen bizonderheden aangaande die uitbarsting stemmen te veel overeen met de nu laatstelijk waargenomen verschijnselen om de vertrouwbaarheid van zijn bericht, en hiermede de uitbarsting van 1680 zelf, geheel in twijfel te mogen trekken; maar dat zij, in vergelijking met hetgeen waarvan Straat Sunda nu onlangs getuige was, weinig of niets te beteekenen heeft gehad, mag dunkt mij op grond van het boven medegedeelde als vrij zeker worden aangenomen.

Aan de reisverhalen van later dagteekening dan 1680 valt voor het overige niet veel bizonders omtrent Krakatau meer te ontleenen. Pater Guy Tachard, een van de zes jésuiten, die op last van Lodewijk XIV den ridder de Chaumont op zijne gezantschapsreis naar den Koning van Siam vergezelden, ten einde in voldoening aan den wensch van de nieuw opgerichte Académie der wetenschappen zich met het doen van waarnemingen op het gebied der natuur- en sterrekunde bezig te houden, had in Augustus 1685 met veel tegenspoed in de Straat te kampen, zoo zelfs, dat men groot gevaar liep van op Prinseneiland schipbreuk te lijden; doch aangaande Krakatau, dat zij dagen achtereen in het gezicht hadden, teekent

hij alleen aan dat, „Cacatoua", gelijk hij den naam schrijft, „alzoo is geheeten ter oorzaak der witte papegaaijen, die op „dit eiland zijn, en er zonder ophouden den naan af herhalen" (1). Noch in de *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia* van A. Bogaerts, die in October 1702, noch in de *Reizen over Moskovie door Persie en Indie* van Cornelis de Bruin, die in Februari 1706 te Batavia aankwam wordt van Krakatau opzettelijk melding gemaakt, en het beste bewijs dat gedurende den loop der achttiende eeuw aan de geleerden niets meer bekend was van vulkani-

(1) *Reis na Siam, gedaan door den Ridder de Chaumont; in 't Fransch beschreven door den* Vader Guy Tachard, en in 't Nederduitsch gebracht door G. V. Broekhuizen. Amsterdam, 1687.

Het behoeft geen opmerking, dat Tachard's naamsverklaring geheel uit de lucht is gegrepen, want de Kaketoes behooren alleen te huis in het Oostelijk gedeelte van den Archipel, en komen in Straat Sunda niet voor. Zie A. F. Wallace's *Insulinde*, vertaling van Prof. Veth, deel I, bl. 18. Het bericht van Guy Tachard is dus van dezelfde kracht als het volgende verhaal. Eens voer een Indisch vorst door Straat Sunda, en op zijn vraag welken naam het midden in die Straat liggende „spitsige „eiland" droeg, zou hem door den schipper zijn geantwoord: „Kaga tau" (ik weet het niet), waaruit de vorst, die het brabbelmaleisch niet machtig was, den naam van Krakatau zou hebben verstaan. Omtrent de eigenlijke beteekenis van het woord Krakatau is het mij niet gelukt zekerheid te erlangen. Ook de officieele inlandsche benaming van Poeloe *Rakata* schijnt een verbasterde vorm te zijn, want in Maleische geschriften, o. a. in een onlangs vervaardigde sair van zekeren Kiagoes Moehamad Arsat, eene berijmde beschrijving bevattende van de verwoesting van Telok Betong in Augustus ll., wordt gesproken van *Kalkata*, dezelfde naam dus, behoudens de zeer gewone verwisseling van *r* in *l*, als *Karkata*, dien wij reeds leerden kennen uit het van vóór 1611 dagteekenende kaartje van Straat Sunda, waarvan boven sprake is. Volgens eene mededeeling van den heer Dr. J. G. H. Gunning te Soerakarta, tot wien ik mij om inlichtingen ter zake wendde, is het niet onwaarschijnlijk, dat de naam van het eiland is afgeleid van de Sanskritsche woorden *Karta Karkaṭa* en *Karkaṭaka*, die *Kreeft* en *Krab* beteekenen en ook het gelijknamige teeken in den dierenriem aanduiden. Men zou dan Krakatau kunnen vertalen door *Kreeften* of *Krabbeneiland*, indien de zooeven bedoelde conjectuur vast stond, maar noch Dr. Gunning, noch andere taalkundigen durven hieromtrent eene bepaalde uitspraak doen. Het Maleische woord, dat het meest op Krakatau lijkt, is, volgens den Heer Gerth van Wijk, het woord *Kelakatoe*, dat vliegende witte mier (*laron*) beteekent.

sche werkingen van Krakatau is zeker de omstandigheid, dat er ook in het reisverhaal van den Zweedschen natuurkundige Peter Osbeck (1) met geen woord van gerept wordt. Meerdere bladzijden van zijn voor natuuronderzoekers vooral zeer belangrijk journaal zijn gewijd aan eene beschrijving van de flora en de fauna van Prinseneiland, van Meeuwen-eiland en van de omstreken van Anjer, waar Osbeek zich op de uitreis naar China in Juli 1751 een poos kon ophouden, en bij gelegenheid van zijn bezoek aan Meeuwen-eiland op de terugreis in Januari 1752 brengt hij in herinnering hoe daar ongeveer tien jaren vroeger, in 1743, de bemanning van het Zweedsche schip Bitterhaus maanden lang verblijf had gehouden, waarvan de sporen nog te vinden waren in de talrijke namen, die hij in de boomen vond ingesneden; maar omtrent Krakatau wordt alleen gemeld, dat men het den 15^{en} Juli 1751 ter linkerhand liet liggen.

Dertig jaren later, in Februari 1780, hielden de schepen, waarmede Cook in 1776 den reistocht aanvaarde, die zoo noodlottig voor hem afliep, zich gedurende tien dagen in Straat Sunda op, en bij die gelegenheid werd ook aan Krakatau een bezoek gebracht, naar aanleiding waarvan men in het van dien tocht aangehouden dagboek het voldende vindt aangeteekend:

„L'île de Cracatoa est la plus méridionale du grouppe situé „à l'entreé du détroit de la Sonde..... La côte qui forme „la bande Ouest de la rade, a sa direction au Nord-Ouest et „on y voit un banc de corail, qui se prolonge en mer, à en„viron un tiers d'encablure, ce qui rend le débarquement des „canots difficiles, lorsqu'on n'est pas au temps de la mer „haute: mais le mouillage est très-bon, et on n'y trouve „point de rochers. La *Resolution* remplit ses futailles à un „ruisseau situé par le travers de l'extrémité méridionale de la „petite île, et à peu de distance des bords de la mer. On „rencontre un peu au Sud, une source chaude, où se bai-

(1) Peter Osbeck, *Reise nach Ostindien und China. Aus dem Schwedischen übersetzt von J. G. Georgi.* Rostock, 1765.

„gnent les insulaires. Tandis que nous étions à la hauteur „de l'extrémité méridionale de cette île, le Master alla cher- „cher une aiguade, mais il débarqua avec peine, et il revint „sans avoir découvert d'eau douce.

„L'île de Cracatoa est réputée fort saine en comparaison „de celles des environs (1). Elle offre des terrains élevés qui, „de tous les côtés, s'élèvent peu-à-peu depuis les bords de „la mer; elle est couverte d'arbres, excepté en quelques en- „droits que les insulaires ont défriché, et où ils cultivent du „riz. La population est peu considérable. Le chef est soumis „au roi de Bantam, ainsi que ceux des autres îles du détroit. „On trouve sur le récif de corail une grande quantité de pe- „tites tortues; mais les autres rafraichissements y sont d'ailleurs „fort rares et d'un prix énorme (2).

Geen woord dus omtrent vroegere vulkanische uitbarstingen komt in dit bericht, het uitvoerigste dat mij omtrent Krakatau bekend is, voor. Blijkbaar wist niemand van de wetenschappelijke mannen, die zich aan boord van „the Resolution" en „the Discovery" bevonden, iets meer van die gebeurtenis af, evenmin als dit het geval was met den schout- bijnacht Stavorinús, die blijkens het verhaal van zijne in de jaren 1768 tot 1778 naar Indie gedane reizen Straat Sunda meermalen bezocht, of met de geleerden (Dr. Gillan, Dr.

(1) In de *Topografische en geografische beschrijving der Lampongsche districten* van F. G. Steck, opgenomen in de *Bijdragen tot de taal-land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indie,* Nieuwe volgreeks, deel IV, bl. 69, wordt juist het tegendeel beweerd. Daar toch heet het, dat Sibezie, Kalagian, Kadogan en Laboean bij den Lamponger ter goeder faam als bizonder gezond bekend staan, zoo zelfs, dat zij bij uitbrekende epidemische ziekten als toevluchtsoord voor de bevolking dienen, terwijl de eilanden Krakatau en Seboekoe daarentegen juist de tegenovergestelde faam hebben, wordende zelfs door vele menschen beweerd, dat het op deze eilanden niemand langer dan veertien dagen volhouden kan, zonder door koortsen aangetast te worden.

(2) *Troisième voyage de Cook ou Voyage à l'Océan pacifique exécuté sous la direction des capitaines Cook, Clerke et Gore sur les vaisseaux la Résolution et la Decouverte en* 1776/1780. *Traduit de l'Anglais.* Paris, 1785; Tome IV, p. 460.

Dinwiddie en den sterrekundige Barrow), die Lord Macartney vergezelden op zijne in 1792 voor den Koning van Engeland ondernomen gezantschapsreis naar China. Hun oponthoud in de Straat in Maart 1793 maakten deze geleerden zich ten nutte tot het doen van waarnemingen en plaatsbepalingen, en met betrekking tot de kleine eilanden Toppershoedje en Brabandshoedje teekenden zij o. a. aan, dat „op eenigen af-„stand beschouwd, men zich verbeeldt de overblijfsels van „oude vervallen kasteelen te zien op de toppen van welker puin-„hoopen bereids groote lange boomen groeien; maar nader bij „komende blijkt het duidelijk, dat deze ingebeelde puinhoo-„pen niet anders dan gewrochten van een vuurspuwenden berg „zijn" (1). Aan deze opmerkingen knoopen zij nog eenige beschouwingen vast over de werking van onderzeesche vulkanen in het algemeen; doch van de ruim honderd jaren te voren plaats gehad hebbende uitbarsting van Krakatau wordt met geen enkel woord gesproken.

Wat in het bovenaangehaald bericht van Cook's reisgenooten omtrent de bewoners van Krakatau gezegd wordt, stemt in hoofdzaak overeen met de mededeelingen voorkomende in de van 1787 dagteekenende *Beschrijving van Bantam en de Lampongs* van den toenmaligen koopman en administrateur te Bantam J. de Rovere van Breugel (2), volgens wien de eilanden Cracatoa en Poelo Besie bewoond zijn „door een klein „getal inwoonders in elendige hutten" verblijf houdende, terwijl hij voorts nog aanteekent, dat „voorheen aldaar nog al „een redelijke quantiteit peper werd gecultiveerd"; doch thans, vervolgt hij, „geschied, zo veel mij bekend is, van die eijlan-„den geen aanbreng meer van die korrel".

Ook Horsburgh spreekt in zijne *Directions for sailing to and from the East-Indies*, London, 1809, part II, p. 90 van een

(1) *Reis van Lord Macartney naar China door George Staunton. Uit het Engelsch.* Amsterdam, 1799, Deel II, bl. 166.

(2) *Bijdragen tot de taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indie; Nieuwe volgreeks*, deel I, bl. 309.

in de nabijheid van een beek gelegen dorp op Krakatau, waar de schepen zich behalve van water en brandhout ook van geiten, gevogelte en vruchten kunnen voorzien; maar in lateren tijd schijnt het eiland alleen gestrekt te hebben tot verblijf van de derwaarts verbannen Lampongsche misdadigers (1), en sedert ook hieraan een eind is gekomen bleef het eiland geheel verlaten om alleen nu en dan door visschers op den vasten wal tehuis behoorende bezocht te worden.

Wat thans, na de verwoestende uitbarsting van Augustus ll., van het vroeger zoo boomrijke eiland overbleef, is een onherbergzame onder asch en puimsteen bedolven bergtop, ontbloot van alle flora en fauna, en alleen belangrijk voor de geologen, die hier voor hunne studien een veld van waarnemingen vinden kunnen, zooals hun zeker slechts zelden wordt aangeboden.

---

(1) Volgens het bericht van F. G. Steck in zijne boven aangehaalde beschrijving der Lampongsche districten, bl. 81. Daarin wordt op bl. 80 ook de verrassende mededeeling aangetroffen, dat Krakatau zijne laatste uitbarsting heeft gehad in 1680 *„een Sebesie eenige jaren vroeger"*.. Het is mij niet gelukt de bron op te sporen, waaraan deze mededeeling kan ontleend zijn, en ik meen het er voor te mogen houden, dat zij geheel uit de lucht is gegrepen.

Batavia, 4 November 1883.

EEN CONFLICT TUSSCHEN DE REGEERING EN DEN RAAD VAN JUSTITIE DES KASTEELS BATAVIA.

1795.

DOOR

Mr. N. P. VAN DEN BERG.

In zijne *Geschiedenis van het verval der magt van de Nederlanders in Indië*, deel I, bl. 200, maakt professor Lauts melding van de door Commissarissen-Generaal bij hun besluit van 23 Mei 1795 bevolen ambtsontzetting en opzending naar Nederland van de leden van den Raad van Justitie des Kasteels Batavia Mrs. Hartman, van Hoesen en Wegener, onder opmerking, dat in weerwil van het herhaalde beroep van Commissarissen-Generaal op „de omstandige kennisgeving van de „motieven dier demissie" hem daaromtrent niets was gebleken. Een op zijn verzoek ingesteld onderzoek in de Bataviasche archieven had alleen geleid tot de ontdekking van een door de Hooge Commissie aan Gouverneur-Generaal en Raden gerichte missive van den 24 Mei, houdende kennisgeving, dat Commissarissen-Generaal, „om redenen hen daartoe moveerende", hadden goedgevonden de voornoemde leden van den Raad van Justitie „van derzelver bedieningen te ontslaan" om „met de „eerstvertrekkende schip of schepen naar Nederland te worden „opgezonden," — en op grond van de hem van hier verstrekte inlichtingen gaat Lauts voort met te spreken van „de onge„motiveerde opzending" van Mr. Wegener (Hartman en van

Hoesen toch kregen vergunning, zooals straks blijken zal, om in Indie te blijven), terwijl hij zelfs aanteekent (zie de noot op bl. 203), dat er „van officieele dépêches ter zake nergens „schijn of schaduw voorhanden is"

Op gezag van Lauts wordt door anderen, die na hem de zaak bespraken (1), als bewezen aangenomen, dat de opzending naar patria van Mr. Wegener plaats vond „zonder eenige „vermelding van redenen", — en toch is niets minder waar dan deze opvatting. Blijkens de in het oud-archief alhier aanwezige, en door de goede zorgen van den Heer Mr. J. A. Van der Chijs meer toegankelijk gemaakte en voor verdere spoliatie bewaarde bescheiden, heeft de „demissie" van de genoemde raadsleden juist tot zeer uitvoerige gedachtenwisselingen en debatten aanleiding gegeven, en was zij het dadelijke gevolg van een tusschen de Regeering en den Raad van Justitie gerezen conflict, waarvan de bijzonderheden alleszins waard zijn meer algemeen bekend te worden, ook in verband met de rol, die Mr. Wegener een paar jaren later hier weder is komen spelen. De volgende bladzijden zullen hiervan, hoop ik, het bewijs leveren.

I.

Onder dagteekening van 7 October 1794 ontvingen Gouverneur-Generaal en Raden een brief van den Commandeur en Opper-equipagemeester W. J. Andriesse, het bericht inhoudende „dat de op het schip Dortwijk het commando hebbende „Kapitein ter zee Hendrik Willem Ketjen hem klachtig was „gevallen, niet alleen over het alleszins debauchant gedrag „van den op dien bodem bescheiden Kapitein-luitenant-ter-zee „Thomas Yrons, maar ook over deszelfs kwade behandeling

---

(1) Zie het academisch proefschrift van J. Tijl, *Het regt van verblijf in Indie;* Zwolle, 1867; bl. 123.

„van het volk en ontvreemding van 's Compagnies inventaris „goederen, behalve dat dezelve onder een vehemente suspicie „lag van het crimen nefandum met een der op dien bodem „zijnde Chineezen te hebben gepleegd."

„Uit hoofde van deze accusatie", dus heette het verder in dien brief, „heeft de ondergeteekende het dan ook van zijn „plicht geacht Thomas Yrons ten eerste op het hier ter reede „liggend admiraalschip IJsselmonde in arrest te zetten, en „hij vervrijmoedigt zich bij dezen Uw Hoog Edelhedens eerbie„digst te verzoeken omtrent hem zoodanige dispositie te nemen „als Hoogstdezelven geraden zullen oordeelen."

Naar aanleiding van dit verzoek werd bij resolutie van de Hooge Regeering van denzelfden dag de Advocaat-fiscaal Mr. Paul Mounier gelast „omtrent Thomas Yrons voor den Raad „van Justitie zijn ambt en plicht te betrachten", en werd voorts besloten den beschuldigde „door den deurwaarder van „den Raad van Justitie in gijzeling bij den cipier van 's „Compagnies boeien te laten overbrengen."

Op verzoek van den Advocaat-fiscaal van 10 October werden door den Raad aan het ordinaris lid Mr. Hartman en het geassumeerde lid Cantebeen „de in deze benoodigde enquesten" opgedragen, van welke opdracht zij ter zitting van den Raad van 19 Februari 1795 rekenschap gaven in hun verbaal van dien datum. Dit stuk werd „na resumtie" in handen gesteld van den Advocaat-fiscaal „om daarmede verder „zoodanig te handelen als zijn Ed. in goede justitie noodig „zal oordeelen te behooren", en deze diende hierop onder dagteekening van 30 Maart zijn eisch en conclusie in, luidende „dat de gegijzelde Thomas Yrons bij sententie de„finitief zal worden gedeporteerd van ampt, qualiteit en gage, „en verklaard te wezen eerloos en inhabiel om immer of „ooit de Compagnie in eenig ambt of bediening te kunnen „bekleeden (sic), dat hij voorts ten eeuwigen dage zal worden „gebannen uit alle landen en steden en forten onder het „ressort van de Compagnie gehoorende, met interdictie van

„nimmer daar binnen te komen, op poene van zwaarder staf „na exigentie van zaken."

Op den 2en April kwam de zaak voor den Raad in behandeling; doch blijkens het als bijlaag A hierachter afgedrukt extract uit de Resolutien van dien dag was de Raad van oordeel, dat er geen termen bestonden om den eisch van den fiscaal in te willigen, en werd verder goedgevonden en verstaan „om Yrons uit zijn arrest te ontslaan onder handtas- „ting en belofte om zich ten allen tijde, zulks gelast wor- „dende, in persoon te zullen sisteeren, en voorts hem in een „ordinair proces te admitteeren, mitsgaders hem toe te voegen „den procureur Hilligert om hem in deze te bedienen", terwijl ten slotte bepaald werd, dat de genomen beschikking bij extract-resolutie zou „worden gecommuniceerd aan den Advo- „caat-fiscaal als ratione officii eischer en aan den Commandeur „en Opper-equipagemeester Andriesse".

Van deze beschikking, door den Advocaat-fiscaal ter kennis gebracht van de Regeering, naar aanleiding van haar besluit van 7 October van het vorige jaar, deed de Gouverneur en Commissaris-Generaal Alting mededeeling in de vergadering der Hooge Commissie van den 11 April, wier leden er zich in hooge mate ontstemd door gevoelden. Zij achtten het hinderlijk, dat iemand „onder zulk een schandelijke blaam „liggend" als dit met Yrons het geval was, zich nog in het openbaar zou kunnen vertoonen in de „monteering ter zee „van de Compagnie", zoolang hij niet geheel van alle blaam zou zijn gezuiverd; doch zonder zich voorshands in de zaak te willen mengen of daarin „door eene politieke dispositie tus- „schen beiden te komen", besloten Commissarissen-Generaal om door tusschenkomst van de Hooge Regeering de tot de zaak betrekking hebbende stukken van den Raad te doen opvragen, ten einde het punt in quaestie „in alle deszelfs „omstandigheden meer van nabij te onderzoeken, en vervolgens „te bepalen of er eenige termen waren tot de tusschenkomst „van het hooge gezag der Commissie."

Bij resolutie van 13 April bracht de Regeering het haar kenbaar gemaakte verlangen van de Hooge Commissie aan den Raad van Justitie over (sedert de optreding der Hooge Commissie in December 1793 was de Hooge Regeering feitelijk afgedaald tot een collegie, dat niet veel meer te doen had dan de besluiten van Commissarissen-Generaal te registreeren en daaraan voor zooveel noodig bekendheid en uitvoering te geven), doch in plaats van te voldoen aan de ontvangen opdracht diende de Raad onder dagteekening van 24 April eene remonstrantie in, waarbij de macht en de bevoegdheid van de Regeering in het algemeen en van Commissarissen Generaal in het bijzonder om in zaken van justitie tusschen beiden te komen werd bestreden en ontkend in termen, die het reeds opgewekte misnoegen van de Hooge Commissie tot verbolgenheid deden overslaan.

Hoe het Opperbestuur der Compagnie de verhouding tusschen de Indische Regeering en de rechterlijke macht in Indie van oudsher wenschte opgevat te zien blijkt o. a. uit de generale instructie voor Gouverneur-Generaal en Raden van 1650, waarin te lezen staat, „dat de Gouverneur-Generaal „en de Raden van Indie alle resoluties en condemnatien van „den Raad van Justitie zonder eenige verhinderingen of hand„stuitingen effect zullen laten sorteeren, zonder eenige delin„quenten bij form van pardon van de opgelegde straf te ex„cuseeren, veel min de sententien en proceduren op de aan„klacht van den fiscaal van Indie in rechten gebracht en „aldaar geintenteerd te annulleeren en den voortgang der„zelve te beletten tot groote kleinachting en disrespect van „den Raad van Justitie."

Wel is waar werd eenige jaren later de Raad verplicht aan de Regeering „des gerequireerd van deszelfs gewijsden te geven „reden en rekenschap" (missive van de XVII^en^ van 25 Augustus 1670); maar toen in den aanvang van de achttiende eeuw de Indische Regeering zich het recht meende te mogen aanmatigen om bij wijze van evocatie de zaken van de „ordi-

„naris rechtbanken" aan zich te trekken, op grond van de overweging, dat „de jurisdictie van den Raad van Justitie ten „tijde van derzelver instelling van de Hooge Regeering afge„vloeid zijnde, dezelve ook wederom tot de Regeering konde „terugvloeien door evocatien en revisien", werd zij hierover door Heeren Meesters ernstig terecht gewezen in hunnen brief van 21 Juli 1707, die over de zaak in quaestie de volgende beschouwingen ten beste gaf:

„Wij weten niet, en vermeenen dat UEd. ook niet zullen „kunnen allegueeren, eenig artikel of ordonnancie, waarbij „UEd. 't recht van evocatie zoude zijn gegeven; maar ons is „wel bekend, dat bij de ordonnancien en statuten van Bata„via, in den titel handelende van den Raad van Justitie, aan „denzelven Raad is gegeven ook kennisse te mogen nemen „van zaken, in welke bij den lager rechter recht geweigerd „of gedilayeerd wordt, bij wege van evocatie.

„Dan de voorzegde eerste soort van evocatie is in deze „landen altijd aangemerkt als een indracht en violatie van „'s lands gerechtigheden, en is daarom bij den Prince van den „lande zelf geordonneerd, dat alle de quaestien en geschillen, „tusschen wat personen en uit wat zaken 't zoude mogen we„zen, bij en voor de voorzegde Raden van Justitie zouden wor„den gebracht, geventileerd en gedecideerd, zonder dat zij „(de overheid) daartoe andere rechters zou mogen committee„ren, of dezelve zake bij evocatie voor haar trekken; zooals „daarvan kan blijken bij 't privilegie door Hertog Maximiliaan „van Oostenrijk en vrouw Marie van Bourgondien in 't jaar „1480 op 't verzoek van de Staten van Holland, Zeeland en „Westvriesland verleend, welken volgende wij zouden vermee„nen, dat zelfs de souverein zich absolutelijk behoorde te „onthouden van eenige zaak te evoceeren van de ordinaris „justitie, ten ware in den lande daarover ontstond of merke„lijk te vreezen was een algemeene onrust en onvrede, of iets „dat met de rechten van den lande niet bestaan zoude mo„gen; in welke gevallen alleen men zoude kunnen toegeven,

„dat een absoluut souverein, om den pregnanten nood en scha-„delijke gevolgen, de voorzegde evocatie (doch evenwel dan „nog niet anders als met de uiterste gematigdheid en voor-„zichtigheid) te werk zoude kunnen leggen.

„UE. behooren zich (dus) zonder de voorzegde uiterste nood „van algemeene onrust en infractie van 's lands gerechtighe-„den van zoodanigen geimprobeerden gebruik van evocatie te „onthouden."

Op grond van deze aanschrijving nu, die indertijd blijkbaar ter kennis van den Raad van Justitie gebracht was, betoogde het college in zijne bovenbedoelde remonstrantie van 24 April 1795, dat zelfs „onze hoogste en souvereine Ove-„righeid, de doorluchtige Hoogmogende Heeren Staten-Ge-„neraal van de Vereenigde Nederlanden, bij dewelke de „volheid van jurisdictie is en uit welker naam in Neder-„landsch Indie recht gedaan wordt", de macht miste om in zake Thomas Yrons tusschen beiden te komen, wijl noch „met „betrekking tot het welzijn van het gemeenebest", noch ter zake van „pregnanten nood, van vreeze voor algemeene onrust „of infractie van 's lands gerechtigheden", eenige reden hoegenaamd aanwezig was „waardoor zulke evocatie (als de Hooge „Regeering bedoelde) *caeteris paribus* ooit zoude kunnen wor-„den geauthoriseerd."

En het recht, dat de absolute souverein in casu niet kon doen gelden, moest aan de Hooge Indische Regeering uit den aard der zaak ten stelligste worden ontzegd. Wel verre toch dat aan de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal de bevoegdheid zou verleend zijn om casu quo bij wege van evocatie „zaken van de ordinaris justitie af te trekken", kon uit de hun door hunne committenten verleende commissie of lastbrief van 19 Augustus 1791 niet anders worden afgeleid dan „dat Hoogstdezelven implicite gelast zijn, om de jus-„titie in Indie geen indracht te doen, dezelve zonder strem-„ming haren loop te laten, en zich dus van alle evocatien te „onthouden", welke opvatting, dus redeneerde de Raad ver-

der, „allernoodzakelijkst was om deze volkplanting te over-„tuigen, dat onze Heeren en Meesters door de zending van „Heeren Commissarissen-Generaal geenszins van intentie zijn „om in Indie het despotisme te introduceeren; maar dat zij „eeniglijk geresolveerd hadden om de voorzichtigheid, be-„kwaamheid en probiteit dier Heeren in het werk te stellen „om, in zoover 't met de lands-constitutie en met de lands-„gerechtigheden gepaard konde gaan, te voorzien en te re-„dresseeren de menigvuldige rampen en verliezen de Edele „Compagnie in de laatste jaren overkomen".

Het kan bij het lezen van deze regelen niet twijfelachtig zijn uit welken hoek de wind eigenlijk woei, en welke invloeden bij het gerezen conflict tusschen de Regeering en den Raad van Justitie in het spel kwamen. Men schreef 1795, en de revolutiegeest, die Westelijk Europa reeds sedert meerdere jaren in beroering gebracht en in vuur en vlam gezet had, was hier niet geheel zonder weerklank gebleven. Nog zouden er eenige jaren verloopen vóór de eigenlijke held van ons geschiedverhaal, Mr. C. H. C. Wegener, hier weder zijne verschijning maakte met de stellige opdracht van het Opperbestuur in patria om de leer van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap aan de volkeren van den Indischen Archipel te openbaren; maar aan de partijschappen, die het moederland verdeelden en verscheurden, was men hier reeds voorlang niet vreemd meer. Keezen en Oranjeklanten stonden ook te Batavia vijandig tegenover elkander, en als de uitverkorenen, en de gunstelingen dus, van den Prins-Stadhouder vonden de uit Nederland herwaarts gekomen Commissarissen-Generaal, en meer bijzonder de eerste Commissaris Mr. Nederburgh, die zich hier spoedig den bijnaam van Radja Hollanda verwierf (1),

---

(1) „Voila, Citoyens Conseillers, quelques unes des belles merveilles qu'a faites cette brillante et couteuse Commission et surtout ce fameux *Radja di Hollanda* (Roitelet d' Hollande), comme les naturels du ont pays appellé Mr. le Proto-Commissaire Nederburgh." Aldus

hunne tegenstanders in allen, die van de zege der patriotsche partij heil voor het land en voor zich zelven verwachtten.

Hoe nu in dit opzicht de stemming was van de leden van den Raad van Justitie, althans van die leden door wier bemoeiingen de remonstrantie van 24 April 1795 in zee werd gezonden, heeft de bovenstaande aanhaling reeds geleerd, en zal nog duidelijker worden na kennisneming van het volgende zich onmiddellijk aan de aangehaalde regelen vastknoopend betoog:

„Dus is 't ook, dat alle onderhoorigen van de Generale „Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij volgens gedrukt „formulier van den eed bij de voorstelling van de Hoog Edele „Heeren Commissarissen-Generaal alhier gezworen hebben *naar „hun uiterst vermogen* te zullen nakomen de orders van Hoogst-„dezelven; 't welk alle blinde gehoorzaamheid (in despotieke „staten de eenigste glorie van den verdrukten onderdaan) „uitsluit, en door welke expressie zeer duidelijk te kennen „gegeven is, dat de ingezetenen dezer gewesten zich niet aan „een willekeurig gezag door dien eed hebben willen onder-„werpen; maar dat zij zich hunne competentia bleven reser-„veeren, indien 't onverhoopt Hoog Edele Heeren Commis-„sarissen-Generaal overkomen mocht van iets te disponeeren, „waardoor ze tegen de constitutie van den lande van hun „*jus quaesitum* zouden worden verstoken."

De Raad, die in zijne hierachter als bijlaag B in haar

---

leest men in § 4 van een in het Rijks archief te 's Hage aanwezig handschrift, getiteld *Essai sur l' état récent des possessions et établissements asiatiques de la Républiqne Batave, rédigé par moi à la réquisition du Citoyen Président du Directoire Batave, au service et à la demande du Ministre Plénipotentiaire de la République Française.* Dit stuk, gedagteekend uit Amsterdam den 7 November 1800, draagt geen andere onderteekening dan de initialen A. L. B. C.; maar het lijdt geen twijfel dat het afkomstig is van Dirk van Hogendorp, die ook als schrijver er van genoemd wordt door Van Limburg Brouwer op bl. 147 van zijn *Leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius.*

geheel afgedrukte remonstrantie zich telkens beriep op het gezag van Montesquieu, waar het gold de „staatsmaximes", die „in 't vrije Nederland en bij Nederlands vrije volkplan„ting in Indië" behoorden te worden opgevolgd, huldigde dus met betrekking tot de verbindbaarheid van der onderdanen eed van trouw jegens den Souverein eene leer, die Montesquieu zeker onvoorwaardelijk zou hebben verworpen (men vergelijke slechts het dertiende hoofdstuk van het achtste boek van zijn *Esprit des Lois*). Maar de opmerking van den Raad is meer als eene uiting van den toenmaligen tijdgeest, dan als een onmisbare schakel in zijn betoog te beschouwen. Vasthoudende aan de bepalingen van de aan Commissarissen-Generaal verleende instructie, krachtens welke zij waren gequalificeerd „om te stellen de reformen en redressen, die Hoogst„dezelven in alle takken van 's Compagnies *administratie* in „Nederlandsch Indie mochten noodig oordeelen", was het volgens 's Raads meening eene uitgemaakte zaak, dat al zoude men uit „deze generale expressien" ook kunnen afleiden de bevoegdheid van Commissarissen-Generaal tot het brengen van „reformen en redressen speciaal in de administratie van de „justitie", daardoor „toch geen grooter macht in justitieele „zaken kon geacht worden aan hen verleend te zijn als bij „Hoogstderzelver Heeren Committenten zelven was residee„rende," en aangezien nu, zoo betoogde de Raad verder, „de „absolute souverein niet zonder pregnanten nood tot evocatie „kon overgaan," „hoeveel te minder dan kunnen HoogEdele „Heeren Commissarissen-Generaal als representanten van onze „Heeren en Meesters evocatien doen op enkel goedvinden, „evocatien, die geen de minste reden van nood„zakelijkheid ten opzichte van de welvaart van „deze colonie voor zich hebben, die ten eenen„male overvloedig zijn, die tot niets dienen als „den Raad van Justitie te prostitueeren, de Jus„titie zelf in haren loop te stremmen, den Raad „om zijne wezenlijkste prerogatieven te bren-

„gen, en een schadelijk voorbeeld te geven van „indracht op 's lands gerechtigheden."

De Raad kon zich op grond van een en ander dan ook niet voorstellen, dat Heeren Commissarissen-Generaal bij hunnen eisch zouden blijven „persisteeren." Ook zij zouden ongetwijfeld eindigen met te erkennen, dat „de Raad van Justitie „des Kasteels Batavia, als 't hoogste ressort van Justitie in „Nederlandsch-Indië, rechtdoende als tusschen God en haar „conscientie, uit naam van onze hoogste en souvereine overig„heid, in rechtzaken niet onderworpen kon zijn aan 't politiek „gezag van de Hooge Indische Regeering," want „de Consti„tutie van Nederlandsch-Indië" moet immers „in despotisme „ontaarden," zoodra de „judiciaire macht bij den Raad van „Justitie residceerende" door „de legislatieve macht bij de „Hooge Regering resideerende" naar welgevallen kan worden „gestremd, gestuit of gevioleerd."

„Dit is", dus besluit de Raad zijn betoog, „hetgeen wij, „opkomende voor de belangen van de justitie en voor de con„servatie van 's Raads privilegien, en tot defensie tegen wil„lekeurige prostitutie, gemeend hebben in allen eerbied te „moeten remonstreeren", opdat, gelijk in den aanhef van het merkwaardige stuk was opgemerkt, 's Raads stilzwijgen terzake „bij de posteriteit der Nederlandsche Oost-Indische „volksplanting niet tot allerschadelijkste en verderfelijkste con„sequenties voor de handhaving van de justitie in deze ge„westen zoude kunnen aanleiding geven."

II.

Mochten de leden van den Raad zich mogelijkerwijs gevleid hebben met de hoop, dat van den kant der Regeering een welwillend oor aan hunne bezwaren zou geleend worden, reeds spoedig werden zij van dien waan genezen. Immers bij extract uit het verhandelde in de vergadering van Commissarissen Generaal van Zaterdag 9 Mei 1795 werd aan den Raad

te kennen gegeven, dat van den inhoud van de remonstrantie van den 24 April te voren „met de uiterste ontstichting" was kennis genomen, met last om in afwachting van de verder op dat stuk te nemen dispositie alsnog ten spoedigste te voldoen aan de order om bij de Regeering over te brengen al de stukken aangaande de zaak van den fiscaal Mounier contra Thomas Yrons, met dien verstande evenwel, „dat zal „kunnen worden volstaan met over te brengen geautentiseerde „copijen van de stukken en papieren bij de order van 13 „April van den Raad gevorderd."

Uit het naar aanleiding van dezen last ontvangen antwoord van den Raad van 13 Mei blijkt, dat hij aan laatstbedoelde „modificatie" van den oorspronkelijken last eene overwegende beteekenis hechtte. „Deze modificatie", dus luidt 's Raads nader betoog, „maintineert den Raad als het hoogste ressort „van Justitie in Nederlandsch Indie; maintineert over zulks „de landsconstitutie; maintineert de eer van de presente le„den van dien Raad, die als dezulken in gevaar stonden „door het besluit van de Hooge Regeering op de onbillijkste „wijze aan alle wereld tentoongesteld te worden als onwillig „en onbekwaam om hun ambt te verrichten. Bij opvolging „van dit Uwer Hoog Edelhedens gevenereerd besluit blijft „de Justitie ongestremd, en is 't om alle die redenen, dat „de Raad, doordrongen van de schoonheid dezer daad, UHEdel„hedens daarvoor de levendigste dankerkentenis betuigt, onder „hartelijkste toewensching, dat des Almachtigen zegen alle „ondernemingen van Uw Hoog Edelhedens moge kronen met „de voorspoedigste uitkomst, tot aanhoudende satisfactie van „Hoogstderzelver groote edele gemoederen en tot aanhoudend „geluk en welvaren van de Ed. Compagnie."

Ten slotte merkte de Raad nog op, dat de remonstrantie van 24 April gesteld was „vrij van alle intentie om ook maar „door eenige expressie beleedigend te zijn" en alleen „met „het oogmerk om te voldoen aan ampt en plicht", weshalve de Raad „op het gevoeligst was getroffen door de te kennen

„gave, dat Heeren Commissarissen-Generaal den inhoud van „het voorschreven schriftuur *met de uiterste ontstichting* had- „den gelezen, alzoo niets sterker tegen 's Raads intentie was „als Heeren Commissarissen-Generaal ook maar de allerminste „aanleiding tot ongenoegen te geven, en wordende niets vu- „riger door den Raad gewenscht als door de consciencieuse „opvolging der plichten van haar ambt de goedkeuring en „achting van Uw Hoog Edelhedens weg te dragen, en tot „het genoegen van Hoogstdezelven op alle mogelijke wijze „mede te contribueeren."

Het ligt voor de hand, dat de Raad bij het ontwerpen van dit deemoedig geschrift bekend moet geweest zijn met hetgeen reeds in de vergadering van Commissarissen-Generaal van 9 Mei over de remonstrantie van 24 April was voorgevallen. Bij de meerderheid in die vergadering stond het vast, „dat „de demarche van den Raad van Justitie behoorde te worden „aangemerkt als een daad, die eene meerdere en gevoeliger „correctie (dan eene bloote waarschuwing en terechtwijzing) „verdiende", en reeds dadelijk kwam dan ook de vraag ter sprake of er in casu geen termen aanwezig waren op grond waarvan „sommige leden van den Raad voor onnutte sujetten „naar het vaderland dienden te worden opgezonden." Over deze vraag nu zou in de vergadering van 16 Mei, waarin 's Raads brief van den 13^{en} te voren ter tafel kwam, nader worden beraadslaagd. De Commissaris-Generaal Frijkenius opende die beraadslagingen met de voorlezing van een schriftelijk advies, waarin hij — na met ernst er aan te hebben herinnerd, hoe de leden der vergadering „stonden te oordeelen in hunne „eigene zaak," en hoe weinig men in dergelijke gevallen kan vertrouwen op zijne eerste gewaarwordingen, „daar de harts- „tochten van eigenliefde, haat en vijandschap, hetzij tegen- „woordige, hetzij verledene, heimelijk, ondanks onszelven, onze „reden van het ware voetspoor kunnen afleiden," — als zijne meening te kennen gaf, dat de daad van het remonstreeren op zichzelf genomen „niets laesiefs in zich komt te bevatten",

zoo min ten opzichte van Commissarissen-Generaal als van de Hooge Regeering; dat aan niemand het recht kan betwist worden om "indien hij onze dispositien bevindt te zijn van "zoodanigen aard, dat deswege reden kan verzocht worden," hiertoe de noodige stappen te doen, en dat het remonstreeren van den Raad den leden dus geenszins als een misdaad kan worden toegerekend "Hebben zij in hunne beoordeeling ge-"dwaald, dit is menschelijk, en men geve hun dan de noodige "onderrichting." Intusschen was ook hij er verre van om te willen ontkennen, "dat er in de remonstrantie niet eenige "onhebbelijkheid zoude wezen opgesloten"; want in elk geval was zij voorbarig en ontijdig, "als gefundeerd op de veron-"derstelling", dat de Regeering zich in het bezit wilde stellen van de *origineele* stukken, met de bedoeling om de zaak contra Yrons bij evocatie tot zich te trekken, eene bedoeling waarvan in casu niet bleek, en waaromtrent de Raad, alvorens zijne grieven voor te brengen, nadere "elucidatie" van de Regeering had behooren te vragen. 's Raads voorbarigheid in deze kon ook z. i. moeilijk anders worden beschouwd dan "als een "wantrouwen op onze verrichtingen en eene ongepaste berisping "derzelve"; maar dit was dan ook het eenige wat hij "ten "laste van den Raad van Justitie betreffende de remonstrantie "had kunnen ontdekken." Nu behoorden dergelijke zaken van den kant van Commissarissen-Generaal voorzeker niet ongemerkt gepasseerd te worden; maar haar gewicht was niet van dien aard om eene "remotie" van de leden van den Raad te kunnen of te mogen motiveeren, daargelaten nog dat "in deze omstandigheden van tijden" een dergelijke straf even ongepast als onberaden zijn zou: "ongepast om de schaarsch-"heid der lieden in deze colonie, die tot het rechterambt "de noodige geschiktheid hebben, en onberaden, omdat de in "quaestie zijnde læsien van den Raad van Justitie, zoowel "Commissarissen Generaal als de leden der Hooge Regeering "meer in hun privé dan als representanten van den souverein "betroffen."

Van zijn kant rekende adviseur zich „geheel onbevoegd om „de belangen van den souverein aan eene private satisfactie „op te offeren", en zulks te minder wijl hem geenszins was gebleken, „dat de Hooge Regeering van haar kant ook altoos „het verschuldigde omtrent den Raad van Justitie heeft ge„observeerd." Wel is waar „kan het ééne niet regulier met „het andere worden gecompenseerd; doch het is tevens eene „waarheid, dat wie de eerste aanleiding tot geschillen geeft „daardoor veel verliest van hetgeen anders tot zijne satisfac„tie zoude kunnen verstrekken."

„Dit een en ander", aldus besloot Frijkenius zijn advies, „doet „mij bij het gevoelen blijven, dat de Raad van Justitie bij „missive uit onze besogne over de voorbarigheid van hare re„monstrantie behoort te worden gereprimandeerd als zijnde „geweest geheel ongepast, met recommandatie van zich daar„voor in 't vervolg soigneuselijk te wachten en verdere te „kennengeving, dat wij het ongeschikt achten ons met den „Raad in te laten over onze macht en autoriteit in de ge„vallen bij haar remonstrantie gededuceerd, waarvan wij be„hoorlijke elucidatie zullen weten te geven wanneer wij ver„meenen, dat dit noodig zijn zal."

Onmiddellijk na de voorlezing van dit advies nam Nederburgh het woord om tegen den inhoud protest aan te teekenen. Evenmin als zijn ambtgenoot Frijkenius achtte hij van zijn kant den Raad van Justitie onbevoegd „om te mogen „remonstreeren, wanneer het op eene betamelijke en bescheiden wijze geschiedt"; maar „ten uiterste ongeoorloofd" waren in zijn oog remonstranties „ingericht" als die van den 24 April, en daarom stond het bij hem vast, dat de leden van den Raad een veel ernstiger correctie verdiend hadden dan de door Frijkenius voorgestelde. Hij wenschte echter in de gelegenheid te worden gesteld om ook zijnerzijds schriftelijk van zijne meening te doen blijken, en dienovereenkomstig werd goedgevonden en verstaan om „de deliberatie en disposi-

„tie op het adres en de remonstrantie van den Raad van Jus-„titie aan te houden" tot eene volgende bijeenkomst.

Toen nu acht dagen later, in de vergadering der Hooge Commissie van den 23 Mei, de zaak op nieuw aan de orde kwam, was de stemming tegenover den Raad van Justitie er niet beter op geworden. Vooral de omstandigheid, dat het publiek bekend was geworden met den inhoud der stukken, had veel kwaad bloed gezet, en Nederburgh bepleitte zonder eenigen twijfel eene vooruit reeds besliste zaak toen hij in de bovenbedoelde vergadering zijn advies voordroeg, waarin het door Frijkenius geleverde betoog voet voor voet werd bestreden.

Niet dan noode, dus verklaart hij na in een zeer breedvoerig relaas den loop dien de quaestie tot dusver had genomen in herinnering te hebben gebracht, niet dan noode had hij de taak op zich genomen „om zijne denkbeelden in ge-„schrift te brengen en hier te produceeren", maar hij achtte er zich toe verplicht „ten einde de gronden van zijn advies „nevens dat van anderen in hare ware gedaante aan onze „Hooge Committenten en de posteriteit te doen overgaan."

„Ik zal mij echter", zoo laat hij er onmiddellijk op volgen, „niet ophouden met eene opzettelijke discussie van alle „die sophistieke argumenten waarmede de remonstrantie van „den Raad is opgevuld. Van deze wijze om kwade zaken „goed te maken heeft een deugdzaam gemoed een afschuw, „en de pen zal er in de handen van een eerlijk man nimmer „het papier mede bemorsen; waarom ik dezelve dan ook „meer houde voor blijken van eene zekere geslepenheid des „vernufts van den steller, dan van een solide kennis en be-„kwaamheid." Hij wenscht zich alleen te bepalen tot het maken van eenige algemeene aanmerkingen, die dan tevens de gronden zullen bevatten van zijn uit te brengen advies over deze materie.

Evenmin als zijn ambtgenoot Frijkenius vindt hij in de daad van remonstreeren op zichzelf iets af te keuren; integendeel: de bevoegdheid daartoe beschouwt hij als een on-

misbare "waarborg der publieke vrijheid." Maar hij verfoeit het misbruik er van "wanneer ze tot een pretext wordt ge-"bruikt om de wettige overheid in het aangezicht te hoonen, "zijne autoriteit te verkrachten, de banden van liefde, trouw "en gehoorzaamheid, welke den souverein en de onderdanen "tot heil van 't algemeen verbinden, te schenden, en alle goede "order het onderste boven te keeren." Dit is het geval met "het schandelijk schriftuur door den Raad in de wereld ge-"bracht", dat men slechts behoeft door te lezen "om te ge-"voelen, niet de lage wraakzucht, die uit bijzondere driften "ontstaat, maar die rechtmatige verontwaardiging, welke elk "eerlijk en wel geplaatst gemoed gevoelt, wanneer hij eene "bevoegdheid, die de respectabelste hoedanigheden veronder-"stelt in degenen, die er gebruik van maken, op zoodanige "wijze misbruiken, en aan de ware eer en het karakter van "de leden van het opperste gerechtshof van Indie eene flétris-"sure toebrengen, die door geen tijd kan worden uitgewischt."

En op grond waarvan gevoelde de Raad zich eigenlijk gegriefd? De van de Regeering ontvangen dispositie hield alleen den last in om *de stukken* in zake Yrons bij haar over te brengen ter verdere bezorging aan Heeren Commissarissen-Generaal, en evenmin als hierin lag opgesloten een bevel tot afgifte der *stukken in originali*, even weinig aanleiding bestond er voor den Raad tot de veronderstelling, "dat de vordering "der voorschreven stukken tot oogmerk zoude hebben gehad "om de quaestieuse procedures van den Raad van Justitie bij "wege van evocatie af te trekken." Eene zoodanige veronderstelling was van den kant van den Raad ongeoorloofd, "om-"dat eene van de grievendste beleedigingen, welke men den "souverein kon aandoen, zekerlijk is wanneer men hem zonder "grond openlijk aantijgt een voornemen, dat men oordeelt "niet bestaanbaar te zijn met de rechten en privilegien van "'s lands ingezetenen," en dat die onderstelling aanvankelijk ook bij den Raad zelven niet was opgekomen, bleek uit den van zijnentwege aan den Advocaat-fiscaal gegeven last "om,

„niettegenstaande de resolutie der Hooge Regeering reeds in „zijn bezit was, met het ordinair proces in zake Yrons voort „te gaan."

„En het is dan," zoo vervolgt Nederburgh, „op zulk een „futiel voorwendsel en reeds in zich zelve geheel ongegronde „en lasterlijke onderstelling, dat de Raad, of liever vier van „de elf zoo ordinaire als geassumeerde leden, zich verstouten „om eene willekeurige verhandeling op te disschen over de „rechten van Heeren Bewindhebberen, van Commissarissen-Gene„raal en van de Hooge Regeering dezer landen; — om op de „handelingen van beide laatstgemelde van applicatie te maken „de bepalingen, welke groote mannen in hunne voortreffelijke „leeringen daargesteld hebben tegen het misbruik van het „Hooge gezag, tegen eene openbare tirannie;" — om de opene brieven van Commissarissen-Generaal „op eene even absurde „als willekeurige en voor de Commissie vernederende wijze te „interpreteeren;" — om de bevoegdheid van Commissarissen-Generaal tot ontzetting en opzending naar Nederland van „onbekwame en slechte dienaren" als het ware „uit te tarten „met eene ingewikkelde bedreiging om hunne competentie „aldaar verder te zoeken;" — om de macht van Commissarissen-Generaal tot het „daarstellen van de noodige reformes en redressen „ook in het justitiewezen" in twijfel te trekken; — en om eindelijk „in het algemeen zoowel de Commissie als de Hooge „Regeering in een allerhatelijkst daglicht te stellen en van „het publiek vertrouwen te berooven."

In geenen deele kon hij dan ook instemmen met de meening van zijn mede-Commissaris Frijkenius, dat de „onhebbelijkheid" van 's Raads remonstrantie alleen bestond in hare „ontijdigheid." Zijns inziens waren de zooeven „aangehaalde „trekken" meer dan voldoende om te betoogen, dat men „zonder „zich door zijne eerste gewaarwordingen of verkeerde driften „van het ware voetspoor te doen afleiden," in die remonstrantie bezwaarlijk iets anders kon ontdekken dan „een kwaadaar-

„dig, lasterlijk en oproerig libel, vooral in de pre-„sente omstandigheden van tijden zeer geschikt om de achting „en het vertrouwen der ingezetenen, waarop Commissarissen-Ge-„neraal een billijke aanspraak mogen maken, te ondermijnen, de „partijschappen, die zich reeds maar al te zichtbaar vertoonen, te „voeden, en een staat van algemeene verwarring te veroorza-„ken, waarmede zij, die naar verandering haken, ten koste „van de flauwe hoop, die tot herstel van 's Compagnies za-„ken nog is overgebleven, hun profijt zouden trachten te „doen, en die de werkzaamheden onzer kostbare Commissie „tot niet zouden doen uitloopen."

De gewone weg nu „om het kwaad zijn loon te doen er-„langen" ware om het schriftuur van den Raad in handen van den Advocaat-fiscaal te stellen „met last om zijn ambt „en plicht jegens de auteurs te betrachten", „maar dewijl „diezelfde Raad van Justitie de competente rechter is waar-„voor de auteurs zouden moeten worden terecht gesteld, en „de zaak in elk geval een zeer tragen voortgang zoude kun-„nen hebben", terwijl de tijdsomstandigheden vorderden dat de in deze te nemen voorziening „zij prompt en efficacieus", zoo lag het voor de hand, dat een andere weg behoorde te worden ingeslagen, waartoe zich als van zelf aanbeval het door Bewindhebberen aan Commissarissen-Generaal bij artikel 14 hunner instructie overgedragen recht „om onbekwame „of slechte subjecten uit derzelven posten te stellen en naar „Nederland op te zenden, zonder deswegens tot eenige ver-„antwoording gehouden te zijn."

Niet de geheele Raad echter kon en mocht voor de remonstrantie van 24 April worden verantwoordelijk gehouden. Wel verre toch, dat die remonstrantie „door alle leden van „den Raad zoude zijn geadvoueerd", hadden „de meesten" haar, „zooals ze lag", verworpen; doch was het lid Wegener, benevens de voorzitter van Rossum en de leden Hartman en van Hoesen, er in geslaagd om het uit zijn pen gevloeide stuk „tegen het gevoelen der overige leden in" „door te drin-

"gen", en in verband met deze hem verstrekte "informaties" besloot Nederburgh zijn advies met het voorstel,

dat de leden Wegener, Hartman en van Hoesen, "die door "hun ergerlijk gedrag, en de twee laatsten door hunne vol- "strekte bekwaamheid tot die eminente bediening, zulks reeds "overvloedig hebben gemeriteerd, zonder eënig verder uitstel, "edoch behoudens qualiteit en gage, behooren te worden naar "huis gezonden, en derzelver bedieningen met andere geschikte "sujetten vervuld, en in 't algemeen in het lichaam van den "Raad van Justitie zoodanige voorzieningen daargesteld, als "voor het vervolg de noodige gerustheid kan geven, dat "dezelve beter en prompter dan tegenwoordig worde geadmi- "nistreerd;"

dat den President van Rossum namens Commissarissen-Generaal zal worden voorgehouden "de verregaande misstap, "waaraan hij zich in deze heeft schuldig gemaakt, met recom- "mandatie om zich voor het vervolg daarvoor soigneuselijk te "wachten, en te kennengave, dat zulks ditmaal niet ernstiger "wordt geressenteerd, omdat men zich ten zijnen opzichte "wel heeft willen persuadeeren, dat hij meer door anderen "tot die verkeerde stap is medegesleept, dan uit eigen bewe- "ging daartoe overgegaan;" en

dat aan den Raad van Justitie zal worden gelast om de remonstrantie van 24 April, mitsgaders het nader adres van 13 Mei, "als insgelijks ten uiterste laesief zijnde voor de "Hooge Regeering dezer landen," in de registers van den Raad te "roijeeren" en den daartoe "specteerenden" last van de Hooge Commissie "*in margine* te noteeren."

"Op deze wijze", dus merkt Nederburgh ten slotte nog op, "zal de Justitie van schadelijke sujetten gezuiverd, de wet- "tige autoriteit van Heeren Commissarissen-Generaal gehand- "haafd, en ook de eer en het aanzien der Hooge Regeering ge- "vindiceerd worden van de booze aanrandingen, welke dezelve "zoo onrechtmatig zijn aangedaan, en dat in een geval, waarin "zij enkel de *manus ministra* is geweest van Commissarissen-

„Generaal tot de uitvoering van derzelver bevelen, alles over-
„eenkomstig de wijze en rechtmatige gevoelens der Vergade-
„ring van Zeventienen."

Na de voorlezing van dit lijvig advies, dat in het notulenboek van de vergaderingen der Hooge Commissie niet minder dan twaalf klein geschreven folio bladzijden beslaat, verzocht Frijkenius het „ter resumtie" in zijne handen te stellen onder opmerking, dat de voorgebrachte argumenten hem niets konden doen terugnemen van zijn ter vergadering van 16 Mei uitgebracht oordeel. Maar de meerderheid verlangde afdoening der zaak. En Alting èn Siberg verklaarden zich geheel met de voorstellen van hun ambtgenoot Nederburgh te vereenigen, en dienovereenkomstig werd zonder verder beraad met drie tegen een stem besloten „om de ordinaire leden van „den Raad van Justitie des Kasteels Batavia, Mr. Albertus „Cornelis Hartman, Mr. Wijnand van Hoesen en Mr. Chris-„tianus Henricus Christophorus Wegener uit derzelver bedie-„ning te ontslaan en met het gereed gemaakt wordende „retourschip de Onderneming behoudens qualiteit en gage „naar Nederland op te zenden; doch den voorzitter Mr. Jacob „George van Rossum als ordinair lid van den Raad te laten „continueeren." Daarna werd nog in diezelfde bijeenkomst de tweede Secretaris der Hooge Regeering Godfried Christoffel Fetmenger in de plaats van den gedestitueerden van Rossum tot president van den Raad benoemd, terwijl ter voorziening in de vaceerende betrekkingen van ordinaris lid van den Raad als zoodanig werden aangesteld de oud-gouverneur van Banda Lambertus Janszoon Haga, de koopman en schepen der stad Batavia Mr. Gijsbertus Adrianus Jan Heldewier, en „het hoofd van de chirurgie" Andreas Cantebeen. (1)

(1) De benoeming van drie niet gegradueerde personen tot leden van den Raad van Justitie te Batavia, tot 1819 het hoogste rechterlijke college in deze gewesten, was geheel in overeenstemming met de op dit punt door Commissarissen-Generaal voorgestane denkbeelden, want in hun „aan Zijne Doorluchtige Hoogheid en Heeren Gecommit-

III.

Met het ter zitting der Hooge Commissie van 23 Mei genomen besluit tot verwijdering uit 's Compagnies dienst van de raadsleden Hartman, van Hoesen en Wegener was de zaak intusschen in geenen deele van het tapijt. Frijkenius, al

---

„teerden tot de correspondentie met Commissarissen Generaal" uitgebracht verslag van 14 Januari 1795 leest men in § 28:

„Wij kunnen niet nalaten onder het oog te brengen, hoe men te „meermalen heeft ontwaard, dat sommige uit Nederland arriveerende „leden van Justitie, of degenen welke door de vergadering van XVII „daartoe verkozen worden uit de doorgaans hier aanwezende personen, „welke zich op fondament hunner dikwijls voor geld gekochte bullen „den titel van Mr. laten aanleunen, bijna ten eenenmale ontbloot zijn „van kennis omtrent de behandeling der rechtszaken, en in verre na niet „kunnen opwegen tegen verscheidene geassumeerde leden, die door zich „dagelijks te evertueeren zich bekwaam gemaakt hebben tot nuttige „medeleden in dat Hoog Gerechtshof; waarom wij vermeenen als zeer „heilzaam te mogen voorstellen, dat voortaan bij de electie van Raden „van Justitie niet zoo zeer worde gezien op het bewijs dat zij Mr. zijn, „tenzij men zich van derzelver met roem volbrachte studien verzekerd „kon houden, als wel op de zich aanpresenteerende door goede begaafd-„heden, en vooral door een geposeerd en onbesproken gedrag en deugd-„zamen inborst meest recommandabele sujetten, en dat de Raad van „Justitie alhier in den aanstaande zal mogen bestaan voor de helft uit „bekwame in de Rechten gestudeerd hebbende mannen, en voor de we-„derhelft uit personen, die niet gestudeerd hebben, maar desniettegen-„staande voldoende kennis en de verdere noodzakelijke vereischten be-„zitten tot het bekleeden van dit voor het algemeen welzijn zoo aan-„gelegen ambt."

Aan dit betoog knoopten Commissarissen-Generaal het voorstel vast „om de ongestudeerde lidplaatsen bij vacature te laten vervullen door „de Hooge Regeering op approbatie", en wel bij voorkeur uit 's Compagnies dienaren, wijl „na de reductie in 's Compagnies huishouding en „omslag er zoo weinig gelegenheid openblijft om aan zulke dienaren een „convenabele bediening tot belooning voor langdurige en getrouwe „diensten toe te voegen, hetwelk nogthans het eenigst vooruitzicht is „hetwelk hen kan animeeren om in een klimaat als dit hunne beste „levensjaren in den dienst van de Compagnie op te offeren."

Onbillijk ware het om op grond van voorstellen als deze het *ab uno disce omnes* op alle handelingen van Commissarissen-Generaal toe te passen; maar voor den geest waarin zij hun taak opvatten is het bovenstaande kenschetsend. Het was dezelfde geest, die ruim anderhalve

komt ook zijne handteekening voor onder den brief, waarbij in voldoening aan evengenoemd besluit het misnoegen van Commissarissen-Generaal over de remonstrantie van 24 April aan den Raad werd kenbaar gemaakt (zie bijlaag C), -- Frijkenius, wiens verhouding tegenover zijne mede-commissarissen in het algemeen en tegenover Nederburgh in het bijzonder uit anderen hoofde reeds zeer gespannen was, had er geen vrede mede om zich zonder verdere tegenspraak neder te leggen bij het schriftelijk advies van zijn ambtgenoot, dat aan het besluit van 23 Mei ten grondslag lag, en hij bracht mitsdien in de vergadering van 6 Juni een nieuw schriftuur van zijne hand ter tafel, waarin hij „op zijn zeemans" uiteen zette, welke de redenen waren, die hem dwongen om tegenover Nederburgh's betoog „denzelfden koers te houden" met zijne vroeger reeds uitgesproken meening.

Op twee punten vooral legde hij bijzonderen nadruk. In de eerste plaats toonde hij aan, dat, welke ook de bedoelingen van Commissarissen-Generaal mochten geweest zijn toen zij den last gaven om de stukken in zake Yrons van den Raad op te vorderen, uit dien last is „voortgevloeid", „dat „de Raad van Justitie begrepen heeft, dat men van haar *geen „autentieke copijen*, maar *origineele stukken* kwam te eischen". Alleen aan deze volkomen verklaarbare „onderstelling" was de remonstrantie „haar geboorte verschuldigd"; zij strekte immers slechts ten betooge, „dat het Opperste Gerechtshof „van Indie niet konde geconstringeerd worden tot het af„geven van *origineele stukken*", en van zijn standpunt kon hij dan ook niets „misdadigs" vinden in de omstandigheid, dat de leden van den Raad „het ware raisonnement niet hebben

---

eeuw vroeger aan de Indische Regeering in haren brief aan Heeren Meesters van 28 December 1636 de woorden in de pen had gegeven, dat de dagelijks voorkomende quaestien bij den Raad van Justitie niet zoo „obcuur" waren, „off lieden van een middelmatich oordeel en verstand connen desclve seer wel begrijpen." Zie over dezen brief *Het regt in Nederlandsch-Indie*, deel XXIV, bl. 162.

„getroffen van zaken, die speculatief zijn, en waarover on-„derscheidenlijk kan worden gedacht".

Ware hem bij onderzoek gebleken, dat de bewuste remonstrantie werkelijk het karakter droeg van „een kwaadaardig, „lasterlijk, oproerig libel", dat aanleiding geven konde „om „de hooge en wettige overigheid te lasteren," voorzeker zoude hem „de fermiteit" niet hebben ontbroken, „welke er bij „zulke of soortgelijke omstandigheden noodig is om degenen, „die er zich schuldig aan hadden gemaakt, er een voorbeel-„delijke straf voor te doen ondervinden;" maar in gemoede kon hij als zoodanig niet beschouwen „een schriftuur, dat „niet was ingericht om onder het gemeen te worden gedivul-„geerd, maar verzegeld met het cachet van den Raad van „Justitie aan de Hooge Regeering is overhandigd geworden."

Metdatal bleef de Raad ook in zijn oog stafbaar wegens de voorbarigheid, waarvan 's Raads remonstrantie, gelijk hij in zijn eerste advies reeds had opgemerkt, getuigde; maar,— en hierop vestigde hij in de tweede plaats met nadruk de aandacht van zijne mede-commissarissen,— het kon „naar „zijn natuurlijk oordeel" niet aangaan, om een straf, welke dan ook, toe te passen op slechts „eenige leden van een „corps, dat zich geheel als deelachtig aan een en dezelfde „daad had bekend gemaakt." Hij wist niet anders dan dat de remonstrantie van 24 April uit naam van al de leden geteekend en door 's Raads voorzitter aan de Hooge Regeering was overgegeven; hij had zich niet „verledigd" om door „het „entameeren van particuliere informaties" onderricht te worden „of die remonstrantie met unanieme stemmen was opgemaakt", informaties, die, al waren zij hem gesuppediteerd, „toch op „geen wettige wijze het recht gaven om er gebruik van te „maken."

Daarom behoorde „naar zijn raisonnement" de straf „zonder „uitzondering aan den geheelen Raad te worden toegedeeld," en eerst dan, wanneer de Raad zich hierover bezwaard gevoelen en aantoonen mocht, dat „in het samenstellen van de stukken

„tot de remonstrantie behoorende onbehoorlijke en tegen de „goede orde aanloopende conduites hadden plaats gevonden," eerst dan kon het tijd zijn om „tot die uitzonderingen te komen, „waartoe hij nu niet had kunnen helpen besluiten," te minder wijl hij van meening bleef, „dat de remotie althans van „het raadslid Wegener een op dit moment onherstelbaar „verlies aan 't maniement van de Justitie had toegebracht." In verband hiermede wees hij nog op de plicht „om eene „private satisfactie aan het belang der Maatschappij op te „offeren," en onder opmerking, dat hij van zijn kant geen aanspraak maakte op het voorbrengen van „schitterende denk-„beelden," besloot hij zijn advies met de verklaring, dat hij zijne meening alleen op het papier had gebracht om haar onder de oogen te doen komen van hen, „welke alleen het „recht hebben mijne adviesen te beoordeelen."

Zooals te verwachten was, liet Nederburgh dezen persoonlijk tot hem gerichten aanval niet onbeantwoord; maar hij maakte ditmaal geen haast met zijne repliek, want eerst drie weken later, ter vergadering van Commissarissen-Generaal van 27 Juni, kwam hij voor den dag met eenige „contra-aanteekenin-„gen op de aanmerkingen" van Frijkenius, voornamelijk strekkende om het verwijt van zich af te werpen, dat hij de hem toevertrouwde belangen „aan eene private satisfactie zou „hebben opgeofferd." Tegenover ieder, „die den prijs kent van „de ware eer en eene onbevlekte reputatie," wilde hij „open-„lijk toonen," dat zijn „karakter zoo gevoelig is, waar het „gevoelig behoort te zijn, als dat van iemand ter wereld," met inachtneming intusschen van die „bescheidenheid, waar-„toe datzelfde karakter hem verplichtte," en op grond waarvan hij het zich „altijd tot eene eer zal rekenen in diergelijke „gevallen liever te weinig dan het uiterste te zeggen."

Voor het overige wenschte hij „over de merites der dispositien „door Heeren Commissarissen-Generaal in de zaak genomen" niet op nieuw uit te wijden; maar met betrekking tot hetgeen dienaangaande door den Heer Frijkenius was „geavan-

ceerd," moest hij opmerken, dat voor het gebruik maken van de bevoegdheid "aan het Opperbestuur van de Compag-"nie in Nederland en in India gegeven" tot "remotie" van onnutte dienaren, "niet vereischt werden legale bewijzen" van schuld, zijnde het "in diergelijke gevallen voldoende de "compleete overtuiging bij hen, die de dispositie ter opzending "nemen, dat 's Compagnie's en algemeene belangen zulks vor-"deren." Dergelijke overtuiging nu was "bij hem geboren, "gedeeltelijk uit zaken, welke hem reeds buiten het aanhangige "geval waren te voren gekomen, die zeer weinig eer doen "aan de persoonlijke karakters van allen, en aan de kunde "van twee der bewuste leden; gedeeltelijk uit de hem ter "oore gekomen en tot in de besognes van Commissarissen-"Generaal doorgedrongen algemeene geruchten van het mis-"bruik, dat van die remonstrantie (ofschoon besloten en ver-"zegeld aan de Hooge Regeering overhandigd) door die leden "zelven in het publiek was gemaakt, geruchten waaraan hij "gemeend had niet onverschillig te kunnen noch te mogen "zijn, en die hij, bij nader onderzoek, waar had bevonden."

En wat ten slotte het bijzonder gevoelen van den Heer Frijkenius omtrent het raadslid Wegener betrof, hierover, dus besloot Nederburgh zijn schriftuur, "zal ik liefst onthouden "mij te expliceeren, dewijl ik toch tot staving van mijn "gevoelen, dat hij vooral als een zeer schadelijk sujet moet "worden aangemerkt, geen ander soort van bewijzen zou kun-"nen bijbrengen, dan die welke mij bewogen hebben om hem "voor een der auteurs en opstellers der remonstrantie te hou-"den; terwijl ik voor het overige vertrouw, dat de nuttigheid "der laatste efficacieuse voorzieningen in de constitutie van "het lichaam des Raads uit den voordeeligen invloed daarvan "op de administratie der Justitie reeds blijkt en verder over-"vloedig zal blijken, immers zoolang dezelve op den presenten "voet blijven zal."

Evenmin als het Frijkenius gelukt was om Nederburgh tot zijne zienswijze over te halen, evenmin mocht deze er in sla-

gen om genen tot andere gedachten te brengen. Met elke tegenspraak scheen het gemoed van de tegenpartij warmer te loopen, en zoo kwam Frijkenius er toe om in een derde schriftuur, dat hij ter vergadering van 11 Juli ter tafel bracht, aan zijne medeleden in het algemeen, en aan Nederburgh, tegenover wien hij „geene verantwoording verschuldigd zijn „kon", in het bijzonder, de bevoegdheid te betwisten om zijne „argumenten te wederleggen". „Het stond", zoo redeneerde hij, „Zijne Hoog Edelheid evenals de overige leden „van het besogne vrij dezelven tot hun eigen gebruik te be„oordeelen en aan te nemen of te laten varen; maar dezelven „schriftelijk te wederleggen kan niet anders worden beschouwd „dan als eene openlijke beschuldiging tegen mij en mijne „gevoelens, en kan dierhalve niet geschieden zonder mij mer„kelijk te beleedigen". Hiermede verklaarde hij zijn laatste woord „ten opzichte van deze materie gezegd te hebben", onder opmerking, dat hij niet verkoos „zich uit te laten om„trent de overige passages, welke in het geschrift van den „Heer Nederburgh voorkomen", daar hij van meening bleef, dat „hoe compleet de overtuiging van Zijne Hoog Edelheid „ook moge geweest hebben, hij zijne gronden van geen min„der waarde beschouwde"; reden waarom, dus luiden de slotregels van zijn betoog, „ik niet konde toetreden tot het nemen „van eene dispositie, die geheel van mijne wijze van denken „was afgescheiden."

„Waarop", zoo heet het verder in het proces-verbaal van de zitting der Hooge Commissie van 11 Juli, „door den Heer „Commissaris-Generaal Nederburgh gedeclareerd zijnde, dat „Hoogstdezelve zich bleef refereeren aan den inhoud der re„soluties van Heeren Commissarissen-Generaal en Hoogstdes„zelfs vorige adviezen over deze materie, — zoo is goedge„vonden en verstaan het voorschreven schriftuur, benevens „alle de resolutien en verdere stukken concerneerende de voor„schreven opzending en de daarover gevallen deliberatien met „het gereed liggend schip De Onderneming aan te bieden aan

„de Hooge Committenten, mitsgaders ter kennis te brengen „van de Edel Mogende Heeren Gecommitteerden wegens de „Provincien Holland en Zeeland tot de zaken van de Oost „Indische Compagnie, en zich aan derzelver inhoud in allen „eerbied te refereeren".

Aan dit besluit werd uitvoering gegeven bij brief van dezelfde dagteekening; maar niettegenstaande die brief met drie verschillende gelegenheden in triplo verzonden werd (1), kwam hij nimmer in handen van het Opperbestuur, want voor het voeren van eene geregelde correspondentie tusschen de Indische Regeering en de bestuurderen in patria waren de omstandigheden ongunstiger dan ooit. Tegen het overmachtige Engeland, dat heer en meester was van de zee, vermocht de Compagnie niets meer, en toen dan ook in Augustus

(1) Het origineel werd verzonden, niet met De Onderneming, die ter elfder ure niet voor de reis naar patria gereed bleek en in deze wateren bleef (Nederburgh keerde er in 1798 mede terug van zijne reis naar Midden Java), maar met de „paketboot" Maria Louisa, welk schip reeds spoedig in handen viel van de Engelschen, die het naar Madras opbrachten, en die natuurlijk aan niets minder dachten dan om behoorlijk adres te verleenen aan de buit gemaakte brieven en papieren. „Dienzelfden brief," dus schreven Commissarissen-Generaal later in hunne missive aan het Opperbestuur van 24 Juni 1797, „dienzelfden „brief hebben wij vervolgens andermaal gedépêcheerd met het Noord „Amerikaansch ingehuurd schip The Hare, en ten derden male met „The Eliza, respectievelijk van hier vertrokken den 29 en 30 Maart „1796, en (schoon zulks anders niet gebruikelijk is) om des te zekerder „te zijn, dat het bewind van die zaak (de remotie der drie Raadsleden) „volkomen werd geinstrueerd, daarbij telkens wederom doen voegen een „compleet en behoorlijk geautentiseerd stel van alle de betrekkelijke „resoluties en verdere stukken"; doch „tot hun merkelijk leedwezen," hadden zij sedert moeten vernemen, dat „zoowel de paketboot Maria „Louisa, als de schepen Hare en Eliza waren gevallen in handen van „den vijand." De aangehaalde Indische brief van 24 Juni 1797 strekte ter „rescriptie" op de patriasche missive van 5 September 1796, blijkens welke in de laatste twee jaren van Comm. Gen. geene andere brieven waren overgekomen dan die van 22 Februari 1794 en van 22 December 1795.

1795 het bericht was aangebracht van den in de maand Januari te voren plaats gehad hebbenden ommekeer van zaken in Nederland, oordeelden Commissarissen-Generaal het „uithoofde der critique omstandigheden" oirbaar de Hooge Regeering te „qualificeeren" om vooreerst van verdere „be„zendingen" naar Nederland, en vooral van „papieren van „eenige aangelegenheid", af te zien. De briefwisseling intusschen werd niet geheel gestaakt; nu en dan maakte men voor de verzending van brieven gebruik van vreemde particuliere schepen, zooals o. a. het geval was met den brief van Commissarissen-Generaal aan het Opperbestuur van 22 December 1795, die zich door eene merkwaardige beknoptheid kenmerkt, want, dus schreven zij, „wij verlangen zeer „naar eene secure gelegenheid om verscheiden papieren van „aanbelang aan UWelEd. Hoog Achtb. te doen toekomen; „doch hebben de tegenwoordige als zoodanig niet kunnen be„schouwen, hetwelk ons dan ook verbiedt deze verder uit „te breiden"(1).

Ook deze brief geraakte, naar het schijnt, in het ongereede; maar daarentegen kwamen de brieven van Gouverneur-Generaal en Raden van 25 Augustus en 17 December 1795 behoorlijk in het bezit van Bewindhebberen, en het was naar aanleiding hiervan, dat zij onder dagteekening van 5 September 1796 o. a. het volgende aan de Indische Regeering schreven:

„Ofschoon wij wel kunnen billijken de redenen, welke

(1) Zoo bleef hier ook liggen het zeer uitvoerig schrijven van Commissarissen-Generaal aan Heeren Bewindhebberen gecommitteerd tot de correspondentie met Commissarissen-Generaal resideerende te Amsterdam van 31 Augustus 1795, waarin een breedvoerig relaas voorkomt van het gebeurde met den Raad van Justitie, met vermelding van al de ter zake uitgebrachte adviezen. Van dezen brief is in het archief alhier een in het net geschreven, en door C. C. G. G. onderteekend exemplaar voorhanden, dat ongetwijfeld bestemd was om ter gelegener tijd naar patria te worden verzonden.

„UEd. hebben wederhouden in dit tijdstip aan ons toe te „zenden alle de boeken en papieren, welke wij anders hadden „moeten verwachten, hadt gijlieden ons nogtans eenige meer „bijzondere ouvertures kunnen en behooren te geven van de „ware motieven, welke Commissarissen-Generaal hebben bewogen „tot de remotie en opzending van drie leden van den Raad „van Justitie, waaromtrent Commissarissen-Generaal voornoemd „een diep stilzwijgen houden, terwijl het ons niet onver- „schillig zijn kan van nabij te weten, of zoodanige daad van „gezag op gegronde redenen gebouwd — of haren oorsprong aan „eene willekeurige dispositie verschuldigd is; hetwelk ons te „meer moet interesseeren, aangezien de Raad van Justitie, „aan dewelke eene onzijdige rechtsoefening is aanbevolen, „zooveel mogelijk in derzelver wettige autoriteit behoort te „worden gemaintineerd, zonder te wezen blootgesteld aan de „uitwerkingen van het arbitrair goeddunken of van het per- „soneel misnoegen van de leden van het politiek bestuur, „waarom wij dan ook dit stuk in deliberatie zullen blijven „houden, zonder hetzelve eenigszins met onze goedkeuring te „bekrachtigen, totdat gijlieden ons dienaangaande meer bij- „zondere elucidatien zullen hebben gesuppediteerd" (1).

Het viel Commissarissen-Generaal natuurlijk niet moeilijk zich op deze voor hen minder vleiende opmerkingen van Heeren Bewindhebberen te verdedigen. Door overlegging van

---

(1) De aangehaalde brief van 5 September 1796 aan Gouverneur-Generaal en Raden is kenschetsend voor de wijze waarop de correspondentie toenmaals gevoerd werd. In den aanhef toch wordt de ontvangst erkend van de brieven der Indische Regeering van 6 December 1793, 31 Januari, 21 Februari, 1 Mei, 23 September, 30 November 1794, 20 Januari, 6 Februari, 25 Augustus en 17 December 1795, onder opmerking, dat „alle deze stukken elk afzonderlijk eene opzettelijke beantwoor- „ding vereischen, dan de tijdsomstandigheden en de staat van zaken „zulks voor het tegenwoordige niet gedoogende, bepalen wij ons thans „alleenlijk tot de twee missives van 25 Augustus en 17 December des „afgeloopen jaars, onze rescriptie op de overige stukken reserveerende „tot eene volgende gelegenheid."

eene "notitie van alle door hen naar Nederland verzonden "dépêches, met opgaaf der scheepsgelegenheden, waarmede "zij werden geexpedieerd", konden zij in hunne rescriptie van 14 Juni 1797 overtuigend aantoonen, dat zij van hun kant volkomen diligent geweest waren, en dat het alleen aan "de "gevolgen van den oorlog" was te wijten, dat men in patria verstoken was gebleven van hunne uitvoerige mededeelingen en toelichtingen over het gebeurde met den Raad van Justitie. Ten einde nu hunne "superieuren" alsnog volkomen op de hoogte van alles te brengen, werden hun met dien brief van 24 Juni nieuwe afschriften van al de vroeger ingediende stukken aangeboden, onder voorbehoud van "met de eerstvolgende ge- "legenheden nog twee diergelijke afschriften te doen volgen", en met deze bezendingen liep het gelukkiger af dan met de vorige. De stukken over het conflict met den Raad van Justitie kwamen thans behoorlijk in het bezit van het Opperbestuur, en welken indruk de kennisneming er van maakte kan blijken uit den geheimen brief van Bewindhebberen aan Commissarissen-Generaal van 9 Mei 1799, die met den brief van gelijke dagteekening aan den President en de verdere Raden van Justitie des Kasteels Batavia in hun geheel als bijlagen D. en E. aan dit opstel wordt toegevoegd.

Volgens die brieven werden ook door Bewindhebberen "de "ongemesureerde en oneerbiedige uitdrukkingen, gebezigd door "den Raad van Justitie bij deszelfs bekende remonstrantie", onvoorwaardelijk veroordeeld; — maar zij konden "dat alles niet "zóó misdadig, noch de daaruit te duchten gevolgen zóó ge- "vaarlijk" achten om hunnerzijds te kunnen goedkeuren "de "zoo overhaaste resolutie tot de opzending van drie leden "van dien Raad, welke door Uwlieden, ofte eigenlijk door "de Commissarissen-Generaal Nederburgh en Siberg, werden "gehouden voor de voornaamste auteurs en bewerkers van de "voorgenoemde remonstrantie". Veeleer hadden Bewindhebberen zich voorgesteld, dat in de quaestieuse zaak zou zijn te werk gegaan "met meerdere onzijdigheid en met mindere

„UEd. hebben wederhouden in dit tijdstip aan ons toe te „zenden alle de boeken en papieren, welke wij anders hadden „moeten verwachten, hadt gijlieden ons nogtans eenige meer „bijzondere ouvertures kunnen en behooren te geven van de „ware motieven, welke Commissarissen-Generaal hebben bewogen „tot de remotie en opzending van drie leden van den Raad „van Justitie, waaromtrent Commissarissen-Generaal voornoemd „een diep stilzwijgen houden, terwijl het ons niet onver„schillig zijn kan van nabij te weten, of zoodanige daad van „gezag op gegronde redenen gebouwd — of haren oorsprong aan „eene willekeurige dispositie verschuldigd is; hetwelk ons te „meer moet interesseeren, aangezien de Raad van Justitie, „aan dewelke eene onzijdige rechtsoefening is aanbevolen, „zooveel mogelijk in derzelver wettige autoriteit behoort te „worden gemaintineerd, zonder te wezen blootgesteld aan de „uitwerkingen van het arbitrair goeddunken of van het per„soneel misnoegen van de leden van het politiek bestuur, „waarom wij dan ook dit stuk in deliberatie zullen blijven „houden, zonder hetzelve eenigszins met onze goedkeuring te „bekrachtigen, totdat gijlieden ons dienaangaande meer bij„zondere elucidatien zullen hebben gesuppediteerd" (1).

Het viel Commissarissen-Generaal natuurlijk niet moeilijk zich op deze voor hen minder vleiende opmerkingen van Heeren Bewindhebberen te verdedigen. Door overlegging van

---

(1) De aangehaalde brief van 5 September 1796 aan Gouverneur-Generaal en Raden is kenschetsend voor de wijze waarop de correspondentie toenmaals gevoerd werd. In den aanhef toch wordt de ontvangst erkend van de brieven der Indische Regeering van 6 December 1793, 31 Januari, 21 Februari, 1 Mei, 23 September, 30 November 1794, 20 Januari, 6 Februari, 25 Augustus en 17 December 1795, onder opmerking, dat „alle deze stukken elk afzonderlijk eene opzettelijke beantwoor„ding vereischen, dan de tijdsomstandigheden en de staat van zaken „zulks voor het tegenwoordige niet gedoogende, bepalen wij ons thans „alleenlijk tot de twee missives van 25 Augustus en 17 December des „afgeloopen jaars, onze rescriptie op de overige stukken reserveerende „tot eene volgende gelegenheid."

eene "notitie van alle door hen naar Nederland verzonden "dépêches, met opgaaf der scheepsgelegenheden, waarmede "zij werden geexpedieerd", konden zij in hunne rescriptie van 14 Juni 1797 overtuigend aantoonen, dat zij van hun kant volkomen diligent geweest waren, en dat het alleen aan "de "gevolgen van den oorlog" was te wijten, dat men in patria verstoken was gebleven van hunne uitvoerige mededeelingen en toelichtingen over het gebeurde met den Raad van Justitie. Ten einde nu hunne "superieuren" alsnog volkomen op de hoogte van alles te brengen, werden hun met dien brief van 24 Juni nieuwe afschriften van al de vroeger ingediende stukken aangeboden, onder voorbehoud van "met de eerstvolgende ge-"legenheden nog twee diergelijke afschriften te doen volgen", en met deze bezendingen liep het gelukkiger af dan met de vorige. De stukken over het conflict met den Raad van Justitie kwamen thans behoorlijk in het bezit van het Opperbestuur, en welken indruk de kennisneming er van maakte kan blijken uit den geheimen brief van Bewindhebberen aan Commissarissen-Generaal van 9 Mei 1799, die met den brief van gelijke dagteekening aan den President en de verdere Raden van Justitie des Kasteels Batavia in hun geheel als bijlagen D. en E. aan dit opstel wordt toegevoegd.

Volgens die brieven werden ook door Bewindhebberen "de "ongemesureerde en oneerbiedige uitdrukkingen, gebezigd door "den Raad van Justitie bij deszelfs bekende remonstrantie", onvoorwaardelijk veroordeeld; — maar zij konden "dat alles niet "zóó misdadig, noch de daaruit te duchten gevolgen zóó ge-"vaarlijk" achten om hunnerzijds te kunnen goedkeuren "de "zoo overhaaste resolutie tot de opzending van drie leden "van dien Raad, welke door Uwlieden, ofte eigenlijk door "de Commissarissen-Generaal Nederburgh en Siberg, werden "gehouden voor de voornaamste auteurs en bewerkers van de "voorgenoemde remonstrantie". Veeleer hadden Bewindhebberen zich voorgesteld, dat in de quaestieuse zaak zou zijn te werk gegaan "met meerdere onzijdigheid en met mindere

„animositeit en gestrengheid overeenkomstig het gematigd „advies van wijlen den Commissaris-Generaal Frijkenius," en ter voorkoming van nieuwe moeilijkheden in de toekomst werd der Hooge Commissie, bij den aan haar gerichten „os- „tensibelen" brief van dezelfde dagteekening als de aangehaalde „secreete" missive, dan ook ten stelligste opgedragen om zich voor den vervolge „niet te immisceeren in zaken concernee- „rende de Justitie met dat gevolg, dat wettig geslagen von- „nissen van den Raad door Ulieden eigener autoriteit zouden „worden vernietigd of gealtereerd, zonder alvorens ons goed- „vinden dieswegens gevraagd en onze dispositie en qualificatie „ontvangen te hebben".

De in Mei 1799 uit Nederland verzonden brieven kwamen echter te laat hier aan dan dat Commissarissen-Generaal nog van hunnen inhoud konden kennis nemen, want in den loop van de maand September was, in voldoening aan de uit patria ontvangen bevelen, de Hooge Commissie ontbonden, en had Nederburgh in October daaraanvolgende de terugreis naar Nederland aanvaard. Maar reeds een jaar te voren had de geheel onverwachte wederverschijning alhier van Mr. Wegener, door het Opperbestuur herwaarts gezonden als Commissaris tot en over de zaken van den inlander met den rang van Raad-extraordinair van Indie, aan Nederburgh en zijne toenmalige ambtgenooten aanleiding gegeven om hunne verdediging over de genomen besluiten ten opzichte van Wegener c. s. aan Bewindhebberen voor te dragen bij hun uitvoerig schrijven van 29 October 1798, een document, waarvan de kennisneming onmisbaar is ter juiste beoordeeling van de handeling van Commissarissen-Generaal en dat uit dien hoofde in zijn geheel onder de bijlagen wordt opgenomen (zie 1ª F), ook wijl het opmerkelijke mededeelingen over de toenmalige maatschappelijke toestanden en verhoudingen in deze gewesten bevat. Bij den inhoud er van zullen wij hier echter niet verder stilstaan, want het voorafgaande dunkt mij meer dan voldoende om den loop te doen kennen van het in 1795

tusschen de Hooge Regeering en den Raad van Justitie gerezen conflict (1); doch omtrent het wedervaren van de drie slachtoffers van dat conflict, en speciaal omtrent de wederverschijning alhier van het gedemitteerde raadslid Wegener, heb ik ten slotte nog het een en ander mede te deelen.

IV.

Bij dispositie van Gouverneur-Generaal en Raden van 26 Mei 1795 ontvingen de raadsleden Hartman, van Hoesen en Wegener bericht van de ten hunnen opzichte door Commissarissen-Generaal genomen beschikking, doch zonder vermelding van de aan die beschikking ten grondslag liggende motieven, en dit gaf hun aanleiding om zich bij collectief request tot de Hooge Commissie te wenden met verzoek „om „gracieuselijk te worden geinformeerd van de redenen van hun „ontslag binnen den tijd van hun verband tegen hen ge„decreteerd, met vergunning om zich satisfactoir te kunnen „verantwoorden, en dusdoende eene zachtere dispositie ten „hunnen opzichte te mogen obtineeren". Maar niettegenstaande Frijkenius adviseerde „het zeer natuurlijk te oordeelen, dat „als men iemand condemneert hem dan ook de reden daarvan „moet worden opgegeven", wilde de meerderheid hiervan niets weten, en bij besluit van 6 Juni 1795 werd het verzoek van requestranten gewezen van de hand, op grond van de overweging, „dat het besluit van de supplianten uit hunne be„dieningen te ontslaan en behoudens qualiteit en gage naar „Nederland op te zenden is gefundeerd op het recht door „Hunne Hoogmogenden aan de Compagnie gegeven, en ook „speciaal aangehaald bij de opene brieven van Heeren Commissa-

(1) Volledigheidshalve zij hier evenwel nog aangeteekend, dat de stukken in zake Yrons in de vergadering der Hooge Commissie van 8 Augustus 1795 andermaal ter tafel kwamen, en dat „bij de daarover ge„houden deliberatien op de zaak als zaak op zich zelf, of de manier „van procedeeren in het crimineele, geene bijzondere reflecties gevallen „zijnde", besloten werd om in de uitspraak van den Raad te berusten.

„rissen-Generaal om allen, die in eed en dienst van de Compagnie „zijn, hetzij binnen of buiten hun verbonden tijd, tehuis te „ontbieden of naar huis te zenden."

Aan deze hunne bevoegdheid zal zeker niemand hebben getwijfeld; maar zonderling mag het heeten haar door Commissarissen-Generaal als argument te zien aanvoeren tegen een verzoek, dat die bevoegdheid allerminst in twijfel trok.

Voor supplianten was de op hun request genomen beschikking intusschen duidelijk genoeg; zij begrepen, dat er voor hen op geen genade meer te rekenen viel, en zij maakten zich dus gereed tot vertrek met het hun daartoe aangewezen schip De Onderneming, na alvorens nog eene gunstige beschikking te hebben ontvangen op hun request van 13 Juni om „ter „hunner oppassing op de reis" ieder een slavenjongen „vrij van „transport en kostgeld" naar Nederland te mogen medenemen (1).

---

(1) Het medenemen van inlandsche bedienden naar patria was vroeger niet zoo gemakkelijk als tegenwoordig. Op last van Heeren XVII werd door de Indische Regeering bij plakaat van 20 September 1636 verboden „het brengen naar 't vaderland van slaven of andere Indiaan„sche natien," en dit verbod schijnt gedurende het grootste gedeelte van de 17e eeuw van kracht te zijn gebleven, want telkens als repatrieerenden verzochten zich op de reis door een of meer lijfeigenen te mogen doen vergezellen werd hun die vergunning slechts tot aan de Kaap de Goede Hoop verleend. Sedert werd men op dit punt vrijgeviger, en in de eerste helft van de achttiende eeuw kwam het medenemen van inlandsche bedienden vrij algemeen in zwang, tengevolge waarvan, insgelijks op aanschrijving van het Opperbestuur, bij resolutie van 14 October 1760 werd verordend, dat voor den vervolge geen vergunning meer tot het vertrek van lijfeigenen naar Nederland zou worden verleend, „tenzij kost „en transportgeld voor de heen- en weerreis alvorens zij voldaan". Omtrent den rechtstoestand van de uit Indie overgevoerde slaven bij hunne komst in Nederland, waar volgens de leer van Huig de Groot (*Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, Ie Boek 4e Deel § 2), alle menschen gehouden werden voor vrijen, hebben de denkbeelden der autoriteiten van tijd tot tijd „zeer gevacilleerd", gelijk het heet in den considerans van het plakaat van de Staten Generaal van 23 Mei 1776, waarbij aan die onzekerheid een eind werd gemaakt door de bepaling, dat de

Maar door onvoorziene omstandigheden werd het vertrek van De Onderneming, gelijk wij reeds zagen, telkens uitgesteld, en in verband met de berichten, die in den loop van Augustus 1795 ontvangen werden omtrent den ommekeer van zaken in het moederland, werd het vrij waarschijnlijk, dat van de reis van dat schip naar patria vooreerst geen sprake meer zou kunnen wezen.

Dit bracht de drie „geremoveerden" in groote moeilijkheden. Zij hadden na de ontvangen order tot vertrek zich dadelijk ontdaan „van hetgeen zij niet zouden kunnen medene-„men", en zich voorzien „van de noodige reisbehoeften", wat

---

regel: eens slaaf altijd slaaf, ook in Nederland van kracht bleef, op grond o. a. van de overweging „dat de waarheid, volgens welke alle menschen hier „te lande voor vrije lieden erkend en gehouden worden, niet in alle op-„zichten toepasselijk gemaakt kan worden op de neger en andere slaven, „welke uit de kolonien van den staat na deze landen overgebracht of over-„gezonden worden, met dat effect, dat dezelven, alleen door hunne ge-„permitteerde overkomste hier te lande, hunne vrijheid dadelijk zouden heb-„ben verkregen, en dus nooit tegen hun wil wederom naar de gemelde ko-„lonien teruggezonden zonden mogen worden, of dat, wanneer zij in de ge-„melde kolonien wederom teruggekomen waren, de rechten, die hunne eige-„naars op dezelven gehad hebben, nooit zouden kunnen revivisceeren, dewijl „de eigenaars van zoodanige slaven dan veeltijds tegen hun wil en dank „ontzet zouden worden van hunne goederen, die hen wettelijk toebehoor-„den, hetgeen veel sterker tegen de aangeboren en dadelijke vrijheid van „de ingezetenen dezer Republiek zoude aanloopen, dan dat de rechte „denkbeelden der Vaderlandsche vrijheid, door de applicatie van het hier-„voor gemelde principe op de voorzegde slaven, nader bevestigd zouden „worden". Dit plakaat is in zijn geheel te vinden in de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* van 1776, deel I, bl. 506. Het is mij niet bekend of in vroegeren tijd ook somwijlen vrije lieden als bedienden naar Europa werden medegenomen, zooals dit het geval was in Bengalen, waar in 1794 verordend werd, „that all persons in whose service free „natives of India should embark from Bengal for England would be re-„quired to give good and sufficient security against such natives being „sold or given away as slaves at St. Helena or at any other place „or settlement during the voyage to Europe"; W. H. Carey, *The good old days of Honorable John Company*; Simla, 1882, II. 76.

zij "niet zonder aanmerkelijke schade en verliezen hadden "kunnen gedaan krijgen", en de verlegenheid, waarin zij daardoor "bij de tegenwoordige duurte" waren geraakt, nam thans door het uitgesteld vertrek van De Onderneming dagelijks toe, wijl dat uitstel hen genoodzaakt had om "dubbele kos-"ten" te maken en "zich met schulden te belasten om over-"eenkomstig hun rang en qualiteit zich te kunnen gedragen"; redenen waarom zij zich bij request andermaal tot Heeren Commissarissen-Generaal wendden met de bede om "hun lot "te verzachten", door "hen een middel van bestaan te accor-"deeren overeenkomstig met den rang en qualiteit, die Heeren "Commissarissen-Generaal hen gunstig hadden laten behouden."

Op dit verzoek werd "uithoofde van den tegenwoordigen "toestand der zaken" eene gunstige "reflectie" geslagen door ter zitting der Hooge Commissie van 29 Augustus te bepalen, dat requestranten "zonder interruptie" zouden behouden "de "kostgelden, huishuur en emolumenten voor de leden van den "Raad van Justitie bepaald, sedert den dag dat zij zijn af-"geschreven tot den tijd toe dat zij van hier zullen vertrek-"ken, doch zonder het douceur (1), dat de actueele leden van "den Raad van de Compagnie genieten", — en op dien voet bleven zij voorloopig te Batavia, totdat eindelijk Mr. Wegener bij request van 27 November vergunning verzocht en ook verkreeg om met het tot vertrek gereed liggend Deensche schip Prins Frederik via Koppenhaven de reis naar patria te

(1) Onder *douceur* verstond men de aan 's Compagnies dienaren competeerende verstrekkingen in natura, de *buitengelden* of *buitenvoordeelen*, gelijk Valentijn ze noemt, en waarvan men een opgaaf vinden kan in zijne *Beschrijving van Groot Djava ofte Java Major*, bl. 246. Sedert werden die verstrekkingen gaandeweg ingekrompen, en tijdens het bestuur van Commissarissen-Generaal schijnen zij zich voor de leden van den Raad van Justitie bepaald te hebben tot de beschikking over 5 kojangs rijst in het jaar, totdat er voor goed een eind aan gemaakt en het *douceur* in eene uitkeering in geld veranderd werd (zie het nog onuitgegeven *Verslag van Commissarissen-Generaal* van 1 September 1796 § 72).

aanvaarden (1), waar hij vermoedelijk in de laatste helft van 1796 behouden moet zijn aangekomen.

Wat op het gedrag van Mr. Wegener ook mocht te zeggen vallen, het gaat niet aan om het op grond van zijn strijd met Commissarissen-Generaal onwaardig te noemen, gelijk het oordeel luidt van Mr. P. Meijer in zijne levensschets van den Gouverneur-Generaal van Overstraten (2). In elk geval toonde hij zich meer man van karakter dan zijne ambt- en lotgenooten Hartman en van Hoesen, want Wegener had ter nauwernood zijn hielen gelicht of zij haastten zich om de Hooge Regeering te naderen met een deemoedig request, waarin zij „vertoonden en te kennen gaven", hoe zij tot hun leedwezen hadden ontwaard, dat zij hun ontslag te danken hadden aan de remonstrantie van den Raad van den 24 April 1795, „dat „zij moesten bekennen tot de afgave van gezegde remonstran„tie het hunne te hebben gecontribueerd; doch dat zij betuig„den hiermede geen de minste intentie gehad te hebben Hee„ren Commissarissen-Generaal opzettelijk in de aan Hoogst„dezelven zoo wèl aanvertrouwde macht te beperken of der-

---

(1) In dat request gaf Mr. Wegener te kennen, „hoe hij suppliant „tot heden te vergeefs heeft gewacht naar eene gelegenheid om aan het „besluit der Hooge Regeering van 26 Mei te voldoen, alzoo het geenen „Comp. dienaar geoorloofd is anders dan met 's Comp. eigen bodems van „hier naar Europa te stevenen, en 't vertrek van 's Compagnies vaar„tuigen derwaarts door de onzekere tijdsomstandigheden tot dusver is „vertraagd geworden, welk vruchteloos vertoeven van den suppliant niet „alleen voor de Compagnie door de voortduring van des suppliants gage „van ƒ 200, en het nader aan hem toegelegd onderhoud van Rds 100 per „maand, maar ook ten uiterste prejudiciabel is voor den suppliant, zoo „in den staat van zijne financien, als in dien van zijne gezondheid, en „welke laatstgenoemde hij suppliant dagelijks ondervindt, dat hij dermate „verachtert, dat hij suppliant met reden beducht is, ingeval van een „langduriger verblijf op deze plaats, aan den nadeeligen invloed van deze „ongezonde luchtstreek niet te zullen kunnen resisteeren."

(2) *Tijdschrift voor Nederlandsch Indie, Derde jaargang* (1840), Deel I, blz. 254.

„zelver personen in 't minste te laedeeren; met verder be-„tuiging van hun hartelijk leedwezen, voor zooverre zij zich „in voorschreven remonstrantie te ver mochten hebben inge-„laten of zijn te buiten gegaan; in de hoop dat Hoogstde-„zelven hun dit geval niet ten scherpste wilden duiden, of ten „zwaarste opnemen, maar hen gracieuselijk in submissie te „admitteeren, en hen diensvolgens van het doen der reize „naar Nederland geliefden te excuseeren, en weder tot hunne „vorige, of tot zoodanigen anderen post, waartoe zij het best „geschikt zouden worden geoordeeld, aan te stellen."

De Hooge Commissie vond goed om de dispositie op dit „den eerlijken en zich onschuldig gevoelenden mensch ver-„nederend" request, gelijk het later door de bewindslieden in patria gekarakteriseerd werd, „bij provisie aan te houden" (besluit van 9 Januari 1796); maar van eene latere definitieve beschikking ter zake blijkt niet, en in afwachting daarvan bleven Hartman en van Hoesen kalm te Batavia (1), totdat de Indische Regeering bij brief van 9 Februari 1798 den stelligen last van het Opperbestuur ontving om van beider opzending naar patria, wanneer zij nog niet vrijwillig de reis derwaarts mochten aanvaard hebben, af te zien tot tijd en wijle Bewindhebberen door de ontvangst van volledige berichten uit Indie in staat zouden zijn gesteld om „over derzelver „vertrek naar Europa favorabel of disfavorabel te disponeeren „naar bevind van zaken."

Wegener kwam, gelijk wij reeds zagen, in September 1798 te Batavia terug om in zijne qualiteit van Commissaris tot en over de zaken van den inlander zitting te nemen als medelid in den Raad van Indie; maar het is onjuist, gelijk Nederburgh in het voorbericht van zijne in 1803 uitgegeven *Echte stukken betreffende het volbragt onderzoek der verrichtingen van de Generale Commissie* verzekert en Mr. P. Mijer in zijne

(1) In het *Naamboekje van* 1797 komen zij voor als: „Ontslagen „ordinaire leden van den Raad van Justitie, staande te repatrieeren".

boven aangehaalde *Levensschets van den G. G. van Overstraten* herhaalt, dat Wegener herwaarts werd gezonden „onder den „invloed van het schrikbewind, dat zich den 22^en^ Januari „1798 op de puinhoopen der Bataafsche vrijheid vestigde". Reeds meer dan twee maanden vroeger toch was zijne benoeming tot de hem door het Opperbestuur toegedachte „eminente charge" eene besliste zaak. Zij was het gevolg van eene ter vergadering van het Comité tot de zaken van den Oost-Indischen handel en bezittingen, gehouden op den 31 October 1797, „het 3e jaar der Bataafsche Vrijheid", ingekomen „voordracht" van eene uit de burgers Wiselius, von Liebeherr, Fennekol, Fijnje, van Groll en Ondaatje bestaande „Commissie tot de voorloopige voorzieningen naar Indie", waarin — op grond van de overweging, dat te Batavia „vele „Engelschgezinden en aan Oranje gehechte personen gevonden „werden, en het van de hoogste noodzakelijkheid is, dat in „tijden als de tegenwoordige tegen dezelven gewaakt wordt, „welk werk niet wel aan de leden der Hooge Regeering (zel„ven voor het meerendeel vuige aanhangelingen van Oranje") „kon worden opgedragen", — de instelling werd aanbevolen van eene te Batavia zetelende bijzondere Commissie onder den naam van *Commissie van Algemeene Veiligheid*. Dit denkbeeld vond bij de overige leden van het Comité gereeden ingang, en in hunne vergadering van 10 November 1797 werd met algemeene stemmen besloten tot de oprichting van eene zoodanige Commissie onder het voorzitterschap van den in diezelfde zitting tot Raad-extraordinair van Nederlandsch-Indie en tot Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander benoemden „onlangs uit Indie overgekomen Raad van Justitie „des Kasteels Batavia" Mr. C. H. C. Wegener. Als medeleden dier Commissie van Algemeene Veiligheid zonden hem bij zijne komst te Batavia moeten ter zijde staan: uit den Raad van Justitie: L. J. Haga en A. Cantebeen; uit het College van Schepenen: N. M. Martheze en C. J. Balmain; uit het College van Heemraden: A. Teisseire en J. H. Senn

van Basel; en uit het College der kleine Gerechtszaken: R. ter Schegget en J. Stave.

Het schijnt echter, dat van dit plan sedert weder werd afgezien; want met geen woord wordt er van gerept in den brief, dien Bewindhebberen onder dagteekening van 9 Februari 1798 aan de Indische Regeering deden afgaan, ten einde haar kennis te geven van de redenen, die het Comité tot den Oost-Indischen handel en bezittingen hadden bewogen om Mr. Wegener in zijne meergenoemde qualiteit en rang naar Java te doen terugkeeren. Volgens dien brief was het voorname doel van Wegeners zending de bescherming van de inlandsche bevolking tegen de knevelarijen, waaraan zij van verschillende kanten maar al te zeer was blootgesteld (1), — een

---

(1) In den brief van Bewindhebberen van 9 Februari 1798 werd de benoeming van Wegener volgenderwijs gemotiveerd: „Nog hebben wij „onze aandacht gevestigd op den behoeftigen en onderdrukten staat der „landbouwende Indianen, mitsgaders op de menigvuldige onderhandsche „knevelarijen, welke de inlander door zijne Regenten in de Bovenlanden „gewoon is te ondergaan, zonder dat de voormalige Gecommitteerden „tot en over de zaken van den inlander zich den tijd of de moeite geven „om op de klachten of kenniskrijging van dergelijke kunstenarijen, uit„loopende tot verdrukking van de landbouwende Javanen en Chineezen, „alle mogelijke knevelarijen door hoog gezag en gepaste middelen tegen „te gaan, of zelven met een goed voorbeeld aan de bovenlandsche Re„genten ofte Temengoengs in qualiteit als Commissaris te geven, het „lot dier landbouwers te helpen verbeteren, waardoor het niet anders „zijn kan of deze Indianen moeten van de Europeanen hoe langer hoe „meer verwijderd worden, zoodat de laatsten op derzelver hulp in tijd „van nood zeer weinig staat kunnen maken. Daar wij nu aan de eene „zijde, gehoor gevende aan de gezonde staatkunde, de Javanen en Chi„neezen tot oprechte vrienden van de Bataafsche natie willen maken, — „en aan de andere zijde het plegen van onrecht en onderdrukking zoo„veel mogelijk beletten, — hebben wij besloten den thans fungeerenden „Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander van dezen „zijnen post te ontslaan, zonder dat deze demissie denzelven in zijne „eer of reputatie eenigszins zal kunnen schaden, en tevens eenen an„deren bij ons daartoe geschikten en vertrouwelijken persoon, en wel

taak, die men niet meer veilig achtte in handen van den toenmaligen Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander, Pieter Engelhard. Maar het ten diens laste aangevoerde motief van te zijn „een gezèleerd aanhanger van het „huis van Oranje", dat in de boven aangehaalde „voordracht" van de Commissie tot de voorloopige voorzieningen naar Indie als alles afdoend op den voorgrond werd gesteld, bleef in den brief aan de Indische Regeering onaangeroerd, en even onnoodig vonden Bewindhebberen het, naar het schijnt, om de aandacht van de autoriteiten alhier te vestigen op hetgeen meer nog dan de bescherming van den inlander tot Wegeners taak gerekend werd, de voorbereiding der gemoederen van de Indische gemeente namelijk op „de gewichtige omwending", welke in overeenstemming met „het in Nederland prevaleerend „sijsthema van vrijheid en volksrechten" ook alhier „in de „politieke principes en maatregelen" ter bekwamer tijd zou moeten worden tot stand gebracht, zooals bereids bij hun brief van 13 October 1796 door Bewindhebberen aan de Hooge Regeering van Indie was te kennen gegeven.

In dit opzicht stelde Mr. Wegener de verwachtingen van zijne Committenten in patria niet te leur (1); maar het ligt

„den op onze voordracht bij de Secreete Commissie uit de Constitueeren-„de Vergadering van de Bataafsche Republiek tot Raad-extraordinair „van Nederlands-Indie op den gewonen voet aangestelden burger Mr. „C. H. C. Wegener als Gecommitteerde tot en over de zaken van den „inlander van hier uit te zenden". Over de motieven, die aanleiding gaven tot Wegeners terugzending naar Indie, wordt ook omstandig gehandeld in een aan het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek gericht verslag van het Comité tot den Oost Indischen handel en bezittingen, de dagteekening dragend van 16 April 1799, en geschreven om zich tegenover het bewind van de Republiek te verdedigen nopens de ten opzichte van Wegener genomen beschikkingen. Dit voor het door ons behandelde onderwerp belangrijk betoog wordt in zijn geheel als bijlaag G. aan dit opstel toegevoegd.

(1) Getuige het de aanspraak, waarmede hij aan den Raad van Justitie den uit Nederland medegebrachten brief overhandigde, die waarschijnlijk ten geleide strekte van de onder dagteekening van 9 Februari

buiten het bestek van dit opstel om ons bezig te houden met Wegeners lotgevallen en verrichtingen gedurende zijn tweede

1798 door het Comité vastgestelde nieuwe instructien voor den Raad en zijne beambten: „Medeburgers", dus sprak hij bij die gelegenheid zijne vroegere ambtgenooten toe „wanneer gij den brief, welken ik het „geluk heb Ulieden hiermede in volle vergadering ter hand te stellen, „zult hebben gelezen, dan zult gij, als eerbiedigers en handhavers der „wetten, de provisioneele beschikkingen van het tijdelijk bewind in het „moederland aangaande de administratie van de Justitie in deze gewesten „met hart en mond toejuichen, en gij zult met mij kussen de weldadige „hand der Albestierende Voorzienigheid, die mij in het overbrengen van „dezelve alle hinderpalen in duizende gevaren heeft doen te boven „komen .... Laat ik U, Medeburgers, bij deze gelegenheid mogen zeg„gen, dat ik over het geheel gelast ben om in alle mijne daden, zoo „familiere als officieele, in alle mijne raadgevingen aan publieke of private „personen, daarop bedacht te zijn, dat alle dezelve uitloopen op *den „voorstand en de aanmoediging van het patriotisme*, opdat ten opzichte „van hetzelve het hatelijk denkbeeld van factie, hetwelk eenelijk bij „existentie van eene tegenovergestelde partij geformeerd kan worden, „ten eenenmale alhier moge verdwijnen; en van mijn kant zal dus te „ernstiger moeten worden te werk gegaan, indien men alhier nog niet „genoegzaam doordrongen mocht wezen van den heerschenden geest in „ons dierbaar Moederland. Daar is de tijd gekomen, dat voorkeur en „distinctie wordt toegelegd dengenen, die ware Patriotten zijn, dat „is, die zich verdienstelijk maken om het best van het Vaderland, die „den meesten haat hebben tegen Anglomanisme, die het Stadhouder„schap, aristocratie, foederalisme en anarchie verfoeien. Indien in deze „gewesten nog aanhangers en voorstanders van Oranje, van aristocratie „van foederalisme, en van anarchie mochten gevonden worden, die in „hatelijke eigen grootheid hunne voldoening en in verdrukking en sla„vernij van den vrijgeboren mensch hunne vreugde vinden, weest ver„zekerd, Medeburgers, indien dezelve uwe oplettendheid mochten ont„glippen, dat de aanstaande groote reorganisatie, die gij alle dagen te „gemoet kunt zien, hen zal doen kennen, en hun het verdiende loon „zal doen geworden. Ondertusschen feliciteer ik ulieden hartelijk met „de schoone taak u opgelegd door het bewind in het moederland, de „taak van defensors der burgers, van het onoverkomelijke bolwerk der „individueele vrijheid en gelijkheid, dat is Rechter te zijn. De Algoede „make u sterk in uwe ambtverrichtingen, en geve u gezondheid en „genoegen!"

Hoe Mr. Wegener met betrekking tot deze aanspraak later door zijne

verblijf alhier. Genoeg zij het hier aan te teekenen, dat zijn te groote ijver voor hetgeen hij de goede zaak achtte hem ten tweeden male ten val bracht, en dat hij slechts weinige maanden na zijne wederverschijning, in de maand Januari 1799, heimelijk van hier vertrok om op de reis naar Europa op een ellendige wijs aan zijn einde te komen.

Met zijne vroegere ambt- en lotgenooten Hartman en van Hoesen liep het ten slotte heel wat beter af. Een naamgenoot en bloedverwant van eerstgenoemde, de door het Opperbestuur in Nederland blijkens brief van 9 Februari 1798 tot Advocaat-fiscaal benoemde Mr. Johannes Gothofriedus Hartman mocht maar „een kort genot smaken van de ten zijnen regarde ge-„nomen gunstige dispositie" (missive van G. G. en R. aan Bewindhebberen van 3 October 1799), daar hij een paar maanden na zijne aanstelling kwam te overlijden; en ter vervulling nu van de hierdoor ontstane vacature werd, krachtens de uit patria ontvangen machtiging om pro-interim in openvallende betrekkingen te voorzien, in de op 8 December 1798 gehoudene gecombineerde vergadering van Commissarissen-Generaal met de Hooge Regeering tot pro-interim Advocaat-fiscaal benoemd dezelfde Mr. Wijnand van Hoesen, die drie jaren vroeger, ook wegens zijne „volstrekte onbekwaamheid", onwaardig gekeurd werd om langer als lid van den Raad van Justitie te blijven dienen.

Wel is waar poogde Nederburgh, op wiens bijzondere voordracht de benoeming geschiedde, haar te vergoelijken, door een beroep op „het zoo voorbeeldeloos en algemeen bekend gebrek „aan bekwame sujetten tot diergelijke bedieningen", en op de „groote hardigheid", die er voor Mr. van Hoesen in gelegen ware om wegens het gebeurde in 1795 in „een nadeeliger

---

committenten werd gedesavoueerd leert ons het boven in de noot op bl. 269 aangehaald rapport van het Comité tot den O. I. handel en bezittingen.

„aspect te komen dan een ander toenmalig lid van den Raad „van Justitie, die sedert met gunsten en eereambten beladen „weder door Heeren Meesters was uitgezonden"; maar dat het in 1795 ten zijnen opzichte gebezigde motief van „volstrekte „onbekwaamheid" niet veel meer dan een uit de lucht gegrepen voorwendsel kan geweest zijn, blijkt, dunkt mij, afdoende uit de functien, die na Nederburgh's vertrek achtereenvolgens aan van Hoesen werden opgedragen. In 1802 toch werd hij benoemd tot extra-ordinair lid in den Raad van Indie, en in die hoedanigheid maakte hij deel uit van de Commissie, die in Augustus 1809 een ontwerp van reorganisatie „van „het lichaam van den Hoogen Raad van Justitie van Hol„landsch-Indie" aan het oordeel van den Gouverneur-Generaal Daendels onderwierp, waarmede deze zich geheel kon vereenigen (1). Inmiddels was van Hoesen in 1805 aangesteld tot President van het College van Heemraden, in welke betrekking hij drie jaren later door Mr. W. M. Keuchenius werd opgevolgd. Sedert bleef van Hoesen, wien de onderscheiding ten deel viel van door Koning Lodewijk benoemd te worden tot Ridder van de Koninklijke orde van Holland, als ambteloos burger te Batavia wonen, waar hij in 1823 moet zijn overleden.

Met de rehabilitatie van Mr. Hartman verliep ietwat meer tijd, want op zijn hernieuwd verzoek „om herstelling in zijn „post als ordinair lid in den Raad van Justitie" werd bij dispositie der Gecombineerde Vergadering van 8 December 1798 afwijzend beschikt, en een voordracht van dien raad zelven om Hartman als ordinair lid te doen zitting nemen, welke voordracht den 21 dier maand aan de Regeering werd ingediend, verbeterde zijne kansen niet, want, zooals Gouverneur-Generaal en Raden in hun brief aan Bewindhebberen van 3 October 1799 opmerkten, door die voordracht matigde de

(1) *Staat der Nederlandsch Oost-Indische bezittingen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal H. W. Daendels; Bijlagen, tweede stuk; Batavia*, No. 31.

Raad zich eene bevoegdheid aan, welke hem geenszins "com-"peteerde," en zij vonden het daarom beter om daarop niet te disponeeren, "ten einde waar het mogelijk is te coupeeren de "voor ons zoo onaangename discussien met den Raad van Jus-"titie", en buiten de noodzakelijkheid te blijven om zich te moeten "expliceeren opzichtelijk de bijzondere merites" van den voorgedragene. Nauwelijks echter had Nederburgh zijn ambt nedergelegd en Indie verlaten of op voordracht van den Gouverneur-Generaal van Overstraten werd Hartman weder in genade aangenomen en als oudste lid van den Raad erkend, welk ambt hij bleef bekleeden tot het jaar 1808, toen hij in verband met de door Daendels verordende organisatie van den Hoogen Raad van Justitie "buiten emplooi" raakte, om een poos later weder op te treden als lid van het College van Weesmeesteren, in welke betrekking hij tot zijn dood in November 1812 werkzaam bleef.

Omtrent den indruk, dien het gebeurde met de drie "geremoveerde" raadsleden op hunne tijdgenooten gemaakt heeft valt thans niet veel meer mede te deelen. Hier in Indie ontbrak het, en zou het nog langer dan een halve eeuw blijven ontbreken, aan elke gelegenheid om de zaken van den dag in het openbaar te bespreken, en in Nederland had men het te druk met eigen twisten en krakeelen om zich te laten gelegen liggen aan de gebeurtenissen in Indie, waarvan de berichten bovendien zoo ongeregeld overkwamen, dat het Opperbestuur zelf, weldra niet meer bij machte was om het verband van het in de Oost-Indische bezittingen voorvallende naar behooren te volgen.

De zaak van Wegener c. s. bleef ook in het moederland derhalve zoo goed als onbesproken, en op eene enkele uitzondering na (1) vindt men er alleen van gerept in de geschriften

(1) Namelijk *De burger politieke blixem*, het in April 1800 voor het eerst verschenen weekblad van den heethoofdigen dichter patriot en

van Dirk van Hogendorp, Jacob van Kal (1) en anderen, die hunne eigene grieven wegens hetgeen zij van Commissarissen-Generaal ondervonden hadden te luchten. Maar wat zij van het conflict met den Raad van Justitie wisten te vertellen is onvolledig, en zoo onjuist, dat het soms aan opzettelijke verminking der waarheid denken doet (2).

---

gewezen Diemensche kerkleeraar Bernardus Bosch, die in Januari 1798 in den triomf van het zoogenaamde schrikbewind deelde, maar reeds in Juni daaraanvolgende, als slachtoffer van Daendels staatsgreep, op het huis ten Bosch bij 's Gravenhage opgesloten en op zijn beurt bekoekoekt werd. Het onder dagteekening van 8 Augustus 1800 uitgegeven „ex-„traordinair" nommer van dat weekblad is uitsluitend gewijd aan „den „befaamden en beruchten Indischen reformateur Nederburgh", die slechts weinige weken te voren in Nederland was teruggekeerd, en die in dat nummer in heftige bewoordingen werd aangevallen ook over „de mishan-„delingen en vervolgingen", die Wegener en zijne ambtgenooten hadden moeten verduren, wijl zij „in het straffen of vrijpleiten tegen den wil en „de begeerte van Commissarissen-Generaal" hadden gehandeld. De in 1804 te Amsterdam gedrukte *Copie-brief uit de nagelatene boedel van Barend Karsseboom, behelzende aanmerkelijhe anecdotes zijne Hoog Edelheid Mr. S. C. Nederburgh tot zijne elucidatie medegedeelt* is in hoofdzaak niets anders dan een herdruk van het aangehaalde nommer van *De burger politieke blixem.*

(1) Jacob van Kal, beschuldigd van „verregaand disrespect en obsti-„nate ongehoorzaamheid" tegenover het ministerie van Malakka, waaraan hij als Resident van Riouw ondergeschikt was, werd deswege bij resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van 19 Februari 1796 „als „een voor de Compagnie onnut en schadelijk subject met afgeschreven „gagie" naar Nederland opgezonden, eene beschikking waaraan Commissarissen-Generaal bij besluit van 5 Maart daaraanvolgende hunne goedkeuring hechtten. In het vaderland teruggekeerd, na op de reis derwaarts twee malen in handen van kapers te zijn gevallen, diende hij in November 1797 aan het Comité tot de zaken van den Oost-Indischen handel en bezittingen eene lijvige twee honderd zes en zeventig paragrafen lange *„Apologie of verantwoording"* in om te protesteeren tegen „het onrecht en geweld 't geen hij in het tiranniek Oost-Indie had ge-„leden", — en later, in den loop van 1804, liet hij te Rotterdam een reeks (van negen) *Brieven aan den gewezen Hoogedelen Grootachtbaren Wijdgebiedenden Heer zijne Hoogedelheid Mr. S. C. Nederburgh,* drukken, waarin o. a. ook de partij van Van Hoesen wordt opgenomen tegen zijne door Commissarissen-Generaal bevolen destitutie.

(2) Zoo beweert Van Hogendorp in zijn aan den voet van bl. 236 aangehaald *Essai sur l'état récent des possessions et établissements asia-*

Zonder de thans aan het licht gebrachte oorspronkelijke bescheiden zou de ware toedracht der zaak steeds duister zijn gebleven, en nu moge die zaak op zich zelf beschouwd misschien niet het gewicht hebben om de uitvoerige behandeling, waartoe ik mij gaandeweg liet verleiden, te wettigen, de aan dit opstel bestede moeite zal ik mij niet beklagen wanneer het er slechts iets toe mocht bijdragen om de overtuiging aan te wakkeren welke onwaardeerbare bronnen voor de kennis van het verledene nog aanwezig zijn in de hier bewaard gebleven archieven, en welk eene heiligschennis tegenover de geslachten, die ons voorgingen, het ware indien voor de duurzame verzorging en beveiliging dier schatten niet met dezelfde nauwgezetheid en met dezelfde toewijding gewaakt werd, als dit tegenwoordig in elken beschaafden staat geschiedt.

---

tiques de la République Batave, dat Hartman, van Hoesen en Wegener zich de ongenade van Commissarissen-Generaal op den hals haalden wegens het veroordeelen van Thomas Yrons, „accusé d'un grand crime, „mais protégé par le parti dominant", terwijl de Regeering zich juist ontstemd gevoelde over de in haar oog ongemotiveerde vrijspraak van den beschuldigde.

BIJLAGE A.

EXTRACT uit het Register der Resolutiën genomen bij den agtbaaren Raad van Justitie des kasteels Batavia op

DONDERDAG DEN 2e APRIL 1795!

Vervolgens door den Heer Advocaat Fiscaal van Nederlands India Mr. Paul Mounier, (aan wien blijkens het genoteerde ter resolutie van den 19 Febr. j. l. is ter hand gesteld het verbaal, met de ten zijn Ed. versoeke gedaene preeparatoire informatiën, tegens den Capitain Luijtenant ter zee Thomas Yrons 's Heeren gegijselde, ten einde daar meede verder te handelen, als zijn Edelen in goeder Justitie noodig zoude oordeelen te behooren) ter Tafel gediend zijnde van schriftelijken crimineelen Eijsch tegens den gegde, en waarbij zijn Ed. is concludeerende:

Dat hij Yrons bij sententie diffinitiff zal worden gedeporteerd van ampt, qualiteit en gagie, en verklaard te weesen eerloos en inhabil om immer off ooit de Comp. in eenig ampt of bediening te kunnen bekleeden, dat hij voorts ten eeuwigen dagen zal worden gebannen uijt alle Landen, steeden, en forten, onder het ressort van de Comp. gehoorende, met interdictie van nimmer daar binnen te komen op poene van swaerder straffe, naar exigentie van zaken, mitsgaders gecondemneerd in de kosten en misen der Justitie.

Welke conclusie van Eijsch den gege voorgehouden weezende, die hier op antwoorde:

Ik ben onschuldig aan het mij aangeteigde, en verzoek nedrigst

in een ordinair proces te mogen werden ontfangen, en dat mij tot mijn defensie een practisijn mag werden toegevoegd.

Zoo wierd na zulq bij resumtie van het in deesen gehouden verbaal met dies stukken, in aanmerking genomen zijnde:

1°. Dat den Raad nergens van een corpus delicti gebleeken is; dat de getuijgen, die teffens beschuldigers sijn, niet in hunne tot nog toe onbeëedigde depositien attesteeren als facta, die bij den onpartijdigen regter maar verwekken eene suspicionem remotam dat Yrons vijf stukkende hoepelijzers sig onbehoorlijk heeft willen toeeigenen, en geen de minste suspicie van een geperpetreerd crimen nefandum, als blijkende niet met wien Yrons het selve soude bedreeven hebben; dat de gegᵉ alle beschuldigingen heeft tegengesprooken, en alles ontkent heeft, wat eenigsints tot sijn lasten geurgeert geworden, met bekendstelling, dat hem door sijnen Capitain verscheidene propositiën gedaan sijn, die hunne verrijkering tot oogmerk gehad hadden, tot diffamatie van seekeren gedrosten Barends, in welke propositiën hij evenwel niet geentreerd was.

2°. Dat den Raad aldus gebleeken is, de saak van Yrons volstrekt geen saak te sijn om te werden affgedaen processu criminale extra ordinario; dat deselve op 't hoogst in processu ordinario diende geventileert te worden, dat den heer Advocaat-fiscaals eijsch, dien hij ten desen R. O. op heeden heeft gedaan, gedestitueerd was van provisioneele versoeken, geen straff urgeerde weegens eenige dieverij, en finaliter daarop uitkwam, dat de gegᵉ Yrons, weegen sijn slegt gedrag, daar in bestaande, dat hij van sijnen capitain kwaad had gesprooken, en sig door eenen Chinees off Javaan had laten ramassen, soude worden gedeporteerd, voor eerloos verklaard, en ten eeuwigen dage gebannen, c. e.

3°. Dat tot het ventileeren van desen eijsch van den Heer

Fiscaal niet nodig was, dat de persoon van Yrons verder geincarcereert bleeve; dat de competentia van Yrons tegen het accordeeren van desen eijsch vrij sterk sijn; dat in cas Yrons ook in fine zoude komen te succumbeeren evenwel tot executie van het versogt bannissement de persoon van hem Yrons geensints absolut nodig zij.

Goedgevonden en verstaan om reedenen voormeld, gem. Yrons uijt zijn arrest te ontslaan onder handtasting en belofte van sig ten allen tijden, zulq gelast werdende, in persoon te zullen sisteeren, sup poena confessie et convicti, en voorts hem in een ordinair proces te admitteeren, mitsg^{s} hem Yrons toe te voegen den procureur Hilligert om hem in desen te bedienen.

Welk besluijt vervolgens aan meermelden Yrons bekend gemaakt sijnde, is denselven na het geeven van de regterhand aan den agtbaeren Heer Voorzitter, onder gedaene belofte als voorz., ontslagen, en voorts verstaan daarvan dese aantekening te houden, mitsgaders aan welm. Heer Advocaat-Fiscaal als R. O. Eijsscher, en den commandeur en Opper Equipagiemeester Willem Jacob Andriessen, sulq bij Extract deses te communiceeren.

Accordeert!
(w. g.) I. O. CAULIER.

Eerbiedige Remonstrantie van den Raad van Justitie des kasteels Batavia tegens zekere Resolutie in Rade van India genomen op dato den 13 April 1795 nopens de opeisching van alle de stukken aangaande de zaak van 't Officie Fiscaal c^a Thomas Yrons.

Aan zijn Hoog Edelheid, den Hoog Edelen Groot Agtbaaren Heer Mr. Willem Arnold Alting, Gouverneur-Generaal, benevens de Wel Edele Gestrenge Heeren Raaden van Nederlands India, etc. etc.

Hoog Edel Groot Agtbaer Heer
en
Wel Edele Gestrenge Heeren!

Wij hebben ontfangen zeker extract uit de notulen van 't geresolveerde in Raade van India op dato den 13 deser maand, waarbij uw Hoog Edelheedens bekend stellen:

dat door zijn Edelheid, den Heer Gouverneur-Generaal, aan uw Hoog Edelheedens zij gecommuniceerd, dat de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal goed gevonden hadden de Hooge Regeering te qualificeeren om op te eischen alle stukken aangaande de zaak van den Advocaat-Fiscaal Mounier R. O. Eischer contra Thomas Yrons, Capitain Luitenant ter zee, en daaronder speciaal de Resolutiën van den 2 deezer maand April, in zover betreft de dispositie omtrent Yrons door den Raad genomen, voorts dat bij uw Hoog Edelheedens verstaan is, den Raad van Justitie te gelasten 't een en ander ten spoedigste bij de Hooge Regeering over te brengen

ter verdere bezorging aan opgemelde Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal.

Alhoewel de Raad op de wijsheid en de gematigdheid van uw Hoog Edelheedens vertrouwt, dat Hoogdezelven na rijpe overweeging dusdaenige last den Raad nooit *dadelijk* zullen opleggen; de Raad ook in alle gevallen de dadelijke dispositie van evocatie, die in zulk een last zou leggen opgeslooten, eerst zou kunnen afwagten, alvorens de belangens van de Justitie daaromtrent te urgeeren; zoo is de Raad evenwel niet zonder reeden bedugt, dat zulk een extract uijt de notulen der Hooge Regeering, als 't voorschreven, niet alleen een oneigene vertooning zoude maken in het archiv van den Raad, indien niet anders bleek als dat 't zelve bij den Raad geheel met stilzwijgen ontfangen was, maar dat zulks ook bij de posteriteit der Nederlandsche Oost-Indische volksplanting tot allerschadelijkste en verderfelijke consequentiën voor de handhaving van de Justitie in deeze gewesten zoude kunnen aanleiding geeven.

Het is derhalven om deeze reedenen zowel, als om tevens voor te komen de dadelijke dispositie van evocatie, die 't voorsz. besluijt laet verwagten, dat de Raad zich in de zoo onvermijdelijke als onaangenaame noodzaaklijkheid bevind, tot maintien van de Justitie in Nederlandsch-Indiën, en tot maintien der priviligien van den Raad uw Hoog Edelheedens met gepasten eerbied 't navolgende te remonstreeren.

Om hierin met juistheid, bepaaldheid en order te werk te kunnen gaan, dient de Raad eerst en vooraf aan te merken, dat de van de Hoog Edele Heeren Commissarisen-Generaal ontfangene qualificatie, waarvan uw Hoog Edelheedens geëerde Resolutie gewag maakt, in een dubbelt aspect komt,

1, als een bevel aan de Hooge Regeering om de stukken ter quaestie van den Raad op te eisschen uit naam van de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal, om aan Hoogstdezelven door de Hooge Regeering te worden bezorgd;

2, dan wel als eene simpele authorisatie op de Hooge Re-

geering, om die stukken ter quaestie, *zulks aldus verstaande*, van den Raad van Justitie op te kunnen en mogen eisschen, om daarmede verder te kunnen en mogen doen, zoals de Hooge Regeering zoude te raede worden; en dat ingevolge van dese authorisatie uw Hoog Edelheedens verstaan hebben om de quaestieuse stukken van den Raad op te eischen, ten einde om aan de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal dezelve te doen geworden.

Zoo uiterst gewigtig voor 't maniement van de Justitie in Nederlandsch-Indiën 't is, dat uw Hoog Edelheedens Resolutie bepaald had te kennen gegeven, onder wat aspect de voorschreven qualificatie van Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal kome te vallen, als 't welk geenzints op te maken is uit de simple bewoordingen: goedvinden, verstaan; zoo zeer 't verder te wenschen waare, zoo absolut noodzakelijk het bij de dadelijke dispositie van evocatie zoude zijn, dat uw Hoog Edelheedens gevenereerde Resolutie de reden te kennen gegeven had, waarop het goedvinden van de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal, en 't verstaan van uw Hoog Edelheedens in deezen gefundeerd te zijn geagt wierd, opdat de Raad in de gelegenheid was gesteld om minder hardigheid in zulk een besluijt te vinden ten opzigt van zulk een delicaat poinct als de opeisching van origineele stukken van zaaken, die voor den ordinaris regter pendent zijn, en opdat de Raad tot de voordragt der belangens van de Justitie in zulk een delicaat geval dies te beter in staat gesteld was tot overtuiging van dengeenen, die eigenlijk de evocatie doet, ten einde om Hoogstdenzelven, 't zij Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal, 't zij de Hooge Indiasche Regeering, daarvan te doen afzien; zoo is evenwel, onder wat aspect de voorschrevene qualificatie ook behoort te worden getrokken, 't besluit ter quaestie (indien 't door dadelijke dispositie van evocatie zoude worden opgevolgd) dusdanig, dat de Raad ampts- en pligtshalven daaraan niet zoude kunnen voldoen. Want

I, de absolute souverain heeft alleen het regt van evocatie in praegnanten nood met de uiterste gemagtigheid en voorzigtigheid te exerceeren.

In cas voorschreeven zoude de Raad dus zelfs aan den absoluten souverain van deeze oostersche volkplanting zulk eene evocatie weigeren, en zeer zeeker met effect weigeren, door hem eerbiedigst onder 't oog te brengen,

a. hoe of 't om die zaak gelegen zij;

b. dat deze evocatie ten eenemaal overvloedig zij, en eeniglijk strekke tot stremming van de Justitie, tot violatie van de privilegiën van den Raad, en tot infractie op 's Lands geregtigheeden;

II, de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal hebben 't regt niet, om pendente zaaken van de ordinaris Justitie te evoceeren; Hoogstdezelven kunnen dus ook met geen effect

a. aan de Hooge Regeering qualificatie verleenen om stukken van den Regter op te eischen in zaken die voor denzelven pendent zijn;

b. en de Hooge Regeering kan uijthoofde van zulk eene qualificatie niets doen.

III, de Hooge Indische Regeering op zich zelf heeft 't regt niet om pendente zaaken van den ordinaris Regter te evoceeren,

a. niet als repraesentant van den souverain van eenen gemodereerden staat,

b. niet als 't conseil van dien souverain of als staatministers van dien souverein;

c. en in geen eene van deeze beijde qualiteijten onder *a.* en *b.* vermeld, kan de Hooge Regeering bij mogelijkheid met effect eene evocatie door enkel verstaan disponeeren, tot verpligting van den Raad van Justitie om origineele stukken uijt haare bewaaring af te geven van regtszaaken, die pendent zijn;

IV, volgens de primaeve constitutie van Nederlands Indiën,

is aldaar des souverains legislative magt gesepareerd van de judiciaire en executive magt, dewelke den Raad van Justitie des casteels Batavia is toegevoegd in de hoogste instanz, om te strekken tot tegenwigt van 't politicq gezag aldaar domineerende, gedemandeerd aan de Hooge Indiasche Regeering.

Dit zijn de sustenuen waarop de Raad te werk gaat, en deze sustenuen zijn gefundeerd in waarheid en regt, steunen op de leeringen van ieder gezonde staatkunde, op de landsconstitutie van de vrije vereenigde Neederlanden, en op de aanschrijvingen van onze Heeren en Meesters.

De souverain kan niet in alle provintiën en steden van zijn land in persoon praesent zijn; hij kan onmogelijk ieder staatsbezigheid in persoon afdoen.

Overal waar 't nodig is, moet de souverain zijne stedehouders hebben, die hem repraesenteeren, die als repraesentanten van hem fungeeren, 't zij dat zulks bij enkelde persoonen, of bij geheele collegiën gedaan worde.

Des souverains magt is drievoudig; ze bestaat in de wetgeevende, de judiciaire, en de executive magt.

In despoticque staaten, waar men zich aan 't regt der menscheid niet stoort, waar de souverain aan geene wetten onderworpen is, maar de wil van den souverain (hoe absurd, hoe tiranicq die ook weezen mag) de wet is, die opgevolgd moet worden, in zulke staaten is de wetgeevende, judiciaire, en executive magt van den souverain niet gesepareerd; ze wordt door den Prins, of door een hem repraesenteerende persoon of lichaam na willekeur geexerceerd, en kan tot voldoening van heerschzugt en andere schadelijke driften gemisbruikt worden.

Maar in gemodereerde staaten is die den souverain competeerende drievouwdige magt van malkander gesepareerd; dáár is de judiciaire en executive magt 't tegenwigt van de wetgeevende, opdat deeze niet dispoticq worde. In gemodereerde staaten vervalt 't willekeurig gezag; niemand wordt in zulke staaten zijn voorregt, zijn eer, zijn goed ontnomen of lijf-

straf geinfligeerd, dan na een voorafgegaan *behoorlijk* onderzoek.

Het Vaderland zelf attaqueert 't leven van den beschuldigde niet anders als onder toelating van alle mogelijke middelen tot defensie.

Het welzijn van 't gemeenebest is de leus! niet de voldoening der drift van den Regent.

Op 't welzijn van 't gemeenebest moeten de reedenen quadreeren, die den souverain tot handeling bepaalen.

Opgeregte bijzondere tribunals van justitie dienen in zulke staaten tot 't nodige tegenwigt van de legislative magt, opdat deeze niet willekeurig worde, opdat deeze niet gemisbruikt kan worden tot ongeluk en verderf van den staat, tot volslaegene omkeering en vernieling van de constitutie van den lande.

Om even die reden kan 't in gemodereerde staaten niet plaats vinden, dat de souverain door een en dezelfde persoon, door een en 't zelfde lichaam, onder wat benaming en tijtel die persoon of zulk lichaam zich ook mogt vertoonen, zoude doen handhaven, tegelijk met de wetgeevende, de judiciaire en executive magt. Deeze persoon, dit lichaam, zoude niet den souverain van eenen gemodereerden staat, neen! het zoude den volmaakten despoot repraesenteeren.

Montesquieu zegt in zijn *Esprit des Lois:* "Tout seroit "perdu si le même homme, ou le même corps des principaux "ou des nobles, ou du peuple, exerçoient ces trois pouvoirs, "celui de faire des loix, celui de juger les crimes ou les "différends des particuliers, et celui d'exécuter les résolutions "publiques"; (dat is:) *"alles zou verlooren weezen* indien een en "dezelfde mensch, of een en 't zelfde ligchaam der voornaamste "persoonen, of van de edelen of van 't volk, uitoefende deeze "drievoudige magt van den souverain, die van de wet te "stellen, die van te oordeelen over de misdaaden of over 't "contest tusschen particuliere persoonen, en die van te execu"teeren de publicque resoluties."

Op eene andere plaats zegt dezelve auteur: „Si la puissance „exécutrice n'a pas le droit d'arrêter les entreprises du corps „législatif, *celui ci sera despoticque;* car, comme il pourra „se donner tout le pouvoir qu'il peut imaginer, il *anéantira „toutes les autres puissances*" (dat is:) „Indien de executive „magt niet 't regt heeft de onderneemingen van 't wetgeevende „ligchaam te stuiten, *zo zal dit ligchaam despoticq* worden; „want zoals 't zelve zich alle geweld kan geeven, die het „maar bedenken kan, *zo zal 't ieder andere magt in den staat „vernietigen*".

In gemodereerde staaten is de judiciaire magt den hoogsten tribunals van justitie toegevoegd. De souverain zelf kan in zulke staaten (te weten monarchien, republicquen) het regterampt in persoon niet uitoefenen, nog doen uitoefenen buiten de geconstitueerde tribunals, die hem reeds ten opzigte van de judiciaire magt repraesenteeren.

Montesquieu, *Esprit des lois* liv. 6. cap. 5. zegt: „Les juge„mens rendus *par le Prince lui même* seraient une source intaris„sable d'injustice et d'abus; les courtisans extorqueraient, par „leur importunité, ses jugemens. Quelques Empereurs romains „eurent *la fureur de juger:* nuls règnes n'étonnèrent plus l'univers „par leurs injustices"; (dat is:) „De sententiën *bij den Prins zelf* „gedaan, zouden weezen een onuitputbaare bron van abuisen „en ongeregtigheid. De hoflieden zouden door hun lastig aan„dringen zijne sententien extorqueeren. Wat keijzers *de woede „hadden van* zelf te vonnissen, geen regeering zette de waereld „meer in verwondering door haar ongeregtigheid".

Voorts zegt dezelfde auteur: „Dans les états despotiques le „Prince peut juger lui-même. *Il ne le peut* dans les états „modérés: la constitution seroit détruite; les pouvoirs inter„médiaires dépendans, anéantis; on verroit cesser toutes les „formalités des jugemens. La crainte s'empareroit de touts „les esprits; on verroit la pâleur sur tous les visages. Plus „de confiance, plus d'honneur, plus d'amour, plus de sureté"; (dat is:) „In despoticque staaten kan de souverain zelf regter

„weezen. *Hij kan het* NIET *in gemodereerde staaten*" (als monarchien of republicquen, of staaten die in andere staaten geduld en beschermd worden). „De constitutie van 't land „zoude worden vernield, de magten, die in eenen staat „tot tegenwigten dienen, zouden afhankelijk raaken, zouden „geheel vernietigd worden, men zoude zien ophouden alle for„maliteiten van proceduren. De vrees zou in elks ziel in„dringen, de bleekheid van den dood zoude zich op elks aan„gezigt vertoonen. Er zoude geen vertrouwen meer gevonden „worden over en weder; de eer zoude een harzenschim weezen; „te vergeefsch zouden gezogt worden menschenliefde en „veijligheid."

Wel is waar, dit zijn maar gevoelens van eenen grooten wijsgeer en staatkundige; maar deeze maximen worden in deze Remonstrantie van 't uijterste gewigt, zodra 't komt te blijken, zo als 't zal komen te blijken, dat onze hoogste en souveraine overigheid, ja dat onze Heeren en Meesters dezelfde staatsmaximes koesteren, en in 't vrije Nederland en bij Nederlands vrije volksplanting in Indiën willen opgevolgd weeten.

Is 't aldus in gemodereerde staaten gelegen om de exercitie van 't regterampt, om de exercitie van de judiciaire magt bij den souverain resideerende, zo spreekt het van zelf,

ad 1. dat zelfs de absolute souverain, alhoewel bij denzelven de volheid van jurisdictie is, evenwel om dezelfde redenen, waarom in gemodereerde staaten tribunals van justitie absolut noodzakelijk zijn, geen eene zaak bij weege van evocatie van de ordinaris regtbanken vermag af te trekken, ten waare in praegnanten nood en dan nog met de uijterste gematigdheid en voorzigtigheid.

En 't is niet te twijfelen, indien de absolute souverain van Nederlands Indiën in 't cas ter quaestie de evocatie met enkel goedvinden of verstaan gedisponeerd had, of de Raad zoude met effect verzoeken van dies opvolging geexcuseerd te mogen zijn door aan Hoogstdenzelven

a, het volgende, op de origineele stukken der zaake ter quaestie gefundeerd, berigt te suppediteeren:

dat op dato den 10 October 1794 de Advocaat-Fiscaal request gepraesenteerd heeft bij onzen Raad, om te mogen erlangen judicieele commissie tot 't geregtelijk onderzoek na de dieverije en 't crimen nefandum, 't welk de Capitain Lieutenant Thomas Yrons gepleegd te hebben in suspicie zoude zijn, volgens berigt van den Commandeur en Opper Equipagiemeester onder dato 7 October 1794 aan de Hooge Regeering gedaan; dat de Raad commissarissen tot dit onderzoek gedenomineerd heeft, en dat 't geregtelijk onderzoek in deeze zaak op dato 16 derzelfde maand October begonnen zij; dat Yrons uit zijn arrest op de rhee in 's Comp: boeijen overgebragt, op interrogatorien gehoord en geconfronteerd zij met de beschuldigers, alhoewel derzelver attestatien nog op dit moment onbeëedigd zijn; dat den Raad bij resumtie van 't in deezen gehouden verbaal met dies stukken nergens van een corpus delicti gebleeken is; dat de getuigen, die teffens beschuldigers zijn, niets in hunne tot nog toe onbeëedigde depositien attesteeren als facta, die bij den onpartijdigen regter maar verwekken eene suspicionem remotam, dat Yrons vijf stukkende hoepelijzers zich onbehoorlijk heeft willen toeeigenen en geen de minste suspicie van een geperpetreerd crimen nefandum, als blijkende niet, wanneer, onder wat omstandigheid, met wien Yrons 't zelve zou bedreeven hebben; *dat de gegijzelde alle beschuldiging heeft tegengesprooken, en alles ontkent heeft* wat eenigzints tot zijn lasten geurgeerd geworden, met bekendstelling: dat hem door zijnen capitein verscheidene propositiën gedaan zijn, die hunne berijkering tot oogmerk gehad hadden, tot diffamatie van zekeren gedrosden Barends, in welke propositien hij evenwel niet geentreerd was;

dat den Raad aldus gebleeken is de zaak van Yrons volstrekt geen zaak te zijn om te worden afgedaen pro-

cessu criminali extra ordinario; dat dezelve op 't hoogst in processu ordinario diende geventileerd te worden; dat des Advocaat-Fiscaals eijsch, dien hij ten dezen R. O. op dato 2 April a. c. heeft gedaan, gedestitueerd was van provisioneele verzoeken, geen straf urgeerde wegens eenige dieverij, en finaliter daarop uijtkwam, dat de gegijzelde Yrons wegens zijn slegt gedrag, daarin bestaande, dat hij van zijnen capitain kwaad hadde gesprooken, en zich door eenen Chinees of Javaan had laeten ramassen, zou worden gedeporteerd, voor eerloos verklaard en ten eeuwigen dage gebannen cum expensis;

dat tot het ventileeren van deezen eijsch van den Fiscaal niet nodig was, dat de persoon van Yrons verder geincarcereerd blijve; dat de competentia van Yrons tegen 't accordeeren van deezen eijsch vrij sterk zijn; dat in cas Yrons ook in fine zoude komen te succombeeren, evenwel tot executie van 't verzogte bannissement de perzoon van hem geenzints absolut noodig zij, waarom de Raad ook geen bedenken heeft gedraegen omme gemelden Yrons uijt zijn arrest te ontslaan onder handtasting en belofte van zich ten allen tijden, zulks gelast wordende, weder in perzoon te zullen sisteeren sub poene confessie et convicti, en voorts om voormelden Yrons in een ordinair proces te admitteeren; dat over zulks alsnu deeze voor den Raad pendeerende zaak in die termen is, dat Yrons op den uijtgebragten eijsch ten principaalen dient te antwoorden, en dat de Advocaat Fiscaal uijthoofde van zijn ampt verpligt is om denzelven daartoe ter fiscaal rol behoorlijk op te brengen, als 't geen de Fiscaal reeds eenen roldag verzuimd heeft.

Uit dit berigt consteert evident, dat er bij mogelijkheid geen reden op te vinden is met betrekking tot 't welzijn van 't gemeenebest, waarom deeze zaak bij evocatie van den ordinaris regter behoort te worden afgetrokken; laat staan, dat er geen zweem van een

praegnanten nood, van vreese van algemeene onrust of infractie van 's lands geregtigheeden voorhanden is, waardoor zulke evocatie *caeteris paribus* mogte kunnen worden geauthoriseerd.

b, Door alverder zo vrijmoedig als eerbiedig aan te merken, dat zulke dispositie van evocatie eeniglijk haaren grond konde hebben in den dwang des hoogsten gezags, als weezende

x, ten eenemaal overvloedig:

overvloedig voor 't regt van den gelaedeerde (indien er zich iemand als gelaedeerde mogte opgedaan hebben, *waarvan evenwel de Raad niet de minste kennis draagt*), want de gelaedeerde heeft zich maar te bedienen van 't ordinair middel van provocatie in de manier van procedeeren te pas komende, om over zijne bezwaarnissen de verdere wettige cognitie en decisie in foro justitiae conform de landsconstitutie te bereiken;

overvloedig alverder voor den souverain; terwijl Hoogstdezelve, indien de intentie niet is om door zodanige opeisching van de stukken de zaak finaal van den ordinaris regter af te trekken, en indien die opeisching der stukken op eene gantsch singuliere en ongehoorde wijze eeniglijk zoude bedoelen uijthoofde van speculatie die stukken voor eenigen tijd onder zich te willen houden — althans zooveel met menschelijke doorzigt te begrijpen is — het geheele oogwit van zoodaenige speculatie zoude kunnen berijken door gantsch ordinaire middelen, als daar zijn: dat den Advocaat Fiscaal, die van alle de stukken heeft of behoort te hebben copien, gelast worde om dezelve den souverain te suppediteeren — of dat den regter gerequireerd worde om authenticque copien van de stukken ter quaestie den souverain te fourneeren — dan wel hem ofte eene speciale commissie van hem visie van alle de stukken te verleenen ter praesentie van commissarissen uit deezen Raade, dan wel nauwkeurig en volleedig berigt over de zaak ter quaestie te doen; en

xx, strekkende eeniglijk tot stremming van de justitie, en dus tot indragt en violatie van 's Lands geregtigheeden, waartegen de Raad, die alle origineele processtukken voor haar geventileerd, vooral in loopende zaaken, amptshalven als een sacro sanctum onder zich moet houden en bewaaren, verpligt is op te komen, als 't hoogste ressort van Justitie in Nederlands Indien, 't noodzaakelijke tegenwigt der wetgeevenden magt omme te effectueeren, dat de misleiding waaraan de souverain door valsche voorstellingen mogelijk was geexponeerd, kome te vervallen, en te effectueeren, dat de Justitie ongestremd moge blijven; dat de Raad in 't bijzonder niet moge ten toongesteld worden als onbekwaam of onwillig om zijn ampt te verrigten, en dat dezelve daarentegen moge worden gemainteneerd bij een van zijne wezenlijkste voorregten, teweeten, de regtszaaken van Nederlandsch Indiën in de laatste instantie af te doen als tusschen God en haare conscientie, zonder regard te slaan op eenig politicq gezag uijt de wetgevende magt voortspruijtende.

ad II. Indien overzulks geen twijfel is, dat zelfs de absolute souverain in cas voors. zulk eene dispositie van evocatie niet zou kunnen doen als die ter quaestie, en gedaan hebbende, den Raad zoude behooren van deszelfs opvolging te excuseeren, hoeveel te minder vermag de Raad te voldoen aan de quaestieuse dispositie van evocatie, in zover dezelve haaren grond heeft in de qualificatie van Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal aan de Hooge Regeering verleend, want de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal hebben zelf 't regt niet om pendente zaaken van de ordinaris justitie in Indien te evoceeren.

Niemand dan de absolute souverain, die den staat der Oost Indische maatschappij duldt en beschermt in den staat der vrije Vereenigde Nederlanden, en deesen staat onder de verpligting houdt zijne wetten te eerbiedigen, in zover niet bijzondere geconcedeerde privilegien denzelven daarvan eximeeren, deese absolute souverain, de doorlugtige Hoogmogende Heeren

Staaten Generaal van de vereenigde Nederlanden, onze hoogste en souveraine Overigheid, bij dewelke de volheid van jurisdictie is, en uijt welkers naam in Nederlands Indien regt gedaan wordt in de hoogste instantie bij den Raad van Justitie des Casteels Batavia ter voorkoming of stuiting van alle verbastering der wetgevende magt in Nederlandsch Indien, — die absolute souverain eeniglijk zoude aan Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal 't regt hebben kunnen verleenen omme *caeteris paribus* zaaken van de ordinaris justitie af te trekken bij weege van evocatie. En nergens exteert een blijk, dat aan Hun Hoog Edelens zodanig regt of authorisatie van onze hoogste en souveraine overigheid verleend was. Den Raad is althans tot op dit moment geen de minste kennis gegeven van zulk een regt der Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal; de Raad ignoreert verder, dat Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal authorisatie tot dispositien van evocatie ontvangen hebben van hunne committenten, die Hoogstdezelven in deeze gewesten repraesenteeren, eens voor een oogenblik aangenomen, dat deeze hunne committenten vermogten authorisatie daartoe op iemand in Indien te verleenen; de Raad vindt daarentegen in de Commissie of opene brieven voor Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal dd. 's Gravenhage den 19 Augustus 1791, dat Hoogstdezelven implicite gelast zijn om de justitie in Indien geen indragt te doen, dezelve zonder stremming haren loop te laten, en zich dus van alle evocatien te onthouden, welke tekennengave bij voorschreeven opene brieven allernoodzaakelijkst was om deze volksplanting te overtuigen, dat onze Heeren en meesters door de zending van Heeren Commissarissen-Generaal geenzints van intentie zijn om in Indien het despotisme te introduceeren; maar dat zij eeniglijk geresolveerd hadden, om de voorzigtigheid, bekwaamheid en probiteit dier Heeren in 't werk te stellen om in zover 't met de Landsconstitutie en met de Landsgeregtigheeden gepaard konde gaan, te voorzien en te redesseeren de menigvuldige rampen en verliesen de Ed. Comp^e in de laatste jaaren overgekomen.

Dus is 't ook, dat alle onderhoorigen van de Generale Nederlandsche Oost-Indische maatschappij, volgens gedrukt formulier van den Eed bij de voorstelling van Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal alhier, geswooren hebben NAAR HUN UITERST VERMOGEN *te zullen nakomen de ordres van Hoogst dezelve*, 't welk allen blinden gehoorzaam (in despoticque staaten de eenigste glorie van den verdrukten onderdaan) uitsluit, en door welke expressie zeer duidelijk te kennen gegeven is, dat de ingezetenen dezer gewesten zich niet aan een willekeurig gezag door dien eed hebben willen onderwerpen, maar dat zij zich hunne competentia bleeven reserveeren, indien 't onverhoopt Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal overkomen mogt van iets te disponeeren, waardoor ze tegen de constitutie van den Lande van hun *jus quaesitum* zouden worden verstoken.

Voorzeker hebben Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal volgens hunne bekend gemaakte opene brieven de authoriteit om zonder form van proces onbequaame of slegte dienaaren uit hunne posten te stellen en naar Nederland op te zenden; maar Hoogstdezelven hebben ten opzigt van zulke dienaaren daarmede ook gedefungeerd, zonder dat zulke dienaaren daardoor 't regt verliezen om in 't Vaderland haare competentia verder te zoeken en geldend te maaken.

En zo hebben Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal blijkens voorschreven opene brieven ook de authoriteit om onbekwaame en slegte dienaaren hier in Indien aan de justitie over te geeven; maar door zulks te doen hebben Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal ten opzigt van zulke perzonen ook gedefungeerd.

De justitie doet vervolgens 't verdere: de Raad van justitie ageert, ageert zonder regard te slaan op eenig politicq gezag. Het vak van justitie, het regterampt of de den souverain competeerende judiciaire magt is dus niet in Hoogst derzelver commissie, is dus zeer duidelijk gesepareerd van 't gezag, en de magt in 't politicque Hoogstdenzelven toever-

trouwd tot voorziening en redres van de rampen en verliesen de Edele Compagnie in de laatste jaaren overgekomen.

En al is het waar, dat de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal als repraesentanten van zijne doorluchtige Hoogheid, den Heere Prince van Oranje en Nassau, als Opperbewindhebber en Gouverneur-Generaal van de geheele Oost-Indische maatschappij, en van de Hoog Edele Heeren Bewindhebberen ter vergadering van zeventienen gecommitteerd, repraesenteerende de generaale geoctroijeerde vereenigde Nederlandsche Oost-Indische compagnie, bij voorschreven opene brieven zijn gequalificeerd om te stellen de reformes en redressen die Hoogstdezelven in *alle* takken van 's Compagnies *administratie* in Nederlandsch Indien mogten nodig oordeelen; en al wilde men daaruijt ook afleiden, dat Hoogstdezelven door deese generaale expressien tevens gequalificeerd zijn tot reformes en redressen, speciaal in de administratie van de justitie; zoo spreekt het toch van zelf, dat aan de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal daardoor geen grooter magt in justitieele zaaken kan geagt worden verleend te zijn, als bij Hoogstderzelven Heeren committenten zelf is resideerende, waaruit dan als van zelven volgt, dat het gezag, het vermogen der legislatieve magt in zaaken rakende de administratiën van de justitie aan Hoogstdezelven verleend, eeniglijk in dusverre kan geagt worden verleend te zijn en in dusverre eeniglijk met effect kan geexerceerd worden als het zonder indragt op de Landsconstitutie en zonder violatie van 's Landsgeregtigheeden kan plaats hebben.

Overzulks zullen Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal uijthoofde van de voorsz. qualificatie bij voorsz. opene brieven ontvangen

a. geen eenen actum raekende de administratie van de Justitie in Indiën kunnen ondernemen, die bij niemand anders kan worden ondernomen als bij wien de volheid van jurisdictie is. Notoir behooren tot zulke actus de dispositien van evocatiën, waarbij pendente zaaken van de

ordinaris justitie worden afgetrokken. Zulke dispositiën van evocatiën kunnen dus door Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal qq niet gedaan worden. Hoogstdezelven hebben zelf onder dato Batavia 15 Meij 1794 bij missive aan den Heer Commodore van het Engelsch Esquadre, Mitchel, in een ander geval bijna woordelijk te kennen gegeeven, dat zij, de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal, tot actus, die de volheid van jurisdictie veronderstellen, niet gequalificeerd zijn. Er staat in den aangehaalden brief geschreven:

„De Raad van Justitie vindt zich volstrekt ongequali-„ficeerd om uijtspraak te doen over de wettigheid van „prijsen welke de oorlogschepen van den staat hebben „aangehouden, genomen of opgebragt, helpen aanhouden, „neemen of opbrengen, *en de magt op ons verleend, strekt „zich niet uit, om haar daartoe qualificatie te verleenen, „als welke alleen van den souverain zelve kan afvloeijen.*

b. Hoogstdezelven zullen dus verder uijthoofde van hunne voorschreeven qualificatie niet kunnen disponeeren hetgeen in de Nederlanden altijd is aangemerkt als een indragt en violatie van 's Landsgeregtigheeden. Evocatiën zijn in de Nederlanden altijd zoodanig aangemerkt volgens waarschuwing van onze Heeren en Meesters bij zeker missive dd. 21 Julij 1707 aan de Hooge Indiasche Regering. Evocatiën, waarbij de zaaken van de ordinaris justitie afgetrokken worden tot een politicq collegie zullen Hoogst dezelven qq dus niet met effect kunnen disponeeren.

c. Hoogstdezelven zullen dus het regterampt in Indien niet mogen exerceeren, nog de judiciaire magt ter vergrooting van de legislative magt verminderen, nog de justitie in haaren loop stremmen. Hoogstdezelven zijn bij voorschreven opene brieven expresselijk aangeweezen om onbekwaame en slegte dienaaren, zo zij dezelve niet opzenden, aan de justitie in Indiën over te geeven. Het zoude tegens alle gezonde logic lijnregt aanloopen

indien men wilde interpreteeren, dat Hoogstdezelven qq eens eene person aan de justitie overgegeeven hebbende, de zaak van dezelve persoon na haar goedvinden evenwel weder van de justitie zouden kunnen aftrekken; en het volgt dus door de zuiverste inductie, dat ook zaaken van andere personen, die eens in handen van de justitie zijn, niet op goedvinden van Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal van de ordinaris justitie kunnen worden afgetrokken. Waaruijt dan klaar is, dat de opene brieven ter quaestie de dispositiën van evocatiën implicite interdiceeren, althans dat dezelven volstrekt niet kunnen gezegd worden authorisatie tot zulke dispositiën in zich te bevatten.

d. Hoogstdezelven zullen dus uithoofde van de voorsz. qualificatie geen gebruijk in de administratie van de justitie in Indiën kunnen introduceeren, hetwelk expresselijk van onze Heeren en Meesters bij missive aan de hooge Regeering dd. 21 Julij 1707 gezegd word te zijn een bij den souverain GEIMPROBEERD gebruik, te weeten het gebruijk van evocatiën, waarvan zich de hooge Indische regeering behoort te onthouden want de hooge Indische regeering is dese waarschuwing geworden als het lichaam, hetwelk ten opzigt van de legislative magt in Indiën repraesenteert het lichaam in Europa repraesenteerende de Generale geoctroijeerde vereenigde Nederlandsche O. I. Compie. en juist dit lichaam wordt bij Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal volgens derzelve opene brieven ten opzigt van de legislative magt alsnu ten fine van de nodige redressen in deese gewesten gerepraesenteerd.

Dus is het onmogelijk, dat Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal qualitate qua, pendente zaaken van 't hoogste Geregtshof in Nederlandsch Indiën met effect zouden kunnen evoceeren; ze kunnen 't niet van eene inferieure regtsbank in Nederlands Indiën, want wordt bij dezulke 't regt gedilaijeerd of gewijgerd, dan neemt de Raad van Justitie des

Casteels Batavia als 't opper-geregtshof, op verzoek van de gelaedeerde partij, cognitie van die zaak bijweege van evocatie, in dusver repraesenteerende den absoluten souverain ten opzigt van desselvs judiciaire magt, en bij geene speciale dispositie van denzelven aangeweezen zijnde om te gedoogen, dat zulk een regt door eenig ander lichaam in Nederlands Indiën mag worden uitgeoefend.

Kan de absolute souverain niet zonder praegnanten nood tot evocatie overgaan, hoeveel te minder kunnen Hoog Ed. Heeren Commissarissen-Generaal als repraesentanten van onze Heeren en Meesters evocatieën doen op enkel *goedvinden*, evocatiën die geen de minste reden van noodzakelijkheid ten opzigt van de welvaart deezer colonie voor zich hebben, die ten eenemaal overvloedig zijn, die tot niets dienen als den Raad van justitie te prostitueeren, de justitie zelf in haaren loop te stremmen, den Raad om zijne wezenlijkste praerogativen te brengen, en een schadelijk voorbeeld te geven van indragt op 's Landsgeregtigheeden. Zulks kan nooit de intentie van Hoog Ed. Heeren Commissarissen-Generaal zijn; en de Raad kan zich ook niet overreden, dat Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal bij behartiging van zulke dangereuse gevolgen dezer quaestieuse evocatie op dezelve verder zullen kunnen persisteeren.

Ook spreekt 't van zelf, dat Hoog Ed. Heeren Commissarissen-Generaal, gedestitueerd van 't regt om pendente zaaken van den ordinaris regter af te trekken, de Hooge Regeering in Indiën daartoe niet qualificeeren kunnen, en vooral in cas voorschreeven niet, zomin om de opgeeischte stukken aan hun Hoog Edelens over te brengen, als om over die opgeeischte stukken bij de Hooge Regeering te mogen worden gedisponeerd, zooals de Hooge Regeering *verstaan* zal te behooren.

En 't spreekt van zelf, dat de Hooge Regeering uithoofde van zulk eene qualificatie met effect niet kan ageeren, en in voorschreven cas uijthoofde van die qualificatie den Raad tot de afgave der quaestieuse stukken niet kan obligeeren.

ad III, Het besluit ter quaestie waarbij Uw Hoog Eedelheedens verstaan den Raad van justitie te gelasten de stukken ten spoedigste bij de Hooge Regeering over te brengen ter verdere bezorging aan opgemelde Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal, laet geloven alsof Uw Hoog Eedelheedens na ontfangen qualificatie om die quaestieuse stukken op te eijschen, als uijt zich zelven tot 't besluit ter quaestie zijn overgegaan, want 't blijkt niet, dat Uw Hoog Edelheedens juist waren gequalificeerd om die stukken op te eischen ten einde dezelve verder te bezorgen aan Hun Hoog Edelens, als 't geen een bevel aan Uw Hoog Edelheedens zoude geinvolveerd hebben, of eene speciale last tot zodaenige opeisching, die de deliberatiën bij Uw Hoog Edelheedens daaromtrent zoude hebben overvloedig doen zijn; — 't schijnt daarentegen veelmeer, dat Uw Hoog Edelheedens eeniglijk qualificatie van Hoog Ed. Heeren Commissarissen-Generaal tot opeisching van de stukken ontvangen hebben, blijvende het aan Uw Hoog Edelheedens overgelaten om van die qualificatie, zulks geraeden vindende, gebruik te mogen maeken dan niet, en vervolgens over die stukken zodanig te disponeeren als Uw Hoog Edelheedens zouden verstaan te behooren, waarop dan Uw Hoog Edelheedens na voorafgegaene deliberatie als uit zich zelven *verstaan* hebben om den Raad te gelasten de stukken ten spoedigste over te brengen bij de Hooge Regeering ter verdere bezorging aan Hoog Ed. Heeren Commissarissen-Generaal.

Het is onder No. II genoegzaam gededuceerd, dat 't geëerd besluit ter quaestie, inzover 't zelve in 't eerste aspect valt, zonder alle obligeerende kragt voor den Raad is. Egter ook in 't tweede aspect blijft 't zelve om reden voorsz. altoos zonder obligeerende kragt voor den Raad in zover dat besluijt steunt op de qualificatie van de Hoog Edele Heeren Commissarissen-Generaal.

Maar 't blijft de vraag in hoever Uw Hoog Edelheedens als uijt zich zelven, zonder de voorschreeven qualificatie in 't oog te houden, geregtigd zijn om te verstaan, zulk

eene dispositie als de voorschreven aan den Raad van justitie te doen geworden.

De Raad bedugt zijnde, dat in 't vervolg van tijden zulk een geval konde worden opgehaald tot haare praejudice, vindt zich verpligt bij deese occasie daarover met eerbied haare gevoelens te uiten, die daarop uitkomen, dat de Hoog Indische Regeering op zich zelven 't regt niet heeft, om pendente zaaken van den ordinaris Regter evoceeren; zulks

a, niet als repraesentant van den souverain ten opzigte van desselvs wetgeevende magt.

Het volgende Extract uijt de generale missive van onze Heeren en Meesters aan de Hooge Regeering dd. 21 Julij 1707 spreekt hierover in volgende bewoordingen gantsch beslissend:

„En evengelijk de inbinding en verandering van de ordina-„ris justitie en manier van procedeeren zeer onbehoorlijk „ende van kwaade gevolgen is, zo is mede van veel im-„portantie en dangereuse consequentie de evocatie en af-„trekking der zaaken van ordinaris regtbanken tot een „politicq collegie, van welk regt van evocatie wij zien, dat „UE. bij voorschreeven resolutie mede komen te melden, „als UE. daarbij ter nederstellen, dat van UEd. vergadering „de jurisdictie van den Raad van Justitie ten tijden van „dezelver instelling afgevloeit zijnde, dezelve ook weederom „alleeen tot UE. terug zoude konnen vloeijen door evoca-„tiën ende revisien.

„Wij weeten niet, en vermeenen, dat UE. ook niet zul-„len kunnen allegueeren *eenig articul of ordonnantie, waar-„bij UE. 't voors. regt van evocatie zoude zijn gegeeven;* „maar ons is wel bekend, dat bij de ordonnantiën en sta-„tuten van Batavia, in den tijtel handelende van den „Raad van Justitie, aan denzelven Raad is gegeven ook „kennisse te mogen nemen van zaaken, in welke bij den „laager regter regt gewijgerd ofte gedilaijeerd wordt, „bij weege van evocatiën.

„Dan de voors. eerste zoort van evocatie is in deze „landen altijd aangemerkt als *een indragt en violatie van „'s Landsgeregtigheden*, en is daarom bij den Prince van „den lande zelf geordonneerd, dat alle de quaestiën en „geschillen, tusschen wat perzoonen en uit wat zaaken 't „zoude mogen weezen, bij en voor de voors. Raaden van „Justitie zouden werden gebragt, geventileerd, en gedeci- „deerd, 't welk de gen. Princen van den lande zelf ver- „staan hebben te strekken tot rust en vreede van de „voorschreven landen, tot zover, dat zij niet alleenlijk „hun zelven de voors. Raaden hebben gesubmitteerd, maar „ook toegestaan en overgegeven, dat in zaaken daarvan „de kennisse ter eerster instantie aan den laager regter „niet en competeerde, dezelve niet aan de Princen van „den lande of aan haare secrete en privé Raden, maar „aan de voors. Raaden van Justie zouden moeten komen, „zonder dat zij daartoe andere regters zou mogen com- „mitteeren, *of dezelve zaake bij evocatie voor haer trek- „ken;* zooals daarvan kan blijken bij 't priviligie door „Hertog Maximiliaan van Oostenrijk en vrouw Marie „van Bourgondien in 't jaar 1480 op 't verzoek van de „Staaten van Holland, Zeeland en Westvriesland verleend; „welken volgende wij zouden vermijnen, *dat zelf de „souverain haar* ABSOLUTELIJK *behoorden te onthouden „van eenige zaak te evoceeren van de ordinaris Justitie*, „ten waare in den lande daarover ontstond of merke- „lijk te vreezen was een algemeen onrust en onvreede, „of iets dat met de regten van den lande niet bestaan „zoude mogen; in welke gevallen alleen men zoude kon- „nen toegeeven, dat een ABSOLUT SOUVERAIN om de praeg- „nante nood en schadelijke gevolgen de voors. evocatie „(*doch evenwel dan nog niet anders als met uiterste gemaa- „tigdheid en voorzigtigheid*) te werk zoude kunnen leggen.

„UWEd. gelieven op dit poinct te gedenken aan „'t verzoek van evocatie 't welk Mr. Jacob Wouterz,

„en Adam Bessels, impetranten van revisie tegens „Weesmeesteren van Batavia, aan Haar Hoog Mo„gende de Staaten Generaal (zo zij voorgaven, om „praegnante redenen) in den jaare 1698 hebben ge„daan, dan welk verzoek Haar Hoog Mogende hebben „afgeslaegen, en alleen aan ons gerecommandeerd, ten „einde *wij* de voortgang van de voors. revisie aan de „Raaden en adjuncten reviseurs *zouden ordonneeren en „overschrijven*. Hoeveel te meer nu behooren UE. zich zon„der de voors. uiterste nood van algemeene onruste en „infractie van 's landsgeregtigheeden haar van *zoodanigen „geimprobeerden gebruijk van evocatie te onthouden.*"

b. niet als 't conseil of als staats-ministers van dien souverain, of als desselfs secrete en privé raaden; — of er zoude moeten worden aangenomen, dat Uw Hoog Edelheedens ook een geregtshof in Indiën, en wel 't hoogste geregtshof in Indiën formeerden; en er zoude door een gezond verstand verder moeten kunnen begreepen worden de stelling: daar zijn twee hoogste ressorten van justitie in Nederlandsch Indiën aan twee diverse collegiën toevertrouwd, waarvan 't eene aan 't andere gesubmitteerd is, doch zo lang zulks niet aangaat, zo lang zal de Raad van Justitie des Casteels Batavia ook wel 't eenigste hoogste ressort van justitie in Nederlands Indiën moeten blijven.

Uw Hoog Edelheedens als in het bezit van de politicque administratie van dien staat hebben ook geenen tijd overig voor 't regterampt.

De finantien, de commercie, de zeevaart, de vijligheid tegen vijandelijke aanvallen enzv. zouden te sterk verwaarloosd worden.

Van 't conseil van den souverain vergt de staat ook niet de kundigheeden, die bij tribunals van justitie noodzakelijk zijn. In gemodereerde staaten, waar de geschillen der particuliere perzonen niet na willekeur op

fondament van een despoticq gezag kunnen beslist worden; waar de eer, 't fortuin, de vrijheid en 't leven van den burger geene speelpoppen van den dwang des hoogsten gezags zijn; in zulke staaten zijn de regels, de wetten, de restricties, de extensies, de distincties bijna getalloos; een bijzonder *aanhoudend* studium wordt vereischt om in voorkomendheeden daaromtrent geduurig au fait te zijn.

Montesquieu, *Esprit des lois*, liv. 6, cap. 6 zegt: „les ministres du prince ne doivent pas juger eux-mêmes les „affaires contentieuses, car il y a par la nature des choses „une espèce de contradiction entre le conseil du monar„que et ses tribunaux. Le premier doit prendre les af„faires avec une certaine passion et les suivre de même. „Il faut au contraire des tribunaux de judicature de „sang-froid et à qui toutes les affaires soient en quelque „façon indifférentes"; (dat is:) „de ministers van den Sou„verain *moeten* de geschillen der particulieren *niet kunnen „jugeeren*; want er is uit de natuur der zaaken een zoort „van contradictie tusschen 't conseil van den monarch „en desselvs tribunals. Het conseil moet de zaaken met „een zekere passie opvatten en aldus vervolgen, daaren„tegen moeten er in den staat weezen tribunals of ge„regtshoven van kouden bloede, welken alle zaaken op „zekere wijze indifferent zijn".

Kunnen uw Hoog Edelhedens aldus, als 't conseil van den souverain geconsidereerd, 't regterampt in Nederlands Indiën niet uitoefenen, zoo kunnen uw Hoog Edelheedens ook in die qualiteit op geene wijze eenige zaak van den ordinaris regter aftrekken, en dus op geene wijze met effect eenige dispositie van evocatie den Raad van Justitie doen toekomen;

c. en zulks volstrekt niet onder de simple expressie van *verstaan*, al kwamen uw Hoog Edelheedens ook in qualiteit onder lit. *a.* aangehaald tot zulke dispositie te

treeden; want zelf alsdan hadden uw Hoog Edelheedens, 't zij zulks eerbiedigst gezegd, nog eerst vooraf behooren te requireeren en in te neemen berigt van den regter voor welken de zaak pendent is.

De brief van Heeren 17^nen^ aan uw Hoog Edelheedens dd. 11 April 1774 verbrijd over deeze uwer Hoog Edelheedens verpligting een sterk ligt, door uw Hoog Edelheedens uitdrukkelijk te interdiceeren om eenig ondernomen proceduur te surcheeren of geheel te doen staaken, als bij de uiterste noodzaakelijkheid, wanneer 't belang van de maatschappij of andere dringende reedenen dusdanige extra ordinaire dispositiën ONVERMIJDELIJK vorderen. In welken brief alverder uitdrukkelijk staat, „dat UE. in *alle gevallen behooren nooit eenige absolute „surcheance van ondernomen* of in staat van wijzen ge„bragte *procedures te verleenen, zonder alvoorens daarover „te hebben ingenomen 't berigt en advis van den regter, „voor wien die procedures zijn hangende*, ten einde niet „alleen geene gegronde reden van klagten aan den reg„ter te geeven, maar om tevens ook voor te komen dat „UE. door abusive informatiën niet werden misleid."

Kunnen dus uw Hoog Edelheedens geene absolute surcheance van ondernomen procedures verleenen, zonder alvoorens daarover te hebben ingenomen 't berigt en advis van den regter, als 't welk de communicatie van de redenen aan den regter verondersteld, die uw Hoog Edelheedens tot zulk eene absolute surcheance mogten bepaalen, — hoeveel te meer is dusdanige communicatie van reedenen *noodzaakelijk* bij dispositiën van evocatiën, die de ondernomen regtszaaken niet alleen surcheeren en geheel staken, maar dezelve ten eenemaal van den regter aftrekken tot desselvs merkelijk declin en prostitutie.

Bij de simple expressie van *verstaan* in uw Hoog Edelheedens geëerde Resolutie ter quaestie, blijft de Raad volslaegen versteeken van in gepaste termen uw Hoog Edel-

heedens de belangens van de Justitie onder 't oog te brengen en te detailleeren, waarin eigentlijk de misleiding resideert, die uw Hoog Edelheedens tot dusdanig een voor den Raad allergrievendst besluit vermogt heeft.

ad IV. De voorschreeven extracten toonen tevens zeer duidelijk aan, dat volgens primaeve constitutie van Nederlandsch-Indien aldaar van malkander gesepareerd zijn de den souverain competeerende legislatieve, en judiciaire en executive magt.

De Raad van Justitie des Casteels Batavia, als 't hoogst ressort van Justitie in Nederlandsch-Indiën, regt doende als tusschen God en haar conscientie, uijt naam *van onze hoogste en souveraine overigheid*, kan in regtszaaken niet onderworpen zijn aan 't politicq gezag van de Hooge Indiasche Regeering, of met andere woorden: de Justitie in Nederlands Indien, of de judiciaire magt van dies absoluten souverain bij den Raad van Justitie resideerende, kan niet door de legislative magt bij de Hooge Regeering resideerende, gestremd, gestuit, gevioleerd worden, — of de constitutie van Nederlands-Indien ontaart in despotisme.

De missive van Heeren majores aan de Hooge Regeering dd. 6 September 1745 kenmerkt 't ernstigst ongenoegen, dat de Raad van Justitie daardoor bij onze Heeren en meesters had verwekt, dat dezelve de ordre van de Hooge Regeering in regtszaaken geoptempereerd had — en zulks in de volgende significante bewoordingen: „Egter zullen wij er dit van zeg-„gen, dat 't ons ten hoogsten verwonderd heeft te zien, dat „de Raad van Justitie haar ongehoorde behandeling heeft trag-„ten te pallieeren met de ordres, die ze daartoe van de Hooge „Regeering zou hebben gekreegen, even als of die Raad langer „onbewust was, *dat ze* NIET *op en na politicque ordres*, maar „volgens eed en pligt en als tusschen God en haar conscien-„tie *moeten* regt doen" (1).

(1) De hier aangehaalde zinsnede uit den patriaschen brief van 6 Sep-

De judiciaire magt van den souverain is dus met de executive bij den Raad van Justitie volgens desselvs primaeve constitutie; en alle aanschrijvingen van onze Heeren en Meesters in *nieuwere tijden* gedaan, in zover ze dusdanige primaeve constitutie van den Raad van Justitie des Casteels Batavia contrair zouden kunnen worden uijtgelegd, zouden noodzaakelijk gedestitueerd moeten blijven van alle nadeelige uijtwerking voor de handhaving der Justitie, en de aloude Landsconstitutie van de Nederlandsche volksplanting in Indien.

Dit is 't geen de Raad, opkomende voor de belangens

---

tember 1745 is op zich zelf niet wel begrijpelijk, en daarom volgt hier de geheele periode waaraan zij ontleend werd:

„De Raad van Justitie heeft het bij haren brief aan ons geschreven „gedateerd 10 December 1743 zeer wel begrepen, wanneer zij haar ima„gineert, dat wij haar bij onse letteren aan UEd van 16 November 1742 „hebben geinsimuleerd, alsof zij door het ombrengen van 41 Chineezen „*de plano*, d. i. op maar simpel aanbrengen van een ieder zonder gereco„leerde bewijzen, hetgeen wij na onse opinie begrepen te zweemen vrij „wat beter naar moorden dan naar recht te doen, de palen van haar „rechtsambt zouden hebben te buiten gegaan. Het zou ons veel genoe„gen hebben gegeven bijaldien wij hadden gezien, dat die Raad zich „niet getoond had ten uiterste aangedaan te zijn geweest over het zien van „die uiterlijke woorden of periode, maar dat zij daardoor bij haarzelf gekregen „had een regret en horreur over de gepleegde zaak zelf. Het lust ons niet met „den Raad in eene discussie te treden om de waarheid van ons gezegde in het „breede te betoogen: de woorden *de plano*, genomen in dien zin, zooals de „Raad van Justitie die heeft geinterpreteerd en gebruikt, justificeeren ons „gezegde. *Echter zullen wij er dit van zeggen, dat ons ten hoogste ver„wonderd heeft te zien, dat de Raad haar ongehoorde behandeling heeft „trachten te pallieeren met de orders, die ze daartoe van de Hooge Regee„ring zou hebben gekregen, even als of die Raad langer onbewust was, „dat ze niet op en voor politieke orders, maar volgens eed en plicht en als „tusschen God en haar conscientie moeten recht doen.* Want vond de Hooge „Regeering goed maar *de plano* recht te laten doen en ieder met den „dood te willen straffen, die met wapenen gevonden wierden, dan moest „de Raad van Justitie de executie van die politieke order ook aan de „Hooge Regeering hebben overgelaten, die als wij de papieren eens wil„den nazoeken mogelijk zou uitkomen op den Gouverneur Generaal van „dien tijd, behalve dat die Raad wel wist hoedanig de Hooge Regeering „in dien tijd was geconstitueerd".

van de Justitie en voor de conservatie van haare priviligien, en tot defensie tegens willekeurige prostitutie, uw Hoog Edelheedens op 't gecommuniceerd extract uijt de notulen van 't geresolveerde in Raade van Indien op dato 13 April a. c. gemeent heeft in allen eerbied te moeten remonstreeren.

En hiermede, Hoog Edel Groot Achtbaar Heer en WelEdele Gestrenge Heeren,

Bidden wij God Almagtig Uw Hoog Edelheedens in eene langdurige en voorspoedige Regeering te conserveeren.

Geschreeven tot Batavia, op 't Eijland Groot Java, den 24e April 1795.

Uw Hoog Edelheedens gantsch dienstwillige en getrouwe

De Voorzitter en de verdere Raaden van Justitie des Casteels Batavia.

Ter Ordonnantie van dezelve
H. L. Mosburge, *Secretaris.*

Bijlage C.

Missive van Commissarissen-Generaal aan President en Raden van Justitie des Kasteels Batavia.

Erentfeste, Wijze, Voorzienige, Zeer Discreete.

Nadat de Hooge Regeering van Indië op onze expresse qualificatie, en om verder aan ons te besorgen, bij Resolutie van den 13 der afgeweeke maand April van UE. had gerequireerd de stukken concerneerende de procedures van den Advokaat-Fiskaal van Indië Mr. P. Mounier, als R. O. Eijsscher contra Thomas Yrons, capitain Lieutenant ter zee, en daaronder speciaal uwe Resolutiën van den 2 April in soverre betrof de dispositiën daarbij omtrend voormelden Yrons genomen, is den 9 deeser lopende maand van wegen welgemelde Regeering ter onzer kennisse gebragt een schriftuur getituleerd: *Eerbiedige Remonstrantie tegens zeekere Resolutie in Rade van Indie genomen op dato den* 13 *April* 1795 *nopens de opeissching van alle de stukken aangaande de zaak van 't Officie Fiscaal c^a Thomas Yrons, en daaronder speciaal de Resolutiën in sover betreft de dispositie omtrent Yrons door den Raad van Justitie op den* 2 *April genomen;* zijnde voorts gedateerd den 24 April en door den secretaris Mosburger ter ordonnantie van uwen Raade (so daar bij vermeld staat) getekend. Uijt onze Resolutie ten zelven dage genomen, en UE. bij extract toegesonden, hebben UE. reeds kunnen ontwaaren hoezeer de inhoud van dat stuk over het algemeen bij ons wierd afgekeurd, en het opgevolgd Adres aan ons onmiddelijk gerigt,

gedateerd den 13 deezer, is in geenen deele geschikt geweest om te verzagten het grievend leet en billijk ongenoegen door het eerstgemelde schriftuur aan ons veroorzaakt.

Gelijk wij nu bij onze voormelde Resolutie van den 9e de verdere dispositie daarop aan ons hadden gereserveerd, hebben wij deese geheele zaak nader in zeer ernstige overweging genomen, en het is uit kragte der daarop gevalle besluiten, dat wij deese thans inrigten om UE. daarover opzettelijk te onderhouden.

Wij hebben daartoe willen afwagten, dat de voorzieningen, welke wij deezer dagen hebben nodig geoordeeld omtrend de gesteldheid van uw Collegie te doen, zouden hebben effect gesorteerd, omdat wij daardoor als grotendeels gerepareerd kunnen en willen beschouwen de verregaande laesie door de voorschreven demarches, so wel aan onze commissie, als aan het ligchaam der Hoge Regeering toegebragd, en dierhalven ons thans in staat bevinden om deeze zaak met UE. te verhandelen op eenen voet, beandwoordende aan het vertrouwen, dat wij so vurig wenschen onafgebroken te kunnen stellen in het hoogste gerechtshof van Indië, dog hetwelk bij die schriftuuren op eene voor ons allergevoeligste wijze was geschonden en gekrenkt.

In een vrij gewest en den kring onzer meedeburgeren geboren en opgevoed, al vroeg op prijs hebbende leeren stellen de privilegiën en voorregten door onze voorouderen tot den prijs van goed en bloed verdeedigd, hebben wij ons van de uijtzending van twee onzer uit Nederland af tot op dit oogenblik, daar het te passe kwam, ijverig betoond om regt en geregtigheid te handhaven, en stellen alsnog onzen hoogsten roem in de opentlijke betuijging van so zeer als de minste der ingezeetenen door de wetten te willen gehouden en verbonden zijn, en de uijtgestrekte magt ons toebetrouwd niet anders dan door en tot handhaving van dezelve te willen gebruijken.

Het moest ons dan ten uitersten smertelijk vallen, ons in eene so tedere materie opentlijk en op eene allerviolentste

wijze, te zien aangevallen alsof bij ons zoude hebben kunnen opkomen eene begeerte tot het plegen van daden, die de regten en privilegiën der goede ingezeetenen zouden schenden — en zulks, omdat wij geeischt hadden, dat de stukken, concerneerende eene zaak voor den Raad van Justitie lites pendent, van dezelve zouden worden gevorderd door de Hooge Regeering en aan ons bezorgd.

Het is eene bekende waarheid, dat, hoezeer in alle landen, waarin eene wel ingerigte regeeringsvorm plaats heeft, de legislative en justitieele magten van elkanderen zijn onderscheiden, en dat daarin gelegen is de voornaamste waarborg der publieke vrijheid, egter de Souverain op het stuk der Justitie niet onverschillig kan nog mag zijn, nemaar dat hij volgens die duure verpligtingen, waarvan hij eenmaal aan Hoger Regter reekenschap moet doen, gehouden is naauwkeurig toezigt te houden, dat binnen de grenspalen van zijn gebied goede en prompte Justitie geschiede en om wanneer hij ontwaard, dat de regterlijke magt daaromtrend blijft in gebreeke, wettige middelen in 't werk te stellen teneinde daarin te voorzien, waarvan zelfs de gewijde geschiedenissen doorlugtige voorbeelden opleveren.

De noodzaakelijkheid daarvan werd ons ook door de gezonde reede aangeweezen; — de regterlijke magt moet het tegenwigt van de wetgeevende magt uitmaken, maar niet zig boven dezelve verheffen. — Zij is, sowel als deeze, binnen de paalen der wetten beperkt, en overschrijd zij die, so moet de wetgeever haar daar binnen kunnen doen terugtreeden; — anderzints zou de Maatschappij geduurig blootstaan aan de geweldigste onderdrukking van alle, namentlijk die welke geschied onder den schijn van regt.

Is het dierhalven in 't algemeen waar, dat de opperste bestuurders van een land of volk volgens hunnen pligt gehouden zijn voor eene goede en prompte bediening der Justitie te waken, so hebben zij noodwendig ook de bevoegdheid om kennisse te neemen van zaaken, die voor den regter lites pen-

dent zijn, en het zoude voorwaar zijn de vrijheid in den naam der vrijheid dooden, wanneer men wilde stellen, dat iemand van de wettige bescherming van de Hoge overigheid volgens de constitutie van den Lande niet zoude vermogen te jouisseeren voor dat het ongelijk, bij hem aanvankelijk ondergaan, door het aflopen der procedures, en eene finale uijtspraak van den regter zoude zijn voltooijd.

Een ijgelijk, die zig vorige tijden herinnerd, ofte daarvan kennisse draagd, sal ook meer stoffe vinden om zig te beklagen, dat de opperste wetgevende magt in Indië dikwijls ontoereikende is bevonden om de vlekkeloosheid van het regt te bewaren en te handhaven, dan dat dezelve zig nu en dan, meer dan de noodzakelijke separatie der beide magten toeliet, de zaaken van Justitie heeft aangetrokken; en hoe wenschelijk ware het niet dat deese stelling alleen wierd geregtvaardigd door die gebeurtenissen, welke ter kennisse der vergadering van xvij^e^ zijn gekomen, en so meenigmalen eene onaangenaame stof voor Hoogstderzelver deliberatiën en aanschrijvingen naar herwaarts hebben opgeleverd!

Niet dat wij zulks bij deeze zouden willen aanhalen om de smetten, waarmeede de Justitie nu en dan is verontheijligd te vereeuwigen, of de schande daarvan op het geheele Collegie van den raad, ofte de leeden denselven thans componeerende, te doen redundeeren. Het zoude ten uitersten hard zijn alzo te moeten boeten voor de misdrijven zijner predecesseuren of ambtgenoten, en de ongerijmheid zelve om de daden van bijzondere personen te willen imputeeren aan een moreel ligchaam, waarvan de leeden geduurig afwisselen; — maar wij hebben zulks alleenlijk aangeroerd om UE. te doen gevoelen de ongerijmdheid, die er ligt opgesloten in de willekeurige interpretatie onzer commissie bij het voorschreven schriftuur voorkomende, wanneer daarbij in twijfel word getrokken, of onze Hooge committenten, noodzakelijk agtende ons te benoemen om te stellen de reformes en redressen, die wij in *alle* takken van 's Compagnies *admi-*

nistratie in Nederlandsch-Indië noodig zouden oordeelen, het so gewigtig gedeelte der administratie, dat in de Justitie gelegen is, daaronder wel zouden hebben begreepen. Trouwens dat ons ook daarin die uijtgestrekte magt en authoriteit is gedefereerd, welke onze Hoge committenten zelve bezitten, kan aan UE. ten overvloede blijken uit de copielijk hiernevens gevoegde voorzieningen door Commissarissen-Generaal, die Kabo de Goede Hoop gevisiteerd hebben, onder meer andere gedaan in de reeds door het Officie Fiskaal aan zig getrokken zaak van den geweezen independent Fiskaal van Lijnden tegens den burger Smit van Dillenburg; voorzieningen, waarbij zeekerlijk eene blote vordering van papieren niet in vergelijking kan worden gebragd, en die nogthans de volkomenste goedkeuring onzer Hoge Committenten, so wel als de dankbaare erkentenis van de ingezeetenen van dat land hebben mogen ondervinden; wordende UE. mits deesen van voorschreven voorzieningen geïnformeerd, also wij verneemen dat zulks tot nog toe geen plaats had gehad.

Na deeze algemeene praemissen sal het minder nodig zijn, dat wij treeden in eene opzettelijke discussie van alle die sophistieke argumenten, waarmeede het meermelde schriftuur is opgevuld, en waardoor min-doorzigtigen zig hebben kunnen laten wegsleepen, en ons alleenlijk bepalen tot het maken van nog eenige aanmerkingen, die wij vertrouwen dat voldoende zullen zijn om al het misdadige, dat in die demarche ligt opgesloten, in een helder dagligt te stellen.

De bij UE. ontfange last van de Hoge Regeering van Indië, uijt kragte der door ons verleende qualificatie, bepaalde zig woordelijk „om ten spoedigsten bij welgemelde Regeering over „te brengen alle stukken aangaande de zaak van den Advo„kaat-Fiskaal Mounier R. O. Eysscher contra Thomas Yrons, „Capitein Lieutenant ter zee en daaronder speciaal de Resolu„tiën van den 2 April, in soverre betrof de dispositiën om„trend Yrons door UE. genomen," en zulks „ter verdere be„zorging aan ons."

Dit bloot bevel kon zeeker nimmer geagt worden iets be zwarends in zig te houden dan door de eijgendunkelijke uijtleggingen en onderstellingen, welke men zig daaromtrend heeft veroorloofd. Eene sodanige onderstelling is, dat de *origineele* stukken zouden zijn opgeeischt, waaromtrend wij aanmerken dat van geene *origineele* stukken mentie was gemaakt; dat dus even goed het woord *stukken* had kunnen worden opgevat in een zin, waarin aan die ordre had kunnen worden voldaan, behoudens de sustenue, dat UE. tot de afgave der origineele stukken niet konden worden verpligt, waartoe zelfs veeleer aanleijding wierd gegeeven door de opeissching onder anderen van uwe Resolutiën van den 2e April *in soverre betrof de dispositiën omtrend Yrons door UE. genomen*, waaraan niet wel anders dan door het suppediteeren van een extract uit gemelde Resolutiën konde worden voldaan; daar nu deese Resolutiën bij de gegeeven last uitdrukkelijk wierden beschouwd en beschreeven als een deel uijtmakende van de voorschreven stukken, gelijk uit de woorden *daaronder* blijkbaar is, so was niets natuurlijker geweest dan het begrip, dat UE. met het suppediteeren van geauthentiseerde copiën konden volstaan.

Dog al ware het dat zulks bij UE. twijfelagtig wierd gesteld, so was niets eenvoudiger geweest dan daaromtrend elucidatie te vragen, dan wel met bescheidenheid te verzoeken om met het bezorgen der copijen te mogen volstaan, en de voorbarigheid daaromtrend gebruijkt, door het ergste (na de sustenue welke men zig geformeerd had) te onderstellen, kunnen wij dierhalven niet anders beschouwen dan als een wantrouwen op onze verrigtingen en eene ongepaste berisping derzelve.

Eene tweede sodanige onderstelling is, dat de vordering der voorschreven stukken tot oogmerk zoude hebben gehad om de quaestieuse procedures van UE. bij weege van evocatie af te trekken, waarop dan ook die sogenaamde Remonstrantie wel voornamentlijk gegrond is.

Onkundige lieden, of welke zig door hunne driften laten

vervoeren, moogen somtijds hunne gevoelens omtrend de zaaken bepalen alvorens zij die hebben onderzogd, dog zulks kan nog vermag nimmer sonder grond te worden ondersteld in de sodanige, welke door de publieke authoriteit gesteld zijn om de belangen van het algemeen waar te neemen, wanneer zij in hunne functie werkzaam zijn, en wij mogen vragen hoe het UE. zoude smaken, wanneer een bijsonder persoon zig, voor dat UE. de processtukken hadden onderzogt, sonder eenig fundament beklaagde, dat UE. voorneemens waren hem in het ongelijk te stellen? en of UE. niet zouden meenen dat de hoon, daardoor der Justitie aangedaan, correctie en eene eclatante satisfactie vorderde?

Maar wat, bijaldien UE. teevens wierden aangeklaagd, het er bepaaldelijk op te hebben toegelegd om in sodanig geval het regt te verkragten? Zouden niet de agtbaarheid der Justitie, en de geweldadige inbreuk op de goede orde der maatschappij in so een geval om wraak roepen en openlijk eijsschen, dat zulk eene euveldaad ten strengsten en ten afschrik van anderen wierd gestraft?

Dog wat is het onderscheid tusschen eene so vermeetele en dwase daad, en die welke men zig ten onzen opzigte heeft veroorloofd, door in ons sonder eenig fundament, want nergens is daarvan een schijn of schaduw te vinden, een bepaald voorneemen te onderstellen om van de ordinaris Justitie te evoceeren eene zaak, waarvan wij door de vordering der stukken toonden ons te willen doen onderrigten en waarvan wij ook op geene andere wijze volledige onderrigting konden bekomen, doordien UE. de reedenen van derzelver dispositie van den 2 April, waarbij voornoemde Yrons in een ordinair proces was ontvangen en onder handtasting ontslagen, aan den Advokaat-Fiskaal van Indië niet hadden gecommuniceerd, maar zig blotelijk bij het aan denzelven afgegeeven extract dienaangaande gerefereerd aan den inhoud uwer Resolutiën zelve, hetwelk ook de reede heeft uijtgeleverd, dat wij so speciaal ook op de bezorging van die Resolutiën hebben doen insteeren; — wat anders dan dat UE.

zouden zijn beleedigd door een bijzonder perzoon, terwijl wij dien onteerenden laster hebben moeten ondergaan bij een schriftuur komende uit den schoot van het opperste geregtshof van Indië?

Voorzeeker eene der grievenste beledigingen, welke ons konden worden aangedaan is de sustenue, dat sodanige evocatie eene inbreuk zoude behelsen op de onschendbaare regten der Justitie en de privilegien van 's Lands ingezeetenen; want wat kan men grievender uitdenken voor overheeden, die hunne pligten kennen en naar vermogen tragten te volbrengen, dan valschelijk beschuldigd te worden van het regt te willen schenden en de ingezeetenen te onderdrukken? Worden door alle goddelijke en menschelijke wetten ten sterksten veroordeeld daden, waardoor het geringste lid eener burgermaatschappij in zijne eer en goede naam ten onregte word aangetast en van de agting zijner meedeburgeren beroofd, hoe veel misdadiger zijn niet dezulken, die de wettige en hoge overigheid lasteren, en also pogen te onttrekken de genegenheid en het vertrouwen der ingezeetenen, dat sowel de voornaamste steun moet uitmaken van alle regeeringe, als de beste beloning voor hun, die ten nutte van het algemeen dien moeijlijken en sorgelijken taak op zig neemen.

De onderstelling eener voorgenomen evocatie was in deesen des te ongerijmder, omdat wij reeds in een vorig geval duijdelijk hadden aan den dag gelegd hoezeer wij van begrip waren, dat in gevallen, waarin eene allerdringendste en onverwinnelijke noodzakelijkheijd zulks niet anders vorderden, uwe uijtspraken moesten blijven standgrijpen en gerespecteerd worden, zelfs dan wanneer ze naar ons oordeel kwalijk waren geweezen; want welke andere beweegredenen dan deeze zouden ons hebben kunnen doen besluiten om ons te vergenoegen met omtrend de voor eenigen tijd afgelope crimineele procedures tegens den kapitein ter zee Jacob Thomsen, UE. alleenlijk bij missive voor te houden de so wij vertrouwen gegronde remarques, welke daaromtrend bij ons na examinatie der stukken van het proces waren ontstaan, en daar bij de zaak te laten berusten.

Maar wat moeten wij van deese geheele onderstelling denken, wanneer wij nagaan, dat UE. weijnig dagen na het bekomen der meermelde Resolutie van de Hoge Regeering zelve den Advokaat Fiskaal gelast hebben met het ordinair proces tegens Yrons voort te gaan! eene last, waarop wij niets te zeggen hebben, als zelve te dier tijd van begrip zijnde geweest, dat die procedures hunnen voortgang moesten hebben; dog welke in geenendeele is overeen te brengen met het denkbeeld eener bij ons voorgenomen of reeds implicite geordonneerde evocatie van die procedures, hetwelk in tegendeel daardoor als geheel word uijtgesloten.

En het is dan op zulk een futiel voorwendsel, dat men van zig heeft kunnen verkrijgen om bij dat schriftuur eene willekeurige verhandeling op te dienen over de regten onzer Hoge Committenten, die van onze commissie, en die van de Hoge Regeering deeser Landen; — op de beide laatstgemelde van applicatie te maken de bepalingen, welke agtenswaardige mannen, en geheel andere wijsgeeren dan de meeste van den tegenwoordigen tijd, in hunne voortreffelijke leeringen hebben daargesteld tegens het misbruik van het Hoog Gezag, tegens eene willekeurige overheersching, ja tegens eene openbaare tijrannie; — de opeissching der bewuste stukken, op zijn best genomen, en wanneer daarmeede geen evocatie wierd bedoeld, te taxeeren als eene daad, *die op eene gantsch singuliere en ongehoorde wijze eeniglijk zoude bedoelen uithoofde van speculatie die stukken voor eenigen tijd onder zig te willen houden* — als *strekkende eeniglijk tot stremming van de Justitie, en dus tot indragt en violatie van 's Lands geregtigheden, waar tegens de Raad verpligt is op te komen als 't hoogste ressort van Justitie in Nederlandsch Indië, en 't noodzakelijk tegenwigt der wetgevende magt*; — de opene brieven der commissie op eene voor deselve sowel als voor onze Hoge Committenten aller vernederenste wijs uit te leggen, even of Hoogstdezelve het noodzakelijk geoordeeld hadden opentlijk te doen blijken *Hoogst derzelver intentie niet te zijn om door de zending van Commis-*

sarissen-Generaal in Indië het despotismus te introduceeren; — ja zelfs de ingezeetenen als 't ware in 't harnas te jagen, en van de gehoorzaamheid aan onze beveelen te ontslaan in de gevallen, waarin men na eijgen goeddunken sal oordeelen dat wij de palen van ons gezag te buiten gaan; — de bevoegdheid om sonder form van proces onbekwame of slegte dienaren uit hunne posten te stellen en naar Nederland op te zenden als uit te tarten, met eene ingewikkelde bedrijging van zijne *competentia aldaar verder te zullen zoeken;* — in twijffel te trekken of Commissarissen-Generaal wel de magt hebben om ook in het Justitieweezen de noodige reformes en redressen daar te stellen; — en eijndelijk in het algemeen so wel ons als de Hoge Regeering in een allerhatelijkst dagligt te stellen en van het publiek vertrouwen te beroven.

Wij laten aan uwe eijge beoordeeling over hoedanig deeze daad en dit schriftuur eijgentlijk, en volgens de wetten van den Lande, zoude kunnen en behooren te worden gequalificeerd, en tegens de autheurs van dien geprocedeerd, indien wij hadden goedgevonden deselven na den strengsten eijsch van het regt te doen vervolgen, en houden ons overtuijgd dat deselve door een iegelijk uwer bij aandagtige overweging ten sterksten zal worden afgekeurd en verfoeijd.

Het heeft ons dierhalven ook in geenen deele tot genoegen kunnen strekken, dat men bij eene nader adres gedateerd den 13 deezer, en door den gesworen klerk Caulier ter ordonnantie geteekend, ons eene geaffecteerde dank heeft toegebragd over den inhoud onzer Resolutie van den 9 bevorens, als waardoor die van de Hoge Regeering van Indië in dato 13 April zoude ophouden grievend te zijn, en moeten daarop aanmerken, dat onze evengemelde Resolutie geene de minste alteratie in de gestelde ordre door de Hoge Regeering heeft teweeggebragd, maar dat wij alleen tot voorkoming van een nodeloos trainissement, daarbij hebben willen den bodem inslaan aan de gepraetexteerde onderstelling, dat door de opeissching der meermelde stukken de origineele stukken zouden zijn bedoeld.

Ook is ons in geenen deele ontslipt, dat men die gelegenheid schijnt te hebben willen waarneemen om de fletrissure aan de Hoge Regeering reeds bij de sogenaamde Remonstrantie toegebragd des te sterker te doen doorsteeken, even of wij geagt konden worden onverschillig te zijn aan de hoon en smaad aan de Regeering toegebragd en niet ten allen tijde bereid te zijn dezelve, even als ware die aan ons zelven geschied, te ressenteeren, en haare geschonde eer en authoriteit te vendiceeren en te handhaven. Dog wij kunnen zulks in dit geval zelfs niets anders beschouwen dan als eene malitieuse tournure om onder den dekmantel van te remonstreeren tegens een besluit der Regeering, des te ruimer loop te kunnen laten aan de licentieuse pen, waarvan men zig tot het opstellen dier schriftuuren heeft bediend, want het is klaarblijkelijk dat de Hoge Regeering in dit geheele geval niet anders is geconcerneerd dan blotelijk als uijtgevoerd hebbende de van onsent wegen ontfange beveelen.

En vermits wij niet kunnen dulden, dat diergelijke lasterlijke en laesive geschriften in weezen blijven sonder dat deselve tevens gekenmerkt werden door eene opentlijke blijk onser hoogste afkeuring en indignatie, so gelasten wij UE. de voorschreven beide stukken, respectivelijk gedateerd den 2 April en den 13 Mei deeses jaars, in de Registers van uwen Rade to roijeeren, en dit ons aanschrijven *in margine* daarvan te doen noteeren, egter uitdrukkelijk begeerende, dat daaruit nimmer sal worden geargumenteerd ten nadeele van het ligchaam van uwen Rade, als op hetwelk niet kan geagt worden te redundeeren het misdrijf van enkelde leeden, door ons als ongeschikt beschouwd om daarin te blijven fungeeren.

Terwijl wij UE. in de laatste plaats recommandeeren bij vervolg uwe brieven en addressen aan ons niet door uwen Secretaris of gesworen klerk, maar door de leeden zelve te doen onderteekenen, evengelijk door UE. omtrend de vergadering van xvije, die in deese gewesten door ons word gere-

presenteerd, gepractiseerd word, en ook omtrend ons bevorens naar behooren is geobserveerd.

Wij beveelen UE. in Godes bescherming en blijve na vriendelijke groetenisse,

Erentfeste, Wijze, Voorzienige, Zeer Discreete

De Commissarissen Generaal over geheel Nederlandsch- Indië,

S. C. Nederburgh.
S. H. Frijkenius.
W. A. Alting.
I. Siberg.

Batavia, den 27 Meij 1795.

Bijlage D.

Missive van Bewindhebberen der Generale Nederlandsche Oost Indische Compagnie aan Commissarissen-Generaal.

Secreet.

Medeburgers!

Hebben wij bij onze *ostensibele* missive van heden Uwl. geinformeerd van onze dispositie in de zaak van de voormalige leden van den Raad van Justitie *Wegener*, *Hartman* en *van Hoesen* in die algemeene termen en met zoo veel menagement als de aart van die zaak scheen te gedogen, wij hebben desniettemin ons gepermoveerd gevonden ons dieswegende nader te expliceren bij deeze onze *secrete* aanschrijving.

Wij hebben namelijk uit de aan ons toegezondene stukken met zoo veel verbazing als leedwezen moeten vernemen de verregaande oneenigheden, plaats gehad hebbende tusschen UWE en den Raad van Justitie des Kasteels Batavia, oneenigheden, welke ten laatste zijn geklommen tot die hoogte, dat de toemalige Commissarissen-Generaal te rade waren geworden eenige Leden van dien Raad dadelijk te ontzetten van hunne posten, met injunctie om de reis aan te nemen naar het vaderland bij de eerste scheepsgelegenheid.

Het is ons bekend, dat aan UWE volgends den letter van Derzelver Instructie, is opgedragen de magt tot soortgelijke dispositien; maar wij zijn aan den anderen kant niet min gepersuadeert, dat zulks is geschied van den kant van het toenmalig Bewind met de heilzaamste inzigten tot bevordering van goede orde en van eene behoorlijke subordinatie om te meer aanzien bij te zetten aan Uwe gewigtige Commissie en UWE alzoo te beter in staat te stellen om te beantwoorden aan het groot oogmerk van Uwe Missie, zonder daarin te worden gestremd door de oppositie van moedwillige tegenstrevers, welke toch niet konden worden beteugeld door

eene onmiddelijke tusschenkomst van het Bewind hier te Lande, aangezien de afgelegenheid der Asiatische Gewesten van het Moederland. Doch hieruit volgd geenszints, dat die magt zou zijn geconfereerd aan Commissarissen-Generaal om daarvan ten allen tijde een willekeurig gebruik te maken en onderscheiden ambtenaren, die het ongelijk hadden, schoon in hunne qualiteit, niet genoeg te observeren den aan UWE verschuldigden eerbied en alzoo UWE te mishagen, op eene voor hen nadelige en vernederende wijze te verwijderen van Batavia, zonder dat de pressante nood of de algemeene bepalingen of de dienst der Maatschappij die verwijdering zóó noodzakelijk maakten, dat die zaak immers voor zooveel betreft de opzending naar Nederland, niet alvorens had kunnen worden gebragt tot onze cognitie en onderworpen aan onze beslissing.

Dit laatste hadden wij verwagt van UWE wijsheid en voorzigtigheid, en hoezeer wij ten hoogsten condemneren de ongemesureerde en oneerbiedige uitdrukkingen, gebezigd door den Raad van Justitie bij deszelfs bekende Remonstrantie, gelijk wij ons daarover breder hebben uitgelaten bij onze bovengemelde *ostensibele* en bij onze missive van heden aan dien Raad, hebben wij nogthans dat alles niet zóó misdadig, noch de daar uit te dugten gevolgen zóó gevaarlijk bevonden, dat wij zouden kunnen approberen de zoo overhaaste Resolutie tot de opzending van drie Leden van denzelven Raad, welke door UWE, ofte eigenlijk door de Commissarissen-Generaal *Nederburgh* en *Siberg*, werden gehouden voor de voornaamste auteurs en bewerkers van de voorgenoemde Remonstrantie.

Veeleer hadden wij ons dan ook voorgesteld, dat Gijl. in de questieuse zaak te werk gaande met meerdere onzijdigheid en met mindere animositeit en gestrengheid, overeenkomstig het gematigd advies van wijle den Commissaris-Generaal *Frijkenius*, ons dadelijk zoud hebben geinformeerd van het gebeurde, die Leden van den Raad, welke zich bovenal

tegen UWE hadden vergrepen, inmiddels suspenderende in hunne bedieningen en daarmede verknochte voordeelen, doch hun tevens permitterende het verblijv in Indie, totdat wij zouden hebben gedesideert of hunne geprojecteerde opzending al of niet moest worden ten effecte gebragt.

Dit gezegde, waartoe wij onzes ondanks werden gedrongen door de waarheid en onze overtuiging, zij genoeg om UWE bekend te maken met onze intentie in dit en soortgelijke gevallen, zullende nu voorts door ons met genoegen worden gezien, dat deeze zaak zoo veel mogelijk wordt gerepareerd door de herstelling van de Raden *Hartman* en *van Hoesen*, op den voet van hetgeen wij dienaangaande hebben aangegeven deels bij onze meergenoemde *ostensibele* van heden, ten deele en meer uitvoerig bij onze missive van denzelfden datum aan Commissarissen-Generaal en de Hoge Regering, hebbende bij den eerstgemelde UWE tevens gecommuniceerd onze dispositie in de zaak van den tegenwoordigen Raad-extraordinair van Indie *Wegener*, welk point wij mitsdien alhier niet dieper behoeven in te treden.

Gelijk wij intusschen, om een voorbeeld te stellen en agter te laten ter lering en waarschouwing voor het toekomende, den Raad van Justitie bij onze aanschrijving van heden, waarvan copie is gevoegd bij onze opene missive aan UWE van dezelfde dagtekening, hebben gelast den voornamen inhoud van onze gemelde aanschrijving te noteren in margine van hetgeen is geïnsereerd in de Notelen van dien Raad, met betrekking tot de questieuse Remonstrantie, evenzoo moeten wij ook UWE op het ernstigste recommanderen en van Dezelve requireren, indien Gijl. anders nog niet finaal mogt hebben voldaan aan onzen reeds afgevaardigden last tot de dadelijke dissolutie van Uwe Commissie, dat zij voor het toekomende zig niet inmisceren in zaken concernerende de Justitie, met dat gevolg, dat wettig geslagen vonnissen van den Raad van Justitie door UWE eigener autoriteit zouden worden vernietigd of geältereerd, zonder alvorens ons goedvinden dieswegends gevraagd

— en onze dispositie en qualificatie ontvangen te hebben; ten welken einde wij verlangen, dat door UWE, ofte door de Hooge Regering in cas van de reeds geëffectueerde ontbinding van de Commissie van Commissarissen-Generaal, worde gevorderd berigt van den Raad van Justitie en dat berigt dadelijk aan ons toegezonden, aangaande alle zulke zaken of geslagen vonnissen, welke eenige nadere ophelderingen of informatien zullen komen te vereisschen.

Aldus hebben wij ons wel willen verledigen UWE bij deeze onze *secrete* missive onder het oog te brengen, hoedanig en in welk licht door ons wordt beschouwd de dikwijls genoemde mesure ten aanzien van de drie gedemitteerde Leden van den Raad van Justitie, zonder daarvan meer te zeggen bij onzen open brief dan ons nodig voorkwam om onze intentie te doen verstaan, hoopende en vertrouwende dat Gijl., in deeze onze handelwijze observerende een sprekend bewijs van onze welwillenheid en gematigdheid, niet zult aarsselen geredelijk te voldoen aan onze gemanifesteerde begeerdten en verlangens.

En het is in deeze gegronde verwagting dat wij UWE alle heil toewenschende verblijven;

Uwe goedgunstige vrienden

Amsteldam den 9 Meij 1799.

De Bewindhebberen der Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie.

B. T. von Liebeherr
S. J Wiselius
L. G. B. Falck
C. S. de Neufville
G. van Groll
C. J. Vos.
P. B. Duirvelt
A. H. Brouwer
W. Kist
J. A. de Roth
J. M. van Rhijn

Missive van Bewindhebberen der Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie aan President en verdere Raden van Justitie des Kasteels Batavia.

Medeburgers!

Referende tot onze vorige brieven van den 24 April 1797, 9 Februari, 2 April en 30 Augustus 1798, successivelijk en langs onderscheiden wegen van hier verzonden, zoo in originali als in duplo en triplo, van welker ontvang en effect wij verlangen door Uwl. te worden geïnformeerd, hebben wij Dezelve ditmaal opzettelijk te onderhouden over eene zaak, welke bij ons heeft verwekt de gevoeligste en onaangenaamste gewaarwordingen.

Wij bedoelen de demissie en opzending van de drie voormalige Leden van Uwl. Collegie *Wegener*, *Hartman* en *van Hoesen*, waarvan wij reeds aanvangelijk hebben gesproken bij onze bovengemelde missieve van den 9 Februari 1798, doch waarover wij ons alsnu nader moeten expliceren, nu wij zulks kunnen doen met genoegzame kennis van zaken, naar aanleiding van de ingekomene stukken daartoe relatief.

Uit die stukken toch hebben wij met zoo veel bevreemding als ongenoegen moeten verneemen de verregaande verschillen, ontstaan tusschen Uwl. en Commissarissen-Generaal, waartoe buiten allen twijfel eene voorname aanleiding is gegeven door onderscheiden ongepaste en ongemesureerde uitdrukkingen, welke Uwl. zig hebben veroorlooft bij hunne Remonstrantie met betrekking tot de gerequireerde papieren in de zaak van *Thomas Yrons*, uitdrukkingen geenszints overeenkomende met die égards, welke alle Dienaaren in Indie zijn verschuldigd aan Commissarissen-Generaal en de Hoge Regering, als bekledende in hunne respective qualiteiten de plaats van den representativen souverein van dit Gemeenebest; uit-

drukkingen eindelijk, en eene wijze van handelen van uwe zijde, welke wij om gewigtige redenen niet ongemerkt mogen laten voorbijgaan, hoezeer wij anders hadden gewenscht al het gebeurde ter zake voorschreven te kunnen bedekken met den sluier van vergetenheid.

Zonder nogthans te treeden in een breedvoerig detail van de opgemelde Remonstrantie, willen wij Uwl. alleenlijk doen observeeren, dat uwe bezwaren hadden kunnen en behoren te worden voorgedragen aan Commissarissen-Generaal en de Hoge Regeering met behoorlijke bescheidenheid en met dat respect, hetwelk omtrent die Hoge ambtenaren moet worden in agt genomen, zodra door Dezelve eenige bevelen gegeven of vorderingen gedaan werden, welke Gijl. oordeeldet eed en pligtshalve niet te mogen involgen, zonder U toe te geven aan een gevoel van animositeit, waarvan de uitwerking noodzakelijk moest mishagen en bij consequentie scheuring en schadelijke wanorde voortbrengen.

Wij moeten mitsdien uwe voorzegde démarche ten hoogsten afkeuren; doch om terzelfder tijd een bewijs te geven, dat wij het in deeze gehouden gedrag niet ten rigoureuste willen beoordeelen, en dat wij evenmin goedkeuren de strenge maatregelen met zooveel precipitance gebezigd door Commissarissen-Generaal met opzigt op de drie toenmalige Leden van Uwl. collegie *Wegener*, *Hartman* en *van Hoesen*, hebben wij reeds Commissarissen-Generaal en de Hoge Regering gelast en gequalificerd, bij onze aanschrijving van heden, reguard te slaan op het bij de eerstgenoemde ingekomen request van de Raden *Hartman* en *van Hoesen*, en dezelve dientengevolge te herstellen in de exercitie van hunne vorige posten, wanneer dezelve de nodige vereischtens bezitten ofte anders hen te plaatsen in zodanige andere ambtsbedieningen, indien namelijk gene redenen voorhanden zijn, welke zulks schijnen te ontraden, zijnde in de zaak van *Wegener* afzonderlijk bij ons gedisponeerd op eene andere wijze, zooals Uwl. reeds zal bekend zijn; weshalven wij Uwl. dan ook gelasten, niet alleen de twee gemelde Raden ingeval van hun herstel als boven, op nieuw

te admitteeren en te ontvangen als uwe mede-Leden gezamenlijk met dezelve delibererende en resolverende tot handhaving en bevordering van een prompte en ongekrenkte justitie, maar ook onze aanschrijving te noteren in margine bij al hetgeen is geïnsereerd in uwe Notelen betreffende uwe meergenoemde Remonstrantie.

En aangezien wij voornamelijk worden gepermoveerd de questieuse zaak te behandelen met die gematigdheid, welke wij vermeenen dat in deeze alleszints doorstraald onder andere uit deeze consideratie, dat wij bij de onlangs gerevideerde en aan Uwl. toegezondene Instructie, te gelijk met onze Missive van den 30 Augustus van het afgelopen jaar, op eene volledige wijze hebben voorzien in alle gevallen van gelijken aart als het cas subject, daarbij tevens distinctelijk voorschrijvende het gedrag voordaan bij Uwl. te houden in soortgelijke omstandigheden, verkiezen wij Uw. te renvoieren tot de gezegde instructie zonder alhier te treeden in overbodige herhalingen, in de billijke verwagting, dat Gijl. niet zult blijven in gebreken het aldaar gegeven voorschrift in allen deszelfs delen te houden in eene stipte en religieuse observantie, hetzelve stellende tot eenen heiligen regel voor uwe toekomstige gedragingen en diensvolgends ook behoorlijk respecterende de orders en bevelen van Commissarissen-Generaal en de Hoge Regering, als verbeeldende den Representativen Souverein van deezen Staat tot tijd en wijle van wegens het Bewind hier te lande nadere voorzieningen zullen worden beraamd.

Wij wenschen Uwl. alle heil en voorspoed in alle betrekkingen en verblijven

Uwe goede vrienden

De Bewindhebberen van de Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie.

Amsteldam, *den* 9 *Meij* 1799.

Accordeerd

B. T. VON LIEBEHERR, *loco Secretaris.*

Missive van Commissarissen-Generaal aan Bewindhebberen van de Generale Nederlandsche Oost-Indische Compagnie uitmakende het Commité tot den Oost-Indischen Handel en Bezittingen.

Wel Edele Hoog Agtbaare Heeren!

Gelijk wij eene prompte en onbepaalde gehoorzaamheid aan de beveelen van UwelEdele Hoog Agtbaaren steeds beschouwd hebben als eene van onze onvermijdelijkste pligten, seederd wij onderrigt zijn geworden, dat het Bewind over den Oost-Indischen Handel en Bezittingen in Hoogstderzelver handen was overgegaan, so zullen wij er ook altijd onze eer in stellen om aan dien pligt getrouw te blijven, zelfs dan, wanneer wij zouden mogen oordeelen door deeze of geene van die beveelen te zijn bezwaard.

Deese beginselen zijn het, Wel Edele Hoog Agtbaare Heeren! welke ons gedrag altijd hebben bestuurd; maar in zonderheid jongst, bij de aankomst alhier van den in den jare 1795 naar Nederland opgezonden, dog nu als Raad Extraordinair van Indie en Commissaris tot en over de zaken van den Inlander weder uijtgekomen Hr. Christianus Henricus Christophorus Wegener, omtrend wien wij de dispositien van UwelEdele Hoog Agtbaare op het volkomenst, volgens onze gehoudenisse, hebben geëerbiedigd en opgevolgd, en zelfs ons onthouden om daar op in de Gecombineerde Vergaderingen met den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indie eenige aanmerkingen te maken, of van onze, so wij meenen, regtmatige bezwaren te gewagen, waarvan wij dog geen herstel in deeze gewesten konden nog mogten verwagten.

Dan so heijlig ons in deese geweest zijn de pligten van gehoorzaamheid en eerbied aan UwelEdele Hoog Agtbaaren verschuldigd, even so onbetwistbaar agten wij het regt te zijn van elk Bataafsch burger om zijne bezwaren op eene betamelijke wijze in te brengen daar zulks behoord, en om eene onpartijdige beoordeeling en billijk herstel, indien dezelve bevonden worden gegrond te zijn, daar van te mogen vorderen; en vooral meenen wij, dat een ieders pligt zulks eijscht wanneer, gelijk in dit geval, het publieke welzijn daarmeede ten naauwsten is verbonden; hiertoe dan hebben wij deeze onze afzonderlijke missive ingerigt, en zouden UwelEdele Hoog Agtbaaren ons het kunnen ten kwade duijden? — Verre zij van ons die gedagte; — zelfs toen, wanneer Hoogstdezelve de besluiten namen, welke de stof opleeveren van ons jegenswoordig beklag, hebben wel misleijdende berigten derzelver religie kunnen surpreneeren, maar ook hebben de uijterste afkeer van alle willekeurige behandeling, en de zugt tot handhaving van de regten van den mensch en burger, welke deselve bezielen, zig ten duijdelijksten geopenbaard; en zouden wij dan niet met het volkomenst vertrouwen tot Haar onzen toevlugt nemen!

Dat alle opzendingen van 's Compagnie 's dienaaren naar Nederland bij politieke dispositien aanlopen tegens de beginselen der jegenswoordige constitutie van de Bataafsche Republiek, daaraan mogen wij niet twijffelen, seederd UwelEdele Hoog Agtbaaren zulks bij Hoogstderzelver secreete missive aan Commissarissen-Generaal en Raden van den 9e Februarij laatstleeden voor den aanstaande hebben afgeschaft en geinterdiceerd; dog eeven onloochenbaar is het, dat die opzendingen volgens de constitutie, die vigeerde toen dezelve geschied zijn, waren geoorloofd en wettig.

Immers waaren dezelve gefundeerd op het twee en dertigste artikel van de door de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden gearresteerde Artikelbrief van de Compagnie, alwaar het volgende gestatueerd word:

„En opdat een iegelijk des te beter tot zijn pligt gehou-

„den worde, zullen Bewindhebberen bevoegd zijn, alle die in „eed en dienst van de Compagnie in Indie zijn van de eerste „tot de laatste, niemand uijtgezonderd, hetzij binnen of bui„ten hun verbonden tijd, 't huijs te ontbieden, en Gouver„neur-Generaal en Raden dezelve naar huijs mogen zenden, „zonder dat dezelve reden van hun gedaan opontbod zullen „gehouden zijn in regten of daar buiten te geeven; alleen in„gevalle bij het opontbod of opzending is gevoegd eenige „infameerende reeden van dien, of wel stilstand van qualiteit „en gagie, zal het aan den opontbodene vrij staan op zijn „retour zig te addresseeren aan de Justitie, en aldaar actie te „institueeren, alwaar de Compagnie gehouden zal zijn deswee„gens ten regte te staan."

Niet minder duidelijk spreeken op dit stuk de opene brieven of Commissie op ons verleend, als waarbij aan Commissarissen-Generaal onder anderen de faculteit wordt toegekend om, als representeerende het Bewind in Nederland, *ingevolge derzelver Instructie onbekwaame en slegte dienaaren, van wat qualiteit zij ook mogen zijn, uijt hunne posten te stellen, en naar Nederland op te zenden, dan wel aan de Justitie over te geeven*, enz.

En raadpleegt men die Instructie zelve, zo vind men dat Commissarissen-Generaal volgens den uitdrukkelijken inhoud van het 14 artikel de magt hebben, *om onbekwaame of slegte subjecten uit hunne posten te stellen, en naar Nederland op te zenden, dan wel aan de Justitie over te geeven, sonder desweegens tot eenige verandwoording gehouden te zijn*, enz.

Deeze zaaken zijn klaar; zij zijn algemeen bekend; iedereen die zig in den dienst van de Compagnie engageerde van de eerste tot de laatste moet dezelve weeten; hij kon so min daarvan ignorantie pretendeeren als van den Artikelbrief zelve, en niemand had dus regt van zig te beklagen, wanneer van het opontbod of de opzending naar Nederland ten zijnen opsigte overeenkomstig die grondwet van de Compagnie wierd gebruijk gemaakt.

Wie zal na dit alles kunnen tegenspreken, dat wij met de opzending van den burger Wegener gehandeld hebben overeenkomstig de wet, en uijt kragt van de magt ons uijtdrukkelijk toegekend? Naar welke regelen zullen zig voortaan publieke ambtenaaren schikken, waar zullen zij de paalen vinden van hunne verandwoordelijkheid, wanneer de wetten van den lande, de Commissien waarbij zij zijn aangesteld, de speciale Instructien hun tot een maat en rigtsnoer van hun gedrag gegeeven, niet meer geagt zouden moeten worden? Het is waar, er is seederd eene omwenteling in de Republiek voorgevallen, die den staat der zaaken geheel heeft omgekeerd; het publiek gesag is in andere handen overgegaan, aan het voormalig bewind van de Compagnie is een nieuw bestuur opgevolgd, en het nieuwe staatsgebouw rust op beginselen, die zig, so als het schijnt, met die opzendingen naar Nederland niet kunnen vereenigen: niets natuurlijker dierhalven dan dat men se afschaffe; maar kan daarom aan Commissarissen-Generaal en de Hoge Regeering deezer landen geimputeerd, of als schandelijke bedrijven toegerekend worden, dat zij daarvan, voordat dat alles gebeurde, overeenkomstig den artikelbrief, en de instructien, welke zij als eerlijke lieden besworen hadden, hebben gebruik gemaakt? is het nu maar genoeg, dat de opgezonde subjecten met al den ijver welke hun zigtbaar eijgenbelang kan ontvlammen, met al de drift welke de wraaksugt kan inboezemen, den toon van het heerschend sijstema aan te nemen, hunne geweezene overheeden in het hatelijkst dagligt stellen en als tyrannen en onderdrukkers afschilderen, is dit, mogen wij met alle bescheidenheid vragen, is dit genoeg om het hoogste bestuur van deeze gewesten dadelijk in 't ongelijk te stellen en de treffendste en vernederenste blijken van verontwaardiging te doen gevoelen en de wetten van den lande, en de Commissien en Instructien, overeenkomstig welke zij gehandeld hebben, voor bij te zien, als waren zij nimmer geëmaneerd of gegeeven? Neen, WelEdele Hoog Agtbaare Heeren! Wij hebben te veel gehoord van de eeuwige beginselen van wijsheid, regtvaardigheid, en

eerbied voor de regten van elken vrijen Bataafschen burger, waaruit de Natie werkzaam is en waarop zij Haar toekomend bestaan wil vestigen, dan dat een diergelijk onregtvaardig sijstema immer het haare zoude kunnen zijn, of dat wij UWel Edele Hoog Agtbaare tot een diergelijke opzettelijke behandeling zouden durven in staat agten. Valsche en ons onbekende berigten, dog op welke UwelEdele Hoog Agtbaaren hebben gemeend te kunnen en te moeten aangaan, zijn het, die ons zulk eene gevoelige blijk van ongenoegen, en de geheele Conlonie zulk een ongeluk hebben berokkend, als is geweest de wederuijtzending van den burger Wegener, als Raad Extraordinair van Indie en Commissaris tot en over de zaaken van den Inlander.

Tot betoog dat wij zulk eene behandeling, hetzij met eerbied gezegd, niet verdiend hebben, zoude zeeker voldoende zijn te hebben aangetoond, dat onze handelwijze is gegrond geweest op 's Lands wetten, want zo het de wet is, die iemand veroordeeld wanneer hij tegens dezelve sondigd, hoeveel meer sal zij niet regtvaardigen degeene, die volgens haare uijtdrukkelijke voorschriften handelen! Dan, WelEdele Hoog Agtbaare Heeren, het zoude ons tot weijnig satisfactie strekken, wanneer men, na ons gedrag te hebben verandwoord, ons nog bleef beschouwen als blinde uijtvoerders van beveelen, die op regt nog reeden steunende alleen hunnen oorsprong ontleenden aan de absolute wil van den wetgeever; als voorstanders van *schandelijke gebruijken*, met welken naam UwelEdele Hoog Agtbaare die opzendingen hebben gelieven te bestempelen. Wij zijn alle gebooren op dien grond, die weleer gerookt heeft van het bloed door onze voorouderen voor de vrijheid geplengd; die duur gekogte vrijheid is ons altijd waard geweest, en niemand onzer is sodanig verbasterd van aart zijner voorvaderen, dat hij zig immer zoude hebben laten gebruijken tot een werktuig van het willekeurig geweld, of zig komen bedienen van eene magt, welke hij, hoezeer dan ook door de wet gegeven, in zijn hart zoude hebben veroordeeld; er ligt ons te veel

aan gelegen om uit zoodanig een onteerend oogpunt niet te worden beschouwd, om hierbij niet wat nader stil te staan.

De reeden, welke den Souverain in der tijd bewogen heeft om de opontbiedingen en opzendingen van 's Compagnies dienaaren aan Bewindhebberen en Gouverneur-Generaal en Raden respectivelijk toe te staan, word bij het aangehaalde 32 Artikel van den Artikelbrief in het algemeen gezegd te zijn: *opdat een iegelijk des te beeter tot zijn pligt gehouden worde*, — en waarlijk, WelEdele Hoog Agtbaare Heeren! de ondervinding van alle tijden heeft geleerd hoe moeijelijk het zij de dienaaren van de Compagnie in Indie tot hun pligt te houden; hier van getuijgen haare Registers genoegzaam van het oogenblik, dat zij in Indie gevestigd is tot op den tegenwoordigen tijd, en mag men billijk vragen: hoe kon dit anders weezen? Haare bezittingen liggen wijd en zijt versprijd; — elk van haare comptoiren heeft uit dien hoofde een apart bestuur nodig, dat wel aan het opperste beleid van de Hoge Indische Regeering is onderworpen, dog met geen mogelijkheid, uijthoofde van den afstand, door dezelve met die naauwkeurigheid kan worden nagegaan, dat niet zeer dikwijls de grootste ongeregeldheden en schandelijkste misbruijken kunnen plaats hebben, en zelfs jaren lang in zwang zijn geweest, alvorens men daarvan op Batavia word onderrigt; — zelden vind men op de buitencomptoiren lieden, aan welke men zijn vertrouwen durft schenken buiten de dienaaren zelve, en het belang van de voornaamste onder deeze brengd altijd meede om hunne gehouden wordende directie in het gunstigst ligt voor te stellen. — Reeds van de vroegste tijden heeft zig deeze zwaarigheid doen gevoelen en is men op middelen bedagt geweest om daar in te voorzien, so zelfs dat volgens aloude orders de Raden van Indie verpligt waren om de buijtencomptoiren van tijd tot tijd in perzoon te gaan visiteeren, dog welk hulpmiddel al meede ontoereijkende is bevonden. — Naderhand zijn de excessen sodanig toegenomen, voornamelijk om de West van Indie, dat het bewind zig in den jare 1684

verpligt heeft gevonden om een Commissaris-Generaal uijt te zonden, ten einde de comptoiren te visiteeren, en aldaar de so hoog nodige redressen te effectueeren. — Op Batavia zelfs mag men zeggen, dat de deugdelijkheid van het hoofdbestuur meer van het geluk dan van de wijsheid van het Bewind heeft moeten afhangen, daar de vervulling van de eerste posten zeer zelden gegrond heeft kunnen zijn op eene genoegzaame kennisse van het caracter en de bekwaamheden van hun, welke daartoe in aanmerking konden komen; — van daar dan ook dat dezelve dikwijls zeer ongelukkig en hoogst nadeelig voor de belangen van de Compagnie is uijtgevallen, en dat de kragtdadigste voorzieningen van het Bewind nu en dan nodig zijn geweest om de onheijlen daaruit voortspruijtende te stuijten.

Alle deze wanordens moeten ook grootendeels daaraan worden toegeschreven, dat de Compagnie doorgaans in Indie bediend is geworden door allerhande soort van menschen, — gedeeltelijk vreemdelingen van alle natien van Europa, die tog doorgaans geene andere drijfveeren hebben dan die van eijgenbelang, — gedeeltelijk lieden, welke het voorregt eener behoorlijke opvoeding niet hadden genoten, en geneijgd om uit te spatten, so ras zij van den matrozen of soldatenstand tot die van de politie waren verwisseld, en alzo aan hunne gewoonlijke subordinatie onttrokken, en gedeeltelijk zoodanigen, welke zowel op het burgerschap van Nederland als op eene milder opvoeding konden roemen, maar zig het een en ander door een onbehoorlijk en zeedeloos gedrag, ja dikwerf door schandelijke misdrijven, hadden onwaardig gemaakt, sodat Indie voor het verbeeterhuis van de Republiek scheen te worden gehouden; dan wel die geene andere titels hebbende dan die van vermogende familien en magtige recommandatien, expres hier heen wierden gezonden om hunne gedilapideerde finantien te herstellen, — terwijl er inderdaad maar weijnige gevonden wierden, welke niet onder eene van deeze drie classen sorteerden, en met loflelijker oogmerken, dan alleen om hunne beurs te maken, deeze oorden waren komen opzoeken.

Het is waar, eene prompte en goede administratie van Justitie had de voornaamste borstweering behooren te weezen tegens dien oceaan van gebreeken en wanordens, welke van sodanig eene gesteldheid van zaaken noodwendig moeten afvloeijen, maar welverre dat een tafreel, hetwelk daarvan naar waarheid zoude kunnen worden gegeeven, zoude strekken om dat duijster verschiet eenigzints op te klaaren, so word het zelve integendeel daardoor nog meer voltooijd; hetzij men hier zijne oogen vestige op de administratie der Justitie op de buiten comptoiren, hetzij men het Hoogste Geregtshof van Indie gade sla, dat op de Hoofplaats haare residentie houd, vind men overal de treffendste reedenen om het Land en Ingezeetenen te beklagen, welker dierbaarste belangen in dit so teder en gewigtig stuk so gebrekkig hebben kunnen worden gehandhaafd en beveijligd. Daar ziet men de politie en justitie volmaakt ineengesmolten; diezelfde dienaaren, welke het politiek bestuur helpen uijtoefenen, zijn teevens aanklagers en regters over alles wat onder hun ressort voorvald: doorgaans hebben zij een gemeen belang om alles wat op elkanders directie en publiek gedrag te zeggen zoude vallen, te verbergen en onvervolgd te laten; dikwijls bedienen zij zig van het in hun vereend politiek en regterlijk vermogen om aan hunne bijzondere driften den teugel te vieren, waaruit de grofste mishandelingen geboren worden; en zeer zelden vind men onder hun lieden, die eenige de minste kennis hebben van regtspleeging; gewisselijk, WelEdele Hoog Agtbaare Heeren! zulk eene inrigting zoude ongelooflijk moeten voorkomen aan allen, die niet met de constitutie van de Compagnie in Indie bekend zijn, en zij zoude tot eene eeuwige schande moeten strekken aan degeene, die ze tot op den huijdigen dag hebben laten voortduuren, indien de volstrekte onmogelijkheid van redres hun niet van alle beschuldiging dienaangaande vrijpleite.

Het beste hulpmiddel dat daar tegen heeft kunnen worden uijtgedagd, is geweest de oprigting van eenen Raad van Justitie te Batavia, aan welke van de regtbanken der Buiten-comp-

toiren konde worden geappelleerd, waardoor aan ongelukkigen, welke aldaar de slagtoffers waren geworden van vervolging of onkunde, een weg van herstel overbleef, en ten minste hier in eenigzints wierd voorzien; — maar al ware men hierin so gelukkig en volkomen geslaagd, als geregtigheid en menschenliefde immer zouden kunnen verlangen, zo was dan aan de gebreeken van administratie van de Justitie op de buiten-comptoiren nog maar voor een gedeelte gesubvenieerd; — het bleef voor een Advocaat-fiscaal van Indie eeven moeijlijk, als het voor de Hoge Regeering zelve altijd geweest is, om op zulke verre afstanden 's Compagnie's belangen te handhaven, malversatien te ontdekken, knevelarijen tegen te gaan, en de onschuld te beschermen tegens onderdrukking en geweld, gelijk de ondervinding maar al te zeer heeft beweezen.

En wat zullen wij zeggen van den Raad van Justitie des kasteels Batavia zelve? De Justitie, wanneer zij wel geadministreerd word, is het bolwerk van de publieke vrijheid en de waarborg der dierbaarste regten van elk lid eener maatschappij, en een opperst-geregtshof, dat wel geconstitueerd is, verdiend een soort van heijligen eerbied; — het is als eene algemeene beschermengel, onder wiens vleugelen alle die in hunne regten verkort zijn eene veijlige toevlugt neemen; — daar worden de traanen van ongelukkigen, en de jammerklagten van weduwen en weesen, in de schaal gelegd tegens het geweld der heerschzugt en onderdrukking; — daar word de huijchelaar ontmaskerd, de laster gelogenstraft, en de blanke onschuld keert zeegenpralende terug uit de vierschaar der regtvaardigheid; — daar staan de juiste grenspalen van het opperste gezag afgebakend, en blijft hetzelve aan de nog hoger magt der wet onderworpen; — daar word de veijligheid van den staat bewaakt met nimmer sluijmerende oogen, en geene Catilina 's kunnen hunne verderfelijke oogmerken so ver doorzetten, dat er het gemeenebest door in gevaar word gebragt; — gelukkig land, dat op zulke regtbanken roemen mag!

Dog al dit agtenswaardige vervald, alle die heerlijke eigen-

schappen van een Opperst Geregtshof verdwijnen, ja verkeeren in onheijlen, wanneer het deszelfs leeden mangeld, of aan de noodige bekwaamheid, of aan eene intacte probiteit; — dan word het, aan zig zelfs overgelaten, veeleer de geesel, dan de zeegen van het land en ingezeetenen; — dan is het eene onvermijdbare klip waarop hunne dierbaarste belangen schipbreuk lijden; — dan ziet men het vuijge eijgenbelang, en de gesleepene staatkunde zig beurt om beurt er van bedienen om bijzondere oogmerken te bereiken, en de ergste onderdrukking van alle te oeffenen, dat is die welke gepleegd word onder den schijn en dekmantel van regt, die eijndelijk niet missen kan den ondergang van den geheelen staat na zig te sleepen; — en is het dan niet, mag men billijk vragen, verkieslijk dat de politieke magt sodanig een geregtshof, wanneer hetzelve buiten het spoor treed, kan terug brengen, en hetzelve desnoods van onwaardige voorwerpen zuijveren, dan dat aan die droevige gevolgen van onkunde of ondeugendheid eene onverhinderde loop word gelaten?

Hoe verre is het er intusschen van daan, dat men van den Raad van Justitie des kasteels Batavia zoude kunnen zeggen, dat deselve door den band geheel gecomponeerd is geweest uit leeden, welker bekwaamheid (om niet hatelijk te schijnen zullen wij ons hier toe alleen bepaalen), welker bekwaamheid, zeggen wij, niets te verlangen overliet? Wie zal als een eerlijk man durven staande houden, dat dezelve op dit ogenblik zoodanig is gecomponeerd? men sla de registers na van de Compagnie en men zal honderde gevallen vinden, waarin de voorzieningen van het Bewind in het Vaderland zelve nodig zijn geweest om dien Raad tot haaren pligt terug te brengen; — geheel Batavia ligt nog in 't geheugen, welken invloed sommige lieden van aanzien op dat opperste collegie van Justitie hebben geoeffend, en hoe hetzelve zig somtijds genoegzaam geheel heeft moeten laten dirigeren door een secretaris, omdat hij misschien meer kunde bezat, dan alle de leeden te samen. — De beste proef, die UWelEdele Hoog Agtbaare kunnen neemen

van de gestelheid van dien Raad is, dat Hoogstdezelve de seederd eenige jaren herwaards bij Haar behandelde en afgedane procedures laten ondersoeken door kundige regtsgeleerden, en dan houden wij ons verzeekerd, dat Uwel Edele Hoog Agtbaare verbaasd zullen staan over de menigvuldige blijken van onkunde en verkeerde behandeling, die daar bij voorkomen, en van de geringe luijster, welke de Justitie van dit collegie heeft ontvangen.

De gesteldheid dierhalven van de huijshouding van de Compagnie in Indie, de verspreidheid en afgelegenheid van haare bezittingen, de daaruit voorspruijtende ongenoegsaamheid van het toeverzigt van het Bewind in Europa, en van de Hoge Regeering in Indie, en de gebrekkige administratie der Justitie in deeze gewesten, — dit alles scheen met nadruk een buitengewoon hulpmiddel te vorderen om een iegelijk des te beter tot zijn pligt te houden. — Men heeft gemeend dat daartoe konde dienen eene door den souverain zelve aan het opperbestuur van de Compagnie, so in Europa, als in Indie gegeeve bevoegdheid om alle dienaaren sonder onderscheid het zij binnen of buiten hun verbonden tijd 't huijs te ontbieden of naar huijs te zenden, en er waren inderdaad zeer veele reedenen om zig daarvan een goed effect te beloven. — Het was een middel, dat op allen werkte van de eerste tot de laatste, niemand uijtgesonderd. — Het was prompt en efficacieus, ja genoegzaam om zelfs in de dringenste omstandigheden, en daar de Justitie werkeloos bleef of te kort schoot, de belangen van de Compagnie te redden en te beveijligen, gelijk onder anderen gebleeken is in den jare 1731, toen „het groot verval" (het zijn de eijge woorden van het Bewind bij Haar aanschrijvens aan Generaal en Raden van den 9e October van dat jaar), „dat alomme in Indie plaats had, en wel bijzonder „op de Hoofd-Comptoiren te Batavia en op Ceilon in en „omtrend alles, so politieke als mercantieele zaaken, en zelfs „in het stuk van Justitie, de slegte gesteldheid van 's Com„pagnies navale magt en publieke werken, door gebrek aan „noodige reparatien — en de menigvuldige excessen, die er

„omtrend het een en het ander wierden begaan of getole-„reerd door lieden van hogen of lagen stand", tot die hoogte waren geklommen, dat *„daaruit bij verdere voortgang niet an-„ders dan totale ondergang van 's Compagnie's gantschen omslag „in Indie te wagten was.*" Wat zoude er van zulk eene desperate gesteldheid van zaaken geworden zijn, indien Bewindhebberen niet tot het cordaat besluit gekomen waren om den Gouverneur-Generaal, den Directeur-Generaal, den Gecommitteerde tot en over de zaken van den Inlander, en nog verscheide andere dienaaren, ja zelfs eenige vrouwen, naar het Vaderland op te roepen, en alzo de kwaal in het hart hadden aangetast?

Het was ook niet so geheel aanlopende tegens de grondbeginselen van een billijk bestuur, als men in den eersten opslag zoude meenen, dat de Compagnie als een lighaam, dat van den koophandel bestaat, diezelfde faculteit oeffende, welke aan elk particulier koopman toekomt, om namentlijk haare bedienden af te danken, wanneer zij meende hunnen dienst niet meer nodig te hebben, of daarover niet te vreede was; ja zulks kon, naar ons inzien, geen hardigheid meer genoemd worden seederd de bevoegdheid daartoe bij eene expresse wet van den Souverain aan het Bewind en het hoogste Bestuur in deese gewesten was toegekend; niemand dergeenen, welke zig na dien tijd in 's Compagnie's dienst hebben geengageerd, konden reekenen hunne bedieningen anders te bezitten dan tot wederopzeggens toe, nog zig dierhalven met reede beklagen, wanneer hij daarvan wierd ontslagen; en wat betreft de verpligting om teevens deese gewesten te moeten verlaten, daarin lag meede niets ontregtvaardigs geleegen, dewijl het ten allen tijde gestaan heeft aan de Bestuurderen van de Compagnie in Europa en in Indie om personen, welke niet in haaren dienst waren, in hare bezittingen te admitteeren, dan wel die admissie te weijgeren.

Het eenige geval waarin de opontbodene of opgezondene personen zig met regt zouden hebben kunnen beklagen van niet tot verandwoording van hun gedrag te zijn toegelaten

zoude geweest zijn, wanneer het opontbod of de opzending verzeld ging met eenige fletrissure; dog ook hierin had de souverain voorzien. in zulke gevallen, wanneer eenige infameerende reeden daarbij was gevoegd of wel stilstand van qualiteit en gagie, was het aan den opontbodene vrij gelaten om zig op zijn retour aan de Justitie te adresseeren, en aldaar actie te institueeren: alwaar de Compagnie alsdan gehouden was desweegens te regte te staan; en dewijl de reedenen van zulke opontbiedingen of opzendingen niet konden missen uit haaren aard altijd min of meer te krenken degeenen, die er de voorwerpen van waren, zo zal men daarom vinden, dat dezelve zelden aan hun zijn te kennen gegeeven, maar alleenlijk geconsigneerd bij de acten van de Compagnie, gelijk ook uit dienzelfden hoofde, en om aan de Compagnie moeijlijkheeden te sparen, aan de opgesondene veelal gelaten is hun qualiteit en gagie, al hadden zij ook eene veel rigoureuser behandeling verdiend.

Op deese gronden hebben wij dan gemeend een middel, door de wet tot conservatie van de goede orde in den dienst van de Compagnie in Indie daargesteld, te mogen en te moeten beschouwen als geoorloofd en billijk, en wij hebben dan ook geene zwarigheid gemaakt daarvan in zeer enkelde gevallen, waarin het publieke welzijn zulks na ons begrip imperieuselijk kwam te vorderen, daartoe verpligt gevonden als eerlijke lieden, die onze Instructie niet te vergeefsch bezworen hadden.

Maar dit zelfde middel was egter teevens, dit erkennen wij volkomen, vatbaar voor misbruijk en het kan niet anders zijn, of UwelEdele Hoog Agtbaare, door valsche informatiën misleijd, zijn in den waan gebragd, dat de opzending van den burger Wegener is geweest eene daad van willekeurig gezag, eene uijtwerking van persoonlijk ongenoegen: hiervan hebben Hoogstderzelver eerste aanschrijvingen over dit stuk reeds de duijdelijkste kenteekenen gedragen, en de nu gevolgde uijtsending van dien burger in zulke eminente bedieningen

laat geen twijfel over, of hetgeen toen nog maar gissingen waren is seederd gehouden voor beweeze waarheeden.

Tot in onse zielen getroffen door deeze blijken van het verregaande misnoegen van UwelEdele Hoog Agtbaare jegens ons, zouden wij ons nimmer kunnen getroosten van alzo Hoogstderzelver vertrouwen te hebben verloren, indien onze conscientie ons het getuigenis niet gaf van hetzelve nimmer te hebben verbeurd; maar alle aanspraak op hetzelve zouden wij zeker en voor altoos verliesen, indien wij niet met de rondborstigheid, welke aan vrije Nederlanders past, ons beklag deeden wegens eene, hetzij met allen eerbied gezegd, zo onverdiende behandeling; indien wij daardoor geen onlochenbaar bewijs gaven, dat ons vertrouwen op de regtvaardigheid en grootmoedigheid van UwelEdele Hoog Agtbaare nog veel groter is, dan het gevoel, hoe treffend ook, der geleede verongelijking.

Volgens alle regelen eener wel geconstitueerde regeering hebben zij, die in bedieningen gesteld zijn, aanspraak op eene zeekere maat van publiek vertrouwen, sodanig dat gelijk men door iemand in een post te stellen toond te verwagten, dat hij zig daarin behoorlijk en op eene voor het algemeen nuttige wijze zal gedragen, dus ook sodanig een ambtenaar de praesumtie voor zig behoord te hebben, dat hij aan die verwagting voldoet, totdat er blijkt van het tegendeel.

De onschendbaarheid van dit principe, hetwelk de stricte regtvaardigheid tot grondslag heeft, is te noodzaakelijker voor het publieke welsijn, naarmate de aart en het gewigt der bedieningen en de omstandigheden der tijden vorderen, dat zij die dezelve bekleeden bij dat vertrouwen worden gemaintineerd, als hun onontbeerlijk zijnde om in hunne ambten op eene voor het algemeen nuttige wijze te kunnen werkzaam blijven.

Maar is dit so, wie kunnen dan immer meer regt hebben om die beginselen van regtvaardigheid en gesonde staatkunde

voor zig te reclameeren, dan zij die tot dusverre aan het hoofd der zaaken in Indie gesteld zijn? Belast met het bestuur en de zorg voor het behoud van coloniën, nu seederd so veele jaaren verstoken van alle bescherming en bijstand van het moederland, — verandwoordelijk voor de publieke rust en orde in een tijdstip, dat genoegsaam de geheele waereld door eene schok van opinien plaats heeft, waarvan de geschiedenissen geen voorbeeld geeven, en die in het moederland eene geheele ommekeer van zaaken heeft teweeg gebragd, — verandwoordelijk voor de betragting der belangen van een lighaam, dat alleen van den koophandel bestaat in een ogenblik, dat alle vaart en handel tusschen de Republiek en haare Indische Bezittingen ten eenemaal gestremd is, en deeze geen ondersteuning van eenig belang genieten uit het moederland, — verandwoordelijk voor het behoud van de nog overgebleeve Indische Bezittingen, welke zig reeds voor jaaren herwaards, wat den staat der defensie aangaat, in eene zeer zwakken en sorgelijken staat bevonden sonder daartoe eenige ondersteuning uit Europa te hebben ontvangen, nog aan scheepen, nog aan manschappen, nog aan ammunitie, en so veel andere noodwendigheden, als tot het voeren van den oorlog worden vereijscht, en egter geduurig door eenen vermogenden vijand bedreijgd, — overal worstelende met een onbeschrijfelijk gebrek aan kundige dienaaren in alle vakken der publieke directie en administratie; — voorwaar onder zulke omstandigheden mogten Commissarissen-Generaal en Gouverneur-Generaal en Raden veeleer verwagt hebben, dat zij door eene meer dan gewoone maate van vertrouwen hunner superieuren zouden zijn gesterkt en aangemoedigd om in hunne getrouwe pogingen ten nutte van het algemeen voort te vaaren, dan dat zij beroofd zouden zijn geworden van die regten, welke hun als publieke ambtenaren, — en zelfs na de laatste omwenteling van zaaken in de Republiek in hunne functien gecontinueerd, — regtmatig toekomen, en van dat aanzien, hetwelk aan hun bestuur kragt en klem moet bijzetten.

Dit blijve dan ook voor reekening en ter verandwoording van hun, die door hunne verderfelijke machinatien UwelEdele Hoog Agtbaare so verre hebben weeten te misleijden, dat Hoogstdezelve, meenende eene daad van regtvaardigheid te doen en het publieke welzijn te bevorderen, er toe gekomen zijn om een subject door de Commissie, waarvan wij leeden zijn, naar Nederland opgesonden, terwijl wij nog op de expresse begeerte van UwelEdele Hoog Agtbaare in Indie aanweezig en werkzaam zijn, wederom uit te zenden in de eminente waardigheid van Raad Extra-ordinair van Indie, en in eene bediening te stellen als is die van Commissaris tot en over de zaaken van den Inlander, niet alleen een der lucratriefste ambten, die hier zijn overgebleven, maar teevens van een zo tederen en gewigtigen aart, dat eene begunstiging daarmeede, tegens alle gebruik, direct door UwelEdele Hoog Agtbaare, niet anders kan worden aangemerkt dan als de voortreffelijkste blijk van het vertrouwen, hetwelk Hoogstdezelve stellen in de bekwaamheid en intigriteit van den begunstigden; — en dat alles sonder ons op de beschuldigingen, welke de vuijle laster, voor welkers schigten niemand beveijligd is, tegens ons heeft kunnen verzinnen, te hebben gehoord, ja zelfs sonder af te wagten onze officieele dépêches, waarbij wij UwelEdele Hoog Agtbaare van den toedragd der zaake, en van de redenen welke ons tot de opzending van den burger Wegener hebben bewoogen, omstandig kennisse hebben gegeeven.

Deese bejeegening smert ons gewisselijk, voor sover een oud lid en twee der nog overgebleevene fungeerende leeden onzer Commissie daarin persoonlijk zijn betrokken; maar zij smert ons veel meer om de nadeelige gevolgen, welke daaruit kunnen proflueeren voor het algemeene welzijn, en de so nodige conservatie der authoriteit van het publiek gezag in deze gewesten, — en den fatalen invloed, welke zulks reeds heeft op de so nodige eensgezindheid en goede harmonie tusschen de dienaaren en ingezetenen deezer hoofdplaats, die so ge-

lukkig was hersteld, — om de nadeelige impressien, welke zulks verwekken moet bij den Inlander, die met 's Lands bestuur tot dus verre volkomen te vreeden, door een so een ongewoon verschijnsel tot gissingen en raisonnementen word gebragt, waarvan de gevolgen niet te berekenen zijn, — en om de onbereekenbare gevolgen, welke er aan kunnen verbonden zijn, dat de bestuuring van den Inlander en het bevel over denzelven in cas van eenen vijandelijke aanval, in een oogenblik als dit, in zulke handen is gesteld als die van den burger Wegener.

Een herstel van onze bijzondere grieven, voor sover eenige onzer die hebben, is dan ook het minste, dat ons in deezen bekommerd: ons volkomen verlatende op de regtvaardigheid van UwelEdele Hoog Agtbaare en van de Bataafsche Natie, houden wij het voor onmisbaar, dat dit herstel volgen zal, so ras de waarheid door de neevelen, welke dezelve hebben verborgen gehouden, zal zijn doorgedrongen, dan zullen wij in de erkentenis, dat wij in de opzending van den burger Wegener wettig en overeenkomstig onzen pligt gehandeld hebben, eene volkomene en de eenige genoegdoening vinden, naar welke wij, alle lage wraakzugt ver beneeden ons agtende, immer in staat zijn te verlangen; maar indien dit ons zwak geschrift, dog waarin wij de taal der waarheid en van onze harten hebben gesproken, van die gelukkige uitwerking mogt zijn, dat de quaadaardige pogingen der wraak en lasterzugt, welke op den jegenswoordigen voet voortgaande het overgebleeven gedeelte der Indische Bezittingen met een gewis bederf bedreijgen, in hunnen loop wierden gestuit, en verdere overhaaste maatregelen op diergelijke berigten gegrond voorgekomen, tot dat UwelEdele Hoog Agtbaare, van alles volkomen en grondig onderrigt, het ware van het valsche, en den huijchelaar en bedrieger van den eerlijken en belangloosen dienaar zullen kunnen onderscheiden, en met volkomen kennis van zaaken zullen kunnen beoordeelen en vast stellen, wat voor deeze Gewesten nuttig en dienstig zij; — in-

dien wij alzo nog voor het naderend einde van den loopbaan onzer Commissie iets wezentlijks mogten hebben toegebragt tot heijl van het Vaderland, en redding van de daaraan so naauw verbonde belangen van Haaren Oost-Indischen Handel en Bezittingen, zo zullen onze dierbaarste wenschen en het voornaamste oogmerk, waarmeede wij deese hebben ingerigt, vervuld zijn, en het is in die vleijende hoop dat wij ons met den meesten eerbied noemen,

WelEdele Hoog Agtbaare Heeren,

UwelEdele Hoog Agtbaare zeer gehoorzaame dienaaren,

De Commissarissen Generaal over geheel Nederlandsch-Indie en Kabo de Goede Hoop

Batavia,
den 29 October 1798.

S. C. Nederburgh.
P. G. van Overstraten.
J. Siberg.

N. B. In nog krachtiger bewoordingen dan in den hier medegedeelden brief van Commissarissen-Generaal wordt tegen Mr. Wegener te velde getrokken in een in het Rijks archief te 's Hage aanwezigen eigenhandigen particulieren brief van den Gouverneur-Generaal van Overstraten van 2 December 1798, gericht aan „de Burgers uitmakende het Directorium van de Vrije Bataafsche Republiek." Daarin wordt o. a. gewezen op de voor 's Compagnie 's dienaren zoo grievende onbillijkheid, dat „een vreemde onbekende Duitscher, zooals Mr. Wegener, die in 1790 „eerst op Batavia aankwam, en toen het Hollandsch zelfs nog niet „machtig was, zonder zich op eenige wijze verdienstelijk gemaakt te „hebben bij onze natie en zonder kundigheden in Comp. dienst te hebben „verkregen met het lucratievste ambt van geheel Batavia boven alle „Nederlanders is begunstigd geworden."

Van Overstraten had het recht om in dien zin over het ambt van Commissaris tot en over de zaken van den inlander te spreken, want het ambt van Gouverneur-Generaal nam hij *kosteloos* waar. „Met op„offering van alle mijn bijzondere belangens aan die van het algemeen", dus heet het in den aanvang van zijn schrijven, „verwisselde ik het „gesond en voordelig Java's Gouvernement, door mij van 1791 bestuurd „tegen Batavia's verpeste dampkring, waar onvergenoegdheid en twee„dracht heerschten, om *buiten eenige bezoldiging*, in deze zo allenzints „critieke tijden, den swaarwichtigsten post der Indische Maatschappij „te gaan bekleeden."

Secreet.

Rapport van het Comité tot den Oost-Indischen handel en bezittingen aan het Uitvoerende Bewind der Bataafsche Republiek.

Amsteldam den 16 April 1799.

Burgers Directeuren!

Ons is op den 12e dezer lopende maand ter hand gekomen een extract uit het register van uwe besluiten van den 8en te voren, waarbij het Ul. behaagd heeft ons aan te schrijven en te gelasten aan Ul. ten spoedigsten op te geven het gedrag, de kundigheden en omstandigheden van den Raad extraordiordinair van Indie, Wegener.

Of en door wien hij tot het doen der aanspraak door hem bij zijne terugkomst te Batavia, in den Raad van Justitie des kasteels Batavia gedaan, enigen last hebbe ontvangen?

Welke de aanleidende oorzaak geweest zij, waarom hij derwaards is gezonden?

Welke de redenen van zijne eerste terugkomst in het vaderland geweest zijn?

En waarom hij andermaal naar de Indiën is vertrokken?

Ten einde al hetzelve gezien zijnde bij Ul. nader te worden geresolveerd.

En is het, Burgers Directeuren, ter voldoening aan uwe altijd aangename en gerespecteerde bevelen, dat wij de eer hebben Ul. het volgende op te geven;

1° dat alle informatien, welke ons zijn toegekomen nopens het gedrag van Mr. Christianus Henricus Christophorus Wegener tot het ogenblik van zijne jongste afreize van hier naar Indie, van dien aart zijn geweest, dat hetzelve ons is voorgekomen en zedelijk en staatkundig te zijn het gedrag van een goed burger en nuttig lid der maatschappij.

2° dat, wat deszelfs kundigheden betreft, ons behalven de overtuiging, dat hij een man van een gezond verstand is, gebleken is, dat hij eene gegronde kennis heeft van het burgerlijk en openbaar recht en van de Indische huishouding, zowel als van de wezenlijke belangen der Indische bezittingen en de wederkerige betrekkingen tusschen dezelven en het moederland; terwijl wij intusschen geensins kunnen bepalen den juisten maat zijner kundigheden, noch ook of hij andere verkregen kennis bezitte, daar de kundigheden, welke wij in hem hebben ontdekt en die aan het vorig bewind over de Oost Indische Compagnie, zowel als aan Commissarissen-Generaal ook gewis, immers gedeeltelijk zijn bekend geweest, voor ons genoegzaam waren tot het emploi, hetwelk wij van zijn persoon ten algemeenen nutte gemaakt hebben.

3° dat wij aangaande deszelfs omstandigheden alleenlijk weten, dat hij door het vorig Bewind naar Indië uitgezonden zijnde, derwaards is vertrokken met zijne vrouw en twee kinderen, dat deze zijne vrouwe in Indie gestorven zijnde, hij een tweede huwlijk heeft aangegaan (1)en dat hij bij zijne opzending naar Europa zijne kinderen, in zijn eerste huwlijk verwekt,

(1) In de Bataviasche trouwboeken staat op 11 Februari 1794 ingeschreven het huwelijk van Mr. C. H. C. Wegener, weduwnaar van Juliana Christiana Elisabeth van Graning, met Anna Margaretha van Gangel, weduwe van wijlen Cornelis de Keijser, Opperkoopman en oud-Fabriek van 's Compagnie's ambachtskwartier te Batavia. De harmonie tusschen het nieuwe echtpaar schijnt niet van langen duur te zijn geweest, want in Juni 1795 kwam bij Commissarissen-Generaal in behandeling een request van Mr. C. Schultz, advocaat voor de beide collegien van Justitie te Batavia, houdende namens Mevrouw Wegener het verzoek om te mogen herroepen eene „op eeden en schoone beloften van haar echtgenoot" gepasseerde acte van revocatie van de eenige dagen te voren tusschen hen overeengekomen huwelijksche voorwaarden, op welk verzoek bij besluit van CC. GG. van 20 Juni 1795 eene gunstige beschikking werd genomen door requestante „te releveeren en te restitueeren van het aangaan en passeeren der acte van revocatie door haar te samen met haar toen ondertrouwden bruidegom gepasseerd, en haar te stellen in dien staat als zij voor het passeeren der meermelde acte van revocatie is geweest."

De kinderen uit Wegener's eerste huwelijk, die met hem naar Nederland terugkeerden, waren twee meisjes, Henriette en Wilhelmina

heeft medegebragt en aan de zorg en het toeverzicht van zijne naaste bloedverwanten heeft aanbetrouwd, terwijl wij volkomen ignorant zijn van deszelfs financieële omstandigheden, waaromtrent wij geen onderzoek hebben gedaan, als eene zaak, welke, nadat wij van zijn goed burgerlijk gedrag overtuigd waren, voor ons van geen belang ter waereld zijn konde, daar immers zijn meerder of minder financieel vermogen hem geenen meerderen noch minderen graad van geschiktheid konden bijzetten om nuttig te zijn in den hem door ons aanbetrouwden post.

4° dat hij van onzentwege geen last hoe ook genaamd heeft ontvangen tot het doen van enige aanspraak, veel min bepaaldelijk tot het doen van die, welke hij na zijne jongste komst in Indie in den Raad van Justitie des Kasteels Batavia gedaan heeft, en dat het ons ook onwaarschijnlijk voorkomt, dat hij daartoe van enig ander collegie zoude zijn gelast geweest; waaruit alzo van zelve voortvloeit, dat wij ons buiten staat bevinden op de vraag bij Ul. in den hoofde dezes gemeld extract besluit dezen aangaande gedaan, enig bepaald antwoord te geven.

5° dat, wat betreft de aanleidende oorzaak, waarom hij naar de Indie is gegaan het ons onbekend is, welke redenen of motieven hem hebben doen inclineren om Europa te verlaten; maar dat aan de zijde van het voormalig Bewind die oorzaak ongetwijfeld moet gezocht worden in de overtuiging, dat zijne talenten voor den dienst der Maatschappij nuttig konden zijn, zonder welke overtuiging het niet is te denken, dat dat Bewind hem naar Batavia zoude hebben gezonden in de qualiteit van practiseerend Advocaat, waartoe hetzelve hem heeft aangesteld bij resolutie van den 2 December 1789, terwijl het bij vervolg gebleken is, dat het Bewind in dezen

---

genaamd (zie resolutie Comm-Generaal van 5 September 1795).

Voor zoover bekend was Mr. C. H. C. Wegener geen bloedverwant van den gelijktijdig hier verblijf houdenden Kapitein ter zee Pieter Frederik Wegener, die in 1797 naar Nederland terugkeerde.

niet had misgetast, alzo Commissarissen-Generaal hem reeds in den jare 1793 hebben bevorderd tot Raad van Justitie des Kasteels Batavia.

6° dat aangaande de redenen van zijn eersten terugkomst in het vaderland dezelven gelegen zijn in zijne remotie als Raad van Justitie en opzending herwaards door de meerderheid van het Collegie van Commissarissen-Generaal (tot welk collegie de tegenswoordige Gouverneur-Generaal van Overstraten nog niet behoorde), zonder bij hunne missive aan de Hooge Regeering van den 24 Meij 1795 voor dit hun gedrag enige andere reden te geven, dan dat zij zulks gedaan hadden, *om redenen hen daartoe moverende*, doch welke maatregel door de meerderheid van dat collegie genomen niet weinig tegenspraaks heeft gevonden, zoals onder anderen van de zijde van den Commissaris-Generaal S. H. Frijkenius, die bij zijn schriftelijk advis over deze zaak op den 6e Junij des jaars 1795 uitgebracht en onder ons berustende, dien maatregel biezonderlijk met betrekking tot den raad van justitie Wegener niet alleen beschouwt als pernicieus en onherstelbaar voor de goede handhaving der justitie, maar daarenboven met zo veele woorden te kennen geeft, dat dezelve is genomen om private personeele satisfactie te hebben en dat men daaraan het belang der Maatschappij heeft opgeofferd.

En alzo komen wij van zelve tot de beantwoording van het laatste lid van Ul. meergemeld extract besluit, waarom hij namelijk andermaal naar Indie is vertrokken? en omtrent welk wij duidelijkheidshalve breedvoeriger zullen moeten zijn dan omtrent de voorgaande articulen, waarom wij dit gedeelte van onze opgave geheel en al zullen inrichten als eene historia facti,

1° van het voorgevallene tusschen Commissarissen-Generaal en den Raad van Justitie in 't algemeen en met de raden Hartman, van Hoesen en Wegener in't biezonder en deszelfs gevolgen.

2° welke de gronden zijn geweest, waarom wij gemeend hebben in de dispositie van Commissarissen-Generaal ten dien

aanzien niet te moeten berusten, maar den burger Wegener weder te moeten emploieeren;

waaruit dan 3° de volledige beandwoording der door Ul. ons voorgestelde vrage van zelf zal voortvloeien.

ad 1. CommissarissenGeneraal hadden goedgevonden van den Raad van Justitie te requireren de afgedane processtukken van een bij hun gewijsde, doch in welker extraditie de raad voorsz. zwarigheid vondt en waartegen dezelve, nadat dit verschil tot eene zekere hoogte was gelopen, eene schriftelijke remonstrantie indiende. Commissarissen-Generaal vonden zich door deze schrifture ten hoogsten gebelgd en meenden deswegens zich voldoening te moeten verschaffen.

Niets was nu natuurlijker dan dat men den gehelen raad, welks leden zonder uitzondering, zo dezelve zich al waarlijk had vergreepen, *ejusdem criminis socii* waren, tot het geven van eene billijke voldoening had geconstringeerd; maar neen, dit niet kunnende, noch durvende doen, zonderde men drie van dezelven uit, om aan deze slachtoffers eener beledigde hoogheid zijne wraak te koelen. Men destitueerde dezelven niet alleen, maar men besloot om hen op te zenden naar het vaderland, niet wetende dat het vorig Bewind vervangen was geworden door een Bestuur, hetwelk niet door de hand van zijne bedienden, maar zelf de zaken behandelde, en het algemeen belang, zowel als de billijkheid en rechtvaardigheid, zonder aanzien des persoons te betrachten zich ten enigen maatstaf zijner handelingen had voorgesteld. Twee van deze gedisgracieerde personen, den Raden Hartman en van Hoesen namelijk, veroorloofde men eene bekwaame gelegenheid voor hun vertrek af te wachten, doch den burger Wegener noodzaakte men terstond met een zeilree liggend Americaansch schip de reize aan te neemen, niettegenstaande hij op de decentste wijze verzocht had een ander schip te mogen afwachten, alzo in het voor hem gedestineerde voor zijn persoon en zijne kinderen geene behoorlijke plaats te vinden was; — maar voor dezen man alleen was nergens gehoor te verkrijgen.

Doordrongen dan van de aan hem gepleegde onrechtvaerdigheid, en wars van de speelbal te zijn van de arbitraire opvattingen van enigen zijner medeburgeren, vertrok hij naar het vaderland, alwaar hij terstond na zijne aankomst zijne grieven en bezwaren te kennen gaf bij eene ampele memorie ter onzer vergadering ingediend, terwijl de twee eerstgenoemden van de boven vermelde hun gegeven permissie gebruik maakten om intusschen een request van submissie te presenteeren, waardoor zij der hoogheid van Commissarissen-Generaal hebben voldoening gegeven en zich door dezen, voor den eerlijken en zich onschuldig gevoelenden mensch anders vernederenden weg, gesauveerd.

Deze kennis van het voorgevallene hebbende, en daarbij bewust zijnde welk een menigvuldig en verregaand misbruik er in Indië veelal van aanbetrouwde macht is gemaakt geworden, en daarbeneven door andere bijkomende omstandigheden en informatien de moreele convictie bekomen hebbende, dat aan den gewezen raad van justitie Wegener eene schreeuwende onrechtvaardigheid gepleegd was, gevoelden wij ons van stonde aan niet alleen genoopt, maar vonden ons daarbij verplicht dit begaan onrecht te herstellen; deze daad van billijkheid en rechtvaerdigheid tegelijk dienstbaar makende aan het belang der Oost-Indische colonien, terwijl wij intusschen aanschrijving deden naar Indie, dat men ons zoude overzenden alle stukken en papieren tot de zaak in quaestie relatief.

Onderwijl vonden wij genoegzame gelegenheid, door onzen omgang met den burger Wegener, met deszelfs gevoelens en talenten meer van nabij bekend te raken, welke ons dan ook bleken zodanig te zijn, dat hij allesins nuttig zijn konde om in Indie te worden geëmploieerd, waartoe wij dus eene geschikte gelegendheid afwachtten.

Deze gelegenheid bleef ook niet lang achterwege, want bezig zijnde aan het beramen van enige politieke voorzieningen voor Indie, deed zich onder anderen ook aan ons oog op de behandeling van den landbouwenden inlander der Jackatrasche bovenlanden.

Behalven dat het kwalijk behandelen van die menschen en het plegen van knevelarijen ten allen tijde ongeoorloofd is, kwam het ons voornamelijk in deze omstandigheden, in een tijd, dat wij den dienst des inlanders misschien krachtdadig zouden nodig hebben om het belangrijk Java tegen een vijandelijken aanval te helpen verdedigen, voor, dat het van 't hoogst belang was, de door de dagelijksche uitzuigingen en geweldenarijen moedelozen en van ons afkeerig gemaakten inlander te verlevendigen en door eene betere behandeling aan ons te verbinden. Om dit te effectueeren was het nodig eenen Commissaris tot en over de zaken van den inlander aan te stellen, van welken wij verwachten konden, dat hij aan deze onze oogmerken met hart en ziel zoude beandwoorden, en wij meenden in den burger Wegener den daartoe geschikten persoon gevonden te hebben, waarom wij hem dien post opdroegen en hem munieerden met eene instructie, welke, zo hij al zelf niet mocht genegen geweest zijn tot onze heilzame oogmerken te coöpereeren, hem bepaaldelijk en klaar ons systhema traceerde, zowel als hetgeen wij door hem wilden hebben verricht en van welke instructie ook door ons copie is gezonden aan de Hoge Regeering.

Wij consuleerden aldus in deze handelwijze niet slechts het belang der Maatschappij en herstelden het ongelijk hem door Commissaren-Generaal aangedaan, maar ontweken te gelijkertijd de noodzakelijkheid, waarin wij anders door de rechtvaardigheid en billijkheid zouden zijn gebracht geweest, van hem als lid van den Raad van Justitie te herstellen, hetgeen wel voor Commissarissen-Generaal eene welverdiende vernedering zou zijn geweest, maar ons voorkwam in deze ogenblikken niet geraisonneerd te zullen zijn.

Ziedaar, Burgers Directeuren, hetgeen er van de aanstelling van den meergemelden Wegener als Commissaris tot en over de zaken van den inlander is; en wat nu de aanstelling van denzelven burger Wegener tot Raad-extraordinair van Indie betreft, dezelve staat min of meer in verband met zijnen eerstgemelden post.

Wij hadden namelijk met denzelven voor te dragen in de laatstgemelde qualiteit een dubbel oogmerk: vooreerst maakten wij hem, in de suppositie dat hij in alles aan onze oogmerken zoude beandwoorden, daardoor minder onmiddelijk afhangende van den Gouverneur-Generaal, en stelden hem te beter in staat van uit zich zelf te kunnen werken en in persoon de belangens van den inlander ter hoge tafel te kunnen brengen en te verdedigen. En ten anderen meenden wij, geene volledige informatie hebbende van de wezenlijke dispositie van de Hoge Regeering, het allesins belangrijk te zijn, daarin een lid te plaatsen, van welken wij personeel de beste opinie hadden, en dien wij op menschenkundige gronden moesten vooronderstellen geheel en al aan ons geaffideerd te zullen zijn. En dat wij alleen dit alles niet uit zodanig een oogpunt hebben beschouwd, heeft gebleeken door de approbatie van hetzelve en de aggreatie van onzen voordracht bij eene personeele Commissie speciaal ad illud door de Nationaale vergadering gedecerneerd.

En, Burgers Directeuren, hoezeer wij nimmer gewoon zijn in onrijpen rade tot enig besluit over te gaan, en wij te voren wel gerust waren, dat wij de zaak van den burger Wegener en deszelfs opzending te recht en volgens merites hadden beoordeeld, was het ons echter tot geene geringe voldoening, toen wij, na het ontvangen van alle de daartoe specteerende papieren uit Indie op onze aanschrijving, daaruit mochten ontwaar worden, dat wij, om zo te spreken, geen enkel klawier hadden misgeslagen, maar het gantsche geval uit het juiste gezichtspunt beschouwd; en wij houden ons verzekerd, dat ons wegens de behandeling ook van deze zaak de verdiende goedkeuring *zelfs van het nageslacht* niet zal kunnen ontgaan.

Als nu eindelijk overgaande tot de directe beandwoording der ons voorgestelde vraag, zal het voldoende zijn Ul. te doen remarqueeren, dat de aanstelling van den burger Wegener als Commissaris tot en over de zaken van den inlander door ons en als Raad-extraordinair van Neerlands Indie door of van wegens

de Nationaale vergadering in der tijd, de redenen zijn, waarom hij andermaal naar Indie is vertrokken.

Ons alzo vleijende van aan uwe intentie door het bovenstaande te hebben beandwoord, nemen wij alleenlijk nog maar de vrijheid Ul. eerbiedig te verzoeken, dat, bijaldien er wegens deze zaak verdere bedenkingen zijn mochten, wij daarvan ten spoedigsten mogen worden geinformeerd, alzo er eene Indische missive bij ons genoegzaam gereed ligt om verzonden te worden, in welke enkele passages voorkomen zo den burger Wegener, als deszelfs in den Raad van Justitie gedane aanspraak betreffende, welke wij opzettelijk daarna enige dagen zullen ophouden.

Voorts hebben wij de eer ons met alle eerbied te noemen

Burgers Directeuren Ul. zeer dienstvaardige

Medeburgers,

Het Comité voornoemd, en

ter ordonnantie van hetzelve

Smissaert.

HET RIJK SANGGAU

DOOR

H. P. A. BAKKER.

A. HET LAND EN ZIJNE VOORTBRENGSELEN.

Het rijk Sanggau strekt zich over een afstand van circa $11^1/_2$ geogr. mijl uit langs de beide oevers der Kapoeas van af de stroompjes Dekan en Boewajan, die de grens met Tajan en Meliau vormen, stroomopwaarts tot aan de rivieren Bedoeri en de Lanting Boengoer, waar het aan het rijk Sekadau grenst.

Het gedeelte, dat ten zuiden van de Kapoeas gelegen is, is van geringe uitgebreidheid en bijna geheel onbewoond. Het noordelijk deel is van veel meer belang en wordt hoofdzakelijk gevormd door het stroomgebied van de rivier Sekajam, als het ware den slagader van het rijk vormende.

Het is niet mogelijk zelfs bij benadering de oppervlakte van het rijk op te geven, daar de grenzen zelfs aan de inwoners niet nauwkeurig bekend zijn, terwijl bovendien enkele Dajaksche stammen, wonende aan de bronnen der Sekajam, die door de vorsten worden beschouwd als hunne onderhoorigen, hun gezag volstrekt niet erkennen.

Het rijk wordt ten westen begrensd door de rijkjes Meliau, Tajan en Landak, ten noorden door Sambas, ten noordoosten door Sadong (behoorende tot Serawak), ten oosten door het gebied van de Boven-Ketoengau (Sintang), het landschap Blitang en het rijkje Sekadau, en ten zuiden door de rijkjes Sekadau, Kajoeng en Meliau.

De grenzen worden bijna geheel door de natuur aangege-

ven. Benoorden de Kapoeas wordt de westelijke grens gevormd door de Soengai Dekan en verder door den bovenloop der Soengai Tampoen Kanaïn, een zijtakje van de Tajan, terwijl verderop de grenzen met Landak niet juist zijn aan te geven, omdat het land daar geheel vlak is.

Meer noordwaarts echter, omstreeks op dezelfde breedte als de Soengai Bedoewi gelegen is, bevindt zich een bergketen, welke voor een gedeelte de grens met Landak vormt; deze keten draagt geen collectieve benaming, doch strekt zich uit tot den Goenoeng Mioen. Een der toppen is bekend als de Goenoeng Bentoeang. De Goenoeng Mioen vormt de waterscheiding tusschen de Landak en Sambas aan de eene en de Sekajam aan de andere zijde. Van daar gaat de grens oost- en zuidoostwaarts langs slechts aan Dajaks bekende bergketenen, waarvan de toppen Koeroem, Semarong, Panarisin en Roean binnen de grenzen van Sanggau liggen.

Verder zuidwaarts de grenzen willende bepalen, komt men aan eene uitgestrekte wildernis, waarin zoowel de Dajaks van Sanggau als die van Serawak, de Ketoengau en de Moenlangs getah zoeken. Het is in deze streek dat de Goenoeng Besi gelegen is, welke berg volgens de verklaring der Dajaks nog tot Sanggau behoort. Zelfs moet volgens hen de bovenloop van de Segoentoer, een kleine zijtak van de Ketoengau, binnen de grenzen van dit rijk vallen.

Thans zuidoostelijk de grens volgende, komt men weder op meer bekend terrein. Hier vormt de Goenoeng Semoekan de grens en waterscheiding tusschen het gebied der rivieren Ketoengau en Blitang, en tusschen de Soengai Ajah en de Mangkiang, een zijtak der Sekajam.

Meer zuidwaarts wordt de grens met Sekadau bepaald door den Goenoeng Panti en den Goenoeng Betoeng en verder door de Soengai Bedoeri, welke zijne monding in de Kapoeas heeft.

De grens bezuiden de Kapoeas wordt niet opgegeven. Waarschijnlijk vormt het gebied van de Soengai Beang het zuide-

lijkste deel van het rijk; dit stroompje toch moet dicht bij de de bronnen der Soengai Boewajan ontspringen en terwijl de laatste zich noordwestwaarts naar de Kapoeas wendt, valt zij, eerst oost- en vervolgens noordoostwaarts stroomend, halfweg de hoofdnegorij en de oostergrens in dien stroom.

De grond is zeer ongelijk. De streek tusschen de Kapoeas, de Sekajam en het rijk Tajan is laag, met uitzondering van de Tandjoeng Kajoe Toenoe. Overigens is het land overdekt met heuvelreeksen en op zich zelf staande toppen in koepelvorm, terwijl het gebied der Boven-Sekajam uit niets dan eene verwarde massa dier reeksen of uitloopers bestaat, die een uiterst geaccidenteerd terrein vormen. Ten zuiden van de Kapoeas strekken zich een drietal heuvelketenen van het noordoosten naar het zuidwesten uit. Een der hoogste punten is de Kajoe Toenoe, langs welks voet de Kapoeas stroomt.

Rivieren van belang behalve de Sekajam vindt men in het Sanggausche niet; verschillende kleine stroompjes zullen, waar het te pas komt, genoemd worden. De Sekajam evenwel verdient eene afzonderlijke beschrijving. Voorzeker heeft de hoofdnegorij Sanggau aan deze rivier haar ontstaan te danken en zonder de voordeelen, welke zij derwaarts doet vloeien, zoude deze plaats niet kunnen bestaan.

Hoewel er een Europeesch ambtenaar te Sanggau gevestigd is, is de Sekajam weinig bekend, daar niet vele ambtenaren haar hebben bevaren. Zulk eene reis toch is geen pleiziertochtje, want de vaart levert allerlei moeielijkheden op, zoodat dan ook alleen in gevallen van ernstigen aard, als zaken met de Chineezen en voornamelijk snelpartijen van Dajaks, de ambtenaren de rivier opvaren. Daar ik verplicht ben geweest die reis te maken, ben ik in staat eene beschrijving van die rivier, te geven, welke echter zeer oppervlakkig is. Tot meerdere duidelijkheid begin ik bij de monding, omdat wij hier een geschikt aanvangspunt vinden.

De negorij Sanggau breidt zich links en rechts van die monding langs de Kapoeas uit. Benedenstrooms ligt de eigen-

lijke negorij, de *benoea*, die behalve de dalams van de vorsten uit de *Roemah Laoet* en de *Roemah Darat*, thans 54 huizen telt, welke op ijzerhouten palen hoog boven den grond staan, doch waarvan de meeste er zeer vervallen uitzien.

Aan de andere zijde der rivier liggen de kampongs Tandjoeng en Silat, welke hoewel elk een eigen hoofd hebbende, toch niet van elkander gescheiden zijn. Integendeel de huizen liggen door elkander, maar de afkomst der bewoners duidt aan onder welk hoofd zij staan. In de kampong Tandjoeng wonen tot den Islam overgegane Dajaks, in de kampong Sepaoek afstammelingen van lieden uit het landschap van dien naam, die naar Sanggau verhuisd zijn, en in de kampong Silat zijn vele bewoners van daar afkomstig. Ook telt deze plaats nog een veertiental bewoonde vlothuizen en geheel aan de westzijde ligt de kleine Chineesche pasar.

Verder ligt aan den linkeroever der Sekajam op den uitersten hoek de controleurswoning en aan de overzijde op den Monggo Batah het zoutpakhuis. Op dien heuvel vindt men nog ruïnes, waarschijnlijk van Hindoeschen oorsprong, die later zullen ter sprake komen, en omtrent een kwartier roeiens hooger op de reeds meermalen beschreven Batoe Sampai.

Van de monding tot aan de Koeala Mangkiang is de Sekajam goed bevaarbaar, welke hier niet breed, maar wel diep is.

De Mangkiang, haar voornaamste zijtak, ontspringt op den Goenoeng Semoekau, waar ook de bronnen van de Soengai Ajah, de Blitang en de Katoengau liggen. Men telt in haar bedding 33 *riam* of watervallen.

Van Sanggau de Sekajam opvarende, bereikt men denzelfden dag de monding der Mangkiang en omstreeks een halven dag roeiens deze rivier op ligt de kampong Baleh Djewepit, waar een groot aantal Maleiers gevestigd zijn en de vorsten zich vroeger meestal ophielden.

Van de Koeala Mangkiang tot aan Balai Karangan is de Sekajam bij laag water niet dan voor kleine sampans bevaarbaar,

terwijl hoogerop de rivier schier geheel onbevaarbaar is. Ook waagt zelfs bij hoog water niemand ze zoo min op als af te varen, zoodat op haar bevaarbaarheid niet te roemen valt.

Tusschen Sanggau en de Koeala Mangkiang liggen een achttal kampongs, waarvan sommige door Maleiers, andere door Dajaks van den Riboen-stam bewoond worden.

Ook benoorden deze monding liggen verschillende kampongs, waaronder Tabau, Sami, Sidai en Koeala Kembajan de voornaamste zijn. Sami ligt twee, Sidai drie en Koeala Kembajan vier dagen roeiens de rivier op; terwijl men tusschen Sami en Sidai nog de monding der Soengai Boenti aantreft.

Onderweg passeert men eenige heuvels, waaronder de Goenoeng Lobang vermelding verdient. Hier toch bevindt zich een grot, die tot zeer nabij Sekadau moet doorgeloopen hebben, doch thans ingestort is.

Tot hier zijn wij reeds verschillende riams gepasseerd, doch hebben bij den middelmatigen waterstand daarvan niets bemerkt; boven de monding der Kembajan, die zelf een flinke zijtak is, evenwel krijgt de rivier een geheel ander aanzicht; hier begint het gebied der *karang* en *enteng*. *Karang* noemt men een droogliggende bank van zand en rolsteen bij hoogwater gevormd; *enteng* eene ondiepte in de rivier mede vol rolsteenen, waardoor deze zich in de breedte uitbreidt. *Riam* is een kleine waterval, gevormd door het oorspronkelijk bed van de rivier.

De vaart begint door deze beletselen zeer moeielijk te worden, terwijl de in de rivierbedding vastgeraakte boomen, welke de Dajaks bij het aanleggen hunner ladangs in groot aantal in de rivier laten storten, en de afdrijvende stammen en bamboestoelen er het hunne toe bijdragen om de vaart al langzamer te maken.

Van de Kembajan kan men in een dag Soengai Bedoewai bereiken, nadat men een paar eilandjes gepasseerd heeft, welke bij hoog water onder staan. Deze soengai is evenals de Kembajan nog ver landwaarts in voor sampans bevaarbaar. Aan de

monding ligt een groote kampong, bewoond door Dajaks van den Galih-stam, en vijf minuten roeiens binnenwaarts de Maleische kampong, die zeer welvarend is. Hier is het eindstation voor de bandongs, handelsvaartuigen soms van drie kojan, terwijl vaartuigen van één kojan zich zelfs tot Balai Karangan begeven en zich ook wel hoogerop wagen.

Dit Balai Karangan ligt nog geen dag roeiens benoorden de Soengai Bedoewai en is belangrijk, omdat zich daar een kota bevindt, welke voortdurend bewapend is. Vroeger was die te Balik Paoes, doch ziekte noopte de bewoners te verhuizen. Hier was vroeger het uitgangspunt van alle operatien tegen de Dajaks in die streken en tegen het Sadongsche rijk. Meermalen is in den omtrek gestreden en nog heeft een plek bezuiden Balai Krangan eene treurige vernaamdheid; die plek heet Lanau Sadong. Naar men verhaalt was er oorlog tusschen Sanggau en Sadong en hadden de bewoners van het laatste de Sanggauers uitgedaagd om elkander te Pangkalan Segaoek te ontmoeten. Terwijl de Sanggauers daar stonden te wachten, trokken die van Sadong op eene andere plaats over het gebergte en verschenen plotseling voor Lanau Sadong, vanwaar al de weerbare mannen vertrokken waren. De huizen werden verbrand en de achtergebleven bevolking gedood, waarna de Sadongers terugtrokken.

Tusschen dit Lanau Sadong en Balei Karangan vindt men de Soengai Entabai, volgens de sage het stamland der Sanggauers en van vele Dajaksche stammen.

Ook is Balai Karangan sedert onze vestiging in deze streken meermalen genoemd, omdat de leden van de Roemah Darat, wanneer zij iets tegen den in 1875 overleden Panembahan of tegen ons bestuur hadden, zich derwaarts terugtrokken en zich wapenden.

Omstreeks één dag roeiens benoorden Balai Karangan ligt de Maleische kampong Apoeh. Onder de Dajaksche kampongs, die men voorbijkomt, zijn meldenswaardig Koeala Obai en Koeala Entiting. Te Koeala Obai aan den

rechteroever vindt men de Taij Pekong van de Chineezen in de Boven- Sekajam. Vanhier uit leidt een tamelijk goed voetpad naar de Chineesche mijnen aan de Boven-Poenti en Merau.

Aan den linkeroever, bijna vlak bij Koeala Obai, mondt de kleine Soengai Enlikong uit. Dit is een zeer belangrijk punt, want vandaar loopt een pas benoorden den Goenoeng Roean, om naar het plaatsje Segaoek, alwaar een Maleisch gemachtigde van den Radja van Serawak gestationeerd is. Deze pas vormt een belangrijke handelsweg; men brengt daar langs zelfs sampans van ons gebied naar Serawak en omgekeerd.

Van Apoeh stroomopwaarts varende, passeert men een paar groote riams en de gevaarlijke enteng of riam Sekeh. Hier wordt omtrent 10 minuten lang de sampan over de rolsteenen getrokken en staat een zware stroom, die al menige afvarende sampan tegen de steenen heeft geslagen.

Daar waar deze riam ophoudt, ligt aan den rechteroever de mond der Merau, bij welk stroompje men de hoofdvestiging en de mijnen der Chineezen vindt. Aan den linkeroever ziet men een kleine mijn, eveneens Sekeh genaamd. Tegen den middag bereikt men eindelijk Serah, de laatste Maleische kampong, met een vijftal huizen en van hier tot aan hare bronnen vormt de rivier slechts eene aaneenschakeling van riams, waar het water met geweld over heenstroomt. Voornamelijk bekend zijn de Kapala Sepasang en de riam Pelandoek.

De Kapala Sepasang is echter wel van de overige riams te onderscheiden. De steenlagen zijn hier afgebroken en komen in de bedding te voorschijn. De koppen der verschillende lagen vormen een soort van onregelmatige trap, welker treden in de lengterichting van den stroom zich over een grooten afstand uitstrekken; tusschen die treden in vormt het water bij droogte geulen, terwijl de riam bij hoog water geheel onderstaat en alsdan van wege den golfslag niet te passeeren is. Door

die geulen nu moet men heenvaren en daar zij soms plotseling eindigen, moet men hier van goede gidsen voorzien zijn of men loopt gevaar van om te slaan, of telkens te moeten terugkeeren.

De riam Pelandoek ligt hoogerop tusschen de kampongs Soeweh en Sekadjang en wordt gevormd, doordat de rivier zich hier een weg door den bergketen baant. Zij maakte op mij bijna denzelfden indruk als de bekende kloof der Batang Singalang op Sumatra, maar is veel kleiner. Noordelijker op is de rivier zelden door Europeanen bezocht en loopt zij door het gebied der onafhankelijke Dajaks van Songkeng en Tawang, welke laatste volgens zeggen aan de bronnen gevestigd zijn. Van deze streek is ons niets bekend dan dat het een woest bijna onbegaanbaar bergland is.

Eene korte beschrijving van de wijze, waarop men de rivier bevaart, is misschien niet overbodig. Van Sanggau kan men bij gunstigen waterstand met een kleine bidar al roeiende Balai Karangan bereiken, doch daar moet men overgaan in sampans (*djeloer*), waarin een klein gedeelte met kadjangmatten overdekt, den reiziger tot woning en slaapplaats dient. Voor en achter is de sampan bemand met 16 à 20 roeiers, allen gewapend met de pagaai en de soear, zijnde de laatste eene lange dunne bamboe om te boomen. Is de rivier diep, dan wordt er gepagaaid, maar daar waar men langs ondiepten en riams gaat, geboomd. Hortende en stootende als in een bolderwagen gaat het langzaam vooruit, dan eens over boomstammen, dan weer over riams, dan weer door de in de rivier aanwezige soeangs of dammen, door de Dajaks voor de vischvangst aangelegd. Deze dammen stuwen het water als een sluis op, en slechts eene opening, juist groot genoeg voor een sampan, blijft open. De bodem van de sampan wijkt door het stooten op de steenen voortdurend in en uit en laat soms zelfs water door.

Daar is weder een riam; een paar Dajaks grijpen het aan den voorsteven bevestigde rotantouw, waden of zwemmen

daarmede naar den wal en gaan vervolgens hoogerop aan het trekken; de roeiers zetten hunne soears aan en door eene algemeene krachtsinspanning wordt de stroom overwonnen en vliegt de sampan met een ruk boven op de steenen. Het water slaat over den voorsteven en stroomt in de sampan, welker achtereinde soms geheel onder water is. De reiziger krijgt, als hij onder het afdak van kadjangmatten gehurkt zit, een niet gewenscht bad; meestal echter staat hij gereed om bij eene verkeerde wending zijn sprong te wagen naar de steenen. Een deel der boomenden valt door den schok in de rivier en heeft nu moeite om niet door den stroom medegesleept te worden. Al wat niet vastgebonden is, ligt door en elkander in de sampan, eenige fleschen zijn gebroken, maar wij zijn toch op, hoewel nog niet over de riam.

Nu weer een nieuw tooneel; de geheele bemanning gaat te water, een deel gaat voor aan de sampan hangen en trekken; de anderen trachten ze van achteren op te heffen en voort te duwen en zoo doende komt men na een paar flinke schokken weer los. Allen klimmen weer in de sampan, het water wordt gehoosd en het gaat weer verder.

Hebben wij langs de Sekajam verschillende kampongs genoemd, er liggen er nog aan de Kapoeas eenige, die vermelding verdienen. Omtrent $2^1/_2$ mijl bewesten Sanggau ligt Samarangkai, waar vroeger een pangeran zijn verblijf hield. Hier bevindt zich een Chineesche kamp. Deze plaats is de tweede in grootte in het rijk.

Van de plaatsen beoosten de hoofdnegorij verdienen vermelding Kampong Baroe, bewoond door orang boemi, welke plaats in het werk van Prof. Veth Pengaladi genoemd wordt naar een soengai in de nabijheid; verder Inggir tegenover de soengai van dien naam, en Kedoekoel nabij de grens met Sekadau.

Behalve de waterwegen komen als handelswegen nog in aanmerking verschillende voetpaden, welke het land doorkruisen. Zoo loopt van de negorij een weg naar de Riboen, die ge-

kruisd wordt door den weg van Samarangkai naar Sidai aan de Sekajam. Ook gaat een weg van Samarangkai naar Meliau. Van de Soengai Meroewi benoorden de Kembajan kan men in een halven dag de Landak bereiken en zoo bestaat er ook gemeenschap tusschen die rivier en de Boven-Merau en de Boven-Bedoewai.

Van Kedoekoel uit kan men over land het gebied der Djangkangs bereiken en van daar verder de bovenstreken der Soengai Ajah en Blitang en benoorden langs de grensgebergten zelfs de Katoengau.

Ook loopt een pad van Djakang naar de Sedoe-, Boenti- en Kembajan-Dajaks en verder naar het Serawaksch grondgebied en naar Sisang aan de Sekajam tegenover Balai Karangan.

Van de Enlikong bereikt men in een halven dag Segaoek; langs dezen belangrijken handelsweg wordt veel opium gesmokkeld en over Merau naar Landak vervoerd. Van Goen, Petoean en Songkong loopen wegen voor Pangkalan Pat of Pahat nabij Sadong, zoo ook van Tawang, vanwaar ook voetpaden in de richting van de Siding's (Sambas) en de Empatong's (Landak) loopen.

Doch van deze wegen behoeft men zich geen groot denkbeeld te vormen. Het zijn dikwijls slechts sporen in de dichte wildernis, tengevolge van jaren lang heen en weer trekken achtergebleven, en die men volgt om niet te verdwalen. Bruggen treft men er niet aan; is het water laag, dan doorwaadt men het; is het hoog, dan wordt een boom van voldoende lengte uitgezocht en omgehakt, en laat men dien over de rivier vallen. Zeer dikwijls vormt slechts een enkele bamboe een brug voor de Dajaks, vooral in de bovenstreken waar het hout schaarsch is.

Het land is meestal zeer vruchtbaar, doch wordt weinig bebouwd. Op de ladangs verbouwt men padi en djagoeng en aan de kanten dier velden wat ketimoen, laboe, obi en ketela.

Ook suikerriet wordt door de Dajaksche bevolking geplant

en vooral de Dajaks van de Kembajan maken er goede suiker uit. Ook wordt door hen suiker uit den arenpalm gemaakt. Groenten worden niet aangeplant, doch in de wildernis gezocht. Voornamelijk gebruikt men de rebong van bamboe of ook rotan en dahoen pakoe en pakis.

Ook gebruikt men als voedingsmiddel de sago, die of uit den eigenlijken sagoboom of van andere palmen gemaakt wordt.

Vruchten komen in groote hoeveelheid voor in den omtrek der hoofdplaats en een paar dagreizen de Sekajam op. Het moest geliefd is de doerian; daarop gelijkend is de pakawai, die geel vruchtvleesch heeft, verder de peloentan, ramboetan, doekoe, langsep, rambei, kalemanten, tjampedak in groote hoeveelheid, djamboe, boea asam, kwini, delima en een paar soorten limau, nangka en manggasoorten van mindere kwaliteit.

In groote hoeveelheid komt de pisang voor, doch slechts de minst lekkere soorten, verder de kalapa, doch zoo weinig dat de olie en vruchten er van van Pontianak worden aangevoerd, en eindelijk de pinang, de aping, de aren, de niboeng en andere palmsoorten.

Als timmerhout zijn bekend belian, temoesoe, manban, meleboe, penjau, tekĕm, ajau en melabau, welke houtsoorten alle zwaarder zijn dan water en verder lichtere als medang, meranti en pelarak.

Behalve uit de kokosnoot wordt uit verschillende planten olie geproduceerd en verdienen daarvan in de eerste plaats vermelding de tengkawangsoorten, waaronder de madjau en de terinak, welker vruchten tot dat doel worden geperst. Andere boomsoorten, wier vruchten tot voortbrenging van olie worden gebruikt zijn de toegan, de kepajang, de kalaki en de melabang.

Nog wordt de minjak kioen verkregen door den empoerauboom tot op het hart open te hakken; evenzoo wordt de sindoer geexploiteerd.

Van al de genoemde boomen, die olie opleveren, worden alleen de tengkawangsoorten en de kepajang aangeplant; de

andere groeien in het wild. Van de eerstgenoemde, benevens van de madjau, de toegar en de teunak is de olie voor het braden bruikbaar; kroïn wordt gebruikt voor het breeuwen van prauwen en de minjak sindoer als verfolie. Roode getah wordt verkregen o. a. uit de kajoe njatoe en de witte o. a. uit een lianensoort, akar djalah genaamd.

Het ngaroehout (rabarberhout) uit de broenanboom; het is een medangsoort. Het drakenbloed (djernang) wordt geproduceerd door de Poenti Dajaks. Kamfer wordt in de wildernis wel gevonden, doch met de bewerking er van is men niet bekend; daarentegen wordt damar in groote hoeveelheden verzameld en was wordt vooral uit de Mangkiang en de Kembajan uitgevoerd.

Als vezelstoffen komen in aanmerking de kapoewa, waarvan de bast en de lemboh, waarvan het blad door de Dajaks gebruikt wordt, het eerste voor badjoe's en tjawat's (1), het tweede voor klamboes (gordijnen).

De amang, meranti en de tengkawang leveren in hun bast bouwmateriaal voor huizen, en de bamboe wordt vooral in de Boven-Sekajam in overvloed aangetroffen.

Rotan vindt men bijna overal en in verschillende soorten, terwijl op verschillende plaatsen pandanmatten worden gemaakt, doch die van de Kedoekoel Dajaks zijn de beste evenals hun kadjangmatten.

Van het plantenrijk tot het dierenrijk overgaande, moet al terstond de opmerking gemaakt worden, dat aan de veeteelt nog veel minder zorg besteed wordt dan aan den landbouw. Sommige Maleiers houden er eenige geiten of erg onoogelijke schapen op na, maar zorgen er niet in het minst voor. Ook de Dajak laat zijn varkens vrij onder het huis ronddwalen zonder er naar om te kijken.

Verder vindt men tegenover de negorij Sanggau een zestal karbouwen van vorsten der Roemah Laoet en loopen in alle

(1) Een primitieve lendenbedekking bestaande uit een doek om de lenden gebonden en tusschen de beenen doorgehaald.

kampongs een aantal kippen rond, maar andere beesten houdt de Maleier of de Dajak slechts bij uitzondering. Zoo is de kat bij de Maleiers, de hond meer bij de Dajaks en Chineezen een huisdier.

In de wildernis echter heerschen leven en beweging, hoewel minder dan in andere streken. Verschillende soorten van apen, als de onoogelijke orang oetan, de hondachtige bentong, de zwarte loetoeng, de kleine ook aan de oevers der Kapoeas voorkomende korak, en de klagende klampiou of wouwou bevolken het woud. Roofdieren zijn zeldzaam, maar toch zwerft ver van de menschelijke woonsteden de badak rond, welks kop zulk een groote waarde heeft. Daarbij sluiten zich de banteng, het wilde zwijn en de beroeang of brulbeer aan, terwijl de geslachten der kleine roof-en knaagdieren worden vertegenwoordigd door de wilde kat, de tenggalong of bunsing, die de dedes of muskus oplevert, de moensang, de grootere mentoeroen, de landak en de toepai of klappermuis, waarvan twee soorten voorkomen.

Als wild komen nog in aanmerking de mendjangan, de roesa, de kidjang en de pelandoek, waarvan de grootste soort pelandoek napoe en de kleinste pelandoek resan of kantjil genoemd wordt.

Als roofvogel is bekend de boeroeng lang, terwijl in de wildernis drie soorten van neushoornvogels voorkomen n. l. de tinggang met een rooden hoorn, de roeï met een witten hoorn en de kalau, welke zich onderscheidt door zijn eigenaardig geluid.

De Kapoeas levert talrijke en groote, doch niet bijzonder goede visschen op en de soengai's kleinere soorten. Ook de krokodil komt aan de boorden der genoemde rivier nogal veel voor, evenals de bejawak. Van de schildpadden onderscheidt de inlander verscheidene soorten o. a. de labi-labi en de bioekoe, terwijl van de slangen als de vergiftigste genoemd worden de oelar tadong en de oelar tenawang; daarentegen wordt de oelar boenga zelfs verzorgd, nadat haar de tanden zijn uitgevijld.

Niet te vergeten is het in de Dajaksche kampongs zoo talrijk vertegenwoordigde zwijnengeslacht, dat zich in zijn geheele uiterlijk weinig van de wilde soort onderscheidt.

Bij al wat van het planten- en dierenrijk van Sanggau bekend is, steekt de bekendheid met de geologische gesteldheid van den bodem ongunstig af. Goud en diamanten, hoewel vroeger veelvuldiger voorkomende, zijn nog in voldoende hoeveelheid voorhanden, om met voordeel gezocht te worden, doch anders wordt er niets uit den bodem getrokken.

Steenkolen komen hier en daar voor doch in kleine hoeveelheid en slecht. Cinnaber wordt in de Poenti-mijnen in kleine hoeveelheden aangetroffen, doch een onderzoek naar grootere vindplaatsen van dit mineraal heeft nog geen resultaat gehad. Ook moet er in de Kembajan antimoniumglans aanwezig zijn, doch ik heb tot nog toe geen gelegenheid gehad om mij daarvan te overtuigen. IJzer komt, voor zoover bekend is, nergens voor.

Het goud wordt in den vorm van stofgoud op verschillende plaatsen aangetroffen. Nabij Samarangkei en tegenover de landtong Kajoe Toenoe vindt men goudmijnen van Chineezen en kleine goudgraverijen van Maleiers. Het goud is echter veel schaarscher dan vroeger; zoo is o. a. Sintok vroeger een groote mijn, geheel verlaten en wordt ook thans nabij Inggis en het meer westelijk gelegen Beang niet meer naar goud gegraven.

Verder vindt men aan de Merau en de Poenti in de Boven-Sekajam een groot aantal Chineezen, die zich met goud- en ook diamantgraven bezig houden.

Diamanten worden overal in de Sekajam en vroeger ook in de Mangkiang gezocht. Ook aan de Soengai Mapai bewesten Samarangkei liggen twee diamantmijnen van Chineezen. Te Beang worden voortdurend door Maleiers diamanten gezocht, doch in den laatsten tijd is een terrein aan de Soengei Inggis met veel succes geëxploiteerd en werken daar thans voortdurend meer dan 100 Maleiers. Dit terrein behoort aan den

voorloopig aangestelden rijksbestuurder en troonsopvolger Pangeran Hadji Saleman. (*) Groote steenen zijn echter zeldzaam; de grootste bij Inggis gevonden woog iets meer dan 6 karaat. Hetzelfde geldt ook voor den Boven-Sekajam, hoewel daar voor een jaar of drie door een Chinees een diamant van 73 karaat is gevonden.

B. GESCHIEDENIS VAN HET RIJK.

De bronnen voor de geschiedenis van het rijk Sanggau zijn de overlevering en eene lijst van vorsten en van alle met hen verwante personen in de overige Kapoeas-staten. Andere geschreven oorkonden bestaan niet, althans ik heb er geen kennis van bekomen. Voor de nieuwe geschiedenis heb ik geen ander als het bekende werk van Professor Veth over de Westerafdeeling van Borneo kunnen raadplegen.

Volgens de mij bekende bronnen is de onlangs overleden vorst de 17de, die over Sanggau geheerscht heeft. De namen zijner 16 voorgangers zijn allen bewaard, doch er wordt niet opgegeven wanneer zij geregeerd hebben; alleen herinnert men zich van de allerlaatsten het aantal regeeringsjaren, zijnde van Pangeran Pakoe 16, van Soetan Mohamad Ali 11, van Soetan Ajoeb 5 en van Panembahan Mohamad Kesoema Negara 45 jaren; daar de laatstgenoemde in 1875 overleed, hebben dus geregeerd:

van	1798	tot 1814	Pangeran Pakoe,
"	1814	" 1825	Soetan Mohamad Ali,
"	1825	" 1830	Soetan Ajoeb,
"	1830	" 1875	Panembahan Mohamad Kasoema Negara en eindelijk
"	1875	" 1876	Panembahan Mohamad Tahir Kasoema Negara.

(*) Sedert de opmaking dezer nota verheven tot Vorst.

Van de eerste vorsten wordt niets anders verhaald dan hunne afstamming en eerst van latere vorsten weet men te vermelden, welke oorlogen zij gevoerd en welke veroveringen zij gemaakt hebben.

Hoewel erkennende, dat zij van dezelfde afkomst zijn als vele Dajaksche stammen, weten de Sanggauers toch niet op te geven op welke wijze zij tot hunne tegenwoordige ontwikkeling zijn gekomen. Wel spreken zij van Hindoes, doch die zouden er volgens hun eigen verhaal moeten geweest zijn vóór Dara Nanti, daar hare volgelingen reeds toen den Islam, hoewel dan minder streng, beleden, waarmede weder strijdt het beweren dat deze vorstin den geheelen benedenloop der Sekajam onbewoond en onbebouwd vond.

Wat nu de overblijfselen van Hindoeschen oorsprong aangaat, was er vroeger alhier een steenen „mesdjid"; thans nog leveren de aanwezigheid van gehouwen steen op den Goenoeng Batah en de Batoe Sampai getuigenis van toestanden, die geheel in vergetelheid zijn geraakt.

Vroeger trof men op den Goenoeng Batah nog twee steenen beelden aan, waaronder eene Nandi, welke beide oudheden door den Heer Henrici medegenomen en bij een schipbreuk vergaan zijn. Ook beweert men dat beneden Koeala Kembajan in het midden der Sekajam een beschreven steen is, doch van deze omstandigheid, toen ik mij daar bevond, geen kennis dragende, heb ik dien steen niet gezien.

Ook zijn vroeger aan den voet van den Goenoeng Batah aan de Sekajam allerlei potten gevonden, waaronder ook die geluid gaven bij het ingieten van water.

Op denzelfden heuvel en op den Minggo Pelemus (Poelau Mas) verder de Sekajam op, hebben Soetan Djamaloedin en na hem anderen vele gouden sieraden gevonden, welke echter niet meer bestaan.

Invloed van Modjopahit is niet te ontkennen. Zelfs de Dajaks van Sekadjang aan de Boven-Sekajam deden mij een verhaal zonder einde, waarin menschen in varkens en varkens

in menschen veranderen, en de kris van Modjopahit, omgewerkt tot een lans, een groote rol speelt.

De muziek en de spelen der Sanggauers, welke nog onder het vorige geslacht algemeen beoefend werden en nu nog slechts aan enkelen bekend zijn, verklaren dat zij afkomstig zijn van Menangkarbau. Hunne spelen vertoonen dan ook een treffende gelijkenis met die in de Padangsche Bovenlanden, doch daar de Sanggauers alle landen, waar de soekoeadat heerscht, onder den naam van Menangkarbau samenvatten, ligt het voor de hand dat die spelen, den weg nemende langs de rivieren van de Oostkust van Sumatra, waarschijnlijk eerst in lateren tijd tot hen gekomen zijn.

Misschien zijn zij ingevoerd door of tijdens een penghoeloe van Menangkarbau als godsdienstleeraar en misschien ook beschaver onder de Sanggauers optrad. Na hem worden als zoodanig nog genoemd zekere Datoe Atjeh, wiens afstammeling in het zesde geslacht, namelijk zekere Basarani, nog leeft, en nog later onder de regeering van Pangeran Ratoe een penghoeloe van Bantam.

Nu overgaande tot eene meer omstandige behandeling der geschiedenis, komt het mij het best voor die niet in chronologische volgorde te behandelen, daar dit vele bezwaren oplevert, maar die te verdeelen in 6 onderwerpen, als;

1° Het ontstaan van Sanggau.

2° Het vorstenhuis en de splitsing in Roemah Laoet en Roemah Darat.

3° De verhouding tot de Dajaks en de geschiedenis der bekende met hen gevoerde oorlogen.

4° De verhouding tot Pontianak.

5° De verhouding tot de andere staten van Borneo.

6° De verhouding tot het Nederlandsch-Indisch bestuur.

Door eene dergelijke behandeling kan in de verwarde mededeelingen, welke mij van verschillende zijden gewerden, eenige orde komen en krijgt alles, wat ik van de geschiedenis ben te weten kunnen komen, zijn beurt.

De overlevering vermeldt omtrent het ontstaan van Sanggau het volgende. In vroegere tijden leefde te Labai Lawai (Soekadana) eene vorstendochter met name Dara Nanti, wier geslacht afkomstig was van Modjopahit; hare aanverwanten worden niet genoemd, doch zeker is dat zij de dochter van Brawidjaja (zie Veth deel I bl. 188) is.

Deze prinses werd plotseling zonder blijkbare oorzaak zwanger. Door hare familie ondervraagd, verklaarde zij dat haar de oorzaak evenmin bekend was, doch dat zij tijdens zij een bad in de rivier nam, met een komkommer, die was komen afdrijven, had gespeeld. Hare zwangerschap werd daaraan toegeschreven en er werd besloten te trachten de plaats en den persoon te vinden, van wien die komkommer afkomstig was.

Nadat zij van een zoon bevallen was, scheepte zij zich met hare zeven broeders en gevolg in om die plaats en haren echtgenoot te zoeken. Een toedoeng, in de lucht geworpen, werd door den wind in de richting der Simpang Dawak voortbewogen; nadat het gezelschap die richting volgende, die simpang doorgevaren was, vond het daar de toedoeng, die nu op nieuw opgeworpen, zich verder landwaarts in bewoog. Op dit teeken voer men een groote rivier op; aan de monding van elke soengai werd naar de bewuste toedoeng gezocht, maar te vergeefs en daar het aantal der soengai's zeer groot was, duurde de tocht zoo lang, totdat het den broeders begon te vervelen en zij uitriepen: Wij zijn reeds „poeas" van dat zoeken; van daar dat die groote rivier de Soengai Kapoeas genoemd is.

Eindelijk echter vonden zij de toedoeng aan de monding van eene rivier, die den naam van Sekajam kreeg; omdat de doorgang werd versperd door een boom, *balang bajam* geheeten, welke wortelde ter plaatse waar tegenwoordig de controleurswoning staat, en die dwars over de rivier gegroeid was. De toedoeng werd nu op nieuw geraadpleegd en vloog de Sekajam in. Het gezelschap was echter niet in staat den slagboom door

te hakken; parangs en andere werktuigen braken er op, tot dat Dara Nanti het eindelijk beproefde met een pisau penjoelam, een kleine borduurmesje, en daarmede den boom doorsneed.

Nu ging het de rivier op en aan de monding van de tegenwoordige Mangkiang gekomen, blafte een der aldaar aanwezige honden, Engkiang geheeten, en gaf daardoor te kennen, dat er menschen woonden, en tevens zoo doende zijn naam gevende aan de rivier, die vroeger ook Merangkiang, thans meest Mangkiang genoemd wordt, zijnde deze beide namen afkomstig van Moeara Engkiang. Werkelijk vond men hier een ras van menschen, die niet konden spreken, omdat zij een behaarde tong hadden. Eene uitdeeling van zout had echter het gelukkige gevolg, dat zij leerden spreken en uit dankbaarheid Dara Nanti als hun hoofd erkenden.

Hetzelfde herhaalde zich te Moeara Boenti en Moeara Kembajan, maar de honden, die daar blaften, heetten even als nu de stroompjes Boenti en Kembajan.

Sidai, dat toen onbewoond was, heeft zijn naam te danken aan de omstandigheid, dat toen het gezelschap van daar vertrekken wilden, de honden, die aan wal waren, niet aan boord wilden komen, zoodat men ze herhaalde malen riep met „dai-dai", een woord dat nog gebruikt wordt om honden te roepen.

Al verder en verder den stroom opvarende, bereikte men eindelijk de kleine Soengai Entabai, waar de toedoeng weder gevonden werd. Dit stroompje ontspringt op den Monggo Entinjoeh, waar Dara Nanti en de haren een volksstam aantroffen, die spreken konde. Deze stam werd bijeengeroepen en aan de verzamelden werd gevraagd, wie de vader van het reeds tot een flinken knaap opgegroeide kind van Dara Nanti was en hun daarbij verhaald, hoe zij zwanger geworden was. Daar zij er zeer goed uitzag, maakten velen aanspraak op haar, doch het kind weigerde steeds de pretendenten als vader te erkennen; nadat het alle rijen doorgeloopen had en zijn hart tot niemand

getrokken gevoelde, vond het eindelijk iemand, die met de beenen in het water zat. Deze man, Babai Tjinga genaamd, leed aan lepra en leefde afgezonderd aan den oever van het water. Uit schaamte over zijn ziekte en om die zooveel mogelijk voor de vreemdelingen te verbergen, had hij zich in het water geplaatst.

Het kind verzocht hem een stuk suikerriet van de schil te ontdoen en gevoelde sympathie voor den man. Van weerskanten werden opheldering gegeven en nu bleek het, dat de bewuste komkommer van hem afkomstig was.

Natuurlijk kwam er een huwelijk tot stand en verbroederden de overige tochtgenooten zich met de bevolking; ook genas Babai Tjinga door het gebruik van zout en doordat de vischen in de rivier de wonden aan zijne beenen zuiverden, en werd door Dara Nanti medegenomen naar Sanggau, hetwelk toen gesticht werd. Diegenen, welke zich daar vestigden, kregen den naam van Orang Senganen en volgden reeds sommige voorschriften van den Koraän op; b. v. aten zij geen varkensvleesch, terwijl anderen, die liever Dajak bleven, zich te Sedai vestigden.

Nadat door Dara Nanti de vestiging aan de monding der Sekajam was tot stand gekomen, werden zij en haar man Babai Tjinga als hoofden erkend. Van hen wordt verder niets meer verhaald en trad na haar dood Mas Kedioeng als hoofd op. Of deze de zoon is, die in het voorgaande verhaal voorkomt, wordt niet verhaald, doch dit is wel waarschijnlijk.

Na hem wordt Kjahi Dipati Toewa als hoofd genoemd. Deze schijnt kinderloos te zijn overleden, althans wordt verhaald dat Dajang Mas een kleindochter van Dara Nanti, dus waarschijnlijk de zuster van Kjahi Dipati Toewa de eenige erfgenaam was. Zij was echter gehuwd met Noer Kamal, een persoon van Javaansche afkomst, kleinzoon van Perpati Lender van Modjopahit en zoon van Samat. Zijn geslacht heeft op Borneo wel geluk gehad. Van zijne drie broeders

werd de oudste, Djobair, vorst van Sintang, de derde, Djamal, stichtte de vorstenhuizen aan de Pinoeh en de vierde, Djalal, die aan de Melawi. Wij zien dus dat het bestuur op een vreemdeling overging en wel, zooals mijn zegsman zeide, omdat men vroeger niet zoo zeer op de geboorte als wel op de verdiensten lette van hen, die voor vorst in aanmerking kwamen, waarom dan ook na den dood van Noer Kamal de echtgenoot zijner dochter Dajang Poeasa, die Abang Anal heette en van Maoeh of Djongking afkomstig was, tot vorst verheven werd onder den titel van Kjahi Dipati Mangkoe Negara.

Ook van dezen Kjahi Dipati weet de overlevering niets te vertellen, dan dat hij ooren met lange lellen had en getatoueerd was.

Zijn vrouws zuster Dajang Mas huwde met den vorst van Sadong. Hij zelf liet twee zonen na, de oudste Pangeran Agong, de jongste Abang Djeni geheeten. Deze laatste schijnt bij de bevolking meer bemind geweest te zijn; althans nadat tusschen hem en zijn broeder geruimen tijd strijd had geheerscht, werd Pangeran Agong uit Sanggau verdreven en zwierf aan de Boven-Kapoeas rond, terwijl zijn jongere broeder als vorst van Sanggau den titel aannam van Kjahi Dipati Gamoek.

Hij werd later door zijn broeder vermoord in de steenen mesdjid, die toen te Sanggau bestond, maar waarvan men niet weet op te geven, wie haar gebouwd heeft. Hoe zich die zaak heeft toegedragen is onbekend; de gedoode werd van dien tijd af Kjahi Dipati Toembang Mesdjid genaamd.

Zijn broeder bereikte echter zijn doel niet, daar de zoon van den gedoode onder den titel van Pangeran Mangkoe Boemie als vorst optrad. De titel van Kjahi voor vorsten komt later niet meer voor.

De zoon van Pangeran Mangkoe Boemi, Abang Oedjoe, schijnt van eene onrustige natuur te zijn geweest. Reeds tijdens het leven van zijn vader was hij naar Bantam gegaan, en bevond zich daar aan het hof, toen zijn vader overleed.

Hij wilde niet terugkeeren, hoewel de bevolking hem als vorst erkende. Eindelijk werd hij door een list aan boord van een Sanggausch schip gebracht en zoo naar Sanggau gebracht. Hij moet zich ook geruimen tijd te Cheribon opgehouden hebben en kreeg daar bij de dochter van den regent een dochter, aan wie hij bij zijn vertrek vijf paar lilla's achterliet van twaalf paar, die hij te Bantam gekregen had. Hij voerde den titel van Soetan Djamaloedin, welken hem door den Sultan van Bantam schijnt te zijn verleend.

Ook bracht hij van daar de karadjaän of rijkssieraden mede, welke nog alhier bewaard worden, en bestaan uit een kris, een zwaard, een piek, een gong en een lilla. Het zwaard schijnt van Europeesch maaksel, met een koperen gevest in den vorm van een kruis; het lemmet draagt eene inscriptie, welke voor zoover het geen Latijnsch schrift is, door niemand hier kan gelezen worden. Deze voorwerpen moeten een deel van de rijkssieraden van Bantam uitgemaakt hebben.

Omtrent den oorsprong van den gong bestaat ook nog een ander onwaarschijnlijk en onbelangrijk verhaal. Reeds omstreeks dien tijd moet de handel tusschen Sanggau en Bantam levendig zijn geweest en zijn de betrekkingen met den Sultan van dat rijk nog langen tijd aangehouden, zoodat zelfs nog in het laatst der vorige eeuw personen derwaarts voeren. Zij noemden dit *sebaka Banten*, welke uitdrukking is bewaard gebleven, zonder dat men nu de beteekenis er van weet. Het komt mij wel waarschijnlijk voor, dat dit geheimzinnig verblijf van Soetan Djamaloedin te Bantam in verband staat met de oorlogen tusschen Soekadana en Landak in het laatst der zeventiende eeuw.

Bij het vertrek van dezen Sultan van Bantam moet nog iets bijzonders plaats gehad hebben. Er vertoonde zich namelijk een sampan met een enkel man en deze kwam aan boord van het vaartuig, dat op het punt was naar Sanggau te vertrekken. Hij vroeg, waar men heenging en beschreef, nadat men hem de plaats van bestemming genoemd had, de streek rondom

Sanggau zeer nauwkeurig, ten slotte vragende of die beschrijving goed was. Men antwoordde van ja, waarop de onbekende verklaarde, dat daar in den omtrek goud begraven was en wel een kist vol op den Goenoeng Batah en verschillende sieraden op den berg Pelemas (Poelau Mas).

Na de terugkomst in het vaderland werden die beide heuvels onderzocht en het verhaal van den onbekende bewaarheid. Tijdens deze vorst valt ook de eerste van een reeks gevechten met de Dajaks, waardoor deze allen schatplichtig werden.

De Riboen-Dajaks werden door de Sanggauers onder aanvoering van zekeren Panembahan Tètèk verslagen en gedwongen het ware geloof aan te nemen.

Soetan Djamaloedin is viermaal gehuwd geweest en wel met drie Dajaksche vrouwen en eene vrouw van echt Sanggausch bloed. Bij elk dier vrouwen had hij kinderen. De zoon van de laatste kreeg later den titel van Pangeran Soema Dilaga, doch heeft nooit geregeerd; wel de zonen van de beide eerste Dajaksche vrouwen, terwijl de zoon van de derde door zijn vader uit de negorij en naar Sambas gezonden werd. Deze voerde de titel van Pangeran Poerba, huwde te Sambas en kreeg een zoon Pangeran Anom, die later naar Sanggau teruggekeerd, daar onlusten verwekte.

Soetan Djamaloedin is dus achtereenvolgens door twee zonen, bij Dajaksche moeders verwekt, opgevolgd n. l. Abang Sembilang Hari met den titel van Pangeran Ratoe en door Abang Saka met dien van Soetan Kamaroedin.

Deze wijze van opvolging was het gevolg van eene overeenkomst tusschen die beide halve broeders, die misschien uit vrees voor het meer rechthebbende hoewel jongere kind van de Sanggausche vrouw afspraken, dat de regeering voortaan om de beurt door hen en hunne afstammelingen zoude worden gevoerd, zoodat eerst Abang Sembilang Hari, daarna Abang Saka en na diens dood weder een zoon van den eersten en zoo verder, het bestuur zouden voeren.

Dezelfde vrees blijkt ook uit het verhaal, dat toen een zuster van Soetan Djamaloedin, die met een Kajoengschen vorst gehuwd was, door dezen werd verstooten, zij met twee echte zonen naar Sanggau kwam, welke aldaar zijn vergiftigd, opdat zij geen aanspraken op den Sanggauschen troon zouden kunnen maken.

Of Soetan Djamaloedin van die overeenkomst kennis droeg, is onbekend, maar komt mij met het oog op het wegzenden van een zijner zonen naar Sambas wel waarschijnlijk voor. Door deze afspraak is de grond gelegd tot het ontstaan van twee vorstenhuizen n. l. de *Roemah Darat*, zijnde afstammelingen van Abang Sembilang Hari of Pangeran Ratoe Mangkoe Boemi en de *Roemah Laoet*, afstammende van Abang Saka of Soetan Djamaloedin.

Van deze beide vorsten wordt overigens weinig medegedeeld. De eerste huwde met Oeten Serikandi, een prinses van Kajoeng. Zijn zoon Panembahan Mohamad Tahir was de 12de vorst, die het bestuur over Sanggau voerde.

De Roemah Darat leverde na hem aan Sanggau nog slechts twee vorsten Soetan Mohamad Ali en Panembahan Mohamad Tahir Kasoema Negara, die in 1876 is overleden.

De Roemah Laoet daarentegen sedert reeds vier, n. l. Pangeran Ratoe Mangkoe Negara, Pangeran Osman Pakoe Negara, Soetan Ajoeb en Panembahan Mohamad Kasoema Negara, die in 1875 overleed.

Aan die regeling werd echter de hand niet gehouden, en zoo werd Soetan Kamaroedin al dadelijk opgevolgd door zijn eigen zoon Pangeran Ratoe Mangkoe Negara, omdat de rechthebbende uit de Roemah Darat te jong was. Van dezen vorst wordt slechts gemeld, dat hij met Sekadau een gelukkigen strijd voerde, waarmede de rij geopend werd van een aantal oorlogen met Pontianak, Tajan, Sadong, Sekadau en Sintang, welke bijna allen tijdens de regeering van zijne opvolgers Panembahan Mohamad Tahir en Pangeran Pakoe werden gevoerd.

Tijdens het leven van Panembahan Mohamad Tahir vond de stichting van Pontianak door Soetan Abdoerrachman plaats. Dit geschiedde met goedvinden en hulp van het rijk Sanggau, dat daardoor zelf medewerkte aan den ondergang van zijn handel. De verhouding bleef echter niet lang vriendschappelijk en de sultan van Pontianak trok tweemaal tegen Sanggau op.

In zijn eigen rijk had Panembahan Mohamad Tahir te worstelen met den tegenstand van Pangeran Anom van Sambas, welke strijd echter ten nadeele van den laatste uitviel. Bovendien mengde hij zich in de oorlogen in het Tajansche tusschen Pangeran Tandjoeng en den vorst aldaar.

Eindelijk moet nog vermeld worden, dat deze panembahan eenoogig geboren en een zeer wreed en willekeurig man was, ten gevolge waarvan vele Sanggauers de wijk naar elders namen.

Pangeran Pakoe, die omstreeks 1798 aan het bestuur kwam, was, nadat zijn voorganger met Pontianak op beteren voet gekomen was, door Soetan Abdoerrachman als zoon aangenomen, en begiftigd met den titel van Pangeran Patih, welken titel hij later zelf in dien van Pangeran Osman Pakoe Negara veranderde. Gewoonlijk wordt hij Pangeran Pakoe genoemd. Zijn regeering was zeer onrustig door eenen algemeenen opstand der Dajaksche stammen, en door oorlogen buitenslands met Sintang, Sekadau en Tajan.

De Chineezen van Mandor voerden onder aanvoering van hun kapitein Njie Koh, grootvader van den tegenwoordigen kapitan van Sanggau, oorlog met Tajan en brachten den vorst van dat rijk zoodanig in het nauw, dat hij de hulp van Pangeran Pakoe inriep. Het viel dezen niet moeielijk partijen tot den vrede te bewegen en tot dank daarvoor een voordeelig contract met Tajan te sluiten.

Nog worden hier twee ijzeren stukken vertoond door Kapitan Njie Koh te Tajan veroverd en aan den vorst van Sanggau verkocht.

Ook Soetan Mohamad Ali, zoon van Panembahan Mohamad Tahir, die omstreeks in 1814 als vorst optrad, geraakte in oorlog over de Riboen-Dajaks, daar het bestuur over hen hem door Orang Kaja Laksamana betwist werd.

Hij ontving den titel van Soetan Kasim en was aan het bestuur, toen de Nederlanders op den gang van zaken in deze streken invloed begonnen uit te oefenen. Hij was te trotsch om van het Europeesch bestuur schadeloosstelling aan te nemen, maar breidde zijn gezag over de Dajaks verder uit.

Reeds tijdens zijn leven was de latere Soetan Ajoeb rijksbestuurder onder den titel van Pangeran Ratoe; deze was wel de oudste zoon van Pangeran Pakoe, maar Abang Angkan was van betere afkomst. Toch werd de eerste, nadat Soetan Mohamad Ali overleden was, vorst onder den titel van Soetan Ajoeb (1825-1830). Hij hield zich bij voortduring aan de Mangkiang op, waar hij ook overleed.

Nu maakte de oudste zoon van Soetan Mohamad Ali, Abang Toewa genoemd, aanspraak op den troon. De bevolking echter wenschte Abang Angkan, die ten onrechte bij Soetan Ajoeb achtergesteld was, tot vorst, zoodat groote oneenigheid onstond, waarbij nog kwam dat het Nederlandsche bestuur te Pontianak zich in deze zaak mengde. Reeds tijdens Soetan Ajoeb ziek was, moet te Tajan een brief gereed gehouden zijn, waarin door dat bestuur de keuze werd gesteld: opvolging van Abang Toewa of oorlog met ons Gouvernement. Deze brief werd na den dood van Soetan Ajoeb door zekeren Raden Along, later Pangeran Dipatih, te Sanggau gebracht, doch had niet de gewenschte uitwerking. De bevolking bleef op de hand van Abang Angkan en zoo bleef het rijk een paar jaar in spanning en scheen een burgeroorlog onvermijdelijk.

Toen eindelijk de leden van de Roemah Darat zich in hun kota opsloten, besloten de voornaamste inwoners zich gezamenlijk bij Abang Toewa te vervoegen en hem te verzoeken van zijne rechten afstand te doen. Dit geschiedde. Bij monde

van Pangeran Toemanggoeng, Pangeran Ario, Pangeran Djaja, Daeng Djerah en anderen verzocht men Abang Toewa van zijne rechten op den troon afstand te doen. Deze verklaarde nu, dat daar men het hem verzocht en dus zijne rechten erkende, hij daarvan ten behoeve van Abang Angkan wel afstand wilde doen, en dat hij nu toe geweigerd had, omdat men hem had willen dwingen.

De bevolking verleende aan Abang Angkan den titel van Pangeran Agoeng en aan Abang Toewa, die als rijksbestuurder optrad, dien van Pangeran Ratoe Goedong Betjara. Bovendien werd bepaald, dat de inkomsten van het rijk door hen samen gedeeld zouden worden. Aan deze overeenkomst is echter niet voortdurend voldaan, doch daarop grondde Pangeran Ratoe Padoeka Sri Maharadja, jongste broeder van den genoemde Pangeran Ratoe Goedong Betjara, nadat de rechten van dezen op hem waren overgegaan, zijne aanspraken op de helft der rijksinkomsten, welke hem. nadat hij rijksbestuurder was geworden, ook door Panembahan Mohamad Kasoema Negara werd toegekend.

Nu waren wel de zaken onderling geregeld, maar men was nog altijd bevreesd voor de door ons bestuur gedane bedreiging. Pangeran Agoeng riep daarom in het geheim de hulp in van Pangeran Bandahara van Pontianak, die op last van den heer Gronovius naar Sanggau ging, om den vorst goed of kwaadschiks over te halen den bandongs te veroorlooven de Boven-Kapoeas op te varen. De nieuwe vorst gaf toe en vergezelde den Bandahara naar Pontianak, waar hij op plechtige wijze werd verheven tot Panembahan Mohamad Kasoema Negara.

Meermalen ontstonden sedert tusschen hem en de leden van de Roemah Darat moeielijkheden. Hij regeerde zeer lang en werd op het laatst geheel kindsch, totdat hij in 1875 (8 November) op 87 jarigen leeftijd overleed.

Hij werd opgevolgd door den reeds genoemden Pangeran Ratoe Padoeka Sri Maharadja, die na beëediging op 25 November 1875 den titel aannam van Panembahan Mohamad

Tahir Kasoema Negara, terwijl ingevolge de op 15 Februari 1860 met het Gouvernement gesloten overeenkomst, iemand uit de Roemah Laoet als troonsopvolger moest optreden.

De keuze der bevolking viel op Abang Hadji Soleiman, oudsten zoon van den overleden Panembahan. Reeds den 23 Maart 1876 stierf de voorloopig geïnstalleerde vorst en daar op een voorstel tot erkenning van Abang Hadji Soleiman, die inmiddels voorloopig onder den titel van Pangeran Hadji Soleiman Sri Kasoema als rijksbestuurder opgetreden is, als troonsopvolger nog geen Gouvernements beschikking is genomen, is het rijk voorloopig zonder vorst en het bestuur in handen van eene kommissie van zeven leden (1). Nogmaals op de zoo belangrijke splitsing in Roemah Laoet en Roemah Darat terugkomende, blijkt het dat uit dat laatste slechts vier en uit het jongste, de Roemah Laoet, daarentegen reeds vijf vorsten geregeerd hebben, terwijl volgens de adat de beurt nu reeds weder aan de Roemah Laoet is.

Ook heeft dit laatste huis altijd den meesten invloed bij de bevolking gehad en bezit het dien nog. Voornamelijk kan dit blijken uit de gebeurtenissen na het overlijden van Soetan Ajoeb. Deze had ook reeds als Pangeran Ratoe veel meer te zeggen dan de Soetan zelf, zooals o. a. blijkt uit zijn tochten naar Sadong in 1824, tijdens de resident Hartmann Sanggau bezocht.

Kort te voren ging hij eveneens zonder voorkennis van den vorst met de Djangkangs naar Sintang, vereenigde zich met den Pangeran Ratoe dier plaats, zakte naar Blitang af, voer de bij die plaats uitstroomende rivier op en hield een groote sneltocht onder de Moealang Dajaks.

Hoewel tijdens het leven van Panembahan Mohamad Kasoema Negara (1830-1875) Pangeran Ratoe van Samarangkei wel als troonsopvolger erkend werd, bleef hij toch geen rijksbe-

---

(1) Krachtens machtiging der Regeering is Pangeran Hadji Sleeman op den 26 Juni van dat jaar als vorst opgetreden met den titel van Panembahan Hadji Sleeman Pakoe Negara.

stuurder, maar trok zich naar genoemde plaats terug en werden achtereenvolgens verschillende prinsen uit de Roemah Laoet met die waardigheid bekleed, als

Pangeran Mangkoe
" Praboe
" Mohamad (gezamenlijk met Pangeran Adi Roemah Darat)
" Dipatih
" Mohamad

totdat eindelijk Pangeran Ratoe Padoeka Sri Maharadja in het bezit kwam zoowel van dien rang als van de rijksinkomsten, voor zoover zijn huis daarop aanspraak had.

Zooals reeds vroeger vermeld is, vermeenen de Sanggauers, dat hunne negorij ontstaan in door het samentreffen van Dara Nanti en haar gezelschap van Soekadana en Dajaks, die destijds reeds aan de Sekajam woonden, en het is wel de moeite waard na te gaan, welke de oorzaken zijn geweest, die geleid hebben tot de slaafsche onderwerping van vele dier stammen aan de bewoners der hoofdplaats.

De Dajaks van de Mangkiang, de Boenti en de Kembajan, hadden Dara Nanti als hoofd erkend en gingen voort met zout en andere zaken, die van de zeezijde werden aangevoerd, in te ruilen tegen rijst, het product van hunnen arbeid, iets wat zeer natuurlijk is. Dwang moet men zich daarbij niet denken; alleen gevoelden de Dajaks eene zedelijke verplichting om alleen met hun weldoenster en de haren te handelen.

Het sprekende ras aan den Goenoeng Entingoeh had bovendien met Dara Nanti en de haren gelijke rechten. Een gedeelte hunner stichtte met Dara Nanti Sanggau, terwijl anderen van hunne oude gebruiken geen afstand wilden doen en zich te Sedai vestigden. Van daar uit legden zij hunne ladangs in het binnenland aan en daar zij zagen dat het land verder westwaarts al vruchtbaarder werd, breidden zij zich langs een heuvelrug in die richting uit.

Hoewel geheel als Dajaks levende, konden ook zij zout, tabak en andere zaken, welke Dara Nanti hun had leeren gebruiken, niet meer ontberen. Zij maakten daarom met de bewoners der hoofdplaats een overeenkomst, waarbij deze aannamen hen van zout, tabak, ijzer enz. te voorzien en die artikelen te ruilen tegen rijst en andere producten. Deze stam noemde zich naar de Soengai Riboen, een zijtak van de Majan nabij Sedai, de Riboen-Dajaks.

Al westelijker hun ladangs aanleggende, vonden zij een soengai, die in die richting liep en die zij Soengai Rit noemden (thans verbasterd tot Sengirit). Dit stroompje afzakkende, kwamen zij aan een vischrijke rivier, aan welker boorden de grond geheel onbebouwd lag, en die een overvloed van vruchten opleverde. Deze rivier is de Tajan.

Toen zij die tot aan de monding afzakten, vonden zij daar geen vestiging, doch aan den bovenloop woonden Dajaksche stammen. Zij haalden deze over om een vorst te zoeken, die de Koeala Tajan zoude bewaken, en zij vroegen dien aan den vorst van Sanggau; de keuze viel op Raden Prioek van Meliau, dat toen reeds bestond. Deze Raden Prioek werd dus vorst van Tajan, maar de verhouding der Riboens tot Sanggau veranderde niet en nog altijd zond men van Sanggau ruilwaren naar Tajan en van daar de rivier op.

Toen echter Soetan Djamaloedin eens op nieuw artikelen zond en hun daarvoor eten vroeg, weigerden de Riboens dat te geven, terwijl een hunner, een blinde, aan den zendeling te kennen gaf, dat de Sanggauers maar zelf ladangs moesten aanleggen. Deze die handelaren geworden waren, waren daartoe volstrekt niet geneigd en trokken tegen de Riboens op, die totaal verslagen en gedwongen werden zich schatplichtig te erkennen. De ruilingen, die dus vroeger vrijwillig geschiedden, waren van nu af aan gedwongen.

Dit duurde voort tot de regeering van Pangeran Pakoe. (1798-1814). Toen verbonden zich de Riboens met alle Dajaks van de Sekajam en kwamen in opstand. Zij werden echter weder-

om onderworpen en moesten nu afgescheiden van den gedwongen ruilhandel, nog hout of sampans voor 's vorsten huis leveren en persoonlijke diensten presteeren.

Het was omstreeks denzelfden tijd, dat Kapitan Njie Koh met den vorst van Tajan in oorlog was. De laatste verzocht Pangeran Pakoe tusschen beiden te komen; deze voldeed aan dit verzoek en het gelukte hem, zooals wij later zullen zien, op eene zeer gemakkelijke wijze den vrede tot stand te brengen. Tot dank voor deze tusschenkomst riep nu de vorst van Tajan acht der oudsten van de Riboens, die het verzet tegen Sanggau geleid hadden, op en leverde hen aan de Sanggauers uit, welke hen in de Tajan-rivier ombrachten.

Ook werd een contract van vriendschap gesloten en door den vorst van Tajan erkend, dat de Riboen-Dajaks van de Sengirit, hoewel wonende aan een zijtak van de Tajan, toch tot het gebied van Sanggau zouden blijven behooren. Hoewel nu de Riboen-Dajaks voor goed onderworpen waren, zijn die aan de Sengirit, toch aanleiding geweest tot allerlei moeielijkheden, welke later zullen ter sprake komen. De Riboens wonen ook thans nog in verschillende kampongs tusschen de Tajan, de Kapoeas en de Beneden-Sekajam, doch die aan de Sengirit worden thans gerekend tot Tajan te behooren, hoewel de Sanggauers nog altijd hunne rechten op hen staande houden. De thans nog tot Sanggau behoorende Dajaks van dien stam zijn nog altijd de talrijkste van alle Dajaksche stammen in dit rijk en hunne kampongs liggen langs den geheelen benedenloop van de Sekajam, zelfs tot benoorden Sedai.

Ook de Dajaks van de Mangkiang, de Boenti, de Kembajan, en die te Entabei achtergebleven waren, hebben zich inmiddels vermenigvuldigd en in verschillende stammen gesplitst, terwijl de Galih-stam, hoewel aan de Bedoewai midden tusschen de andere stammen inwonende, van geheel anderen oorsprong is. De leden van dezen stam zijn van Songkong aan de Boven-Sekajam afkomstig en onderscheiden zich door

rijkdom en een geest van onafhankelijkheid; zij schijnen beoosten de Sekajam, langs het grensgebergte, de Soengai Galih tegenover de Bedoewai bereikt te hebben. De Merau- en Serangkang-Dajaks stammen af van die van Poenti, wonende aan den voet van den Goenoeng Bentoeang, welke met de hoogerop wonende Empoejoeh-, Soeroh-, Sekadjang-, Goen- en Petoean-Dajaks tot den Songkong- stam behooren.

Tijdens Panembahan Mohaman Tahir kwam de kampong Soentas in verzet. Hoewel overwonnen, stonden hare bewoners een paar jaren later op nieuw op, en werden toen door Raden Ria nogmaals verslagen. Dezelfde Raden Ria versloeg ook de Dajaks van Soenti en Sekadjang.

De Empoejoeh-Dajaks schijnen reeds vroeger schatplichtig te zijn geweest, doch weigerden omstreeks denzelfden tijd iets op te brengen. Juist was zekere Pangeran Djaja daar, die zich hield alsof hij niet het merkte en de Empoejoeh-Dajaks uitnoodigde om met hem tegen Goen op te rukken. De Dajaks altijd tot snellen bereid, waren met dit voorstel zeer ingenomen en spraken met Pangeran Djaja af, dat deze in de Sekajam een balai zoude verzamelen, en dan van Empoejoeh uit Goen aanvallen. Hij ging daarop naar de Beneden-Sekajam en zijn balai verzameld hebbende, keerde hij naar Empoejoeh terug, waar de Dajaks hem met open armen ontvingen. Nauwelijks echter was hij binnen hun kampong of hij gaf het teeken tot den strijd en 52 Empoejoeh-Dajaks vielen als slachtoffers van deze krijgslist, terwijl een als gevangene naar Sanggau gevoerd werd.

De Dajaks begonnen nu te begrijpen, dat zoolang elke stam op zich zelf met de hoofdnegorij oorlog voerde, zij het onderspit zouden moeten delven, en maakten tijdens het leven van Pangeran Pakoe een afspraak om allen te gelijk op te staan en de Sanggauers, die zich in de Dajaksche kampongs en de kleine Maleische vestigingen bevonden, te vermoorden, om daarna gezamenlijk de hoofdnegorij aan te vallen. Aan dezen algemeenen opstand namen, zooals reeds vroeger gemeld

is, ook de Riboens deel; doch niet alleen zij, maar zelfs de Djangkangs en ook die van Raoet en Blatah, welke van geheel andere afkomst zijn

Het moorden begon te Balik Paoes; den volgenden dag werden de Maleiers aan de Kembajan, daarna die te Boenti en eindelijk die te Engkopak vermoord, terwijl de vijandige stammen zoo de Sekajam afzakkende, de negorij begonnen te naderen.

Pangeran Pakoe echter, die een waar oorlogsheld schijnt te zijn geweest, liet hun geen tijd om hun plan verder door te zetten. Zijn volk verzamelende, roeide hij de Sekajam op, versloeg de Dajaks en dreef hen voor zich uit tot Boenti. Vervolgens liet hij de verdere voortzetting van den tocht van Pangeran Djaja over, die de overwenning voltooide door alle kampongs tot Soentas toe in te nemen; de hoogerop wonende stammen zagen nu in, dat verder alle tegenstand onmogelijk was en onderwierpen zich.

Pangeran Pakoe versloeg later de Riboen-Dajaks en wist door overreding de Dajaks aan de Mangkiang, vooral de Djangkangs, zonder strijd tot onderwerping te brengen. Daar hij hierbij geen hulp van de negorijbewoners noodig gehad had, werd de Mangkiang sedert dien tijd als een soort privaat eigendom van de vorsten beschouwd, zoodat de inkomsten geheel aan hen kwamen.

Het schijnt, dat de door de Dajaks geleden nederlaag beslissend is geweest, want na dien tijd vinden wij van geene oorlogen met hen gewag gemaakt. Alvorens van dit onderwerp af te stappen, moet ik nog melding maken van de afkomst der Dajaks van Dosan, Raoet en Blatak, allen dicht bij Sanggau wonende. Zij stammen af van Dajaks door Dara Nanti zelve als slaven medegebracht en werden daarom als persoonlijk eigendom van de leden van het vorstenhuis beschouwd. De Songkong-, Tawang- en Piangeh Dajaks aan de bronnen der Sekajam hebben wel eens verklaard het gezag van Sanggau te erkennen, maar storen zich niet aan de be-

velen van den Sultan en betalen slechts bij uitzondering eenige hasil.

Pontianak werd gesticht tijdens Panembahan Mohamad Tahir Mangkoe Negara vorst van Sanggau was. Naar het mij gedane verhaal zoude die stichting zich op de volgende wijze hebben toegedragen. De handel van Sanggau had veel te lijden van de zeeroovers, waartegen de vorsten wegens den verren afstand dezer plaats van de zee niets konden uitrichten. Toen nu een brief van Sjarief Abdoerrachman kwam, waarbij hij aanbood om een vestiging aan de monding der Kapoeas te stichten en de zeerooverij tegen te gaan, indien de vorst van Sanggau hem met materialen en werkkrachten bijstond, was deze daartoe wel geneigd. De bevolking, door den Panembahan te samengeroepen, om omtrent dat voorstel geraadpleegd te worden, bleek daarmede ingenomen, en nu werd met Sjarief Abdoerrachman een verbond gesloten, krachtens hetwelk de winsten van de Chineesche wangkangs, die te Pontianak zouden binnenvallen, gelijkelijk tusschen de beide vorsten verdeeld zouden worden; verder zou Sjraief Abdoerrachman de handelaren van Sanggau tegen de zeeroovers beschermen en Sanggau hem bij het bouwen zijne hoofdplaats behulpzaam zijn.

De eerste, die met Dajaks derwaarts ging, was Pangeran Anom, die eerst later in verzet kwam. Daar de Dajaks van den nieuwen vorst geschenken in zout, tabak, ijzer enz. kregen, waren zij gemakkelijk tot een tocht naar Pontianak over te halen, zoodat om beurten een contingent onder leiding van een vorstentelg of een volkshoofd derwaarts ging. Het laatste contigent werd door zekeren Raden Merta geleid. Gedurende eenige jaren bleef de verstandhouding zeer goed, doch Sultan Abdoerrachman scheen nog een nauwere verbintenis met Sanggau te wenschen en zon daarom op een huwelijk met Dajang Imoet, zuster van den lateren Pangeran Pakoe. Hij vroeg aan zekeren Kjahi Dipati Kantoek, een der mantri's van Sanggau of deze dacht, dat indien hij om de hand dier prin-

ses vroeg, zijn aanzoek zoude worden aangenomen, waarop geantwoord werd dat hij daar zeker van kon zijn.

De Sultan gaf hem toen een brief mede aan Panembahan Mohamad Tahir van Sanggau, waarin hij Dajang Imoet ten huwelijk vroeg. De Panembahan scheen er wel ooren naar te hebben, doch kon niet over haar hand beschikken. Hij riep daarom haar broeder tot zich, die echter van zulk eene verbintenis volstrekt niets wilde weten, den Panembahan tevens wijzende op Mempawa, dat zooals hij zich uitdrukte, voor Sanggau een groote spiegel moest zijn. De vorst zag dit ook in en beantwoordde in dergelijke bewoordingen den brief van den Sultan. Deze was daarover zeker niet gesticht, doch schijnt zich nog niet machtig genoeg gevoeld te hebben om alleen Sanggau aan te vallen.

Toen voornoemde Kjahi Dipati Kantoek eenigen tijd daarna weder te Pontianak kwam om handel te drijven, verweet de Sultan hem, dat hij de oorzaak was van zijne schande, waarop die Kjahi eenvoudig geantwoord moet hebben, „Val Sang-„gau maar aan, ik zal er binnen zijn", daarmede te kennen gevende, dat hij den Sultan zoude bijstaan. Deze rustte nu een kotter uit en ging de rivier op tot Kajoe Toenoe, waar de Sanggauers hem opwachten. De voornaamste Panglima was Raden Ria, doch ook Pangeran Pakoe en Kjahi Dipati Kanloek waren daar. De strijd was hevig en te vergeefs riepen die van Pontianak den Kjahi aan om hen te helpen. Raden Ria toch vertrouwde hem niet en ried Pangeran Pakoe het oog op dien Kjahi te houden, terwijl hij zelf als penglima den strijd leidde.

Pangeran Pakoe blief dan ook voortdurend in de nabijheid van den Kjahi, zoodat deze niet alleen niets tegen hem durfde ondernemen, maar zelfs flink mededeed. Sultan Abdoerrachman trok eindelijk af, na, zooals men te Sanggau beweert, 80 man verloren te hebben. De Sanggauers echter leden ook een groot verlies, daar hun negorij door een krankzinnige in brand gestoken werd en geheel afbrandde. Deze krankzinnige kan

echter zeer goed een partijganger van Kjahi Dipati Kantoek zijn geweest.

Soetan Abdoerrachman zon inmiddels op wraak en beklaagde zich te Mempawa bij den Jang Dipertoean Radja Hadji, radja van Riou, zooals in de hier loopende overleveringen deze prins, later onderkoning van Riou, genoemd wordt; hij vroeg hem om hulp, zeggende, dat hij tevreden zoude zijn, als hij zijn schande kon uitwisschen door een stuk van Sanggau ter grootte van zijn hand het zijne te kunnen noemen. Radja Hadji beloofde hem te helpen, op voorwaarde echter dat Soetan Abdoerrachman onder zijn opperbevel den tocht medemaken en geen gele vlag zoude voeren. Nog versterkt door de Siaksche vorsten, trokken zij nu gezamenlijk de rivier op met twee groote schepen en verschillende andere vaartuigen en vielen de versterkingen der Sanggauers bij Kajoe Toenoe aan. Deze verdedigden zich onder aanvoering van Pangeran Pakoe gedurende zeven dagen tegen de aanvallen hunner vijanden, die in dien tijd geen enkel voordeel konden behalen. Toen kwam de tijding, dat zekere Tewo in de negorij amok gemaakt en de plaats in brand gestoken had, ten gevolge waarvan het gedeelte dat beoosten de dalem tot aan de Sekajam gelegen is, geheel verwoest werd en 80 grijsaards, vrouwen en kinderen het leven verloren.

Deze tijding bracht zoo groote verslagenheid onder de strijdenden te weeg, dat een deel het verlies van have en goed en bloed en aanverwanten te betreuren hebbende, den moed verloren en heimelijk hunne bentengs aan de landtong Kajoe Toenoe verlieten, zonder echter eenige buit in de handen des vijands achter te laten.

Te Sanggau gekomen, verbrandden zij het nog overgebleven gedeelte van die plaats en trokken zich toen naar de monding der Mangkiang terug, waar zij zich op nieuw tot den strijd gereed maakten. De overwinnaars zetten hunnen tocht naar Sanggau voort, waar alleen de ijzerhouten kota of palisadeering was staande gebleven. Zij bleven hier drie maanden en

hadden met vele moeielijkheden te worstelen, daar de Riboen-Dajaks de omliggende hoogten en moerassen bezet hielden en elk, die zich buiten de kota waagde, vermoordden en snelden. Op deze wijze verloren de Siakkers Toenkoe Daoed en Toenkoe Isa het leven. (Deze Toenkoe Isa is misschien dezelfde als Radja Isa, die in Veth, deel I, pag 267 wordt genoemd).

Soetan Abdoerrachman met deze schrale overwinning niet tevreden, wilde nu nog de Sanggauers aan de Sekajam-rivier aantasten, doch Radja Hadji liet zich wijselijk daartoe niet overhalen, zeggende dat de Sultan, die alleen een stuk grond ter grootte van zijn hand geëischt had, nu reeds de hoofdplaats in bezit had en dus tevreden kon zijn. Ook thans scheen de Sultan te begrijpen, dat hij alleen niet tegen de Sanggauers bestand was, en vertrok zonder verder iets uit te richten naar Pontianak. De Sanggauers bouwden hunne hoofdplaats weder op en noemen dezen oorlog den *Prang Radja Hadji*.

De oorlog was echter niet geëindigd en Pontianak had van die vijandschap te lijden, daar destijds alle plaatsen aan de mondingen der Kapoeas hun rijst van Sanggau moesten ontvangen, en nu de aanvoer daarvan geheel gestremd was. De Sultan van Pontianak zond dan ook na eenigen tijd een brief aan den Panembahan van Sanggau, waarin hij verklaarde Pangeran Pakoe als zoon te willen aannemen. Op welke voorwaarden de vrede gesloten werd, is niet bekend; maar dit is zeker dat Pangeran Pakoe, toen nog Raden Patih geheeten, zich naar Pontianak begaf en daar werd aangenomen als *oudste* zoon van den Sultan, dus als hooger in rang dan diens andere kinderen. Tevens werd hij verheven tot Pangeran Dipatih, welken naam hij eerst na zijn optreden als vorst in dien van Pangeran Osman Pakoe Negara veranderde. De goede verstandhouding met Pontianak was dus hersteld en bleef, zooals later herhaaldelijk zal blijken, voortdurend bestaan, terwijl de vorst van Sanggau dien van Pontianak niet als zijn meerdere, maar als zijn gelijke behandelde.

De overeenkomst omtrent de wangkangs schijnt langzamerhand in vergetelheid te zijn geraakt; trouwens kunnen de verplichtingen, die Soetan Abdoerrachman jegens de Compagnie op zich genomen had, het hem wel onmogelijk gemaakt hebben om die jegens Sanggau na te komen. Dat echter Pontianak en Sanggau zich uitsluitend gerechtigd achtten om belastingen van de vaartuigen op de Kapoeas te heffen, blijkt ook uit den oorlog, dien de Chineezen van Mandor Tajan aandeden.

De Sanggauers hebben nooit de suprematie van Pontianak erkend en waar Soetan Abdoerrachman zich Sultan van Pontianak en Sesango noemde (Veth I. bl. 259), volgde hij misschien eenvoudig het hier bijna als rechtsregel aangenomen beginsel, dat een vorst, die aan de monding van eene rivier gevestigd is, zekere aanspraken heeft op al wat aan die rivier gelegen is. Sango nu beteekent ook hoogerop, dus Sesango wat hoogerop gelegen is, en kan dus door Sultan Abdoerrachman daarmede de geheele Kapoeas bedoeld zijn en niet bepaaldelijk Sanggau. Zeker is het, dat de vestiging van Pontianak Sanggau benadeeld heeft. De Sanggauers dreven vóór dien tijd zelfs handel op Mempawa, Soekadana, Bantam en Malaka, terwijl Pontianak na dien tijd het middelpunt voor den zeehandel werd.

Toch bleef Sanggau meester van den binnenlandschen handel, daar alle vaartuigen, die van boven of beneden kwamen, door een ketting, welke nog bewaard wordt, verhinderd werden hunne reis voort te zetten en zoodoende Sanggau de marktplaats werd, waar alle producten uit de bovenlanden werden verkocht, en zout, tabak, opium, lijnwaden enz. moesten worden ingekocht. De Sanggausche vaartuigen echter gingen zoowel naar Pontianak als naar de Bovenlanden. Deze maatregelen waren klaarblijkelijk zeer belemmerend, zoowel voor de bewoners der bovenlanden als voor die van Pontianak. Er bestaat toch geen enkele reden om te veronderstellen, dat de Bovenlanders zich zonder deze belemmering niet naar Pontianak

zouden hebben begeven; evenmin is het aan te nemen, dat de Pontianaksche kooplieden, die zich met hunne bandongs naar Sanggau begaven, ook niet verder de rivier zouden zijn opgegaan. De afsluiting was dus voor Pontianak bepaald nadeelig en toch hebben noch Soetan Abdoerrachman, noch Soetan Kasim er zich tegen verzet, hoewel zij beweerden dat Sanggau aan hen onderhoorig was.

Soetan Kasim verleende ook aan den opvolger van Pangeran Pakoe den titel van Soetan Mohamad Ali en erkende dus dat deze denzelfden rang had als hij zelf, hetgeen hij zeker niet zoude gedaan hebben in geval die vorst hem als opperheer beschouwd had, en evenmin indien hij aanspraken op Sanggau had kunnen doen gelden, die de vorst van dit rijk niet erkennen wilde, zooals hij en zijn vader tegenover onze ambtenaren schijnen beweerd te hebben. Door aan den vorst van Sanggau een titel te verleenen, toonde Soetan Kasim met hem op een goeden voet te staan, en door hem den titel van Soetan toe te kennen, dat die vorst denzelfden rang had als hij. Wel ontvingen de Sanggauers onder Soetan Kasim uitsluitend zout uit diens pakhuis à *f* 90 de kojan, maar mochten daarentegen geen bandongs van Pontianak de rivier opvaren.

Toen Sanggau door de vestiging van Pontianak zijn zeehandel zag verloopen, zullen de vorsten zeker naar andere inkomsten hebben uitgezien. Nu valt de vestiging van Pontianak tijdens de regeering van Panembahan Mohamad Tahir en de herhaalde oorlogen met en opstanden van de Dajaks aan de Sekajam hadden evenzeer tijdens die regeering en die van zijnen opvolger Pangeran Pakoe plaats. Het ligt dus, dunkt mij, voor de hand hieruit op te maken, dat zij zich voor het verlies van hunnen zeehandel trachtten schadeloos te stellen door de opbrengsten der Dajaks te verhoogen, of door bij velen voor het eerst den gedwongen handel tegen onevenredige prijzen in te voeren.

Sanggau is, zooals wij reeds gezien hebben, ontstaan door

het samentreffen van een prinses van Soekadana en haar gezelschap met Dajaks van de Sekajam. Of er van dien tijd met dat rijk voortdurend eene nauwere verbindtenis bestaan heeft, wordt niet gemeld, doch in allen gevalle hebben de Sanggauers handel met Soekadana gedreven, daar zij zich aldaar van invoerartikelen konden voorzien. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat het verblijf van Soetan Djamaloedin aan het hof van Bantam en later bij dat van Cheribon in verband staat met den oorlog tusschen Soekadana en Landak in het laatst der zeventiende eeuw; hij moet omstreeks dien tijd geleefd hebben, daar zijn kleinzoon Panembahan Mohamad Tahir in 1772 regeerde en omstreeks 1798 stierf.

Van onderhoorigheid aan Bandjermasin worden in de overleveringen geen sporen aangetroffen; wel echter wordt gemeld dat Kajoeng eens aanspraken op Sanggau wilde doen gelden en een bongkal goud 'sjaars als schatting eischte, welke vordering evenwel geweigerd werd. De aanspraken heetten gegrond te zijn op familiebetrekking.

Met Mempawa werd druk handel gedreven en het Sanggausche vorstenhuis was door huwelijk verwant met de vorsten dier plaats, zoowel als met die van Landak en Sambas.

Met Tajan moest men natuurlijk voortdurend in aanraking komen en herhaaldelijk hebben de nabij de Tajan wonende Riboen-Dajaks aanleiding gegeven tot oorlogen met en tot inmenging in de aangelegenheden van dat rijk. Hoewel, zooals reeds gemeld is, door de Riboen-Dajaks in overeenstemming met andere stammen aan de Tajan een vorst gekozen was, die hen zoude beschermen, bleef Sanggau toch zijn rechten op den eerstgenoemden stam handhaven en zond er voortdurend om schatting heen.

Sanggau had er dus veel belang bij, welke vorst te Tajan regeerde, want was deze vijandig, dan zoude hij zeker trachten de Riboen-Dajaks ten zijnen voordeele te exploiteeren. Nu ontstond tijdens de regeering van Panembahan Mohamad Tahir een strijd tusschen den Panembahan van Tajan, wiens

naam mij niet bekend is en zekeren Pangeran Tandjoeng; de eerste leed de nederlaag, terwijl de laatste zich van Batang Tanang, de streek waar de Riboen Dajaks wonen, meester maakte. De Panembahan zat tusschen twee vuren, daar de Pangeran door Landak ondersteund werd. Hij vroeg aan den vorst van Sanggau hem te hulp te komen en deze zond werkelijk een legertje tegen Pangeran Tandjoeng in het veld. Deze echter verdedigde zich dapper en daar hij een uitmuntend schutter was, legde hij van uit zijn koeboe of benteng menig Sanggauer neer. Deze verzonnen nu een list. Zij trokken terug, doch zonden Kjahi Demang naar de grenzen van Landak, zoodat Pangeran Tandjoeng van zijn bondgenoot afgesneden werd. Deze geraakte daardoor nu zelf tusschen twee vuren en nam de vlucht naar Landak, terwijl de Panembahan van Tajan in zijn gezag werd hersteld.

Dat later tijdens Sanggau met Pontianak in oorlog was, die van Tajan de Sanggauers zouden hebben bijgestaan, vindt men in de overlevering niet vermeld, wel echter dat Pangeran Pakoe en Soetan Abdoerrachman zich tegen den toenmaligen vorst van Tajan Pangeran Sarib verbonden. Deze toch begon met van de vaartuigen, die langs de Kapoeas Tajan passeerden, tol te heffen, hetgeen Pontianak en Sanggau echter niet wilden dulden.

De vorst van Tajan schijnt echter voor geen klein geruchtje vervaard te zijn geweest; althans wordt van hem verhaald, dat hij onkwetsbaar en in het bezit van allerlei toovermiddelen was, welke hem onoverwinbaar maakten.

Hij schijnt ook met de Chineezen van Mandor overhoop gelegen te hebben; trouwens deze ontvingen, zegt men, al hun rijst van Sanggau en de tol te Tajan moest noodzakelijk nadeelig werken op den prijs van dat eerste levensartikel.

Destijds werd het gezag over de Chineezen te Mandor uitgeoefend door Loh Thai Koh en zijn panglima of onderbevelhebber Eng Njan Tsjin, ook kortweg Njie Koh genaamd. Met

dezen nu sloten Soetan Abdoerrachman en Pangeran Pakoe eene overeenkomst. De eerste leverde waarschijnlijk oorlogsbehoeften, de tweede rijst en de Chineezen manschappen.

Eng Njan Tsjin, door de tegenwoordige verhalers Kapitan Njie Koh genoemd, zeker wel omdat later zijn zoon en zijn kleinzoon kapitan te Sanggau zijn geworden, schijnt minder bevreesd of vatbaar te zijn geweest voor de booze kunsten van Pangeran Sarib. Hij trok zelf tegen hem op en belegerde hem in zijn kota te Rajang. Hier had de vorst het misschien lang kunnen uithouden, hadden niet de Chineezen gebruik gemaakt van eene voor de Maleiers nieuwe wijze van oorlogvoeren. Zij begonnen namelijk een onderaardsche loopgraaf aan te leggen, welk werk op die van Tajan zoodanigen indruk maakte, dat zij de tusschenkomst van den vorst van Sanggau inriepen. Deze, die pas de Riboen-Dajaks verslagen had, bracht nu een vrede tusschen de Chineezen en Pangeran Sarib tot stand, zonder echter daarbij zich zelven te vergeten.

De Chineezen vestigden zich te Tajan en begonnen daar ijzererts te bewerken, doch met weinig succes. Later zette hun aanvoerder Njie Koh zich te Sintok in het Sanggausche neder; zijn zoon werd hier kapitein der Chineezen, welken rang zijn kleinzoon Eng A Foe nog bekleedt.

Het destijds gesloten contract erkende de rechten van Sanggau op de Riboen-Dajaks, doch wat ten aanzien van den tol bepaald werd, is mij onbekend. Hij zal waarschijnlijk tijdelijk opgeheven zijn.

Ondanks dit contract ontstonden onder Soetan Mohamad Ali wederom moeielijkheden. Deze vorst zond Abang Dai naar de Riboens om schatting van hen te innen. Die zendeling ontmoette daar Orang Kaja Laksamana (Abang Ismail van Muntok), die zich op het eiland Tajan gevestigd had en evenzeer van de Riboens hasil eischte en wel omdat de vorst van Tajan die Dajaks aan den Sultan van Pontianak zoude hebben afgestaan. Het schijnt echter dat Abang Dai hem van het goed recht der Sanggausche vorsten heeft weten te overtuigen; want

volgens de overlevering daagde hij Orang Kaja Laksamana uit hem te vertellen, waar de Riboens oorspronkelijk te huis behoorden, zeggende dat hij dan dien stam aan hem zoude overlaten. Orang Kaja Laksamana was daartoe echter niet in staat en trok, nadat Abang Dai hem het verhaal van de verhuizing der Riboens van de Sakajam uit gedaan had, naar zijn eiland terug.

Nog tijdens het leven van Soetan Mohamad Ali ontstond er verschil tusschen Goesti Mekka, geholpen door Orang Kaja Laksamana en Goesti Arief, ondersteund door Pangeran Merta (zie Veth II bl. 58). De laatstgenoemde vroeg hulp aan den Sultan van Sanggau, die een Boeginees met wapenen zond, doch den Pangeran niet met volk steunde. Het gelukte later aan Soetan Kasim en Soetan Mohamad Ali de beide partijen te verzoenen.

Tijdens Sultan Ajoeb vorst van Sanggau was, inde zekere Salim voor hem schatting bij de Riboens aan de Sengirit. Om zijne rechten op dien stam te handhaven. mengde hij zich op nieuw in de onlusten, die te Tajan uitbraken, tusschen Pangeran Sarib en den reeds genoemden Pangeran Merta van Simpang, welke beiden aanspraak op den troon maakten.

Pangeran Merta kwam naar Sanggau en den Sultan daar niet vindende, begaf hij zich naar de Mangkiang, waar deze zijn verblijf hield. Hij vertelde den vorst, dat zijn tegenstander Pangeran Sarib, als hij vorst werd, zeker de Riboen-Dajaks aan de Sengirit aan zich zoude trekken, en stelde Soetan Ajoeb daarom voor hem als gemachtigde bij dien stam aan te stellen en hem te helpen om vorst te worden. Soetan Ajoeb liet zich bepraten, doch weigerde zelf aan den oorlog deel te nemen, misschien uit vrees voor ons bestuur. Hij schonk echter Pangeran Merta 1000 realen en verzocht de mantri's der bevolking hem evenzeer te helpen. De bevolking bracht daarop eene even groote som bij elkander, zoodat Pangeran Merta in het geheel 2000 realen ontving, waarvoor hij zich te Sanggau wapenen en ammunitie aanschafte. Hij kon daar-

op den oorlog met kracht voortzetten, doch Pangeran Sarib werd naar Pontianak opgeroepen en door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement als panembahan erkend (zie Veth II bl. 469). Nauwelijks echter zag hij zich buiten gevaar, of hij vergat het bestaande contract en zijne aan Soetan Ajoeb gedane beloften. Daeng Djarah, die uit diens naam bij de Riboens serah kwam innen, werd door die van Tajan niet ontvangen.

Daarop ontstond een oorlog, maar daar men uit vrees voor het Nederlandsch Gouvernement niet aan de Kapoeas durfde strijden, zooals van ouds gebruikelijk was, geschiedde het thans in het binnenland en werden aan de Sengirit en in den omtrek van weerszijden koeboe's opgericht. Te midden van dien oorlog echter is waarschijnlijk Soetan Ajoeb overleden (± 1830) en schijnt om de te Sanggau zelf ontstane moeielijkheden de strijd te zijn gestaakt, en de vorst van Tajan zich zonder moeite in de landstreek aan de Sengirit staande gehouden te hebben.

Nadat de onlusten te Sanggau waren gestild en Panembahan Mohamad Kasoema Negara als vorst was opgetreden, schijnt deze, die meer op zijn gemak gesteld was, den strijd niet te hebben voortgezet, of die strijd zich alleen bepaald te hebben tot sneltochten van de verschillende Dajaksche stammen; met deze liefhebberij der Dajaks bemoeiden de vorsten zich destijds volstrekt niet, of moedigden ze zelfs aan als het in hun voordeel was, zoolang maar geen Maleier gesneld werd.

Ongelukkig echter werd omstreeks 1841 door Riboen-Dajaks te Sematan aan de Sengirit iemand van de vorstelijke familie van Tajan gesneld en eischte de vorst *pati* (bloedgeld). Abang Mohamad Tahir, later vorst van Sanggau, en zijn broeder Pangeran Adi, die nog in leven is, werden met eenige mantri's afgevaardigd om die zaak te Rajang te gaan afdoen. Zij kregen daartoe een bedrag van 500 realen mede, welke de vorst van Tajan als pati aannam; zij verzuimden echter

de onderlinge twisten der Dajaks af te doen, zoodat met snellen werd voortgegaan. Abang Mohamad Tahir te Sanggau teruggekomen, begaf zich naar de Boven-Sekajam en begon zelf mede te doen. Hij sloeg het oog op de goudmijnen van Boenan, die naar men beweerde, groote voordeelen voor den vorst van Tajan opleverden, en trok met Abang Idis of Pangeran Djaja, een aantal Maleiers en vele Dajaks derwaarts, moord en brand om zich verspreidende. De Chineezen werden uit de mijnen gejaagd, zoodat van dien tijd af daar niet meer wordt gewerkt. Het aantal vermoorde mannen, vrouwen en kinderen moet tusschen de twee- en driehonderd hebben bedragen, terwijl sommige Chineezen tot slaaf werden gemaakt en hunne afstammelingen dit tot heden nog zijn. Pangeran Djaja werd bij die gelegenheid gewond. Ook de vlakte tusschen deTajan- en Sekajamrivier en de Kapoeas, de woonplaats der Riboens, werd nu een tooneel van voortdurenden en heftigen strijd. Wel kwamen er bevelen van Pontianak om dien strijd te staken en werd zelfs zekere Wan Achmad naar Sanggau gezonden, doch de partijen stoorden zich daaraan niet, totdat in 1845 de commissaris Weddik zelf verscheen. De strijd werd toen gestaakt, doch geen vrede gesloten.

De Dajaks aan de Sengirit zijn echter aan Tajan schatplichtig gebleven en daar van dien tijd af onze invloed op de Kapoeas-staten zeer is toegenomen, hebben zich die tooneelen niet herhaald.

Was alzoo de verhouding met Tajan niet altijd vriendschappelijk, die met Meliau schijnt nooit iets te wenschen overgelaten te hebben. Van daar zeker dat van die verhouding weinig wordt gemeld. Wenden wij thans, na de verhouding van Sanggau met de benedenstrooms gelegen staatjes behandeld te hebben, het oog naar de hoogerop gelegen.

Het eerste rijk, dat wij dan ontmoeten, is dat van Sekadau. Er wordt verhaald, dat reeds tijdens Pangeran Ratoe Sanggau met dat rijk in oorlog zoude zijn geweest, omdat een

Sanggauer te Sekadau gedood was. De berichten omtrent den uitslag van dien krijg zijn echter onzeker.

Uitvoeriger worden de betrekkingen van Pangeran Pakoe met dat rijk beschreven. De vorst, zekere Pangeran Ingkong, was overleden en liet verscheidene zonen na, waaronder Abang Kadar en Raden Djaja. De laatste nam de goendik van zijn vader tot zich; dit was zeer tegen den zin van Abang Kadar, zoodat onlusten ontstonden, waarin de laatste het onderspit delfde. Hij vluchtte daarop naar Sanggau, verzocht en verkreeg hulp van den immer strijdvaardigen Pangeran Pakoe, die zelf naar Sekadau ging. Raden Djaja had nauwelijks hiervan bericht bekomen, of hij nam de vlucht en trok zich terug naar de Blitang-rivier, waarheen hij door die goendik vergezeld werd. Pangeran Pakoe zond nu twee zijner hoofden, om hem zoo mogelijk goedschiks naar Sekadau te brengen, of hem anders te dooden. Op belofte van lijfsbehoud gaf Raden Djaja zich met zijn goendik en kawans over, doch spoedig had hij berouw van dien stap, en nauwelijks was men de rivier afzakkende nabij Sepaoek gekomen, of het geleide bracht de 9 slaven, die hem vergezelden, om. Raden Djaja bevond zich nu met zijn goendik alleen in de handen zijner vijanden. Nog voor men te Sekadau aankwam, ontmoette men zijnen broeder, die op zijn verzoek toestond, dat verder geen bloed zoude vergoten worden en daarna de beide ongelukkige misdadigers deed wurgen.

Abang Kadar vergezelde nu Pangeran Pakoe weder naar Sanggau, waar hij nog omstreeks een jaar bleef. Hij kreeg den titel van Pangeran Soeta, huwde met eene jongere zuster van Pangeran Pakoe en werd daarna vorst te Sekadau, waar hij spoedig schijnt vergeten te hebben, wat hij aan Pangeran Pakoe verplicht was; althans wij vinden hem spoedig met dezen in oorlog.

Omstreeks denzelfden tijd was de dood van Njai Ria, vorstin van Sepaoek, aanleiding tot een ernstigen strijd tusschen Sintang en Sanggau. Deze vorstin moet zeer rijk geweest

zijn en vooral een aantal gouden voorwerpen, van vroegere tijden afkomstig, in haar bezit gehad hebben. Erfgenamen van die nalatenschap waren vorstentelgen van Silat en van Sanggau. De vorst van Sintang echter voorkwam hen, overtuigde dien van Sepaoek, dat die erfenis, waaronder ook de rijkssieraden en een aantal slaven, veiliger bij hem konden bewaard blijven, totdat men het over de verdeeling eens zoude zijn. Tevens verzocht hij hem daar hunne opwachting te maken, waar de rijkssieraden waren, dus bij hem te Sintang. Deze vorst, Pangeran Agong Pontjin genaamd, leidde inmiddels zoowel dien van Sanggau als dien van Silat om den tuin. Zich houdende alsof ook hij wenschte, dat die Sepaoeksche erfenis tusschen hen verdeeld werd, riep hij afwisselend dan eens de gemachtigden van Sanggau, dan weder die van Silat op. Kwamen die van Sanggau te Sintang, dan heette het dat de gemachtigden van Silat op denzelfden dag waren opgeroepen, doch deze verschenen maar niet; evenmin troffen die van Silat, als zij te Sintang kwamen, ooit die van Sanggau aan. De bewoners van Sepaoek gingen inmiddels voort hunne zaken te Sintang voor te brengen, doch eindelijk bemerkende, dat Sepaoek bij Sintang zoude worden ingelijfd, besloten zij gezamenlijk naar Sanggau te verhuizen. Pangeran Agong Pontjin was daarmede niet ingenomen en bedreigde hen met oorlog, waarop zij hulp van Sanggau vroegen. Pangeran Pakoe verzamelde een aantal vaartuigen en voerde die zelf tot Sekadau, waar hij achterbleef.

Voor Sepaoek ontmoetten de vijanden elkaar en ontstond er een heete strijd, waarin de Sanggauers veel volk verloren. Eindelijk moesten zij wegens gebrek aan amunitie aftrekken, maar gelukkig kwam juist van Sekadau het ontbrekende en nu werd de Sintangsche vloot op nieuw aangevallen en thans op haar beurt overwonnen en op de vlucht geslagen. De bevolking der negorij Sepaoek verhuisde daarop naar Sanggau, daar zij zich waarschijnlijk te Sepaoek niet veilig gevoelde. De rijkdommen van Njai Ria echter bleven in het bezit van den

vorst van Sintang, die daardoor tevens het gezag over de Dajaks aan de rivier van Sepaoek in handen kreeg. Van de verhuisde bewoners van Sepaoek waren velen te Sintang gehuwd en vroegen later aan Pangeran Pakoe weder toestemming, om naar hunne oude woonplaats te verhuizen. Zij trokken echter naar Sintang, waarop Pangeran Pakoe van hen de *panoelak negri* eischte, welke zij ook werkelijk opbrachten, doch welk geld hem nooit is geworden.

De Pangerans Djaja en Nata toch bevonden zich te Sintang en werden met steenen geworpen. Zij beantwoordden dit door hun lilla midden in den kampong af te schieten. De vorst van Sintang strafte hen door hun lilla te vernielen en hen tot eene geldboete van 500 realen te veroordeelen, welke zij na eenigen tegenstand werkelijk betaalden. De beide Pangerans besloten echter zich te wreken en verzamelden zonder medeweten van hun vorst 16 pendjadjaks (vaartuigen), waarmede zij de versterkingen der Sintangers te vergeefs aanvielen. Ook werd eene van Koeboe komende bandong door hen eigenmachtig aangehouden, totdat de djoeragan de 500 realen aan hen terugbetaald had. Dit geschiedde te Sanggau. Na de eerste nederlaag versterkten zij zich op nieuw en trokken wederom tegen Sintang op, maar met hetzelfde ongelukkige gevolg.

Op deze reis bemerkten zij, dat de vorst van Sekadau, de reeds genoemde Pangeran Soeta of Pangeran Kadar, niets goeds in den zin had. Links en rechts van de kampong Sekadau had hij koeboe's opgeworpen en den toegang tot den wal en de rivier met zware balken afgesloten. Zij gaven hiervan kennis aan Pangeran Pakoe, die dadelijk besloot hen te helpen en Abang Akil naar Sekadau zond om onder voorgeven van rijst in te koopen, onderzoek te doen, doch deze werd van den wal beschoten en moest naar Sanggau terugkeeren. Zijn bericht was echter duidelijk genoeg.

Er werd eene expeditie uitgerust, doch deze werd te Sekadau zoo wel ontvangen, dat de Sanggauers onverrichterzake

terugkeerden. Pangeran Pakoe besloot nu zijn zwager zelven aan te vallen, daarin gesteund door zijn voornaamste panglima's, zijnde behalve de voornoemde Pangerans, Raden Mas en Raden Ria.

Na ettelijke vergeefsche pogingen liet hij de beide pangerans tegen den koeboe benedenstrooms, de beide radens tegen die bovenstrooms oprukken, terwijl hij zelf van zijn vaartuigen die versterkingen beschoot. Beiden werden na heftigen tegenstand genomen en zoo werd de toegang tot de Sekadau-rivier geforceerd. De Pangeran vluchtte met medeneming van zijn geschut naar de Boven-Sekadau. Bij de inscheping viel een groote lilla in de rivier, die door de Sanggauers opgevischt en als zegeteeken naar hun negorij medegevoerd werd. De kampong werd ledig geplunderd en zelfs een groote ijzerhouten trap van de dalem naar Sanggau gevoerd. Die lilla en evenzoo de trap worden daar nog bewaard, terwijl een dergelijke lilla nog in het bezit van den panembahan van Sekadau is.

Na dus den Pangeran van Sekadau gevoelig de les gelezen te hebben, begaf Pangeran Pakoe zelf zich naar Sintang, waar hij goed ontvangen werd en zijn pangerans zich met den vorst aldaar liet verzoenen. Of met Sekadau vrede is gesloten, is mij niet bekend, doch het is wel waarschijnlijk wegens de aanverwantschap van beide vorsten. Later was dan ook de verhouding altijd zeer vriendschappelijk.

Het bovenstaande is zoo wat het eenige, wat de overlevering te Sanggau ons van de Boven-Kapoeas staten mededeelt; en wij moeten daaruit opmaken, dat de verhouding met de overige staten goed was, ondanks de bezwarende bepalingen, waaraan hun handel met Sanggau onderworpen was.

Hetzij verwantschap der vorsten met die van Sanggau, hetzij de oudere datum van de vestiging dier plaats, of wel hare natuurlijke sterkte daarvan de oorzaak is, zooveel is zeker dat de overlevering niet meldt, dat de andere vorsten zich tegen de eigenmachtige toeeigening van alle voordeelen, uit den handel voortspruitende, hebben verzet.

Dat reeds zeer in het begin het vorstenhuis met die van Sintang, de Melawi, de Pinoeh en Djoengkong is verbonden geweest, is reeds gebleken.

Silats vorsten waren mede door nauwe banden van bloedverwantschap aan die van Sanggau verbonden en de verhouding was steeds zeer goed.

De naam van Broenei is nog in groot aanzien en de vorsten van dat rijk worden te Sanggau hoog vereerd, maar om welke reden is mij onbekend.

Alvorens van dit gedeelte der geschiedenis afscheid te nemen, moet nog een rijk genoemd worden, dat vroeger in naam een onderdeel was van Broenei, maar thans bij Serawak is ingelijfd, namelijk Sadong. De betrekkingen met dien staat waren zeer veelvuldig, doch niet altijd even vriendschappelijk. Zoo vinden wij vermeld, dat de Pangeran Ratoe in 1824 van de Mangkiang een tocht tegen Sadong ondernam (zie Veth II bl. 348). Vreeselijk moet deze oorlog zijn geweest, die natuurlijk met de Dajaks werd gevoerd en het zijn deze krijgstochten, die hun aantal zoo zeer hebben doen verminderen. Dan eens vielen die van Sadong in het Sanggausche gebied en rukten zelfs tot Djangkang voort, dan weder vielen die van Sanggau de Sadongers op het lijf.

De Dajaks aan de Boven-Sekajam schijnen ook vroeger aan Sadong onderworpen te zijn geweest. Uitdrukkelijk wordt dit vermeld van de kampong Soentas benoorden Apoeh, die destijds honderden lawangs telde, welke thans tot op 80 zijn ingekrompen.

Sekadjang telde vroeger 200 lawangs, en thans slechts 16. De overige zijn in de oorlogen met Sadong, met de Sidingen Sambas-Dajaks en later door de pokken verdwenen, zeker wel een bewijs dat in die streken woeste snelpartijen aan de orde van den dag waren.

Deze oorlogen schijnen eerst door den invloed van Radja Brooke een einde te hebben genomen. De overleden vorst van Sanggau trad toen als gemachtigde voor dit rijk op, kreeg van Sjerif

Sahab van Sadong den titel van Pangeran Padoeka, waarschijnlijk omstreeks 1844, nog tijdens zijne strooptochten tegen Tajan, en werd eindelijk als gemachtigde zoowel van Sanggau als Sadong belast met het toezicht op alle Dajaksche stammen aan weerszijden der grensgebergten. Een zeer wijze maatregel bleek dit te zijn, want van dat oogenblik hielden de groote sneltochten in die streken op, al is het ook later niet altijd even rustig gebleven.

Reeds tijdens de Compagnie op de Westkust handel dreef en zich te Pontianak vestigde, moeten de Sanggauers, die te Soekadana, Mempawa en zelfs te Malaka, Palembang en Bantam handel gingen drijven, met hare dienaren in aanraking gekomen zijn, doch eerst in deze eeuw begon ons bestuur invloed op Sanggau uit te oefenen.

1822. De eerste Europesche ambtenaar, die Sanggau bezocht, was de Commissaris Tobias. Wat in Veth deel II bl. 106 omtrent dat bezoek gemeld wordt, komt volstrekt niet overeen met de mededeeling van mijn berichtgever, die ooggetuige van dat bezoek was. Ziehier zijn verhaal.

De vorst, destijds Soetan Mohamad Ali, was destijds niet te Sanggau, maar te Samarangkei, zoodat de Commissaris hem onder weg was gepasseerd. Toen nu de Commissaris eene wandeling in de kampong Sanggau deed, liep alles uit om den blanke te zien en kwam ook de Rijksbestuurder, Raden Soeria, later Soetan Ajoeb, naar buiten en groette den Commissaris, welke hem echter voorbijging zonder hem aan te spreken. Dit was misschien de eerste oorzaak van de minder goede verstandhouding.

De Sanggauers hadden nog eene andere reden om hem niet goed te ontvangen. Eenigen tijd te voren toch waren te Sanggau alle vorsten van de Boven-Kapoeas vergaderd of hadden hunne afgevaardigden daarheen gezonden en was daar afgesproken, dat men niet zoude dulden, dat de Europeanen zich in het gebied der Kapoeas vestigden. Sanggau kon dus met het oog op zijne sterke ligging en de hulp der andere vorsten gerust den

Commissaris minder goed ontvangen. Toen deze echter van zijne eerste reis was teruggekeerd, zond hij Wan Hensin en Toenkoe Tjelak, die er in slaagden Soetan Mohamad Ali tot andere inzichten te brengen. De Rijksbestuurder echter wilde liever den oorlog, doch de Soetan wees hem op het machtige Palembang, dat te vergeefs getracht had de Europeanen te weerstaan.

Het was ten gevolge van die zending dat de heer Gronovius en de Commissaris Tobias op de tweede reis beter werden ontvangen en dat het mogelijk werd in 1822 een contract met den vorst en de rijksgrooten te sluiten. Bij die overeenkomst werd de souvereiniteit van Nederland erkend; de Indische Regeering kreeg invloed in alle belangrijke aangelegenheden van het rijk, en recht op een deel der inkomsten, terwijl de vorst en de rijksgrooten zich verbonden om de cultuur van koffie, peper, rijst en andere stapelproducten aan te moedigen en met alle mogelijke middelen het koppensnellen tegen te gaan.

1823. In dit jaar bezocht de provisioneele gezaghebber ter Westkust van Borneo C. L. Hartmann Sanggau en sloot met Soetan Mohamad Ali en zijne rijksgrooten een suppletoir contract (zie Veth II bl. 342), houdende in hoofdzaak toezegging van bescherming aan de handelaren en belofte om geen tollen te heffen.

De vaart op de Kapoeas werd opengesteld, doch de vorst wees de schadeloosstelling af, zeggende, dat als zijn volk het niet konde volhouden, hij zoude vragen de oude regeling weder in te voeren; ook stond hij als een uitvloeisel van art. 3 van het contract van 1822 een stuk grond aan de overzijde der Kapoeas af, doch van den eisch om 100 pintoes Dajaks aan het Gouvernement af te staan wilde hij niets hooren, terwijl hij daarentegen beloofde bij den bouw van een benteng te zullen helpen.

1824. Gedurende zijn tweede bezoek (zie Veth II bl. 349) deed de heer Hartmann een uitstapje naar de Merangkiang of

Mangkiang, waar hij te vergeefs trachtte den sedert tot Pangeran Ratoe verheven Raden Soeria van een tocht tegen de Dajaks van Sadong terug te houden. Deze Pangeran Ratoe gaf volstrekt niets om den Sultan, daar de bevolking op zijn hand was. Hij ondernam dien tocht zonder voorkennis van den vorst, doch terwijl Abang Isa, 's Pangerans broeder, later Pangeran Praboe, zes koppen te huis bracht, kreeg hij er slechts een.

Soetan Mohamad Ali werd waarschijnlijk in 1825 door Soetan Ajoeb opgevolgd, die begon met 5 bandongs, welke naar boven wilden, den doortocht te beletten, waarschijnlijk eerst na de intrekking van den militairen post in 1826.

Later bood hem de djoeragan Daeng Namba, een Boeginees, die met één bandong te Sanggau kwam, 150 realen als men hem liet passeeren. De Soetan nam dat aanbod aan en hief voortaan van elke bandong dat bedrag.

Toen na zijn dood omstreeks in 1830 twist over de opvolging ontstond en Abang Angan als Pangeran Agong tot vorst verheven werd, moest deze wel toegeven aan het verzoek van de bevolking om de vaart op nieuw te sluiten. De handel van Pontianak leed onder dezen maatregel en werd dan ook in 1831 de Pangeran Bandahara naar Sanggau gezonden (zie Veth II bl. 441). Zijne zending werd zeer vergemakkelijkt, doordien Pangeran Agoeng in het geheim zijne hulp had ingeroepen, om op een goeden voet met ons Gouvernement te komen. Hij wist te bewerken, dat de op- en afvaart van bandongs tegen betaling van *f* 60 per bandong werd opengesteld en toen de vorst verzocht om hem weder het monopolie van den houthandel in de bovenlanden te geven — aan welk monopolie bij de suppletoire overeenkomst van 1823 een einde was gekomen — ried hij hem aan daarover met den Resident zelven te gaan spreken.

De vorst ging daarop naar Pontianak (zie Veth II bl. 491 en 492) en verklaarde dat hij 's jaars 200 kojan zout zoude inkoopen, welke hoeveelheid den heer Gronovius te gering

voorkwam, waarom hij dit verzoek moet hebben afgeslagen. Aan den Pangeran werd de titel van Panembahan Mohamad Kasoema Negara verleend en aan zijn broeder die van Pangeran Mangkoe. Bij die gelegenheid werd den panembahan een stempel geschonken, die nog bestaat en het jaartal 1247 voert' hoewel eerst den 1° Januari 1832 zijne plechtige verheffing tot panembahan plaats gehad. Op dienzelfden datum werd te Pontianak een nieuw contract gesloten, waarbij o. m. den vorst vergund werd om van ieder beladen vaartuig, de rivier opwaarts gaande, eene recognitie van *f* 60 te heffen, hem de verplichting werd opgelegd om op doodvonnissen het *fiat executie* van den resident te vragen, en hij zich verbond geene verminkende straffen op te leggen en den slavenhandel tegen te gaan. Die recognitie werd echter reeds in het volgende jaar met goedvinden van den vorst tot *f* 30 teruggebracht, waartegen de Regeering in het belang van Sanggau's handel de Sekajam rivier voor alle inlanders, benoorden Sanggau wonende, openstelde. In de betrekkelijke overeenkomst van 7 November 1833 komt mede voor, dat de Indische Regeering haar gezag te Sanggau door een gevolmachtigde zal doen uitoefenen.

1834. Ook omtrent het bezoek van den heer Ritter is mijn berichtgever goed ingelicht, door hij dezen van Sanggau naar Sintang vergezelde (zie Veth II bl. 532-534). Daar wordt alleen gesproken van een waarnemend Assistent-Resident; mijn berichtgever echter spreekt alleen van den heer Ritter en van niemand anders. Te Sanggau onderhield hij den vorst over den handel met Sadong en beriep zich daarbij op een artikel van het contract, hetwelk behelsde, dat alleen de Sanggauers op de Sekajam mochten handel drijven. De Panembahan was echter op dit punt onhandelbaar, waarop de heer Ritter moet gedreigd hebben met verlaging van den tol te Sanggau. Hij wachtte echter met dit te regelen tot zijne terugkomst en toen schijnt hij geheel andere bevelen gegeven te hebben. Van Sanggau vergezelden hem 14 bidars naar Sintang, doch

toen men daar aankwam, was de ontvangst alles behalve vriendelijk en de plaats geheel in staat van oorlog.

De heer Ritter gelastte een Sanggauer Abang Tjoema, thans Raden Merta, met zijn boden naar Salimbau te gaan, om den vorst dier plaats te ontbieden, doch toen deze te Sintang terugkwam, was de heer Ritter reeds vertrokken, waarschijnlijk wegens de vijandige houding der inwoners. Toen die ambtenaar te Sanggau terugkwam, verzocht hij den vorst alle vaartuigen, die naar Sintang wilden varen, aan te houden; maar van eene vermindering van den tol was geen sprake meer.

De handel met Sadong werd inmiddels voortgezet, hoewel het nooit tot een contract met Pangeran Moeda Joesoef van Broenai is gekomen (zie Veth II bl. 550), doch zeker is het, dat Panembahan Mohamad Kasoema Negara later met Radja Brooke briefwisseling hield omtrent den handel langs de Sekajam en dat van de zijde van den eersten zekere Hadji Koedoes naar Serawak ging om te onderhandelen. De uitslag is mij niet bekend, doch geloof ik niet, dat iets bepaalds tot stand is gekomen. Ook thans nog wordt door de bewoners van de Boven-Sekajam meer handel met Sadong dan met Sanggau gedreven, hetgeen zeer natuurlijk is, daar die goederen van Serawak gemakkelijk de rivier op tot Sadong en verder tot Segaoek kunnen vervoerd worden en deze plaatsen dicht bij de grenzen liggen, terwijl daarentegen de goederen aan deze zijde eerst van Pontianak naar Sanggau en van daar weder de zoo moeielijk bevaarbare Sekajam moeten worden opgebracht en dus daarop behalve de rechten veel hoogere transportkosten komen.

Door het intrekken onzer verschillende posten in de bovenlanden had bij de vorsten het denkbeeld ingang gevonden, dat de vroeger tusschen hen en het Gouvernement bestaan hebbende bond verbroken was. De bovenlandsche handel zocht dan ook meer en meer zijn weg over Serawak in stede van over Pontianak. Ten einde hen uit de dwaling te helpen,

werd besloten bedoelde contracten te hernieuwen en te wijzigen. Op die wijze kwam den 3 Oktober 1847 eene overeenkomst met Sanggau tot stand, waarbij de vroegere contracten weer in herinnering werden gebracht en welke hoofdzakelijk het doel had om den invloed van het Gouvernement op dat rijkje meer te preciseeren en op vastere grondslagen te vestigen. In het belang van den handelsweg over Pontianak werd het verbod om tollen te heffen hernieuwd. Alleen bleef de recognitie ten behoeve van den Panembahan van de rivier opgaande beladen vaartuigen behouden, en wel niet tot het gereduceerd bedrag bij het contract van 1833 bepaald, maar tot het hooge cijfer bij de overeenkomst van 1832 bedongen.

Doch ook de overeenkomsten van 1847 bleken niet afdoende te zijn, om onzen invloed aan de Kapoeas te verzekeren, den handel over Pontianak op te beuren en de Dajaksche bevolking tegen knevelarij en afpersing te vrijwaren. In verband hiermede werd in 1855 de toenmalige Algemeene Sekretaris, Mr. A. Prins, met eene zending naar de Westerafdeeling van Borneo belast, ook ten einde met de vorsten der aan de Kapoeas gelegen staatjes, voor zooveel noodig, nieuwe contracten aan te gaan. Op 3 April van dat jaar werd met Sanggau eene nieuwe overeenkomst gesloten. De Regeering schold daarbij kwijt de gelden, die zij op grond van art. 7 van het contract van 20 November 1822 — afstand van een gedeelte der inkomsten van het rijk — van Sanggau te vorderen had, doch behield zich voor het heffen van rechten, de verpachtingen, waaronder die der goudmijnen, de hoofdgelden van Chineezen, enz., terwijl aan den vorst en de rijksgrooten slechts de landrente op het gewas en de billijke hasil der Dajaksche stammen verbleef. Ook moest de vorst afstand doen van de recognitie van de rivier opgaande beladen vaartuigen. Als vergoeding voor de vermindering zijner inkomsten kreeg de vorst eene vaste jaarlijksche schadeloostelling. Slechts opium van den pachter, Gouvernements zout en tabak van Pontianak mochten worden toegelaten.

De Regeering kreeg voorts het recht ondernemingen van landbouw of mijnontginning aan te vangen, of wel het recht daartoe aan particulieren af te staan. De uitoefening van politie en justitie kwam ook aan haar, alleen de rechtspraak in kleine zaken onder de inlandsche bevolking buiten de hoofdplaats verbleef aan den vorst. De slavenhandel werd verboden, en beloofde de vorst nog de door het Gouvernement op het stuk van het pandelingschap uitgevaardigde of nader uit te vaardigen bepalingen stiptelijk te zullen handhaven en te doen naleven.

In latere tijden ontstonden te Sanggau tweemaal ernstige onlusten; de eerste maal doordien alle leden van de Roemah Darat, met uitzondering van Pangeran Adi, in verzet kwamen en zich aan de Boven-Sekajam versterkten (± 1857). Deze tak van het vorstenhuis was verongelijkt, doordien na den dood van Sultan Ajoeb uit de Roemah Laoet niet een prins uit de Roemah Darat, maar weder een uit de Roemah Laoet, nl. Mohamad Koesoema Negara tot vorst was benoemd. Door onbekendheid met de toestanden was bij art. 3 van het contract van 1855 de vorstelijke waardigheid voortdurend aan de Roemah Laoet verzekerd. Vandaar het verzet van de leden der Roemah Darat.

De Regeering het gepleegd onrecht erkennende, machtigde in Maart 1858 den resident der Westerafdeeling van Borneo, om met Sanggau eene suppletoire overeenkomst te sluiten, houdende dat bij overlijden van den toenmaligen panembahan het rijk zou overgaan op Pangeran Padoeka Sri Maharadja, een prins uit de Roemah Darat. Door verschillende omstandigheden vertraagd, kwam die overeenkomst eerst op 15 Februari 1860 tot stand. Zij hield tevens de bepaling in, dat bij het optreden van Pangeran Padoeka als vorst, onverwijld volgens de wetten van het land de keuze van een troonsopvolger plaats zou hebben, welke keuze aan de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal zou worden onderworpen. Bij het besluit, waarbij die overeenkomst werd goedgekeurd,

kreeg Pangeran Padoeka Sri Maharadja den titel van Pangeran Ratoe.

Het was ten gevolge van deze poging tot verzet, dat verschillende personen naar Batavia werden verbannen en Pangeran Padoeka omstreeks anderhalf jaar gedwongen te Pontianak bleef. Hij keerde van daar terug, nadat een Dajak, die zich voor een Broeneischen prins uitgaf en zich vorstelijke eer liet bewijzen, den Kontroleur van Sanggau tot de vlucht genoodzaakt had en alle Kapoeasstaten in opstand wilde brengen.

Na zijn voorloopig optreden als vorst onder den titel van Panembahan Mohamad Tahir Kasoema Negara in November 1875 ontkende hij, dat de op zijn verzoek voorloopig tot Rijksbestuurder benoemde Abang Hadji Soleman, die daardoor toeah in de Roemah Laoet werd, eenige aanspraken op de schadeloostelling, die ons bestuur den vorst uitkeert, kon doen gelden, en evenmin op een deel van de hasil gelijkstaande met dat van hem zelf. Bij de ontvangst van den driemaandelijkschen termijn ad ƒ 600 in Januari 1876, behield hij die ook werkelijk voor zich na aftrek van een som van ƒ 100 waarop verschillende personen als vroegere eigenaren van goudmijnen persoonlijk recht hadden. Bij het nog vigeerend contract van 3 April 1855 was die schadeloosstelling op ƒ 2280 's jaars gesteld, doch bij Gouvernements besluit van 5 Oktober 1856 No. 12 is die met ƒ 120 verhoogd.

Door het overlijden van Panembahan Mohamad Tahir Kasoema Negara op 13 Maart 1876, sedert opgevolgd door Panembahan Hadji Sleman Pakoe Negara, zal de verhouding aanmerkelijk beter worden, want hij was altijd de verklaarde tegenstander van ons gezag en schikte zich slechts door den nood gedwongen naar het contract van 1855. Steeds ging hij voort met allerlei verboden heffingen zoowel van de Dajaks als de Chineezen te eischen, en de vrees voor zijn naam en zijn wraak was zoo groot, dat niemand zich durfde beklagen, evenmin als over zijn zoon, zekeren Hadji Goesti Ach-

mad, die meestal zijn verblijf houdende in de kota te Balei-Krangen, de schrik der Dajaks is. Deze persoon in thans op den achtergrond geraakt, door dat niet hij, maar zijn zoon Abang Hadji Mohamad Ali tot troonsopvolger is gekozen. Hadji Goesti Achmad heeft met deze schikking genoegen genomen.

C. HET VOLK.

De oorspronkelijke bewoners van het Sekajam-gebied, voor zoover die genoemd worden, zijn de Dajaks, die volgens de overlevering reeds toen de bergtoppen nog als eilanden boven de zee uitstaken, deze moeten hebben bewoond.

Als het oorspronkelijk vaderland van de thans in 200 talrijke onderdeelen gesplitste stammen van dat volk wordt Songkong genoemd, dat gelegen in het hooge grensgebergte nabij de Boven-Sekajam, bij de langzame droogvalling dezer streken het eerst boven het water zal hebben uitgestoken. Dat vroeger grootere wateren dan de Sekajam deze streken overdekten, blijkt daaruit, dat men aan den Goenoeng Soem nabij de Soengai Boenti meer in het binnenland, de overblijfselen van een schip gevonden heeft, dat door houten pennen en idjoektouw in zijn verband gehouden werd. Het zal dus een dergelijk vaartuig geweest zijn, als er twee in de rivier Sekadau gevonden werden, waarschijnlijk van Broeneisch maaksel. Dit vaartuig is thans verdwenen, doch er wordt daar ter plaatse door de Dajaks nog wel eens idjoektouw gevonden.

Die oorspronkelijke Dajaks hebben zich later volgens hunne overleveringen en die der Chineezen met leden van dit volk vermengd, zonder dat daarvan echter duidelijke sporen zijn achtergebleven. Door latere gebeurtenissen is uit de aanraking der Dajaks met kolonisten van allerlei aard het zeer gemengde ras ontstaan, dat zich heden ten dage Maleiers noemt, doch welks leden juister Mohamedanen of ook Sanggauers zouden kunnen heeten, en dat zich de heerschappij over deze streken

heeft verzekerd. Tot de vorming van dit ras hebben Dajaks, Hindoe-Javanen, Maleiers, Bandjareezen, Boegineezen en misschien nog andere stammen medegewerkt. In den grond onderscheidt het zich nog weinig van de Dajaks en er ontbreken geen overgangstrappen. Het criterium voor het behooren tot die bevoorrechte klasse is de godsdienst. De hoogere ontwikkeling blijkt vooral uit dien godsdienst, uit de kleeding, de huizen, den handel en uit de kunst van schrijven, welke de Maleiers verstaan. Ook de taal is anders dan die der Dajaks, en is sterk vermengd met allerlei vreemde bestanddeelen. Zuiver Maleisch wordt alleen door hoogeren in rang verstaan.

Naast de Dajaks en de Sanggauers hebben zich voor omstreeks eene eeuw de Chineezen nedergezet. Door huwelijken met vrouwen der Dajaks is een talrijke klasse ontstaan, die geheel de taal en gewoonten der vaderen heeft behouden. Hun aantal is talrijker dan dat der rechtstreeks uit China overgekomenen.

De Dajaks leven geheel van de Sanggauers afgezonderd, voornamelijk aan den hoofdstroom en de zijtakken der Sekajam. Het aantal der hasilbetalenden kan veilig op 14000 gesteld worden, en rekent men de Songkong-, Tawang- en Piangeh-stammen mede, op 18000.

In hunne kampongs voeren de oudsten een soort patriarchaal gezag; toch komt niet elke oude van dagen daarvoor in aanmerking, maar worden de wijssten gekozen. In tijden van oorlog wordt het bevel over de strijders aan de moedigsten en krachtigsten toevertrouwd. Over elke zaak van eenig gewicht wordt door die hoofden met de mannelijke bevolking ruggespraak gehouden, en eerst als men het eens is, komt de zorg voor de uitvoering aan de eersten.

De kampongs der Dajaks bestaan meestal uit een enkel langwerpig huis, dat hoog boven den grond gebouwd, in hoofdzaak bestaat uit den vloer en het daarop rustend dak; dit dak is alleen aan de achterzijde afgebroken door een wand van een paar voet hoog waarin openingen zijn aangebracht, waardoor men het

huis kan verlaten. Onder het dak is de ruimte door een overlangschen wand in twee zeer ongelijke deelen verdeeld, waarvan het kleinste een gemeenschappelijke binnengalerij vormt. Het grootste is door dwarswanden in kleine afdeelingen, *lawang* of *pintoe*, verdeeld, zijnde elke pintoe bestemd voor eene familie. De vloer steekt voor het dak uit en vormt zoo een lange open voorgalerij. De toegang tot de binnengalerij wordt verkregen door voor elke pintoe een deel van het dak evenals een valluik op te lichten; welke valluiken des nachts gesloten worden. Elke pintoe kan volgens de adat slechts één huisgezin bevatten, doch wordt daarvan tegenwoordig veelal afgeweken en bevat soms één pintoe tot 4 *klamboe* of slaapsteden.

Voor de kampongs vindt men naar gelang van het aantal inwoners een of meer zeszijdige koepels, *pantja* geheeten, welke tot nachtverblijf strekken voor de jongelieden, die nog niet gehuwd zijn en ook voor logeergasten. Alleen bij de Djangkang-Dajaks vindt men geen pantja, doch slapen de jongelingen in de galerij of op zolder.

Elke pintoe is verdeeld in een voor- of woonkamer en een achter- of slaapkamer. De vloer dier achterkamer loopt zacht op, en de Dajaks slapen met het hoofd op het hoogste gedeelte. Bultzakken of kussens gebruiken zij niet, maar wel klamboes en spreien van verschillende stoffen. De stookplaatsen bevinden zich in de voorkamer, waar verder allerlei huiselijk werk verricht wordt, terwijl de open voorgalerij dient tot het drogen van rijst of andere goederen en bij feestelijke gelegenheden tot het geven van spelen. Achter de huizen worden nog kleine schuurtjes gebouwd tot het bewaren van padi.

Het kookgereedschap is zeer eenvoudig. De rijst wordt gekookt in aarden potten, welke van Sintang worden aangevoerd en de toespijzen in bamboezen. Vleesch en visch weten zij niet te braden of te roosteren; zij maken daarvan met water en kruiden eenvoudig een soort soep.

Verder is het voornaamste meubel de *tempajan*. Hoe rijker een Dajak, hoe grooter het aantal tempajans, die links en

rechts langs den wand geschaard staan. Deze tempajans dienen tot bewaring van kleeren, eet- en drinkwaren en dergelijke. Behalve deze tempajans vindt men *gendangs*, *gongs* en *tetawaks*, benevens eenige koperen gereedschappen n. l. de *talam*, de *pahar* en *bokor-bokor*; de talam is een soort presenteerblad, de pahar eveneens, maar is van een voet voorzien en de bokors gelijken op groote kommen. Een paar aarden borden en eenige kommetjes voltooien het huisraad.

De kleeding is zeer eenvoudig en bestaat voor de mannen uit een *tjawat* en een hoofddoek. Eenigszins meer gegoeden dragen ook baadjes, maar zonder mouwen. Tot hun verdere uitrusting behoort onveranderlijk de houwer of *parang*, verder een zeer smal mesje, *pisoe raut* geheeten, en hun sirih, die in een koker van bamboe of rotan op de linkerheup gedragen wordt.

De kleeding der vrouwen bestaat in een *djemoe*, of zeer nauwe korte *sarong*, en een *badjoe*. Als versierselen dienen koralen, koperen en beenen banden om armen, beenen en lendenen, kragen van varkenstanden en bij rijken een soort schoot of buikband van Mexikaansche dollars of ook van halve guldens.

De kleeding der *bilians* is wat de mannelijke aangaat alleen eenigzins beter van stof, doch de vrouwelijke weten zich mooi op te schikken. Op het loshangende haar rust een soort hoed zonder rand, evenals men in Europa de toovenaars laat dragen, doch afgeknot. Dit hoofddeksel bestaat uit kleine koralen, die vertikale vlakken van allerlei kleuren vormen, en bovenaan worden nog wimpels van allerlei kleuren bevestigd. Haar djemoe bestaat uit horizontale strooken van blauw, rood en wit goed; daarbij komen nog de noodige hals-, lenden-, arm- en beenbanden van koperdraad, koralen, tanden, muntstukken enz., terwijl het ontbloote bovenlijf, de armen en het hoofd met kurkuma worden ingewreven.

In den oorlog bedienen de Dajaks van de Sekajam zich van houwers, of als zij rijk genoeg zijn, van zwaarden, lansen en geweren. Schilden worden minder dan vroeger gebruikt. De Sekajam-Dajaks gebruiken de geknakten houwer of *parang patah;*

de Djangkang-Dajaks daarentegen een rechten, terwijl de geknakte houwer hun alleen dient voor het kappen en bewerken van hout. De *soempit* is geheel verdrongen door de vuurwapenen en wordt alleen nog op de vogeljacht gebruikt.

Na dus het huis en de kleeding der Dajaks in het kort beschreven te hebben, ga ik over tot hun voedsel. Rijst is hun hoofdvoedsel, zoolang de voorraad strekt, en die is tegenwoordig meestal spoedig ten einde; zij gebruiken daarbij zout, sajoran en als het er is, vleesch of visch, doch in verwonderlijk geringe hoeveelheden. Zoo is een magere kip met het zachte gedeelte van den pisangstam fijngehakt en gekookt voor 30 tot 40 personen voldoende. Veelal is lang vóór den oogsttijd de rijstvoorraad ten einde en lijden de Dajaks honger. Sago, djagong, rebong, vruchten, wortelen, bloembladen, kortom alles wordt dan genuttigd en gelukkig als zij daarbij nog wat zout hebben. Voor dien tijd van gebrek doen de Dajaks in de dagen van overvloed, wat wij zouden noemen wintervoorraad, op. Visch wordt of eenvoudig gepekeld of met rijst en zout gemengd in tempajans bewaard; ook het binnenste der doerian wordt op die wijze bewaard en vormt een geliefde toespijs bij de rijst (*tempojak*). In tijd van gebrek of bij feesten wordt deze voorraad te voorschijn gehaald en verorberd.

Hunne feesten geven zij alle kort na den rijstoogst. Bij de geboorte van een kind hebben er geen plechtigheden plaats en komen alleen de ouders in den toestand van *pantang* (*pamali*), zoodat de vader gedurende vier dagen, de moeder gedurende een maand de kampong niet verlaten mag.

Heeft een jonkman het oog op een meisje geslagen, dan vraagt hij haar, of zij zin in hem heeft. Is het antwoord toestemmend, dan wordt daarvan aan de wederzijdsche ouders kennis gegeven, die dan met de oudsten van de kampong de zaak bespreken; komt het huwelijk hun allen wenschelijk voor, dan geeft de jongeling het meisje tot teeken van verloving een kwartje. Met de voltrekking van het huwelijk wordt gewacht

tot na den rijstoogst, wanneer het in het publiek door een der oudsten gesloten wordt. De verloofden zitten bij elkander, met een ander tusschen hen in. De oudste, die het huwelijk zal sluiten, treedt voor en spreekt een langen zegen over het paar uit, waarbij hij het een lang leven, veel kinderen en grooten rijkdom toewenscht. Inmiddels worden kippen en varkens geslacht en bestrijkt de oudste het voorhoofd en de borst der verloofden; dit is het teeken, dat zij in den echt vereenigd zijn.

De jonggehuwden nemen nu nog een oogenblik deel aan de algemeene feestelijkheden en gaan dan naar binnen, terwijl de kampongbewoners zich verder aan de feestvreugde overgeven. Onder het slaan van de *gendang* (een soort trom), de *tetawak* en de *gong* worden dansen uitgevoerd, terwijl de *toewak* onophoudelijk rondgaat. Het feest duurt zoo één dag en één nacht voort, totdat allen totaal beschonken zijn en zich zat gegeten hebben, waarna zij hier en daar gaan liggen en soms eerst na twee dagen kunnen opstaan.

Indien een der beide gehuwden tegenzin in den andere opvat, gaat men tot echtscheiding over; de partij, die de scheiding wenscht, keert aan de andere 3 thail mangkok, 1 tempajan en een zeer jong varken uit. Trouwens deze uitkeering is niet bij alle stammen dezelfde. De kinderen volgen de moeder.

Bij den dood van een der kampongbewoners geraken allen in den toestand van *pantang*. De doode wordt met een nieuwe tjawat, hoofddoek en badjoe gekleed, vervolgens in een mat gewikkeld en door een klein aantal mannen naar het bosch gebracht, waar het lijk onder de aarde wordt begraven. Op het graf plaatst men de wapenen van den overledene en een tempajan. Daar de Dajaks aan zielsverhuizing gelooven, is het doel van het plaatsen van een tempajan en dergelijke op het graf geen ander dan om den overledene nog na zijn dood te voorzien van hetgeen hem nuttig en lief was. De vrouwen krijgen daarom naalden en garen mede. Vroeger werden op de

graven der mannen één of meer slaven geslacht, om hen aan de andere zijde van het graf te bedienen.

Een feest als het even beschrevene volgt op de begrafenis, terwijl verder de geheele kampong gedurende 4 dagen in afzondering blijft. Zelfs na den rouwtijd van 4 dagen mogen de vrouwen in den eersten tijd geen versierselen dragen en mogen er geene instrumenten bespeeld worden. Ook worden de dooden overluid beweend, dikwijls door gehuurde huilebalken, die daarmede een Chineesch kopje per dag verdienen. Alsdan wordt den overledene in liederen een goed verblijf in betere gewesten toegewenscht.

Na den rijstoogst volgt eene periode van overdaad en buitensporigheid. Nadat men eerst eenige dagen achter elkander bij zijn buren gegeten en gedronken heeft, noodigt een kampong de bewoners van een naburige kampong uit en omgekeerd, zoodat weken lang niets gedaan wordt dan gegeten en gedronken. Het zijn deze wederzijdsche bezoeken, die dikwijls aanleiding geven tot sneltochten. Opgewekt door de toewak, pochen de aanwezigen op hun moed, hun rijkdom, het aantal verslagenen en de geroofde hoofden en zoekt de een den ander in zijne verhalen te overtreffen. Dan worden oude veeten weder opgehaald en verwijtingen wegens nog niet gewroken aanvallen en beleedigingen gedaan en zoo doende gevoelt hij, die zich niet heeft kunnen wreken, zich beschaamd en tracht zoo spoedig mogelijk aan de wraak ten uitvoer te leggen.

Al deze maaltijden worden begeleid door het zwaar en eentoonig geluid van de gendang, de gong en de tetawak. Alleen de mannen tandakken, ongewapend, meest in drietallen; zij hebben daarvoor een afzonderlijk kostuum, bestaande uit een helkleurigen hoofddoek, waarin vederen van de *boeroeng tinggang* steken, een helkleurig gestikt badjoe, en een sarong, die met een slendang om de lendenen wordt vastgegord en door een soort van queue de Paris van rotan, in den vorm van een koker, om de naakte beenen hangt, terwijl aan

de enkels belletjes worden gehecht. Het drietal beweegt zich in een kring rond, tot het van vermoeienis uitgeput is en tandakt geheel op de wijze der Javanen, hetgeen opmerkelijk is, daar op de hoofdplaats de spelen geheel het kenmerk van Sumatrasche afkomst dragen.

Doch boven al deze slemppartijen spannen die de kroon, welke bij gunstigen afloop van een sneltocht of bij eene verzoening plaats grijpen. De voorbereidende maatregelen voor zulk een tocht duren soms zeer lang. De oudsten en de bilians begeven zich met eenige krijgers in het bosch en roepen daar de geesten en de vogelen aan. Geven deze door gunstige teekenen hunne goedkeuring te kennen, dan vertrekken de strijders onmiddellijk; zoo niet, dan begeven zij zich naar eene andere plaats en herhalen hunne aanroepingen zoolang totdat er een gunstig teeken komt. Loopt de tocht gelukkig af, dan verzamelen alle inwoners zich om de verslagen hoofden; mannen en vrouwen nemen deel aan den dans en duchtig wordt de toewak aangesproken.

Bij het geraas der muziekinstrumenten voegt zich het gillen en gieren der aanwezigen, die met de parang zwaaiende, als bezetenen rondspringen, ook wel hun met scherp geladen geweren onder de menigte afschieten en elkander soms op de meest vriendschappelijke manier bloedige wonden toebrengen. Borden en kommen worden uit het huis gesleept en de twistenden naar het hoofd geworpen en eerst als allen door de kracht der toewak verslagen door elkander liggen, komt er een einde aan het helsche geraas.

Ook na verzoeningen gaat het op dezelfde wijze, en daar de pas verzoende partijen gezamenlijk feestvieren, soms nog veel erger toe. De plechtigheden, die daarbij plaats grijpen, zijn nog al verschillend, doch komen in hoofdzaak hierop neer. Op eene kleine vlakte stellen zich de beide partijen gewapend tegenover elkander; de als patih dienende tempajans en gongs worden in het midden geplaatst. Een der oudsten van elke partij smeert zijn metgezellen sirihspeeksel op het voor-

hoofd en de wangen onder het uitspreken van bezweringsformulieren tegen de antoe's van den anderen stam. Daarna spreken de oudsten elkander aan en treedt elk met een kip voor, die zij onder het uitroepen van bezweringen en beloften over de hoofden der hunnen zwaaien, en die zij eindelijk den hals afsnijden, daarbij zorgende dat het bloed in de grootste of oudste tempajan en in den daarbij behoorende gong druppelt. Daarna laat men de kippen op den grond vallen en spartelen; uit de ligging wordt nu opgemaakt welke partij het eerst de overeenkomst zal breken; het is die, naar welke de kippen hun staart keeren.

Vervolgens wordt een varken tusschen de beide partijen gelegd; de oudsten treden voor en snijden het beest te zamen den hals af, terwijl zij een weinig van het bloed opvangen en daarmede de borsten en wangen der aanwezigen besmeren. Deze stormen inmiddels naar het beest, om hunne halssieraden of eenvoudig stukjes bamboe in het bloed te doopen. De geheele verzameling ziet er zoo, met sirih en bloed besmeerd, niet zeer aanlokkelijk uit. De stukjes bamboe worden naar huis medegenomen en aan de vrouwen in bewaring gegeven, tot teeken van vrede. Terugzending staat gelijk aan eene oorlogsverklaring.

De verzoening is hiermede afgeloopen en allen gaan feestvieren in de kampong, op welker grondgebied ze plaats vond, terwijl het volgende jaar de bewoners dier kampong bij de anderen een bezoek gaan brengen, om eveneens de patih af te halen en feest te vieren. De verzoenden moeten door vrouwen worden bediend ten bewijze, dat de verzoening welgemeend is. Soms wordt ook bij de verzoening een boomstam tusschen de partijen bij wijze van slagboom opgesteld, doorgehakt en worden geweerschoten gelost, terwijl de Songkong-Dajaks als teeken van verzoening elkander de sirihpruim aanbieden, die met den mond genomen moet worden van den blooten houwer, waarvan het scherp naar den gewezen tegenstander gekeerd is. Sedert ons bestuur zich met die verzoe-

ningsfeesten bemoeit, laat men liefst den Dajaks met uitzondering der hoofden, hunne parangs afleggen, daar zij in hun drift wel eens het doel der bijeenkomst uit het oog verliezen.

Is hetgeen hierboven omtrent de gewoonten der Dajaks gezegd is, met kleine wijziginge toepasselijk op alle Dajaks van het Sanggausch gebied, zoo maken toch enkele gewoonten der Djangkangs daarop eene uitzondering. Deze zijn de meest fanatieke koppensnellers en tevens menscheneters. Niet tevreden met het hoofd, nemen zij, als de vijand hen niet te fel bestookt, ook het lichaam mede, hetwelk zij van alle vleesch ontdoen, welk vleesch wordt fijngehakt en in jonge bamboezen bewaard of ook terstond gegeten. Vooral de wangen, het hart en de hersenen zijn een geliefkoosd voedsel, hetwelk echter alleen de krijgers genieten mogen. Vandaar dat deze stam bij de anderen gevreesd en geschuwd is. In de laatste jaren echter komen dergelijke dingen niet meer voor.

De godsdienstige denkbeelden der Dajaks zijn zeer verward. Zij gelooven zoowel aan goede als aan kwade geesten. De vrees voor de kwade is echter veel grooter dan de vereering van de goede geesten, en terwijl elke Dajak voor een legio antoe's vrees koestert, weet bijna niemand hunner de namen en werkzaamheden der voornaamste geesten te noemen. Bij toeval kwam ik in aanraking met een Dajaksch hoofd van de Koeala Kembajan, die mij omtrent die geesten eenige opheldering gaf.

Hunne machtigste geesten, of goden zoo men wil, zijn zeven in getal, waaronder eene twee- en eene drieëenheid. Zij heeten in het algemeen *tompoh* of *penompah* en zijn:

1. De broeders Tompoh Pasau en Tompoh Badak.
2. Motonoetoesa of Matahari Toemboek.
3. Radja Naga.
4. Tiang Djoeroeng.
5. Babei Karniba.
6. De drie broeders: Babei Panipa, B. Panjia en B. Penitjit.
7. Bintang Tiga.

Deze geesten hebben alleen de macht om goed te doen of

niet te doen, doch kunnen den mensch geen kwaad doen, hetgeen meer bepaaldelijk het werk der antoes is. Alleen No. 4 Tiang Djoeroeng maakt hierop eene uitzondering.

De onder No. 1 genoemde Tompoh Pasau en Tompoh Badak hebben de aarde (tanah) en het water gemaakt en van elkander gescheiden en waken nog voortdurend voor den geregelden gang van hun werk; als zij niet waken, kunnen aarde en water hun eigen gang gaan en groote ongelukken veroorzaken.

No. 2. Motonoetoesa of Matahari Toemboek heeft de menschen, de dieren en de planten geschapen; van hem kan men een rijken oogst, mooie gezonde kinderen en wijsheid vragen.

No. 3. Radja Naga heeft geen deel aan het scheppingswerk genomen, doch hij waakt over de bergen en rivieren en verdeelt het goud en de diamanten, die zich daarin bevinden en aan zijn bijzondere zorg zijn toevertrouwd.

No. 4. Tiang Djoeroeng (*djoeroeng* beteekent padischuur) kan rijkdom en armoede geven; hij kan den oogst en de vischvangst voordeelig maken, doch hij kan ook dooden. Hij is het, die bij harden wind het dak van het huis wegvoert of den brand, die de kampong verteert, doet aanwakkeren. Hij is de huisgod.

No. 5. Babei Karniba behoedt den mensch voor ongelukken. Als hij zijn hand terugtrekt, kan men door slangen gebeten en door wilde dieren verscheurd worden. Hij bewaakt de zielen der afgestorvenen en hem roept men bij een voorgenomen sneltocht in den nacht aan. Dan daalt hij onzichtbaar neder met een schotel zielen van verslagen vijanden, die door de strijders gegeten worden en hun moed inboezemen. Al naar het aantal zielen, dat hij hun toezendt, zal de vijand verliezen lijden.

No. 6. De drieëenheid Babei Panipa, B. Panjia en B. Penitjit, de drie weldoende broeders, kunnen op het smeeken der aardbewoners ziekten, als cholera, pokken en koorts van hen wegnemen, doch die ziekten in geval van toorn niet over de

menschen uitstorten. Zij vormen misschien een tegenwicht tegen de macht van Tiang Djoeroeng.

No. 7. De machtigste van allen is de Bintang Tiga, de Toean Allah der Maleiers, zoo als de Dajaks zeggen. Hij heeft de zon, de aarde en de maan gemaakt en regelt haren loop; hij kan regen en droogte geven en den wind over de aarde doen strijken. Hem bidt men om droogen wind in den tijd van het branden der ladangs, en zonder zijne hulp kan de padi niet opkomen en kunnen vruchten niet gedijen. Hij regelt dus de seizoenen.

Al het kwaad, dat den mensch overkomt, veroorzaken de antoe's, doch machtiger dan antoe's en penompah's zijn steenen of boomen, die op eenig dier of op een mensch gelijken.

Een bepaalde eeredienst bestaat er niet, maar alleen als zulks noodig is, worden de machtige geesten door de bilians en oudsten aangeroepen; deze kennen hunne taal en de tooverspreuken en onder het zeven maal in den wind werpen van padi worden even zooveel malen de noodige tooverspreuken geuit. Daarop moeten zij verschijnen en kan de oudste de wenschen der bevolking voorbrengen, tot welker vervulling de machtige door die spreuken eigenlijk gedwongen kan worden. Ook wordt aan boomen en steenen rijst met toespijzen te eten gegeven en hunne hulp ingeroepen.

Gelooft dus de Dajak aan hoogere wezens, evenmin twijfelt hij aan een leven na dit leven, maar dat denkbeeld zweeft zoo onduidelijk en onbestemd voor zijn geest, dat hij daaraan geen uitdrukking weet te geven en als men hem ondervraagt om nadere inlichtingen te verkrijgen, antwoordt hij, dat hij er niets van weet, maar dat het zeker is, dat gestorvenen in den droom terugkeeren.

De gewoonte, dat men op sommige plaatsen geen herten mag dooden, zoude doen denken, dat zij aan zielsverhuizing in die dieren gelooven, maar ook dit ontkennen zij, zeggende het niet weten.

Op het gebied van kunst hebben de Dajaks het nog niet

ver gebracht; de menschenbeelden toch, welke zij aan de ingangen hunner kampongs plaatsen, en hunne teekeningen op deuren en pagaaien zijn afschuwelijk leelijk.

De landbouw wordt gedreven op ladangs, terwijl zij verder hun onderhoud zoeken met het verzamelen van rotan, getah, was, hars, tengkawang, boomschors enz.

Sommigen zijn tevens handwerkslieden, zooals de Dajaks van Bindong in de Mangkiang, die uitmunten in het maken van sampans; de Dajaks van Kedoekoel, die voortreffelijke pandanen kadjangmatten en manden vervaardigen; de Dajaks van Sekadjang en Kembajan, die *klasa* maken, zijnde matten van gespleten rotan en reepen boomschors gevlochten. Als smeden onderscheiden zich een paar Poenti-Dajaks, die zulke flinke parangs leveren, dat men daarmede spijkers en munten kan doorhakken, en toch het ijzer zonder eenig gereedschap, slechts met rolsteenen, bewerken.

Smeden van minder gehalte vindt men in bijna elke kampong. Voegt men hierbij, dat zij zelven van boomschors of *kepoewa* de noodigste kleedingstukken vervaardigen en dat vooral de Kembajan-Dajaks goede suiker uit aren en suikerriet produceeren, dan heeft men zoowat alle bedrijven opgenoemd, waarmede de Dajaks zich bezig houden. Goud of diamanten zoeken zij slechts bij uitzondering, terwijl de handel geheel in handen van Maleiers of Chineezen is. Dat zij op een lagen trap van ontwikkeling staan, blijkt ook daaruit, dat zij hun aarden potten van de Maleiers moeten koopen of anders alleen in bamboezen moeten koken.

Over het algemeen heerscht onder de Dajaks van Sanggau groote armoede en elk jaar hongersnood. Trouwens dit laatste is hoofdzakelijk aan hun eigen luiheid te wijten, waardoor zij met hun ladangarbeid te laat in den tijd klaar komen. Bovendien moet de ondervinding, dat de vruchten van hunnen arbeid veelal niet ten hunnen eigen bate, maar van die der vorstentelgen komen, hun allen lust benemen om meer dan het hoogst noodige voort te brengen.

Wel doet ons bestuur het zijne om die lasten te verminderen en gelukt het in schijn inderdaad, doch de zoogenaamde vrijwillige handel met alle vorstentelgen, waaraan de Dajaks zich niet durven onttrekken, is een onuitroeibaar kwaad, daar men toch den handel niet kan verbieden. De hasilgaarders koopen in den tijd van den rijstoogst groote hoeveelheden padi op en bewaren die tot den tijd van gebrek, wanneer de Dajaks die tegen hoogen prijs weder moeten inkoopen, door voorschotten te nemen op den nog te veld staanden oogst. Ook de door hen gezochte rotan en getah of wat dan ook zullen zij niet licht aan anderen dan aan die vorstentelgen verkoopen, terwijl bovendien de hasilgaarders, als zij in de Dajaksche kampongs komen, gewoonlijk door de bevolking van rijst en kippen worden voorzien.

Hoewel de Europeesche ambtenaar niet onbekend blijft met die afpersingen, kan hij daar toch niets aan doen, daar de Dajak niet durft klagen uit vrees voor erger. De vorsten toch nemen dit stelsel zooveel mogelijk in bescherming en de Dajak, die zich op de hoofdplaats zoude willen gaan beklagen, moet eerst zijn opwachting bij den vorst gaan maken, die of zelf of door zijne aanverwanten hem het zwijgen weet op te leggen, en terwijl de vorst blijft, heeft elk oogenblik verwisseling van den Europeeschen ambtenaar plaats, zoodat deze veelal te kort blijft om het vertrouwen dier zwaar verdrukte vreesachtige lieden te winnen. Alleen op het snellen heeft de Europeesche tusschenkomst een gunstigen invloed uitgeoefend. De stammen aan de Beneden-Sekajam hebben sedert jaren die gewoonte afgelegd, terwijl alleen de Dajaks van Djangkang in den laatsten tijd aan groote sneltochten hebben deel genomen. Ook valt aan de Boven-Sekajam nog wel een enkele maal een slachtoffer van deze oude gewoonte, doch meest ten gevolge van opstokerij door de Singkeng Dajaks.

In vroegere tijden echter, toen de vorsten en vorstentelgen zelf de aanvoering op zich namen, moeten groote sneltochten aan de orde van den dag geweest zijn en beweren de

Sanggauers, dat de Dajaks noodzakelijk moesten snellen, omdat de jongelieden, die geen door hen afgehouwen kop konden vertoonen, niet mochten huwen.

Wat nu het karakter der Dajaks aangaat, valt daarvan in het algemeen weinig goeds te zeggen. De meesten zijn bevreesd voor en wantrouwend jegens hunne overheerschers; doch sommigen zooals de Galih-Dajaks toonen voor hen al heel weinig eerbied of ontzag. Allen zijn geheimhoudend omtrent hetgeen hunne bosschen opleveren, uit vrees voor inmenging in hunne zaken.

Hunne dapperheid is van een geheel anderen aard dan die van ons Europeanen. Zij zijn eerlijk en betrekkelijk gastvrij. Hoewel over het algemeen liefhebbers van het snellen, zijn zij niet bloeddorstig te noemen, want moorden komen zelden onder hen voor.

Hunne begrippen omtrent goed en kwaad komen mij voor zeer weinig ontwikkeld te zijn, terwijl hunne soberheid gelijken tred houdt met de vermindering van hun voorraad, maar bij overvloed in losbandigheid overslaat. Zij zijn uiterst bijgeloovig.

Vergaderingen en lange redevoeringen zijn bij hen geliefd. Aan variatie in toon en gebaren ontbreekt het daarbij niet. Ook zijn zij sterk in het verhalen van vertelsels en omtrent al wat hun vreemd voorkomt, weten zij wat te verhalen. Als een staaltje van hunne vindingrijkheid in dit opzicht diene het volgende omtrent de kunst van schrijven.

Op zekeren dag gaf een machtige geest aan de oudsten der Blanken, Maleiers, Chineezen en Dajaks elk een beschreven blad papier bij wijze van voorbeeld, met last om er goed voor te zorgen en het niet te verliezen. De Europeaan bergde zijn voorbeeld in zijn hoofddeksel, de Maleier evenzoo, maar de Chinees bond het aan zijn staart, en de Dajak stak het achter in zijn tjawat. Ongelukkigerwijze moesten zij door een rivier waden, waarin het water tot aan de schouders reikte. Het papier van den Europeaan en den Maleier bleef droog, maar dat van den Chinees werd nat

en wat beschadigd en dat van den Dajak was geheel onleesbaar geworden. Het is tengevolge van dit voorval, zeggen zij, dat de Dajaks in het geheel niet schrijven kunnen en dat het schrift der Chineezen zoo verward is. In dergelijken trant zijn alle verhalen omtrent zaken, waarvan zij zich geen rekenschap kunnen geven.

De Dajaks stellen groot vertrouwen in hunne bilians, die tevens de geneeskunde uitoefenen en daarbij zoowel van tooverspreuken als van bladerenaftreksels en mengsels gebruik maken. Grooter echter is het vertrouwen in de chinine en in de koepokinenting; men doet maar wel hun bij het gebruik van een Europeesch geneesmiddel een of ander pantang (pamali) op te leggen; dat versterkt hun vertrouwen zeer en als de kuur mislukt, geven zij dikwijls zich zelven de schuld, omdat zij die pantang niet goed genoeg in acht genomen hebben.

Gedeeltelijk afkomstig van de Dajaks is het gedeelte der bevolking van Sanggau, dat de Mohamedaansche godsdienst belijdt. Hun aantal bedraagt omstreeks 6500. Zij zijn bijna allen zonder uitzondering van een zeer gemengd ras, terwijl rechtstreeksche afstammelingen van Dara Nanti of haar tochtgenooten zeer zeldzaam zijn.

Met den algemeenen naam van Maleier noemt men allerlei trappen van overgang van den zuiveren afstammeling van Dara Nanti en de haren, van de Sanggau Lawei tot de kortelings bekeerde Dajaks.

Vandaar ook de onderscheiding in de volgende standen:

1 de Dara Radja,
2 de Sanggau Lawei,
3 de Sanggau Manggoer en
4 de Orang Boemi.

Onder Dara Radja verstaat men de afstammelingen van vorsten met uitzondering van de naaste bloedverwanten, die vooral in vroegeren tijd eveneens radja genoemd werden. De oorzaak dezer laatste uitzondering zal later ter sprake komen.

Tot den tweeden stand of de Sanggau Lawei behooren al-

len, wier voorouders met Dara Nanti Sanggau stichtten en de afstammelingen van Mas Toemanggoeng, wiens vader behoorde tot de Sanggau Lawei en wiens moeder afstamde van Soetan Djamaloedin.

Dit geslacht is na dat der vorsten het voornaamste van Sanggau en het tegenwoordig hoofd Hadji Mas Toemanggoeng Nata Pegama is tevens pengoeloe. De Sanggau Lawei zijn onderverdeeld in de afstammelingen van Senapati en van Mas Ngabei, in vroeger tijd naast Mas Toemanggoeng de voornaamste mantri's van het rijk. Uit die afstammelingen worden nog de volkshoofden, tegenwoordig meestal kjahi genoemd, gekozen.

Deze drie geslachten, de burgeraristocratie van Sanggau, bestaan echter niet zuiver afgescheiden naast elkander, maar zijn door huwelijk aan elkander verwant.

Als afstammeling van Mas Ngabei wordt genoemd het tegenwoordig volkshoofd Tjetrawangsa en als afstammeling van Dara Nanti, uit de familie van Senapati, Hadji Achmad, gewezen pengoeloe.

De derde stand, dien men gevoegelijk den burgerstand kan noemen, heet Sanggau Manggoer van *manggoer*, baroe of nieuw. Daartoe behooren alle vrije Maleiers van andere afkomst als de beide andere standen. Deze klasse is ontstaan door vreemden, die zich later te Sanggau zijn komen vestigen, als Boegineezen, Bandjareezen enz.

Als leden van den vierden stand worden de Orang boemi genoemd. Het ontstaan en de positie van dezen vierden stand zal nog nader behandeld worden.

Omtrent het karakter van den Sanggauer in het algemeen durf ik geen gunstig oordeel vellen. Uitzonderingen vindt men gelukkig hier ook, doch zij zijn zeldzaam. Hoofdzakelijk slechts in naam Mohamedanen, zijn de Sanggauers uiterst bijgeloovig en vreesachtig voor de zoogenaamde toovenaarskunsten, welke zij aan sommige Dajaks toeschrijven. Zij zijn dom, doch tevens sluw; trotsch als zij op eenige aan-

verwantschap met den vorst kunnen bogen, vooral tegenover den Dajak. Hoewel in zoover eerlijk, dat zij niet van elkander zullen stelen, trachten zij toch elkaar in handelszaken zooveel mogelijk te bedriegen en af te zetten, terwijl het begrip dat ook de Dajak zijn eigendomsrecht op iets kan doen gelden, nog niet diep bij hen geworteld is. Hoewel men uit de vele oorlogen, waarvan hunne overlevering melding maakt, zoude moeten opmaken, dat zij vrij krijgshaftig zijn, komt het mij toch voor, dat zij vreesachtig en slechts in grooten getale liefst tegenover Dajaks, die slechter dan zij gewapend zijn, strijdbaar zijn. Trouwens zeggen zij zelf, dat men vroeger bij voorkeur met Boegineesche panglima's tegen de Dajaks optrok, omdat deze voor die vreemdelingen zoo bang waren. Wat ook daarvan zij, zeker is het dat zij in hunne gesprekken groote vrees voor de overmacht onzer wapenen aan den dag leggen.

Zoowel de Maleiers van vorstelijken bloede als de andere vrije lieden, zijn zeer gesteld op uiterlijke vormen en bij allen heerscht de zucht naar intrigues en politieke tinnegieterij. Zij zijn nauwgezet in de waarneming hunner godsdienstige plechtigheden en gaan als hunne middelen dit gedoogen, gaarne ter bedevaart naar Mekka. Men telt hier zoowat 80 hadji's en toch zijn zij ten aanzien der rechtsleer van den islam nog onwetend en staan altijd weifelend tusschen de adat en den godsdienst.

Over het algemeen hebben zij meer aanleg voor den handel dan voor den landbouw, doch hun handel wordt alleen met Dajaks gedreven en is doordrongen van het beginsel, dat ook aan de schatting ten grondslag lag, om op een klein kapitaal enorme winsten te behalen, zonder dat dikwijls om te zetten. Van daar dat zij soms met eene waarde van ƒ 400 à ƒ 500 de Sekajam opgaan en wel 4 à 6 maanden noodig hebben om hun waren van de hand te zetten. Die waren bestaan meest in ijzer, tabak, zout, zwart katoen, eenig aardewerk, ijzeren pannen, koperdraad, tempajans, tetawaks, koralen enz. De voornaamste producten, die afgevoerd worden, zijn

rijst en padi, verder suiker, getah, rotan, was, hars en kadjangmatten.

Een groot bezwaar tegen het houden van wat wij een winkel, hier *kedai*, zouden noemen, levert de geslotenheid van hun huiselijk leven op. Een fatsoenlijk Maleier ziet zeer streng op dat punt en gaat niet gaarne bij iemand, dien hij niet goed kent, binnen, behalve in groot costuum en wetende dat men op het bezoek is voorbereid.

De zedelijkheid laat in de fatsoenlijke standen weinig te wenschen over, doch de vorstentelgen, die liefst met niets doen hun tijd doorbrengen te midden van hunne vrouwen en pandelingen, zijn op dat punt minder nauwgezet. Ook van de mindere Maleiers, vooral van de pandelingen, die zonder toestemming van hun meester niet mogen huwen, kan geen groote zedelijkheid verwacht worden.

Behalve het handeldrijven is het diamanten zoeken een geliefd bedrijf bij de Sanggauers. Vroeger was de grond op vele plaatsen rijk aan dat edelgesteente en vooral aan goud, doch die mineralen zijn voor zoover bekend, meestal reeds uitgegraven.

Het diamantgraven der Maleiers geschiedt op kleine schaal door het graven van loodrechte schachten in den bodem tot op de diepte van de diamanthoudende kiezellaag. In de Boven-Sekajam, bijv. op de enteng voor Serah, werkt men in een soort bamboezen kooi. Vier bamboezen worden in den vorm van eene piramide, zoo hoog dat een man er in staan kan, aan elkander verbonden; de bovenuitstekende einden worden gespleten en in de zoodoende gevormde omgekeerde piramide zware steenen gelegd. Het geheel staat in de rivier met twee zijden loodrecht op en twee zijden in de richting van den stroom. De zijde stroomopwaarts wordt van een raster van bamboe voorzien, om den stroom te breken en daarachter wascht de werkman het zand, dat hij daar of dichtbij in de rivier gegraven heeft. Deze wijze van werken wordt echter al minder voordeelig, daar de rivierbodem reeds sedert tientallen jaren op die wijze geëxploiteerd is.

De Sanggauer is een vijand van hard werken; vandaar misschien dat men onder hen zoo weinig goede handwerkslieden aantreft. Behalve een vijftal goudsmeden, die goed werk leveren, zijn er enkele smeden, die echter bijna niets van hun vak afweten. Ook is er geen enkele goede timmerman, hoewel velen in staat zijn de door de Dajaks gemaakte sampans op ruwe wijze tot bidars en bandongs op te boeien. Het zagen van planken verstaan zij nog niet. Zij hakken die uit den stam, waarbij dus het grootste gedeelte verloren gaat.

Hunne huizen zijn ruw bewerkt en zeer vuil, en bestaan behalve uit de *ganggang*, een soort bordes voor de deur, uit eene groote ruimte, die door het ophangen van gordijnen tusschen de stutbalken of door eenige kadjangmatten in verschillende apartementen kan verdeeld worden. De verschillende familiën en seksen slapen dicht bij elkander.

De vorsten hebben ruimere woningen, omgeven door een ijzerhouten palisadeering of kota. Van deze woningen, dalem geheeten, zijn er twee, een van de Roemah Laoet en een van de Roemah Darat. De eerste is zeer vervallen, de tweede nieuw, doch nog onvoltooid.

Een bijzondere tak van industrie op de hoofdplaats is het vervaardigen van draad, geschikt voor vischtuigen en netten, hetwelk langs de geheele Kapoeas gezocht is. Bijna alle vrouwen verstaan de kunst van sarongs te weven, doch daar zij grof zijn, dienen zij voor eigen gebruik en slechts bij uitzondering voor den uitvoer. Het garen wordt van Pontianak aangevoerd.

De Sanggauer is zeer eenvoudig wat zijn voedsel aangaat en zelfs bij de vorsten verschilt het weinig van dat der kampongbewoners. Het hoofdvoedsel is natuurlijk rijst met zout; sambal wordt hier veel minder gegeten dan op Java en vleesch of visch evenzeer. Is een Sanggauer door zijn vermogen in staat zich eenige weelde te veroorloven, dan blijkt dit niet uit zijn tafel, maar hij koopt zich liever helkleurige kleeren en gouden en diamanten versierselen.

De hoofdnegorij is zeer in verval. Vroeger waren de vorsten welgesteld en vele Sanggauers rijk, zoodat er vermogens van 20 à 30.000 Mexikaansche dollars werden aangetroffen, gewonnen door den handel. Thans is dit anders en die vroegere rijkdom geheel verdwenen. Een der oorzaken daarvan is de opening van de vrije vaart op de Kapoeas en de afschaffing der tollen. Ook de vorsten dreven vroeger handel, doch zonder dat hunne onderdanen zulks mochten weten, daar deze het zeer kwalijk zouden genomen hebben. Zij en de vorstentelgen vonden verder hun onderhoud uit de serah of schatting bij feesten, bij het bouwen van huizen en vaartuigen; kortom bij alles wat belangrijke uitgaven vereischte, werden zij door de bevolking bijgestaan. De goudmijnen en de diamantgronden door Chineezen of Maleiers bewerkt, leverden hun groote inkomsten, terwijl destijds de rijst veel goedkooper was, zoodat een rijksdaalder voor de pikol als een hooge prijs gold.

De andere Sanggauers leefden van den handel en sommige familiën waren in het bezit van goudmijnen. Daar het kapitaal niet ontbrak, werden handelsvaartuigen uitgerust en bemand met slaven of pandelingen; thans zoude geen Sanggauer zooveel geld in voorschot kunnen uitgeven.

Ook de goudmijnen werden door slaven en pandelingen bewerkt, en destijds gebruikten de Maleiers even goed als thans de Chineezen pagongs of waterreservoirs, welke nog bestaan, een bewijs dat zij voorschotten tot een tamelijk bedrag konden doen, zonder daarmede terstond winst te behalen.

Tegenwoordig nu die kapitalen mede ten gevolge van een soort windhandel in getah geheel geslonken zijn, kan niemand behalve de vorsten een groot aantal pandelingen bekostigen; enkele worden voor huiselijke bezigheden en voor het roeien der sampans aangehouden, de overige gaan op eigen gelegenheid hun levensonderhoud zoeken. Zij leggen kleine ladangs aan, of werken op de handelsvaartuigen of bij den Kontroleur als bidarroeier.

Sommige vorstentelgen echter bewerken met hunne pandelingen ladangs. Ten gevolge der opgenoemde oorzaken is de bevolking der hoofdnegorij reeds voor een groot deel verloopen, zooals blijken kan uit de omstandigheid, dat zij thans 60 huizen minder telt dan vroeger. Een gedeelte der bevolking heeft zich over alle vestigingen aan de Kapoeas verspreid, andere hebben zich pas in de laatste jaren aan de Sekajam gevestigd, waar zij hoofdzakelijk leven van zoogenaamden handel met de Dajaks en van het aanleggen van ladangs, meestal met behulp van diezelfde Dajaks. Die handel, eigenaardig *dagang lakoe* genoemd, heeft heel veel van serah. De nadeelen van het verblijf der Maleiers onder de Dajaks zijn reeds vroeger uiteengezet en zal dat zooveel mogelijk tegengegaan moeten worden.

De Maleiers beweren verder, dat zij de Dajaks helpen door hun voorschot te verleenen in rijst, tabak en zout om voor hen getah, rotan, damar, bijenwas en zoo al meer te verzamelen en die te leveren tegen lage prijzen.

Doch genoeg over deze praktijken, waarvan zeker vele mij niet bekend zijn en die toch bij de herhaalde aanraking van de Dajaks met de Chineezen en met ons bestuur zullen verdwijnen en inderdaad hier en daar reeds verminderd zijn. Ik noem hier de Chineezen, omdat deze in de Boven-Sekajam gevestigd, voortdurend met de Dajaks handelen, en hoewel ook geen vijanden van zulke handelingen, toch nooit de Maleiers daarin durven evenaren, zoodat het verschil dan ook den Dajaks al wel degelijk is opgevallen.

Op hoe geringen trap van ontwikkeling over het algemeen de Sanggauers nog staan, blijkt daaruit, dat zij nooit behoefte gevoeld hebben iets van hunne geschiedenis of wetten op te schrijven. Er zijn ter hoofdplaats een paar scholen, waar de Koraän gelezen en schrijven geleerd wordt, doch die inrichtingen zijn zeer gebrekkig en worden niet door de vorsten ondersteund.

Bij feesten gebruikt men dezelfde instrumenten als de Da-

jaks. Het vorige geslacht echter was ook in dit opzicht het tegenwoordige vooruit en gebruikte, zooals men mij verhaald heeft, dezelfde instrumenten als op Sumatra, terwijl het *menari* en *mantja*, het dansen en schermen, bepaaldelijk een kunst is, die de Sanggauers van de Sumatraansche Maleiers hebben overgenomen.

Dit tot kenschetsing van de levenswijze en het karakter van de inwoners der hoofdplaats; thans zal ik met een kort woord over de Chineezen besluiten.

De vestiging der Chineezen in deze streken dateert van het laatst der vorige eeuw. Zij kwamen met het doel om goud te graven en dit is ook tot nog toe hun hoofdbedrijf, hoewel zij sedert de handel vrij is, zich ook daarop hebben toegelegd. De Chineezen in het rijk Sanggau zijn moestal Keh Chineezen en wonen op de pasars te Samarangkei, den landtong van Kajoe Toenoe en beneden Samarangkei bij de Soengai Mapei, terwijl het grootste gedeelte gevestigd is aan de Merau en de Poenti, rechterzijtakjes der Sekajam. Het aantal hoofdgeld betalenden bedraagt gemiddeld 150. Zij staan onder den Kapitein-Chinees van Sanggau Eng A Foe, die wordt bijgestaan door twee door de bevolking te Samarangkei en te Merau gekozen hoofden, gewoonlijk *lao tay* genoemd, maar die aan hen onderschikt zijn.

De Chineesche pasar te Sanggau is wegens hare voor den handel zoo ongunstige ligging, geheel aan het benedeneinde der negorij, bijna geheel verloopen.

Vroeger bewerkten de Chineezen de mijnen, die aan de vorsten en rijksgrooten behoorden. Soms betaalden zij huur, soms ook moesten zij het goud tegen bepaalde prijzen leveren, terwijl de in dit jaar overleden vorst, destijds Pangeran Padoeka, een groot aantal hunner bij de Boven-Sekajam aan den arbeid hield. Zij moesten van hem hun voeding, kleeding en materialen tegen bepaalde prijzen ontvangen en hem het goud onder de marktwaarde verkoopen. De Chineezen verdienden bij die wijze van werken niets, hij alles, en zij ge-

raakten bovendien in schulden, waarvan weder hooge interessen berekend werden. Slechts daaruit is het te begrijpen, dat die pangeran zoozeer tegen ons gezag, dat hem voor een groot deel van die inkomsten beroofde, was ingenomen en dat hij in dien tijd aan de Chineezen 10000 reaal of 20000 gulden renten kon kwijtschelden, als zij hem de hoofdsom maar betaalden.

Talrijk is in de vestigingen aan de Kapoeas het aantal peranakan Chineezen, wier vaders gedeeltelijk reeds hier geboren en gestorven zijn. Vrij talrijk zijn dan ook de huwelijken met Dajaksche vrouwen en het geval doet zich ook wel voor, dat Dajaks tot de Chineezen, of dat peranakans tot den islam overgaan. Deze peranakan Chineezen, waartoe ook de Kapitan behoort, zijn meestal eigenaars of administrateurs en de Sin-keh of nieuwelingen de bewerkers of koelies der mijnen.

Schitterend zijn echter de resultaten van die ontginningen niet, getuige de armoede van de Chineesche bevolking, den Kapitan daaronder begrepen. De opbrengsten worden hoe langer hoe geringer en de waterwerken lastiger en kostbaarder. Over den mijnarbeid en de kongsies is reeds meermalen geschreven, zoodat een herhaling daarvan mij overbodig voorkomt. Ten slotte zij nog gemeld, dat de verhouding tusschen de Chineezen en de Sanggauers, en tusschen hen en de Dajaks meestal zeer goed is. Zoo is het aardig te zien, dat de Dajaks zelfs herwaarts komen om met de Chineezen nieuwejaar te vieren, varkensvlesch te eten en arak te drinken.

De huwelijken tusschen Chineezen en Dajaks zijn echter veel minder talrijk dan vroeger, daar de vorsten ze tegenhouden.

HET INLANDSCH BESTUUR.

De vorst van Sanggau wordt in het bestuur bijgestaan door den rijksbestuurder en de hoofden der vier soekoes, waarin de bevolking wordt verdeeld. Deze zijn:

de soekoe Radja-radja, thans anak radja geheeten,
" " Sanggau,
" " Orang dalem en
" " Darat of Dajak

De vorst, de rijksbestuurder, de kinderen en de broeders van den vorst, die misschien zelf voor die waardigheid kunnen in aanmerking komen, staan buiten de soekoes.

De vorst wordt door de hoofden der vier soekoes gekozen, dan eens uit de Roemah Laoet, dan weder uit de Roemah Darat.

Als oudsten der radja-radja komen in aanmerking, die welke reeds den titel van pangeran of raden voeren of die bij de bevolking en de vorstentelgen in aanzien zijn. Voor het verleenen van die rangen werden door den vorst de twee voornaamste soekoes geraadpleegd, doch de titels schonk hij zelf. De vrije bevolking van Sanggau had hare eigen hoofden, die o. a. de titels voerden van Mas Toemanggoeng, Mas Demang, Mas Ngabehi, Senapati, Tjetrawongsa, enz. Het waren personen, die door rijkdom en verstand invloed bij de bevolking hadden. Zij werden benoemd door den vorst, na raadpleging met de twee soekoes radja-radja en orang Sanggau, terwijl de vorst een titel aan hen verleende. Deze waardigheden bleven meestal in dezelfde familiën. Men kan deze personen geen kamponghoofden noemen, daar zij geen bepaalde kampongs onder zich hebben, maar alleen die vrije lieden, die van denzelfden stam zijn als zij. Het best zijn zij te vergelijken met de soekoehoofden op Sumatra. Zij worden thans meestal kjahi genoemd en voeren daarbij nog de bovengenoemde titels.

De orang dalem, ook melawang, thans orang boemi geheeten, hebben nog evenals vroeger hunne oudsten of kamponghoofden. Zij werden aangesteld door den vorst, die echter met de wenschen der orang dalem rekenschap hield. Ook deze betrekking is bijna erfelijk geworden en de daaraan verbonden titels zijn o. a. Kerti Oeda, Kerti Angsa, Ira Oeda,

Seti Oeda. De hoofden der Dajaks werden in overeenstemming met den wensch der bevolking door den vorst zelf aangesteld, en met een *djenang* of titel begiftigd. Dit recht werd ook wel door vorstentelgen van rang uitgeoefend.

De waardigheidbekleeders uit de twee vrije soekoes voerden als onderscheidingsteeken vlaggen, welke tot nu toe alleen de vorst het recht heeft te schenken. Bij alle stemmingen had elk der soekoes dezelfde rechten. Voor de aanneming van een voorstel was eenparigheid van stemmen noodig; stemde een soekoe tegen, dan kon het voorstel niet doorgaan.

De zaken werden op de volgende wijze behandeld. Wanneer de vorst een maatregel wilde nemen, waarover hij volgens de adat eerst de bevolking hooren moest, dan gaf hij daarvan kennis aan den rijksbestuurder. Deze riep daarop de oudsten der betrokken soekoes bijeen en deelde hun mede wat de vorst hem gelast had. De oudsten van elke soekoe beraadslaagden dan met hunne onderhoorigen.

Was men het in elke soekoe eens geworden, dan ontmoetten de oudsten elkander ten huize van den eenen of anderen mantri of van den rijksbestuurder en overwogen dan nog gezamelijk het voorstel. De zaak alzoo genoegzaam overwogen zijnde, werd van den uitslag der stemming aan den rijksbestuurder mededeeling gedaan, die vervolgens het antwoord der soekoes aan den vorst overbracht.

Overleg met alle vier soekoes was alleen noodig in belangrijke aangelegenheden, als over het verklaren van oorlog, bij een huwelijk met een prinses van den bloede, die Ratoe zoude worden, echter niet bij een huwelijk met een bijwijf en bij het bouwen van een nieuwe kota of van een dalem voor den vorst.

Dat de vier soekoes stemmen bij de verkiezing van een vorst of van een troonsopvolger, is reeds gemeld. De rechtspraak was zeer eenvoudig geregeld. Kleine zaken werden door de hoofden afgedaan en eerst als partijen geen genoegen met hun uitspraak namen, kwam de zaak voor den vorst.

Daar geen der hoofden van de soekoe Sanggau een bepaalde

kampong onder zich had, kon elk Sanggauer zijn zaak brengen voor het hoofd, dat hij het geschiktst achtte. Er was echter altijd een mantri, die in het bijzonder den naam had van rechtvaardigheid en wijsheid te bezitten en voor wien dan ook de meeste zaken kwamen.

Eigenlijke misdrijven, overtredingen en burgerlijke zaken van belang kwamen in eersten aanleg voor den vorst, die in de rechtspraak werd bijgestaan door eenige oudsten der beide vrije soekoes. Hun getal was niet bepaald; die ter plaatse aanwezig en in de gelegenheid waren te komen, namen zitting. Het onderzoek zoowel als de beraadslagingen en de uitspraak geschiedden in het openbaar. De vorst raadpleegde de mantri's over het al of niet schuldig zijn. De straf werd door hem zelven opgelegd, doch hij was gebonden aan de adat (oendang negri) of anders aan antecedenten.

Verklaarden de mantri's iemand onschuldig, dan kon de vorst hem niet straffen. Verklaarden zij hem daarentegen schuldig of waren er naar hun oordeel verzachtende omstandigheden, dan gebeurde het ook, dat zij den schuldig verklaarde aan de genade van den vorst aanbevalen, of wel dat zij gratie vroegen. De vorst hield dan wel degelijk rekening met dit gevoelen van de mantri's.

De straffen bestonden in geldboeten (*terap radja*) en schadevergoedingen. De terap verviel aan den vorst, de vergoeding aan de benadeelde partij. Bij niet voldoening, hetzij van de opgelegde vergoeding, hetzij van de boete, werden de goederen van den veroordeelde aangeslagen, of als er geen waren hij zelf in den dalem getrokken als orang dalem, terwijl dan de vorst de vergoeding moest betalen. In enkele gevallen werd de doodstraf toegepast door middel van de kris (*salang*) en was in sommige gevallen het dooden van een persoon wettig. (Zie daaromtrent het contract van 1 Januari 1832, art. 9.) Een achtervolgd misdadiger in den dalem van den vorst vluchtende, kreeg daardoor lijfsbehoud.

In tijden van oorlog was iedereen tot den krijgsdienst ver-

plicht. Elk zorgde voor zijn eigen wapenen en voeding, doch de vorst voor kruit en lood. De hoofdmantri, Mas Toemanggoeng, was tevens aanvoerder van de Sanggauers. Hij had zeer veel invloed, doch ook veel verplichtingen; hij was ook ceremoniemeester en bij alle feesten met optochten, die bij den vorst plaats hadden, als bij besnijdenis en huwelijk, gingen die optochten van uit zijn huis naar den dalem.

Het teeken, dat iemand als vorst erkend werd, was het overhandigen der rijkssieraden en daarna het opbrengen van de *pesalin*. Het eerste had bij de verheffing plaats; het tweede soms later. De pesalin (van *salin*) is voor een vorst wat de trousseau voor de bruid is. Volgens de oude adat gaf men vorstelijke kleederen tegelijk met de verheffing.

Het verdient vermelding, dat er te Sanggau drie soorten *karadjaän* (rijkssieraden) zijn, n. l. die van de Roemah Laoet, die van de Roemah Darat en die van de bevolking. Het bezit van die van de Roemah Laoet of van die van de Roemah Darat is een teeken, dat de bezitter door zijne familie als oudste of als hoofd des huizes erkend wordt, terwijl het overhandigen der andere, om zoo te zeggen algemeene rijkssieraden, de erkenning als vorst in zich sluit. Zoolang er geen vorst was, bewaarde Mas Toemanggoeng die rijkssieraden in zijn huis, en moest hij er voor instaan, dat ze niet geroofd werden. De geheele bevolking was dan ook verplicht gedurende dien tijd de wacht bij hem te houden.

Hoewel nu de bevolking geheel vrij in hare keuze van den vorst of van zijn troonsopvolger heette, was zij in werkelijkheid daarin vrij beperkt. Hem toch, die als oudste van een der beide huizen erkend werd, moesten zij wel kiezen, daar al de andere leden van dat huis zouden geweigerd hebben vorst te worden. Bovendien werd slechts bij uitzondering een vorst, gewoonlijk echter nog bij het leven van dezen zijn troonsopvolger gekozen. De vorst gaf dan zijn verlangen te kennen om een zeker persoon tot die waardigheid te verheffen en vroeg, of die keuze de goedkeuring der bevolking weg-

droeg. Deze nu kon dan weinig anders doen dan toestemmend antwoorden, daar zij anders tegenover de beide vorstenhuizen in eene zeer onaangename verhouding zoude komen. De kandidaat werd dus gesteld door den vorst.

Ter gelegenheid van de verheffing van een vorst of van een troonsopvolger werden ook aan anderen titels verleend en mantri's aangesteld. De troonsopvolger was gewoonlijk tevens rijksbestuurder.

De *pesalin*, die bij de troonsbestijging opgebracht werd, was een geheel vrijwillige gift van de bevolking aan den vorst. De Dajaks brachten per pintoe 16 gantangs rijst op, en degenen onder hen, die een titel hadden en dus oudsten waren, 32 gantangs. De Maleische bevolking daarentegen bracht geld bijeen. De vorstentelgen van rang betaalden 8 reaal, de anderen 2 reaal, de mantri's evenzeer 2 reaal, en de overige Sanggauers zooveel als zij missen konden. Dit geld werd aan den nieuwen vorst overhandigd, zoo geen ander tevens een titel kreeg. Werden echter radens of pangerans aangesteld, dan kocht men er kleederen voor en het overschot in geld kwam aan den vorst.

Bij de verheffing van een rijksbestuurder ontving deze evenzeer een pesalin van de bevolking, doch bij het verleenen van andere titels zonder dat een nieuwe vorst optrad, gaf de vorst de pesalin, bestaande uit de noodige kleederen, welke men dan alleen bij plechtige gelegenheden droeg, als een bewijs van achting voor den gever.

Ook de onder zijne regeering nieuw optredende volkshoofden ontvingen zoodanige pesalin van den vorst.

Eindelijk moet nog vermeld worden, dat de aloude oendang-oendang negri verloren zijn gegaan en thans reeds grootendeels vergeten zijn, zoodat bijv. in de meeste gevallen geen recht meer volgens de adat kan gedaan worden.

De inkomsten van den vorst bestonden vroeger hoofdzakelijk uit:

1. opbrengsten van de Dajaks onder verschillende benamingen,

2. de kapala bandong,
3. boeten,
4. leveringen van hout bij den bouw van zijn huis, van een prauw, of van de kota enz.
5. diensten te verrichten door de orang boemi nl. de tot den islam overgegane Dajaks, welke daardoor in een bijzonderen rechtstoestand kwamen. Zie later.
6. het zoogenoemde *toeloeng kerdja* zijnde de geschenken van de bevolking bij gelegenheid van feesten.

De heffingen, waaraan de Dajaks onderworpen waren, zijn: de *serah*, de *perageh*, de *oeloh tahoen*, de *peminta*, de *tawei* en de *tidjak tanah*.

Men zoude de inkomsten van den vorst het best kunnen onderscheiden in gewone of bepaalde, en buitengewone of onbepaalde. Onder de eerste zoude men kunnen rekenen de serah met de oeloh tahoen, de kapala bandong en de boeten. De andere voordeelen genoot hij alleen bij belangrijke gelegenheden, zooals nog nader zal omschreven worden. De vorstentelgen hadden aanspraak op serah en peminta, de volks- en de geestelijke mantri's op de serah, en allen benevens de burgers van den stand der Sanggau Lawei op de tidjak tanah.

De perageh werd geheven als de Dajaks gebrek aan rijst hadden ter vervanging van de serah. Weduwen en gescheiden vrouwen van vorstentelgen inden evenzeer perageh in plaats van de serah, terwijl ook de orang negri deze ontvingen daar, waar de vorstentelgen serah inden.

Al deze heffingen waren aan nauwkeurige regels onderworpen, waaraan zich niemand onttrekken kon, op straffe van boete of van verbeurdverklaring zijner rechten op de Dajaks.

De serah, de perageh en de oeloh tahoen werden jaarlijks geind. Deze wijzen van belastingheffing, zoowel als de peminta en de tidjak tanah, waren ruilingen tusschen het heerschende ras en het overheerschte, welke steunden op oude, hetzij vrijwillige hetzij met dwang opgedrongen overeenkomsten.

De serah was een ruil van ijzer en zwart katoen tegen rijst,

de perageh van djemoe's of zout tegen rijst, de oeloh tahoen van zout tegen rijst en de peminta een ruil van zout tegen kippen of rijst. Deze ruilingen hadden echter alleen plaats, indien de Dajaks voldoenden rijstvoorraad voor het geheele jaar hadden; zoo niet dan werd de serah vervangen door perageh of evenals de andere heffingen in het geheele jaar niet geïnd.

De vorst gaf jaarlijks aan elke pintoe 1 elleboogslengte staafijzer en 1 djemoe, waartegen die pintoe moest opbrengen 2 pasoeh of 32 gantangs rijst voor het ijzer en 8 gantangs voor de djemoe. Pangerans ontvingen slechts 25 en 8 gantangs, radens 20 en 8 en de abangs en mantri's 16 en 8 gantangs voor elk stuk ijzer en elke djemoe.

Doch behalve dat de rijksgrooten, vorstentelgen en mantri's voor dezelfde hoeveelheid ijzer als de vorst gaf, minder rijst kregen naarmate zij lager in rang waren, hadden zij ook niet het recht om aan alle pintoe's de gewenschte hoeveelheid te verstrekken. Elk jaar maakten de oudsten van elken stam met hen, die serah kwamen innen, een afspraak hoeveel stukken ijzer en hoeveel djemoe's zij per 10 pintoe's zouden ontvangen en in rijst vergoeden. Zoo gaven pangerans 9 of 10, radens 7 of 8, en abangs slechts 4, 5 of 6 portiën op elke 10 pintoe's. Het innen van de serah was dan ook een werk, waar men bepaald slag van moest hebben, en hoe meer iemand bij de Dajaks gezien was, hoe meer hij van hen los kon krijgen.

De vorsten van rang hadden er belang bij, dat de Dajaks goed behandeld werden en letten dus op de handelingen der abangs, die de Dajaks trachtten te bedriegen door het geven van smal ijzer van slechte kwaliteit of van slecht zwart katoen. Daarom was dan ook bepaald, dat als men den Dajaks djemoe's van zwart katoen van minder kwaliteit verstrekte, men slechts aanspraak op zes gantangs rijst had. Op een klacht, door Dajaks ingebracht over bedriegerij, bedreiging, of mishandeling, werd hij, die zich daaraan schuldig had gemaakt,

gestraft en wel omdat als de Dajaks in opstand kwamen, de vorst en de pangerans er de meeste lasten en kosten van droegen.

De oeloh tahoen was een heffing, die met de serah gepaard ging, en bestond in het ruilen van 1 mangkok zout voor 1 gantang rijst per pintoe. Als de vorst of de vorstentelgen een feest wilden geven, bijv. bij geboorte of huwelijk, dan konden zij aan elke pintoe Dajaks één mangkok zout zenden, waarvoor die of één kip of één gantang rijst moesten leveren. De vorstentelgen hadden daartoe de toestemming van den vorst noodig. Deze heffing noemde men peminta. Deze peminta veranderde in tawei, ingeval de vorst stierf, als wanneer elke Dajaksche pintoe zonder eenige vergoeding 1 kip en 1 gantang rijst moest opbrengen, natuurlijk voor de bij zulk eene gelegenheid plaats hebbende feesten. In geen enkel ander geval kon de tawei of kostelooze heffing geëischt worden.

De tindjak tanah, waarop elke vorstentelg en elke burger van den stand der Sanggau Lawei recht had, werd geheven, wanneer iemand voor het eerst het grondgebied van een Dajakschen stam betrad en bestond in het ruilen van 1 mangkok zout voor 1 gantang rijst. Hoewel dus de vorstentelgen en de mantri's aanspraak op serah hadden, inden zij die daarom nog niet.

Reeds werd opgemerkt, dat het bepaald een slag was, om de rijst van de Dajaks los te krijgen en enkele vorstentelgen dreven dan ook liever vrijen handel op de Kapoeas dan den gedwongen handel of ruil op de Sekajam en eerst als zij verliezen leden, bezochten zij de laatste rivier om rijst voor hun levensonderhoud te vinden. Daar bovendien het vervoer van rijst langs die rivier zeer moeielijk is, drukten al die lasten zwaarder op de Dajaks naarmate zij dichter bij de hoofdnegorij woonden, waartegenover staat dat de veraf wonenden meer blootstonden aan bedrog van de zijde der vorstentelgen.

De volkshoofden of mantri's inden bijna nooit serah, tenzij hun geen andere weg meer openstond om aan den kost te

komen. Eerst na het verval van den handel waren zij wel gedwongen op die wijze in hun levensonderhoud te voorzien. Het laat zich begrijpen, dat een pintoe om den vorst en wien al meer tevreden te stellen, heel wat rijst noodig had. Men beweert dan ook dat elke pintoe wel van 6 tot 800 gantangs, dus 30 à 40 pikol rijst opbracht en zelf voldoende voor een geheel jaar overhield, en hoewel dit met het oog op den tegenwoordigen stand van den rijstbouw bijna onmogelijk schijnt, wordt dit door ooggetuigen verhaald als een feit en kan het als waarheid worden aangenomen. De ladangs werden dan ook vroeger veel beter bewerkt, de vorst bemoeide er zich mede en sprak met de Dajaks af, wanneer zij hun ladangs openkappen, die branden en wanneer zij planten zouden, zoodat zulks overal te gelijkertijd en in het goede seizoen plaats had.

Als tweede bron van inkomst van den vorst noemden wij de kapala bandong, zijnde eene heffing per bandong, welke men toestond de rivier opgaande Sanggau te passeeren. Eenmaal bedroeg die 150 reaal, doch later onder den invloed van ons bestuur werd zij vastgesteld op 60 gulden, nog later op 30 en eindelijk werd deze tol geheel opgeheven en de vorst door het Gouvernement schadeloos gesteld met *f* 2000 's jaars.

Als rechter had de vorst aanspraak op de opgelegde boeten. In de serah, gepaard aan de oeloh tahoen, de kapala bandong en de boeten, vond dus de vorst genoeg voor de bestrijding van zijn gewone uitgaven. In buitengewone gevallen echter ontving hij nog bijzondere hulp van zijne onderdanen. Zoo bij den bouw van een nieuwen dalem hout en werkkrachten, bij zijn optreden de pesalin en bij allerlei plechtige gelegenheden, waarbij zooals de orang boemi, waarover later zal worden gehandeld, deze diensten moesten presteeren. Als de vorst een feest gaf (*bekerdja*), ontving hij de peminta, doch tevens was het gewoonte, dat de negorijbewoners er het hunne toe bijdroegen (toeloeng kerdja) en door het zenden van geschenken hunne instemming met het doel van zulk een feest te kennen gaven. Hoewel dit geen verplichting

was, werden toch deze geschenken geregeld aangeboden en wel omdat de een voor den ander niet onder wilde doen. Bij onwil van de zijde der Dajaks om de serah aan te nemen, werden zij beboet en, zoo dit niet hielp, beoorloogd. Zij, die van de Dajaks serah inden, namen daarmede ook zekere verplichtingen jegens hen op zich. Gebeurde het, dat een stam gebrek leed of door den vorst werd beboet, of wegens het snellen bij bevriende naburen de *patih* enz. moest opbrengen, dan moesten de rechthebbenden op de serah dien stam bijstaan. Hij, die zich daaraan onttrok, verloor alle rechten op inkomsten van dien stam, en dit is een der oorzaken, dat er stammen zijn, die of alleen aan de Roemah Laoet, of aan de Roemah Darat, of aan beiden met uitsluiting van de andere vorstentelgen en mantri's heeten toe te behooren.

Zoo komt het, dat toen Panembahan Mohamad Tahir Mangkoe Negara, de Enkitik-Dajaks met twee tail per pintoe beboette en deze niet konden betalen en ook niet door de vorstentelgen geholpen werden, de vorst alleen zijn rechten op hen behield en de anderen die alle verloren. Hij wilde die Dajaks daarop tot oeloens maken, doch daar zijn rijksbestuurder Pangeran Dipatih daar tegen opkwam, werden zij orang boemi, speciaal dienstplichtig aan de afstammelingen dier beide vorsten. De serah en dergelijke heffingen zijn ingevolge het contract van 1855 vervallen en vervangen door de *hasil*. Deze belasting is in 1858 voor het eerst ingevoerd en bedraagt gemiddeld *f* 5 per pintoe, terwijl eenige weinige Dajaks *f* 3, anderen weder *f* 4 en rijkeren ook *f* 6 per pintoe betalen. Toen is tevens eene zoogenaamde telling gehouden, volgens welke de hasilbetalende Dajaks, met uitzondering van de Kembajan-Dajaks, slechts 1200 pintoe's bedroegen, doch in werkelijkheid is het aantal veel grooter. Men heeft toen de hasil, om die bij de Dajaks ingang te doen vinden, zeer laag gesteld, doch dit sedert niet veranderd. Bovendien was in dien tijd de verhouding tusschen de Roemah Laoet en de Roemah Darat zeer slecht, en terwijl de Europeesche ambtenaar

en de rijksbestuurder Pangeran Mohamad de zaak invoerden, stookte Pangeran Padoeka de Dajaks op om de hasil niet aan te nemen, terwijl hij zelf bleef voort gaan met serah te innen.

De jaarlijksche opbrengst dezer belasting is omstreeks *f* 6000 en *f* 400 uit de Kembajan. Van die *f* 6000 gaat $^1/_{10}$ af voor de hasilgaarders en dus ontvangt de vorst *f* 5400, welke som hij met zijne rijksgrooten en meer dan honderd vorstentelgen moet deelen. Alvorens de wijze van verdeeling verder uiteen te zetten, zij aangemerkt, dat geen vorstentelg aanspraak had op serah en later op een aandeel in de hasil, dan na gehuwd te zijn, dus na een klamboe of pintoe gevestigd te hebben, en dat na het overlijden van den echtgenoot de weduwe nog aanspraak heeft op de helft.

Oorspronkelijk werd de hasil op de volgende wijze verdeeld. De Panembahan toewa kreeg als vorst 8%, Pangeran Mohamad als rijksbestuurder 4%, Pangeran Padoeka als troonsopvolger 4% en elk nog, benevens Panembahan moeda of Pangeran Ratoe Semarangkei, als waris of medegerechtigde $2^1/_2$ percent, dus te zamen 26%.

De volks- en geestelijke mantri's ontvingen elk 1% en de overige rijksgrooten en vorstentelgen deelden de rest, waarbij zij die reeds een titel hadden, meer ontvingen dan de anderen. De vorst ontving dus slechts omstreeks *f* 600 's jaars. Dit bedrag is later eenigszins vergroot door het overlijden van eenige mantri's, wier aandeel aan den vorst verviel.

Eindelijk vond na het overlijden van Pangeran Ratoe van Samarangkei en van Pangeran Mohamad een nieuwe verdeeling plaats, volgens welke de Panembahan toewa als vorst 8% en als medegerechtigde 5% ontving en de Pangeran Ratoe als rijksbestuurder en troonsopvolger 8% en verder ook 5%.

De toestand in 1875 was als volgt. De vorst kreeg 13%, Pangeran Ratoe evenveel, dus te zamen 26%; het aantal mantri's, die een aandeel ontvingen, was gedaald tot vijf, welke dus op 5% van het geheel aanspraak hadden.

De nog overige 69%, uitmakende een som van *f* 3700, werden verdeeld onder 141 personen; daarvan hadden

4	personen	elk	*f* 128	s'jaars	=	*f* 512
5	"	"	" 66	"	=	" 330
en 4	"	"	" 40	"	=	" 160
				totaal		*f* 1002

Er bleef dus nog over ± *f* 2700, die werden verdeeld als volgt: aan 86 abangs elk een deel en aan 34 weduwen elk een half aandeel, dus in het geheel 103 deelen, zoodat elk deel nog geen *f* 27 bedroeg.

Bovendien wordt thans de hasil ad *f* 400, die aan de Kembajan geheven wordt, niet meer met het overige verrekend, doch verdeeld tusschen de Roemah Laoet en een paar mantri's, (waarom kan of wil niemand duidelijk uitleggen) en verder wordt van de Dajaks Bindang, Biding en Kopoeh volstrekt geen hasil geheven, maar presteeren deze verplichten arbeid.

De bestaande regeling geeft herhaaldelijk aanleiding tot twisten tusschen de hasilgaarders, den vorst en de overige rechthebbenden. Het bedrag van de hasil is dan ook zeer gering en was die oorspronkelijk zoo gesteld om de nieuwe regeling gemakkelijk ingang te doen vinden, zoo is juist de geringheid van elks aandeel aanleiding geweest, dat allerlei gebruiken van vroeger zijn blijven bestaan en dat de verstrekking van zout, ijzer en djemoe's, waar dit maar eenigszins kan, nog altijd plaats vindt. Hoewel bij de invoering van deze belasting de vorst geen andere inkomsten van de Dajaks hief, is ook dit sedert veranderd en hebben de beide vorstenhuizen thans de gewoonte om elk jaar aan elke pintoe een gantang zout te verstrekken tegen zes gantangs rijst en men beweert, dat dit met toestemming van ons bestuur weder is ingevoerd.

De hasilgaarders vooral trachten op allerlei wijzen hun klein inkomen te vergrooten, bijv. door bij het ontvangen van de hasil zout te verstrekken tegen rijst en door de Dajaks te dwingen alleen met hen handel te drijven.

Bij de invoering van deze belasting is tevens bepaald, dat de Dajaks die in geld en ook in produkten kunnen voldoen en dat de laatste volgens een vast tarief zouden worden ontvangen. Aan deze goede regeling wordt echter door de hasilgaarders dikwijls eene uitlegging gegeven, welke zeer bezwarend is, daar zij namelijk aan de Dajaks wijs maken, dat zij kunnen kiezen in welken vorm de hasil moet worden opgebracht. Is nu de rijst duur, dan eischen zij rijst en is ze goedkoop dan weigeren zij die; hetzelfde geschiedt met hout, getah, damar, kadjangmatten, kortom met alles wat de Dajaks produceeren. De hasilgaarder ontvangt dan die produkten volgens een matig tarief, verkoopt ze duur, draagt de hasil in geld aan den vorst af en houdt de winst voor zich.

Waar dit bekend is, gaat ons bestuur het tegen, maar het was tot nog toe eene zeer moeielijke zaak, want de reeds genoemde Pangeran Ratoe, later Panembahan Mohamad Tahir Kasoema Negara, beschermde deze praktijken en trachtte zelf zooveel mogelijk buiten de hasil om zijn inkomen te vergrooten.

Doch zooals reeds opgemerkt werd, zijn deze misbruiken gedeeltelijk te verontschuldigen, als men nagaat, dat de hasil, die de Dajaks opbrengen, zoo onbeduidend is. Het aantal pintoe's wordt op 1200 berekend en is in waarheid minstens 1800. Volgens de op last van den tegenwoordigen vorst plaats gehad hebbende telling bedraagt bijv. het aantal pintoe's aan de Kembajan 208, te Moeara Kembajan 108, te Sedai 83, terwijl volgens de bestaande regeling daar slechts hasil berekend wordt van 100, 50 en 39 pintoe's.

De tegenwoordige vorst wenscht dan ook, als alle Dajaksche stammen zullen geteld zijn, de hasilheffing op nieuw te regelen en tot grondslag te nemen of het werkelijk aantal pintoe's of dat der klamboe's, hetwelk nog veel grooter is, terwijl ook de wijze van verdeeling van de opbrengst, na het overlijden van de beide hoofden van de Roemah Laoet en de Roemah Darat Panembahan Mehamad Kasoema Negara en Panembahan Me-

hamad Tahir Kasoema Negara, op nieuw zal moeten worden vastgesteld.

Ook de inning van de hasil gaat met allerlei moeielijkheden gepaard, daar de Dajaks niet tot betaling kunnen gedwongen worden en hunne belasting van het eene jaar in het andere laten loopen, zoodat de verdeeling hoe langer hoe later plaats vindt. Zoo is thans, nu men reeds weder aan het ladangbranden is, de hasil over het oogstjaar 1875—76 nog niet geind en heeft de vorst zelf zijn aandeel nog niet binnen.

De slavernij is eene instelling, welke in Sanggau moet bestaan hebben sedert de stichting van het rijk, daar Dara Nanti volgens de overlevering toen reeds slaven medegebracht heeft, wier afstammelingen o. a. de Dajaks van Raoet en Blatak zouden zijn. De algemeene naam voor slaven, oeloens, en pandelingen, orang berhoetang, is die van *kawan*.

De slaven zijn meest allen van Dajaksche afkomst en geraakten in dien toestand, hetzij door gevangenschap in den oorlog, dan wel tengevolge van begaan misdrijf of bestaande gebruiken, of door overgang tot den islam.

De gevangenen in den oorlog gemaakt kwamen aan den vorst. Op die wijze verkreeg Pangeran Pakoe een groot aantal slaven.

Ook kwamen aan den vorst de Dajaks, die tengevolge van een door de adat bepaalde straf of regeling in den toestand van slavernij geraakten, bijv.:

1. Minderjarige kinderen van Dajaks, wier vader en moeder overleden waren;

2. Dajaks, die zich aan bloedschande hadden schuldig gemaakt en de kinderen, die tengevolge van die misdaad geboren werden;

3. Elke Dajaksche man en vrouw, die samen leefden zonder voor hunne oudsten gehuwd te zijn en hunne afstammelingen;

4. Elke Dajak, die wegens misdrijf gestraft werd met eene boete (terap radja) van 2 thail en niet in staat was ze te betalen;

5. Alle Dajaksche huisgezinnen, die gedurende 4 jaren geen serah hadden kunnen opbrengen.

Dit laatste was echter alleen geldig voor de Dajaks aan de Mangkiang en berustte op eene oude overeenkomst tusschen hen en de vorsten, waartoe de andere stammen nooit hebben willen toetreden.

Dajaks, die tot den islam overgingen, werden daardoor de slaven of van den vorst of van hem, die dien overgang bewerkte. Was het de vorst zelf, die hen den islam deed aannemen, dan kon niemand anders eenig recht op die proselieten doen gelden; was het echter iemand anders, doch medeëigenaar van den stam, waartoe de nieuw bekeerde behoord had, dan moest hij de helft van de waarde van dien Dajak, bepaald op twee thail goud, aan den vorst uitkeeren. Was hij, die een Dajak bekeerd had, geen medeëigenaar van den stam, waartoe deze behoorde, dan besliste de vorst of de bekeerling zijn oeloen moest worden, of dat hij eigendom werd van dengene die hem bekeerd had, in welk laatste geval deze twee thail aan den vorst moest uitkeeren.

Behalve deze Dajaks werden een aantal slaven door aankoop van elders aangebracht. Deze verkeerden in eene geheel andere positie als die, afkomstig van Sanggau-Dajaks.

De slavernij ging over op de kinderen, geboren uit het huwelijk van slaven onderling. Nam een vrij man een oeloen tot vrouw, dan werd bij het huwelijk omtrent haren staat en dien harer kinderen eene overeenkomst gesloten. Meestal werd de vrouw van slavin pandeling, en werden de kinderen vrije lieden. Was bij het huwelijk zulk eene overeenkomst niet gesloten, dan leverde de regeling van de positie der kinderen later dikwijls groote moeielijkheden op.

De vorsten of vorstentelgen huwden nooit met oeloens of Dajaks, maar namen die eenvoudig tot zich. De Dajaksche vrouw werd dan beschouwd als te zijn overgegaan tot den islam en alzoo oeloen geworden.

De kinderen uit dergelijke verbintenissen voortgesproten,

werden als de vader hen niet bij zijn leven erkend had, later de slaven der familie. Soms echter erkende de vader hen, soms zelfs zijn echte vrouw. In die gevallen kregen de kinderen dezelfde rechten als die uit een huwelijk voortgesproten. Deze gewoonte om met Dajaksche meisjes of slavinnen te leven zonder huwelijk bestaat nog, doch bij uitzondering en niet meer als iets dat door het gebruik is gewettigd. Eerst tijdens het leven van Panembahan Mohamad Kasoema Negara († 1875) is hierin verandering gekomen, doordien hijzelf en een paar zijner broeders het voorbeeld gaven en voor het eerst huwelijken met Dajaksche meisjes of met slavinnen sloten. Zoo waren bij voorbeeld Panembahan Mohamad Tahir Kasoema Negara († 1876) en zijne broeders Panembahan Moeda en Pangeran Adi buiten huwelijk verwekte zonen van Soetan Mohamad Ali en eene slavin.

De waarde van de slaven en slavinnen was niet vast bepaald. Alleen afstammelingen van Sanggau-Dajaks konden zich vrij koopen voor 32 realen. Hun heer mocht niet meer vragen, doch kon natuurlijk zooveel minder eischen als hij goed vond. Wilde iemand, die medeëigenaar van de Dajaks was, zulk een slaaf of slavin koopen, dan betaalde hij dezelfde som. Zij, die geen rechten op Dajaks hadden, moesten 60 realen 6 soekoes betalen. Ook wanneer zulk een slaaf meende, dat zijn meester te streng was, zocht hij een ander over te halen om hem te koopen. De meester moest dan 32 realen aannemen. Die, welke niet in die klasse vielen, maar elders geroofd of gekocht waren, hadden geene vaste waarde, zoodat sommige oeloens, die ervaren waren in eenig handwerk en vooral meisjes, zeer duur werden verkocht. Zoo leeft er nog iemand, die 300 realen als losprijs voor zich zelven betaald heeft.

In het recht van eigendom hadden de afstammelingen van Sanggau-Dajaks mede een groot voorrecht boven de van elders aangevoerde oeloens, die dit recht volstrekt niet bezaten. Wat zij door arbeid of handel verdienden was het eigen-

dom van hun meester. Tot in het begin dezer eeuw was het bezit van oeloens een teeken van rijkdom en aanzien. Men trof hen alleen bij den vorstenstand en bij de mantri-families aan, doch na den hongersnood te Silat in 1815 of 1816 had bijna iedereen oeloens. De rijst kostte toen te Silat ƒ 1.50 de gantang en te Sintang werden Dajaks verkocht voor 5 en 10 realen. Van daar dat alle handelaren ze opkochten en naar Sanggau vervoerden. Bij de vorsten trof men zulke oeloens weinig aan.

De oeloen was wat zijn leven aanging bijna geheel aan de genade van zijnen meester en van den vorst overgeleverd, want elk vergrijp tegen zijnen meester of tegen wien ook, werd aan den lijve gestraft. Hij, die weigerde te werken, werd geslagen zoolang totdat hij wilde, en hielp dit niet, dan werd hij vermoord. Hetzelfde lot ondergingen zij, die bedreigingen tegen hunnen meester durfden uiten of verdacht werden het oog te hebben op diens goendik en in andere dergelijke gevallen. Gunde zich de meester den tijd om, voor dat hij den oeloen liet vermoorden, daarvoor de toestemming van den vorst te vragen, dan kon hij zulks gerust doen. Had hij den vorst geen verlof tot het dooden gevraagd, dan werd hij gestraft met de terap radja, zijnde een boete van 2 thail goud of 32 realen.

De oeloens van Sanggauschen oorsprong hadden ook boven die van andere afkomst voor, dat als hun meester hen verwondde, en het gelukte hun naar den vorst te vluchten, de meester dan ook de terap moest betalen.

Naast de slavernij vond men ook het pandelingschap. In dien tijd betaalde men bij leeningen geen interest. Zooveel als men geleend had, moest men teruggeven en niets meer, hoeveel tijd er ook sedert verloopen was. Was men echter niet in staat aan zijne verplichtingen te voldoen, dan had de geldschieter het recht te eischen, dat zijn schuldenaar voor hem werkte. Die kon zich altijd weder daaraan onttrekken, als hij maar betaalde. Stierf iemand als pan-

deling, dan ging de schuld over op zijne kinderen, die gemeenschappelijk aansprakelijk waren voor de geheele schuld der ouders.

De toestand der pandelingen schijnt te Sanggau nooit zoo slecht te zijn geweest. Indien de meester streng was, kon hij hen niet houden, want dan leende de pandeling bij een of ander vorstentelg of mantri de verschuldigde som en betaalde zijn meester af. Zoodoende verkregen zij, die hunne pandelingen goed behandelden, een groot aantal van die personen.

Zoowel de slaven als de pandelingen hadden nog daarin een waarborg voor eene goede behandeling, dat men er eene eer in stelde, dat die personen goed gevoed en gekleed te voorschijn kwamen en elk zich geschaamd zoude hebben, als zijn slaven zich in dat opzicht te beklagen hadden. Trouwens dit was niet bezwarend. Men was toen zeer eenvoudig in zijn kleeding en de rijst was uiterst goedkoop; daar in gewone tijden de 16 gantangs een halven gulden kostten.

De oeloens hadden altijd aanspraak, om door hunnen meester gevoed en gekleed te worden; de orang berhoetang alleen als zij werk voor hem verichtten. Personen, die veel kawans hadden, lieten hen wel hun eigen onderhoud zoeken, maar spraken dan vooraf af, hoeveel zij hun meester eventueel zouden moeten betalen om vrij te worden. Kawans, die in hun eigen levensonderhoud voorzagen, kregen, als zij voor hunnen meester werkten, de helft van hetgeen een vrij man verdiende.

De gemengde huwelijken van vrije lieden en pandelingen leverden ook altijd moeielijkheden op, doch in het algemeen geldt te Sanggau de regel, dat bij huwelijken van vrijen met slaven, pandelingen of orang boemi of ook van personen uit de drie laatste klassen onderling, de kinderen de moeder volgen, tenzij vooraf bij het huwelijk eene andere regeling is getroffen. Ook kunnen tot nu toe de kawans niet huwen zonder toestemming van hunnen meester. Eerst later maakten sommige geestelijken hierop eene uitzondering door ka-

wans, afkomstig van Sanggau-Dajaks, zonder die toestemming te doen huwen en beriepen zich voor die wijze van handelen op den Koraän.

De vorsten hadden altijd een groot aantal oeloens en wel door den oorlog en doordien er altijd Dajaks waren, die tot den islam overgingen, terwijl ook sommigen zich verrijkten ten koste van hunne onderdanen door slaven van deze, die de vlucht namen, op te nemen en hen werk te laten verrichten, in welk geval de onderdanen meestal hunne slaven niet durfden terugeischen.

Sedert de vestiging van ons bestuur na 1855 is het onderscheid tusschen oeloens en orang berhoetang geheel verdwenen en spreekt men thans alleen van kawans of pandelingen. De hoogste som, die van deze personen als losprijs mag geëischt worden, is 60 realen 6 soekoes, zoo namenlijk het oorspronkelijk bedrag der schuld niet meer bekend is, wat meestal het geval is, terwijl bij de afstammelingen van oeloens hiervan geen sprake kan zijn.

Dit maximum is overgenomen van de adat omtrent oeloens van Sanggausche afkomst, wier waarde volgens de adat 60 realen 6 soekoes was, als iemand hen kocht, die geen mederechthebbende op de Dajaks was. De andere oeloens hebben voordeel bij de betaling van dit maximum, daar zij vroeger veelal meer moesten betalen. De eigenlijke orang berhoetang van vroeger bestaan bijna niet meer, daar zij, wier groot of overgrootvader reeds pandelingen waren, niet meer weten welk bedrag zij schuldig waren, terwijl tegenwoordig pandstelling van iemands lichaam tot zekerheid van schuld niet meer voorkomt.

Sedert de vestiging van ons bestuur is mede eene onderscheiding in zwang gekomen, welke men vroeger niet kende n. l. die van *kawan lama* of *poesaka* en *kawan baroe*. De eersten zijn die, welker ouders of voorouders reeds bij ééne familie woonden en die door erfenis aan hunnen tegenwoordigen meester zijn gekomen.

Tot de tweede klasse behooren zij, die door ruiling tusschen personen niet van dezelfde familie zijnde, of doordat een ander aan hunnen vorigen meester den losprijs betaald heeft, aan een nieuwen meester zijn gekomen. De schuld van de eersten is erfelijk, die van de laatsten niet. De kinderen van zoogenaamde kawan baroe zijn dus vrij.

Wat thans bestaat is geen slavernij meer, doch ook geen zuiver pandelingschap, hoewel men thans alle kawans pandelingen noemt. Hun aantal neemt snel af, want volgens het register van pandelingen van 1860 waren er toen meer dan 1100, terwijl thans hun aantal misschien nog slechts 4 à 500 bedraagt. De geheele instelling is verouderd en schijnt tot uitsterven veroordeeld, daar de tijd te voorzien is, waarin alleen de vorsten nog kawans zullen hebben.

De orang boemi vormen een bepaalden stand in de inlandsche maatschappij en genieten zekere staatkundige rechten. Zij wonen in de volgende 9 kampongs, Mangkiang, Soengai Kosah, Soengai Lombah, Tandjong, Kg Bahroe (Pengaladi), Djawei, Soengai Senkoeang (Balik Angin), Soengai Ringin en Kajoe Toenoe.

De naam, oorspronkelijk aan dezen stand gegeven, is die van orang dalem, en eerst sedert onze vestiging is die van orang boemi in gebruik gekomen.

De bewoners der bovenbedoelde kampongs zijn allen afkomstig of van Dajaks of van oeloens van den vorst. Zooals reeds vermeld is werd een Dajak, die tot den islam overging, oeloen of van den vorst of van hem, die hem bekeerd had. Deze wijze van handelen had zijn oorsprong in het toen heerschende denkbeeld, dat de Dajaks eigendom van den vorst en andere rechthebbenden waren. Als deze dus tot den islam overgingen, leden zij, die recht op serah en dergelijke heffingen hadden, verlies; van daar dat zulke proselieten òf oeloens van den vorst werden òf dat deze eene vergoeding in geld ontving, en wel van mederechthebbenden slechts de helft der waarde of 1 thail.

Deze regeling was zeker in het voordeel van den vorst, voor zoover hij namelijk Dajaks kon doen overgaan zonder den anderen rechthebbenden eenige vergoeding te geven, en in de gevallen, waarin zij, die in het geheel geen rechten op de Dajaks hadden, hem het volle bedrag van 32 realen betaalden, en vandaar dat men die niet toepaste, waar geheele kampongs van Dajaks tot den islam wilden overgaan, daar anders de vorsten honderden oeloens zouden gekregen hebben, ten koste van de anderen, die evenzeer recht op inkomsten van de Dajaks hadden. Er werd daarom, wanneer eenige Dajaksche families tot den islam wenschten over te gaan, vooraf met hen eene overeenkomst aangegaan, waarbij zij op zich namen bij zekere gelegenheden diensten te presteeren voor diegenen, welke van hen als Dajaks serah hadden mogen eischen. Wel trachtten sommige vorsten zich hieraan te onttrekken en namen hen in den dalem, maar dan kwamen anderen daartegen op. Deze regeling schijnt echter slechts getroffen te zijn èn om voornoemde reden, èn omdat men hen moeielijk allen tot slaven kon maken; dit blijkt ook daaruit, dat de vorsten en vorstentelgen toch, zelfs nadat de bovenvermelde overeenkomst gesloten was, enkelen hunner tot oeloen konden nemen.

Aan deze overwegingen is ook het opmerkelijk verschijnsel te wijten, dat vorsten, die den islam beleden, zooals Pangeran Pakoe, Soetan Mohamad Alie en zelfs Soetan Ajoeb, die een autoriteit op godsdienstig gebied was, hunne Dajaks streng verboden tot den islam over te gaan. De kampongs, die op voormelde wijze zijn ontstaan, zijn Soengai Lombah, Kg. Bahroe, Soengai Kosak en Kg. Djawei. Van den oorsprong van de inwoners dezer kampongs wordt het volgende verhaald.

De inwoners van Soengai Lombah vervallen in twee groepen, n.l. de *orang djabei* en de *orang monggo*. Op de eer sten heeft alleen de Roemah Loeat, op de laatsten hebben alle vorstentelgen rechten. De orang djabei waren oorspronkelijk een tak van de Kedo ekoel-Dajaks, die onder Pangeran Pakoe tot den islam waren

overgegaan. De orang monggo zijn afkomstig van Mangkiang-Dajaks. Kampong Baroe is gesticht in 1832 door Dajaks van Malan, Si Tingkas en Peroepoek.

Reeds tijdens Pangeran Pakoe wilden deze stammen gezamenlijk met de Dajaks van Soengai Kapar Mohamedanen worden, maar deze vorst stond dit niet toe. Zijn opvolgers Soetan Mohamad Ali en Soetan Ajoeb wilden er evenmin van weten, zoodat die Dajaks, toen na den dood van den laatste onlusten in het rijk ontstonden, besloten naar Sekadau te vluchten. Om dit te voorkomen, gaf de toenmalige Pangeran Agong zijne toestemming tot hunnen overgang, maar die van Soengei Kapar hadden reeds uitvoering aan hun plan gegeven en hunne afstammelingen wonen nog te Soengai Ajak.

Nadat de genoemde Pangeran in 1832 te Pontianak tot Panembahan verheven was, vereenigde hij de bekeerde Dajaks van Malan, Si Tingkas en Peroepoek in één kampong nabij de Soengai Pengaladi, welke Kampong Baroe geheeten werd.

Het ontstaan van Soengai Kosak dateert van 1843, toen die kampong werd gesticht door Dajaks van Penonggoh, die tot den islam overgingen. Velen hunner werden echter door verschillende vorstentelgen tot slaven gemaakt, doch na onze vestiging alhier hebben de toenmalige kontroleur en de rijksbestuurder Pangeran Mohamad al die slaven bevrijd en weder in de kampong Soengei Lombah vereenigd.

De stichting der kampong Djawei is van zeer jongen datum. In 1861 of 1862 gingen Kambing-Dajaks tot den islam over en werden uit vrijen wil orang boemi. Eerst woonden zij aan het benedeneinde van de negorij Sanggau, doch sedert zijn zij naar Djawei verhuisd. Andere kampongs van orang boemi zijn op eenigszins andere wijze, als het ware langs een omweg ontstaan, doch al hare inwoners zijn evenzeer van Dajaksche afkomst.

Wanneer de vorst een te groot aantal oeloens, afkomstig van Sanggausche Dajaks, kreeg, dan vergunde hij hun wel

buiten den dalem te wonen en hun eigen levensonderhoud te zoeken, en zoodoende zijn verschillende kampongs ontstaan door personen bevolkt, die uit den dalem afkomstig waren en dus met recht den naam van *orang dalem* voerden. Op deze wijze is de kampong Mangkiang ontstaan en bevolkt door oeloens van den vroegeren vorst Pangeran Mangkoe Boemi. Die oeloens, waren bijna allen Dajaks uit de Mangkiang. Zij woonden aan de koeala; omdat daar ook meestal de vorsten hun verblijf hielden. Dat zij echter beschouwd werden als oeloens blijkt daaruit, dat zelfs nog onder Soetan Ajoeb, als een hunner met een oeloen van dien vorst huwde, hij voortaan weder als andere oeloens moest werken.

De kampong Soengai Senkoeang of Balik Anggin is gesticht ten tijde van Soetan Ajoeb, wien de Dajaks van Balik Anggin verlof vroegen om tot den islam over te gaan. Hij weigerde dit; doch zij bleven aanhouden, en toen hij hen bedreigde, dat zij dan oeloens zouden worden, verklaarden zij zich aan alles te zullen onderwerpen, zelfs zich onder de vorstentelgen te laten verdeelen, mits zij slechts tot den islam konden toetreden. Soetan Ajoeb gaf daarop zijne toestemming, doch in plaats van tot die verdeeling over te gaan, nam hij alle mannen, vrouwen en kinderen in den dalem. De andere rechthebbenden waren daar niet mede tevreden, waarop Soetan Ajoeb hen een kampong aan de Soengai Senkoeang liet bouwen, onder voorwaarde echter dat allen, die toen zij nog Dajaks waren serah van hen konden innen, nu ook een zeker recht op hunnen arbeid hadden. Zij werden dus dienstplichtigen.

De vroegste orang boemi van Sanggau zijn zeker die der kampongs Soengai Ringin en Kajoe Toenoe. Pangeran Anom Tjoendin, die ten tijde van Soetan Djamaloedin leefde, bracht een groot aantal slaven van de Boven Kapoeas (Maoeh) mede en vestigde zich met hen in het Sanggausche. Met zijn zoon stierf zijn geslacht uit en deze vermaakte al die slaven aan den vorst, die hun toestond zich buiten den

dalem te vestigen. Zij bouwden toen de genoemde kampongs.

De bewoners van de ter hoofdplaats gelegen kampong Tandjoeng zijn afkomstig van Kedoekoel-Dajaks uit de kampong Enkitik, wien door Panembahan Mohamad Tahir Mangkoe Negara een zware boete was opgelegd, die zij niet konden betalen. Daar, zooals wij reeds gezien hebben, de Dajaks in zulk een geval oeloens van den vorst werden, wilde voornoemde Panembahan dezen regel nu ook op de bewoners van de kampong Enkitik toepassen en hen in den dalem nemen, doch Pangeran Dipatih, later Pangeran Pakoe, kwam hier tegen op; omdat hij daardoor schade in zijne inkomsten zoude lijden, waarop de vorst en hij met elkander afspraken, om die personen in één kampong te vereenigen en hen voortaan te beschouwen als alleen dienstplichtig aan de beide huizen Darat en Laoet.

Het blijkt uit het bovenstaande voldoende, dat de oorsprong van de orang boemi of orang dalem dezelfde is als die der oeloens van Sanggausche afkomst, met uitzondering echter van die van Soengai Ringin en Kajoe Toenoe, die afkomstig zijn van elders aangebrachte slaven. De verplichtingen der orang boemi waren van allerlei aard, doch verschilden eenigszins naar mate zij dienstplichtig waren aan de eigenlijke vorstenhuizen of aan alle vorstentelgen. De laatste konden die dienstplichtigen alleen gebruiken bij den aanbouw van hunne huizen, waarbij dan elke pintoe 6 dagen arbeid moest presteeren.

De werkzaamheden, die zij bij den vorst moesten verrichten, zijn sedert verminderd, en is door Panembahan Mohamad Kasoema Negara als het ware eene nieuwe overeenkomst met hunne oudsten gesloten, welke hoofdzakelijk het volgende inhoudt. De mannelijke orang boemi komen op bij het huwelijk van den vorst, bij zijn overlijden en bij ernstige ziekte, in het eerste en laatste geval zoolang zulks noodig is, in het tweede tot 40 dagen na de begrafenis, gedurende welken tijd zij bij afwisseling de wacht houden, eerst bij het lijk en later bij het graf en in den dalem.

Bij besnijdenis van een der kinderen van den vorst moeten

zij evenzeer aanwezig zijn, en ingeval de ratoe moet bevallen, zijn de vrouwen verplicht om beurten te waken, totdat alles afgeloopen is, terwijl zij bij alle feestelijke gelegenheden gehouden zijn hulp te verleenen, bijv. bij het opslaan van tijdelijke gebouwen, het bouwen van rakits, het stampen van rijst, het bakken van *djoeada* of gebak en dergelijke.

De orang boemi zijn verder verplicht op te komen voor den bouw van den dalem, van een balei of van prauwen ten gebruike van den vorst. Zij doen dienst als roeiers, als hij op reis gaat, zoowel op zijn prauw als op die van zijn gevolg. Denzelfden dienst moeten zij verrichten bij afgezanten, die de vorst afvaardigt, terwijl ook het overbrengen van brieven hun werk is.

Verder heeft de vorst het recht hen te doen verhuizen of in bepaalde kampongs te verzamelen. Omtrent het huwelijk is nog bepaald, dat als een vreemdeling of een orang negeri met een vrouw uit den stand der orang boemi huwt, hij de verplichtingen dezer klasse op zich neemt en dat de kinderen tot de orang boemi zullen behooren, terwijl als een man van dien stand een vrije vrouw huwt, hij orang boemi blijft, doch daarentegen de kinderen evenals in het eerste geval de moeder volgen en dus vrij zijn.

Van alle geboorten, huwelijken, echtscheidingen, sterfgevallen en verhuizingen moeten zij kennis geven aan hunne kamponghoofden, terwijl zij niet ter bedevaart naar Mekka kunnen gaan zonder toestemming van den vorst. Na de terugkomst van Mekka blijven de hadji's echter tot den stand der orang boemi behooren en dienstplichtig.

Omtrent de voorschriften bij huwelijken onderling zal aan het einde van dit opstel worden gehandeld.

Nog zij opgemerkt, dat waar bij de voorschreven verplichtingen de vorst genoemd wordt, de adat spreekt van radja en daarmede bedoelt de oudsten uit de beide huizen Roemah Laoet en Darat, dus den eigenlijken vorst en den vermoedelijken of reeds aangewezen troonsopvolger, en dat zij,

die van de orang boemi diensten eischen, verplicht zijn hen gedurende dien tijd te onderhouden, dus hun rijst, zout, tabak, sirih enz. te verstrekken; iets wat zoo bezwarend is, dat men goedkooper met loontrekkende en ervaren werklieden kan arbeiden, ingeval het den bouw van huizen, balei's of prauwen geldt, en het gebruik maken van de werkkrachten der orang boemi voor zulk werk, zoo zulks al geschiedt, meer plaats vindt om een blijk te geven van rijkdom en invloed, dan omdat het werken met hen voordeeliger is.

In vroegeren tijd was er nog een groep van personen, de *orang koembang roemah* genoemd, zijnde oorspronkelijk oeloens van de vorsten, die zich buiten den dalem, doch dicht er bij vestigden en hun eigen levensonderhoud zochten, en die niet in staat waren den losprijs te betalen. Zij bestonden nog onder Panembahan Mohamad Kasoema Negara en telden toen 13 familiën, welke door dien vorst zijn vrij verklaard.

Het aantal der thans aanwezige orang boemi is niet bekend, doch klimt naar gissing tot minstens 1250 zielen. De kampong Baroe alleen telt thans 267 zielen. In de overige kampongs is men nog met eene telling bezig.

Wij hebben reeds gezien, dat de bevolking van het rijk Sanggau naar aanleiding van hare rechten en verplichtingen jegens het rijk en jegens elkander wordt verdeeld in vier standen. Behalve deze bestaat er nog eene van de Maleische bevolking, ook reeds vroeger vermeld, nl. die in radja radja, orang Sanggau Lawei, orang Sanggau manggoer en de orang boemi, of volgens de adat bij het huwelijk in acht te nemen ook genoemd de soekoes 500, 100, 50 en 20 reaal. De scherpe onderscheiding van die standen blijkt uit de bepalingen, die bestaan op het huwelijk, welke daarom hier behandeld worden. In het kort geschiedt het huwelijk op de volgende wijze.

Van de zijde van den man wordt aanzoek gedaan bij den vader of den wali van het meisje, en neemt deze het aanzoek aan,

dan moet de man de *kapoetoosan bitjara* betalen, hetwlk het teeken van verloving is. Het brengen van deze gift heet *nebes tanah* of schoonmaken van den grond, waarmede man wil te kennen geven dat er geene verhindering meer bestaat om tot het huwelijk over te gaan, Wordt eindelijk het huwelijk gesloten, dan betaalt de man ten overstaan van den imam aan den wali der bruid de *mas kawin*. Vervolgens wacht men nog eenige dagen, soms zelfs maanden, totdat de man en de vrouw elkander ontmoeten (*bekoempoel*) als wanneer de adat, *boeïs antaran* moet gereed zijn.

Het *kapoetoesan bitjara* of *boeka soewara* bedraagt voor de verschillende standen 20, 10, 5 en $2^1/_2$ realen. Dit geld wordt met plechtigheid gebracht en gaat vergezeld van een *parang* en een *bilioeng* als teeken van het *nebes tanah*. Ook brengt men tevens sirihdoozen, sorbad en geurige wateren in kommen.

Het aantal sirihdoozen, soorten van dranken, en het aantal kommen van elke soort is 5 voor de radja radja, 3 voor de orang Sanggau Lawei en 1 voor de andere Sanggauers; van daar de onderscheidingsnamen *serba lima*, *serba tiga* en *serba satoe*.

De mas kawin bedraagt 1 thail voor de vorstentelgen, doch overigens betaalt elk $2^1/_2$ realen of vijf gulden. De groote en kostbaarste zaak is de boeïs of antaran, bedragende voor de verschillende standen 500, 100 (eigenlijk 108 reaal en 80 duiten) 50 en 20 realen. De boeïs bestaat echter niet alleen uit geld; het is wat men elders den uitzet noemt. Zoo moet de boeïs van 500 realen bestaan uit 5 thail goud of 80 realen, 5 slaven, 5 geiten, 5 pakken zout, 5 pakken asch, 5 stuks jonge klapperboomen, 5 pinangboomen, 5 stammen suikerriet, 5 hanen en dergelijken, terwijl van elke soort goedkoopere artikelen, welke in een huishouding noodig zijn, 50 stuks gegeven worden, als lepels, borden, bakoels, matten, kommen, pahars enz.

De adat 100 reaal bestaat uit 3 thail goud, 8 slaven en

verder van alles 3 stuks. De adat 50 reaal bestaat uit' 1 thail goud, doch geen slaven, en verder uit 1 stuk van elke soort. Omtrent de adat 20 reaal is niets bepaald; die kan gegeven worden in welken vorm ook. De adat 20 realen geldt echter alleen voor de hoofden der orang boemi, niet voor hunne onderhoorigen; later is daarin verandering gekomen en heeft men in 1862 de boeïs voor hen vastgesteld op 16 realen.

De adat omtrent de boeïs wordt tegenwoordig niet streng meer in acht genomen, en wordt deze dikwijls slechts gedeeltelijk gegeven, omdat de bevolking veel armer is dan vroeger.

De bij het huwelijk in acht te nemen gebruiken regelen zich naar den stand van de vrouw. Zijn man en vrouw van denzelfden stand, dan kan zoowel de vrouw bij den man, als de man bij de vrouw komen inwonen. Het huwelijk van eene vrije vrouw met een man van den stand der orang boemi, met een kawan of met iemand, die zich pas vrijgekocht heeft, is een schande voor de geheele familie, vooral wanneer de vrouw bij dien man gaat inwonen, in welk laatste geval zij en hare kinderen hoewel vrij blijvende, hun rechten op de Dajaks geheel verliezen. De radja radja en de Sanggau Lawei, hebben altijd het recht om eene Dajaksche vrouw te nemen, omdat zij allen mede-rechthebbenden zijn. Hiervan moeten echter worden uitgezonderd de stammen, die meer bepaaldelijk alleen aan de vorsten onderworpen waren, als de Djangkangs, in welk geval zij de volle waarde aan den vorst moesten betalen.

Over het geheel geldt de regel, dat de kinderen wat den stand aangaat de moeder volgen. Alleen bij de vorsten van rang erlangen de kinderen den stand van den vader.

De man is verplicht vrouw en kinderen te onderhouden, soms zelfs nog na de scheiding. Zoowel eene reeds aangegane verloving als een huwelijk kunnen ontbonden worden. Eischt de man de ontbinding van eene verloving, dan betaalt hij naar de adat 20, 10, 5 of $2^1/_2$ realen, en als de vrouw de ont-

binding eischt, dan moet zij de kapoetoesan bitjara aan den man teruggeven.

Is het huwelijk reeds gesloten en een der partijen eischt scheiding, dan behoeft niets betaald te worden, in geval zulks met wederzijdsch goedvinden geschiedt. Eischt echter de man scheiding, omdat zijne vrouw iets misdaan, bijv. overspel bedreven heeft, dan ontvangt hij 5, 3 of 1 thail *wang pensoepaän* of *kamaloean*, en indien de vrouw scheiding eischt, omdat haar man haar slecht behandelt, dan moet hij hetzelfde bedrag betalen.

Wat de boeïs aangaat, deze wordt niet teruggegeven, doch het gebeurt dat de scheiding reeds plaats heeft, voor dat die geheel betaald is, in welk geval de man scheiding eischende, het ontbrekende moet aanvullen, terwijl indien de vrouw zulks doet, zij geen recht meer op het ontbrekende kan doen gelden.

Zijn er reeds een of meer kinderen uit het huwelijk geboren, dan wordt bij de echtscheiding het restant der boeis kwijtgescholden, terwijl de kinderen op de volgende wijze tusschen man en vrouw verdeeld worden. Is er één kind, dan blijft dit bij de moeder. Zijn er twee, die nog klein zijn, evenzeer. Van drie kinderen volgen één de vader en twee de moeder en zoo verder, terwijl altijd de man voor het onderhoud van nog zogende kinderen moet betalen. De wang kamaloean is bij scheiding van personen van den derden stand later gebracht op 20 realen, omdat de adat van de orang boemi op 16 realen gesteld was en eerstgenoemden duidelijk van laatstgemelden stand wenschten onderscheiden te zijn.

REIS NAAR DE ZUIDELIJKE NEDERZETTINGEN

VAN

GROOT-ATJEH

DOOR

M. A. F. Goossens.

Den 24sten Februari 1882 des namiddags ten twee ure scheepte ik mij, vergezeld van den djaksa der XXII Moekims Toekoe Nja Ali en twee volgelingen, te Olehleh aan boord van het Gouvernements stoomschip Anjer in. Dadelijk werd het anker gelicht en, omdat mij ook opgedragen was Poeloe Nasi te bezoeken, koers gezet naar de oostelijke baai van dat eiland, de zoogenaamde Rotsbaai. De reis van Olehleh derwaarts vorderde twee uren stoomens, en te vier ure liet de Anjer op circa duizend vadem afstand van de kust het anker vallen. Op de plek, waar het schip ankerde, peilden wij nog twintig vadem water. Wij hadden echter de kust veel dichter kunnen naderen, maar het werd niet beproefd, omdat de zee nog al hoog stond en de gezagvoerder niet met het vaarwater bekend was.

De baai, die door ons Rotsbaai genoemd wordt, is bij den inlander bekend onder den naam van Telok Lanting. Schepen kunnen er vrij dicht bij den wal ankeren. In het noordelijk gedeelte er van ligt het eilandje Djĕròh, dat door duidelijk zichtbare riffen aan het hoofdeiland verbonden is. Ten zuiden daarvan stort zich een onbeduidend riviertje in zee, Lo Raja genaamd, dat slechts bij vloed aan de monding met

een vlet bevaarbaar is en vóór welke monding eene zandbank ligt. De noordpunt van de baai heet Oedjoeng Krak, de zuidpunt Wa Kamen. In den westmoesson moet zij eene tamelijk veilige ligplaats voor schepen aanbieden.

Aan de baai ligt het gehucht Lanting, dat nagenoeg een dertigtal huizen telt, die onregelmatig op het strand verspreid staan.

De bevolking schijnt niet welvarend te zijn; hare voornaamste middelen van bestaan vindt zij in de rijst- en klappercultuur en in de vischvangst. De visch en de klappers worden door haar te Olehleh van de hand gezet.

De sawahs, die men in den omtrek van Lanting aantreft, zijn allen van den regen afhankelijk. Een derde gedeelte van den rijstoogst moet, naar het hoofd mij mededeelde, als hommage aan Toekoe Nja Mohamad te Olehleh worden afgestaan (*); dat gedeelte, maar meer ook niet, wordt uitgevoerd, want de rest is dringend noodig voor eigen gebruik.

Voordeelen worden ook verkregen door den verkoop van schildpadeieren en kleine hoeveelheden eetbare vogelnestjes, welke laatste voornamelijk te Poeloe Malinggé en te Oedjoeng Sagédé worden ingezameld. Ook daarvan moet een gedeelte aan Toekoe Nja Mohamad worden afgestaan.

Van Lanting voert een voetpad over geaccidenteerd terrein dwars door het eiland naar de op het westerstrand gelegen kampong Pasir Raja; welk traject te voet in ruim een half uur kan worden afgelegd.

De Lantingbaai verlatende, stoomden wij door de straat, die Poeloe Nasi van Poeloe Bras scheidt en door de bevolking uit die streek Lo Oeka genaamd wordt, en bereikten al spoedig het westerstrand van eerstgenoemd eiland. Van zee uit konden wij vrij goed de zuid kust van Poeloe Bras opnemen alsmede de eilandjes, welke tusschen de beide groote eilanden gelegen zijn.

(*) Voorheen was dat het Sultansaandeel.

De westkust van Poeloe Nasi draagt van het noorden naar het zuiden achtereenvolgens de namen van Pasir Raja, Telok Mata ajer, Lamgroenò, Pasir Djani en Karimajang. Alleen dit laatste gedeelte is rotsachtig en onbewoond, maar de overige gedeelten zijn genaakbaar en werden achtereenvolgens door mij bezocht. Landwaarts in, in het gebergte, ten oosten van Pasir Djani ligt de kleine kampong Dedap.

Langs het strand bevinden zich uitgestrekte klapperaanplantingen; maar kampongs ziet men er nergens, dewijl de bevolking verspreid in de nabijheid harer tuinen woont. Hier en daar treft men woningen aan, die allen van slechte constructie en hoogst oorspronkelijk ingericht zijn.

Vooral legt men zich op de klapperteelt toe. Tusschen de aanplantingen op het strand en den voet van het gebergte bevinden zich eenige van regen afhankelijke sawahs, waaraan nog aanzienlijke uitbreiding gegeven zou kunnen worden; veel lust daartoe schijnt echter niet bij de bevolking te bestaan, ja zelfs vond ik een aantal sawahs braak liggen. Naar de reden daarvan vernemende, deelde men mij mede, dat men wegens gebrek aan ploegvee onmogelijk weer alle vroegere sawahs in bewerking konde nemen; maar, voegde men er bij, ofschoon er geen rijst konde worden uitgevoerd, bestaat er toch geen gebrek daaraan. Is dat waar, zoo moet, te oordeelen naar hetgeen ik er van zag, de westkust van Poeloe Nasi, die nog wel voor het sterkst bevolkte gedeelte van dat eiland doorgaat, vrij dun met menschen bezaaid zijn.

Gelegenheid tot het aanleggen van sawahs door middel van met levend water gevoede waterleidingen is zeer schaarsch; wel zou daartoe het water der kleine Kroeng Mengam, in de landstreek Lamgroenò, kunnen worden afgeleid, doch in den oostmoesson voert dat riviertje bijna geen water aan. Ik wees daarom de bevolking aan, hoe de Kroeng Mengam door het doelmatig aanbrengen van een stuwdam voor de natte rijstcultuur dienstig kon gemaakt worden.

Op verscheidene plaatsen zag ik kleine tabaksvelden. Van de teelt van dat gewas schijnt men thans meer dan voorheen

werk te maken. De planten stonden in het algemeen zeer middelmatig, daar zij veel van wormen te lijden hadden. Ik gaf een middel aan de hand om die zooveel mogelijk te weren. Men deelde mij mede, dat nu reeds meer tabak verkregen wordt, dan voor de consumptie op het eiland noodig is en dat het meerdere te Olehleh van de hand gezet wordt.

Klappernoten schijnen in groote hoeveelheden te worden uitgevoerd.

Van de pepercultuur maakt men op Poeloe Nasi bijna geen werk, en alleen enkele bewoners bezitten kleine tuinen nabij Tandjong Malinggè op de zuidwestkust van Poeloe Bras.

Met den veestapel is het op het eiland, sedert aldaar de veeziekte geheerscht heeft, treurig gesteld. Slechts Lamgroenò bleef er in zekere mate van verschoond; vandaar dat men er nu nog een vijftigtal karbouwen aantreft, maar elders is het aantal niet noemenswaardig. Koeien (djawi's of sapi's) vindt men er nergens. Over het algemeen genomen, bestaat thans de veestapel voornamelijk uit geiten en kippen. Voordeelen worden ook behaald met de visch- en tripangvangst; de gedroogde visch wordt te Olehleh verkocht, en tripang komen Chineezen op het eiland opkoopen. Gewoonlijk brengen deze lijnwaden en kramerijen mede en drijven dan daarin ruilhandel.

Er lag eene Chineesche wangkang op de reede van Pasir Raja met het doel om handel te drijven. Naar men mij mededeelde, was daags vóór mijne aankomst een schip, dat onder Engelsche vlag voer, in die streek geweest om karbouwen op te koopen, maar het had onverrichterzake moeten vertrekken.

Nabij Lamgroenò stonden tijdens de tweede Atjehsche expeditie de cholerahospitalen. Bij de bevolking won ik betreffende die ziekte inlichtingen in en vernam dat zij onder de inboorlingen van het eiland slechts een viertal offers geëischt had.

Hier in den omtrek op eenigen afstand van het strand in een zich daar bevindend kreupelboschje bevindt zich het graf van wijlen Mr. H. J. Cantervisscher, secretaris van den Gou-

vernements commissaris F. N. Nieuwenhuijzen. Verleden jaar werd er een wit marmeren grafsteen op geplaatst. Dit graf werd door mij bezocht; de steen is nog in zeer goeden staat, maar het pleisterwerk er om heen is ten gevolge van het neerdruppelen van regenwater van afhangende boomtakken een weinig beschadigd. Die boomtakken liet ik wegkappen.

Van mijn verblijf in deze streek maakte ik ook gebruik om de zuidkust van Poeloe Bras op te nemen. Op die kust bevinden zich twee kampongs en wel in het oostelijk gedeelte Lampajong en in het westelijk Oeloe Paja. Zij liggen in uitgestrekte klapperaanplantingen verscholen, en de grens tusschen beide moet, naar men mij mededeelde, op de kust door het kleine eiland Toean dipait gevormd worden. Op eenigen afstand van het strand bevinden zich kleine uitgestrektheden van regen afhankelijke sawahvelden. Te wenschen ware het dat men ook hier meer werk van de rijstcultuur maakte. De voornaamte bronnen van inkomst zijn de klapperteelt, en de visch- en tripangvangst.

Het onbewoonde eiland ten zuiden van Poeloe Bras, waaraan wij gewoonlijk den naam van Poeloe Nasi Ketjil geven, is bij de inheemsche bevolking onder den naam van Poeloe Grisi bekend. Ten zuidoosten daarvan liggen nog vier kleine eilandjes, welke de Gĕpong-groep vormen.

In den namiddag van den 25sten verlieten wij Poeloe Nasi en kwamen nog in den vooravond op de reede van Lepong aan. Het te laat geworden zijnde om nog aan land te gaan, zond ik bericht van mijne komst aan het hoofd van Lepong. Den volgenden morgen kwam dat hoofd, Toekoe Imam Mohamad geheeten, vergezeld van verscheidene voorname inlanders uit de moekim aan boord van de Anjer om mij te begroeten. Hij deelde mij mede, dat zich in die streek het gerucht verspreid had, dat een oorlogsbodem Lepong zou komen beschieten en de bevolking daardoor zeer verontrust was en toen zij de Anjer naar Lepong zag koers zetten, zich gereed maakte om naar het gebergte te vluchten;

maar dat die onrust geheel geweken was, toen de djaksa Toekoe Nja Ali, een Leponger, die vóór mij aan land gegaan was, de vredelievende bedoeling mijner komst had bekend gemaakt.

Te samen met Toekoe Imam Mohamad en de lieden, die met hem gekomen waren, begaf ik mij aan land. De Koewala Lepong werd opgeroeid tot aan de kampong Melasa, waar mij een gedeelte der woning van eenen bloedverwant van dat hoofd tot tijdelijk verblijf afgestaan werd. Toekoe Imam Mohamad was door vroegere sultans tot hoofd en imam van de moekim Lepong aangesteld en is door het Gouvernement als zoodanig gehandhaafd. Niettegenstaande de akten van aanstelling van den Sultan was zijn invloed vóór onze komst in deze streken niet zeer beduidend; dikwerf wilden de hem ondergeschikte ketjihiks hem niet als hun meerdere erkennen, vooral die van Telok Sedoe kwam meermalen in verzet. Thans schijnen zij het met elkander te kunnen vinden, ten minste van onderlinge vijandige gezindheid was niets te bespeuren. Alles in de kampongs droeg blijken van rust; de vrouwen verrichtten hunne dagelijksche bezigheden, en de kinderen verlustigden zich met spelen, alles in één woord behield gedurende mijn verblijf zijn gewoon voorkomen.

Lepong is de naam der geheele moekim en eene afzonderlijke kampong, die dien naam draagt, bestaat er niet. De kampongs uit dit district zijn 1° Melasa, waar Toekoe Imam Mohamad metterwoon gevestigd is, benevens zijn wakil, Amat geheeten; 2° Déa met Toekoe Ali als ketjihik en Amat als wakil; 3° Misigit met Amin als ketjihik en Lai als wakil; 4° Lamsenia met Amin als ketjihik en Rahim als wakil; 5° Lajoe in de Telok Sedoe met Kadir als ketjihik en wakil tevens, 6° het gehucht Retiëng, eigenlijk een visschersdorp met Toekoe Panglima Laoet Doerakim als hoofd. De vier eerste kampongs liggen in elkanders onmiddelijke nabijheid en zijn tamelijk sterk bevolkt. Niet overal staan de huizen regelmatig in rijen, en bijna elk huis heeft een eigen erf, terwijl tusschen de erven steegjes loopen. Hier en daar

treft men putten aan, welker muren van klipsteenen zijn opgetrokken, waarvan enkele zeer goed bepleisterd zijn. Die putten dienen om in de behoefte aan drinkwater te voorzien en tevens tot badplaatsen, waarvan die voor de mannen streng afgescheiden zijn van die der vrouwen. Betreffende de kampong Déa valt niets bijzonders te vermelden; van Melasa alleen dit, dat zij voor nagenoeg twee jaren gedeeltelijk is afgebrand; de toen vernielde huizen zijn nog niet geheel vernieuwd, maar men is daarmede bezig. In de kampong Misigit bevindt zich de zoogenaamde moskee, waarin des Vrijdags de bevolking uit de geheele moekim te samen moet komen en het Vrijdag gebed verrichten; te oordeelen naar de daarin aanwezige ruimte kan de opkomst niet groot zijn.

In de kampong Lamsenia treft men eene zoogenaamde mandersah aan, een vrij slecht en bouwvallig gebouw, waarin aan de jeugd uit die en de omheen liggende kampongs godsdienstonderwijs gegeven wordt; aan het hoofd daarvan staat de Tengkoe mandersah. In dezelfde kampong worden prauwen vervaardigd, en verscheidene geheel nieuwe stonden nog op stapel. In alle kampongs werd ik vriendschappelijk ontvangen en op klapperwater en suikerriet onthaald.

De woonhuizen zijn bijna allen naar het zelfde model vervaardigd en staan gewoonlijk op stevige palen. De vloer begint gemiddeld twee el boven den beganen grond. In de lengte zijn zij in drie lange vertrekken verdeeld. De vloer van het middelste vertrek is iets hooger dan die der buitenste. Al wordt een huis door twee gezinnen bewoond, in welk geval twee der vertrekken door een bamboezen beschot van elkander worden afgescheiden en twee afzonderlijke deuren tot die vertrekken toegang verleenen, zoo maakt men toch slechts van eenen gemeenschappelijken buitentrap gebruik, terwijl ook de voorgalerij gemeenschappelijk bezeten wordt.

De Koewala Lepong vormt in den oostmoesson eene lagune, waarin eenige rivieren hun water uitstorten. Zij heeft dan slechts in het zuidelijkst gedeelte gemeenschap met de zee,

maar in den westmoesson ontstaat zoodanige gemeenschap ook bij het noordelijk uiteinde. In deze lagune staat brak water, en bij de koewala is zij zoo ondiep, dat het aan middelmatige prauwen bij eb dikwerf moeielijk valt om binnen te komen; bij de kampongs Melasa en Déa bedraagt de diepte van één tot een kwart vadem.

In den westmoesson staat er gewoonlijk een hevige branding op de kust, en de van uit zee komende vaartuigen kunnen dan onmogelijk de Koewala Lepong binnenloopen. De baai van Sedoe levert echter in dat jaargetijde een veilige ankerplaats voor schepen van niet te grooten diepgang op; ook gaan er met het binnenvallen, omdat zij nog al gedekt ligt, geene te groote bezwaren gepaard. Van Lajoe uit, eene kampong van nagenoeg 150 zielen, begeeft men zich dan over land naar de meer noordelijk gelegen kampongs.

Aan het landgedeelte, dat door de zee en de lagune wordt omsloten, geeft men den naam van Merani, hetgeen zooveel als overwal beteekent. Daarop bevinden zich uitgestrekte klapperaanplantingen, en worden er ook aardvruchten, zooals obi enz. geteeld. Eenige met gras begroeide omheinde gedeelten dienen tot weiden voor het vee. Om te voorkomen dat zij in de kampongs hun vernielingszucht aan de zich daar bevindende gewassen uitoefenen, worden de meeste geiten daar gestald. Kralen voor karbouwen en djawi's treft men wel in de onmiddelijke nabijheid der kampongs aan, maar over dag wordt het vee gewoonlijk naar het strand gejaagd.

Aan dat strand, vooral in de nabijheid der Koewala Lepong, wordt veel zout vervaardigd. Dat is vooral het werk van vrouwen, die kleine mandjes met zand vullen, waardoor zij voortdurend zeewater doen filtreeren. Ten langen laatste verkrijgt men eene tamelijk geconcentreerde zoutoplossing, waaruit zout gezoden wordt. Bij dit werk bedient men zich van te kleine ijzeren kwali's, en wordt de pekel te sterk verwarmd; het erg opborrelen van het geconcentreerde vocht is dan oorzaak, dat men tamelijk fijn en vrij wit zout verkrijgt.

Met grooter kwali's en zachter verwarming zou men mooier kristallen verkrijgen. Dit schenen de zoutziedsters ook te begrijpen, daar zij mij vroegen of ik haar niet aan grooter kwali's kon helpen en of die zich misschien ook aan boord bevonden.

Enkele inwoners van Lepong maken werk van de zijdeteelt, doch ernstig legt men er zich niet op toe. Men klaagt er over dat de bladeren, welke den zijdewormen tot voedsel strekken, de zoogenaamde *daoen greto*, van te ver af moeten gehaald worden. Gemakkelijk zou daarin te voorzien zijn door de greto meer in de onmiddelijke nabijheid der kampongs aan te planten, want ik zag er struiken van, die vrij gunstig stonden. De zijdewormen worden gewoonlijk in of onder de woonhuizen verzorgd. Vooral dient te worden gewaakt, dat de zich reeds ingewikkeld hebbende zijderups niet als vlinder door het tonnetje breekt. Gebeurt dat, dan hebben de cocons weinig waarde meer en werpt men ze hier bijna altijd weg. In Europa zou men ze zeer waarschijnlijk nog als flos- of floretzijde benuttigen. De zijde der zijdewormen uit deze streken is altijd intens geel en niet wit zooals die der Japansche.

De sawahs, die men in het Lepongsche aantreft, zijn allen van regen afhankelijk; zij liggen tusschen het gebergte, de lagune en de Kroeng Sawang Pandjang in en leveren tot nu toe zelden meer op dan voor de consumptie dringend noodig is, maar heel dikwijls moet er door invoer van elders in de behoefte aan rijst worden voorzien. Een zestigvoudigen oogst noemde men al voordeelig.

De rijstsoort, die verbouwd wordt, is eenigszins roodachtig van korrel, doch daarom niet minder voedzaam dan de gewone witte. Aan de sawahs kan nog veel uitbreiding gegeven worden en levend water daarop worden gebracht, waardoor het produceerend vermogen hoogst waarschijnlijk vermeerderd worden. Om de irrigatie met ernst onder handen te nemen zal een langer verblijf van een kontroleur te Lepong noodig

zijn, daar de bevolking te zeer aan den ouden sleur van zaken gewend is om uit eigen beweging daarvan werk te maken. De sawahs worden door karbouwen omwoeld.

De padioogst was in deze streek afgeloopen en, naar men mij mededeelde, viel hij niet erg voordeelig uit en zou men dit jaar wel weer rijst te kort komen. De walang sangit, hier *gĕsong* genaamd, richtte veel schade aan. In het gebergte bevinden zich enkele koffieaanplantingen (zoogenaamde boschtuinen), waarvan het product vrij voordeelig van de hand gezet wordt. De pepercultuur ging tijdens den oorlog erg achteruit. Niet alleen werden bestaande aanplantingen niet behoorlijk onderhouden, maar ook kapte men, zooals ik vernam, talrijke peperranken weg, omdat verscheidene met peper beladen prauwen van Lepong afkomstig door oorlogsbodems voor goeden prijs waren verklaard. Ik zag dan ook op mijn tournée verscheidene verlaten pepertuinen, waarvan weinigen nog waarde hebben, maar daar men nog geen tegenzin in de pepercultuur heeft, is het te voorzien dat men er nu weer meer zorg aan zal wijden. De gemiddelde peperproductie was in de laatste jaren ongeveer vier honderd pikol per jaar. De peperoogst in Lepong bedroeg in het jaar 1881 384 pikol en 10 kati; de hasil daarvan bedraagt $1^1/_2$ dollar of 6 soekoe per pikol, waarvan 1 soekoe aan het Gouvernement (zijnde het Sultansaandeel) wordt opgebracht, terwijl de overige 5 soekoe aan de hoofden toevallen.

Alzoo bedroeg de hasil over dat jaar 576 dollars, waarvan het Gouvernement 96 dollars ontvangt.

Hoewel de hoofden zich onvoorwaardelijk aan het Gouvernement onderworpen hebben, wordt door hen niet al het mogelijke gedaan om slecht volk te weren. Dikwijls houden zich hier kwaadwilligen schuil, die de eerste gelegenheid de beste te baat nemen om vijandelijkheden jegens het Gouvernement te plegen. De veiligheid laat daardoor veel te wenschen over, waarom — zooals de hoofden zelve klaagden — zoo weinig kooplieden hier handel kwamen drijven. Ik maakte den hoofden

daarop opmerkzaam en verzweeg hun niet, dat van de zuidelijke nederzettingen Lepong tot die streken behoort, welke in een slechten reuk staan.

Als goederen, waaraan te Lepong de meeste behoefte gevoeld wordt, noemden mij de hoofden rijst gedurende drie of vier maanden van het jaar, lijnwaden, ijzer ter vervaardiging van landbouwgereedschappen, groote ijzeren kwali's, opium enz.

Den 27ste Februari begaf ik mij, door eenige Atjehers vergezeld, van Melasa naar de grens van Lepong met de IV Moekims, met het doel het terrein op te nemen en uit te zien naar een geschikt tracé voor een weg ter verbinding van Lepong met Kroeng Raba in de IV Moekims.

Het traject Melasa — Glangang Merak (grens) legde ik zonder mij te haasten in $1^1/_4$ uur te voet af, en ondervond geen noemenswaardige bezwaren. Men moet de rivieren Kroeng Ganting Pira, Kroeng Breba en Kroeng Retiëng over trekken; doch daar zij lage oevers hebben en niet zeer breed- en diep zijn, kunnen zij te voet of te paard worden doorwaad.

Van af Melasa tot Glé Loeda is het terrein tamelijk vlak. De Glé Loeda en Glangang Merak zijn lage steenachtige heuvels. Het gesteente vormt echter geene vaste massa, en bestaat voor het grootste gedeelte uit grootere en kleinere brokken, die wel door middel van buskruit zijn op te ruimen. Van den kant van Lepong stijgt de Glé Loeda vrij geleidelijk en onmerkbaar gaat men op den Glangang Merak over. Van dezen uit is de daling in eene rechte lijn nog al sterk en kort, maar door het maken van eenen zachten bocht is die te vermijden. Iets verder in het gebied der IV Moekims (onderafdeeling Marasa) zal de weg om een uitlooper van den Glé Pasir Smé, die tot aan zee reikt, moeten loopen; maar is men eenmaal daarom heen, zoo verkrijgt men weer eene vlakken weg, die voorbij de kampong Lokna naar Kroeng Raba voert.

Van Glé Pasir Smé den terugtocht aannemende, volgde ik

voor een gedeelte een ander pad, dat langs den voet van den daar steilen Glé Laboean (1) en het gehucht Retiëng voert, doch vond ik dat minder goed. Loopt de weg te dicht langs het strand, zoo wordt ze te zandig en daardoor vermoeiend.

Ik teeken hier nog aan, dat in de nabijheid der kampongs Misigit en Melasa bij het aanleggen van een weg naar middelen moet worden uitgezien om talrijke zich daar bevindende oude graven, waarvoor de bevolking veel eerbied schijnt te hebben, te vermijden. De weg kan in betaalden heerendienst worden aangelegd. Om de bevolking niet al te zeer tegen een nog ongewoon werk te doen opzien, zal de weg eerst niet breed moeten worden gemaakt; zelfs zou men voorloopig zich tot een flink paardenpad kunnen bepalen.

Het eerst zal, dunkt mij, eene geschikte passage voorbij Glé Pasir Smé en over den Galangang Merak en Glé Loeda moeten worden daargesteld; mocht dan het verkeer over zee met Lepong gedurende den westmoesson erg lastig of misschien geheel verbroken worden, zoo zou men waarschijnlijk vrij gemakkelijk over land te paard daarheen kunnen komen.

Den volgenden dag maakte ik een tocht door het zuidelijk gedeelte van Lepong. Over de Kroeng Retiëng tusschen de kampongs Misigit en Lamsenia bestaat eene vrij goede niet breede brug. De kampong Lamsenia beslaat met hare tuinen eene vrij groote uitgestrektheid, en is naar het mij voorkwam, de grootste en sterkst bevolkte uit de geheele moekim. De ketjihik noodigde mij, toen ik voorbijkwam, uit om in de nabijheid der mandersah klapperwater te komen gebruiken, aan welk verzoek ik gaarne voldeed.

Buiten het kamponggebied komt men al spoedig op sawahs. Daar bevindt zich geen pad meer en moeten sawahdijkjes daarvoor dienst doen. In den regentijd moet het loopen hier

(1) Op den Glé Laboean nestelen, geloof ik, de boeroeng tjitjim, die eetbare nestjes bouwen.

zeer bezwaarlijk vallen. De aan te leggen weg kan door de sawahs voeren, doch ook om den voet van het gebergte worden aangelegd; maar dit laatste traject is langer dan het eerste.

Te oordeelen naar hetgeen ik er van zag, komt mij het tracé om den zuidelijken voet van den Glé Gomé het wenschelijkst voor.

Vandaar uit moet men dan de oostelijke helling van den Glé Serang, die ten zuiden van den Glé Gomé ligt, trachten te bereiken om op die wijze in de Loöngsche moekim Kroeng Kala uit te komen (1).

Het aanleggen van een weg langs het westerstrand van Lepong naar Loöng moet nog al bezwaren opleveren; talrijke bochten zouden dien lang maken, en bovendien zou ze om meer dan vijf vrij breede steile rotsachtige uitloopers van bergen moeten worden heen geleid. Zij, die zich van Lajoe naar Loöng begeven, volgen een pad door het gebergte; maar ware het traject langs de kust gemakkelijker en korter, zoo zou de bevolking daaraan wel de voorkeur geven.

Tusschen Lepong en Loöng in ligt het landschap Paröi, waarvan het noordelijk gedeelte door de bevolking enkel Paröi en het zuidelijk Paröi Tjoet genaamd worden.

In den morgen van den eersten Maart besprak ik nog verscheidene aangelegenheden met de Lepongsche hoofden, na afloop waarvan ik mij weer aan boord van de Anjer begaf en naar Loöng vertrok.

Op de reede aldaar aangekomen, kwam de kadjoeroean van dat district mij aan boord begroeten, maar daar het al laat in den dag was, ging ik eerst den volgenden morgen aan land.

Het district Loöng bestaat uit de moekims Loöng, Kroeng

(1) Ten oosten van den Glé Gomé komt men weer in meer open terrein, waar zich tamelijk uitgestrekte sawahs bevinden; ook zal later de verbinding van de zuidelijke nederzettingen van daar uit met de XXII Moekims zeer gemakkelijk vallen.

Kala en Blang mé. Daartoe behooren de kampongs: Poeding (Moedik en Koewala), Malébroe, Binasa Lo, Nglé Bung, Mampat, Kant, Tjoenien, Gapoë, Tandjong, Oetambang, Daroe, Lamriga, Lamjoan, Lamhöng, Omong Sagebé, Lam Soedjiën, Sagòp, Mata-Ajer, Tëi, Batang-Oe, Poetjoeng Kroeng, Moenmata, Binasa Tenga, Binasa Ketapang, Milan, Blangmé, Kroeng Kala, Laili, Aja, Djantang, Gantik, Piohan, Koeroe en Karing. Die kampongs werden gedurende mijn verblijf te Loöng achtereenvolgens door mij bezocht.

Koeroe, eene vrij groote kampong aan de Blang Raja baai en Karing vormen eigenlijk eene moekim op zich zelf. Men heeft er eene mesigit en ook een imam, doch omdat zij betrekkelijk jonge nederzettingen van uit Blang mé zijn, worden zij nog gerekend tot deze te behooren.

Sri Setia Lingga, bij Gouvernements besluit dd. 1 Juli 1881 no. 76 tot districtshoofd of kadjoeroean van Loöng benoemd en die krachtens zijne geboorte ook het eerst voor die betrekking in aanmerking kwam, woont met eenige familieleden binnen eene inlandsche benting in de kampong Ketapang (ook wel Binasa Ketapang). Deze vormt met de kampongs Milan, Binasa tenga en Binasa Moenmata een aaneengeschakeld geheel aan den linkeroever van de Bintara. In hunne onmiddelijke nabijheid aan den rechteroever dier rivier liggen de misigit en het gehucht Merani.

De kadjoeroean is het Gouvernement genegen en bezit veel goeden wil, doch heeft zich daardoor onder de hem ondergeschikte hoofden, ja aanvankelijk ook onder zijne broeders, vele vijanden gemaakt, zoo zelfs dat zij hem eens gedwongen hebben voor eenigen tijd het land te verlaten. Zijne voornaamste tegenstanders waren toen Ketjihik Oesoei, zijn zwager, van Garoe en Ketjihik Gading van Pasir. Genoemde kampongs lagen op het strand en werden door meer dan twintig kleine links en rechts verspreid liggende bentings gedekt. Toen zij en nog verscheidene andere door ons van zee uit werden beschoten en Pasir, dat voorheen meer dan

drie honderd goede huizen telde, totaal in asch werd gelegd, bevond de kadjoeroean zich aan boord van onze schepen, en trok hij als het ware openlijk tegen zijn weerspannige onderdanen op. Dit kunnen velen hem nog maar niet vergeven; hem beschouwt men, ofschoon ten onrechte, als oorzaak van de rampen, die Loöng door den oorlog trof, en ofschoon Ketjihik Gading en Ketjihik Oesoei al sedert geruimen tijd Loöng verlaten hebben, wonen er toch nog vele hunner aanhangers en bloedverwanten.

De kadjoeroean zou er zich zeer zeker niet zonder goed gewapend gevolg durven vertoonen en komt er dan ook bijna nooit. Alleen in de kampongs van Ketjihik Gading begint langzamerhand eene wat gunstiger stemming te komen. In het herbouwde Pasir is de met den kadjoeroean bevriende Tongkoe Hadji Djoemahat van Koewala Poeding, de vroegere shahbandar der Poeding-rivier, waarnemend hoofd. Deze, die als bezadigd en rechtschapen man wordt geacht, zal de zaken wel ten goede leiden. In Ketjihik Oesoeis kampongs daarentegen staan de zaken van den kadjoeroean en zijn familie nog vrij slecht. Mocht de ketjihik onder de tegenwoordige omstandigheden weer in zijn land terugkeeren, zoo is het te voorzien, dat het tusschen zijne aanhangers en die van Toekoe Loöng telkens tot botsingen zal komen. Dat Ketjihik Oesoei erg verlangt zich wederom in 't Loöngsche te vestigen, vernam ik als zeker; men voegde er echter bij, dat de kadjoeroean, onder wiens bevelen hij eigenlijk staat, er hem niet meer wil toelaten en dat zulks telkens aanleiding tot bedreigingen van beide zijden geeft. Van den kant van den kadjoeroean is daarbij een persoonlijke veete in 't spel; want voor eenige jaren deed de ketjihik met eenige volgelingen een aanval op des kadjoeroeans woning, en brandde die tot op den grond af. Enorme schade werd daardoor aangericht en vele goederen en gelden, men spreekt van 7000 dollars geroofd; verscheidene bloedverwanten van den kadjoeroean kwamen daarbij om het leven.

Niettegenstaande dat alles acht ik het voor de rust in Loöng dringend noodig, dat aan de vijandige stemming tusschen den kadjoeroean en Ketjihik Oesoei een einde kome. Pogingen in die richting dienen te worden aangewend, want nu houdt de ketjihik niet op de bevolking der hem aanhangende kampongs tegen Si Setia Lingga op te ruien. Door huwelijken te Lambesoi en te Rigas aan te gaan, heeft hij zijn aanhang trachten te vermeerderen en op laatstgenoemde plaats woont hij in den laatsten tijd.

Met het hoofd van Loöng sprak ik ook over de klacht van de Lepongsche hoofden omtrent het zich toeëigenen van de peperhasil uit Lepong door hem kadjoeroean. Hij erkende zulks gedaan te hebben, doch beweerde in de meening verkeerd te hebben, dat die hasil hem rechtens toekwam. Het aandeel van het Gouvernement zeide hij al in 's lands kas gestort, doch niet vermeld te hebben, dat onder de Loöngsche hasil ook die van Lepong begrepen was. De kadjoeroean beloofde op mijn raad zich gaarne ter zake aan de beslissing van den Gouverneur te zullen onderwerpen.

Als een bewijs, dat hij de overtuiging niet bezit van rechten op de peperhasil van Lepong te kunnen doen gelden, kan worden beschouwd, dat hij al uit eigen beweging een gedeelte daarvan, twintig dollars, hij wijze van voorschot aan Toekoe Imam Mohamad restitueerde. Dit deed hij te Kota Radja, waar Toekoe Imam Mohamad zich tijdelijk ophield, waarschijnlijk uit vrees dat de laatste de zaak aan het licht zou brengen.

Ik mag hier niet verzwijgen, dat niet alleen te Lepong, maar ook te Kloewang, Daja en Lambesi algemeen geklaagd wordt over de misbruiken, die sedert wijlen Toekoe Lampasei zich te Kloewang gevestigd had, in zake de inning van de peperhasil ingeslopen waren. In strijd met de oude gewoonte dwong hij namens het Gouvernement alle hoofden uit de zuidelijke nederzettingen om hun peper te Kloewang in te leveren. Van de daarvoor betaalde hasil nam hij het leeuwenaandeel, zijn vriend de kadjoeroean van Loöng werd

ook door hem bedacht, doch de andere hoofden kwamen zelden of nooit in het bezit van het aandeel, waarop zij recht hadden. Van daar algemeene ontevredenheid en clandestiene uitvoer van peper naar andere havens ter ontduiking van de hasil.

Zeker zal het in het belang der rust en vrede onder de bevolking zal zijn, dat er in het vervolg tegen worde gewaakt, dat de mindere hoofden en rechthebbenden op de hasil niet in hunne rechten worden gekrenkt.

De kadjoeroean van Loöng sprak mij over het plan om de moekim Loöng in tweeën: Loöng en Malébroe te splitsen. Toen ik bezwaren daartegen opperde, omdat ik elders tengevolge van zoodanige splitsing zeer ernstige geschillen had zien ontstaan, door dat weinig imams op versnippering van hun gezag gesteld zijn, noemde de kadjoeroean mij als voorname reden daarvoor op, dat de bevolking van verscheidene kampongs zooals Pasir, Poeding, Biné Kroeng, Tjoeniën enz. thans te groote afstanden moet afleggen om ter misigit te Loöng op te komen en dat bezwaar zou kunnen worden weggenomen door er ook eene te Malébroe op te richten. Die reden was gegrond; ik raadde den kadjoeroean daarom aan zijn plan eens met den imam van Loöng te bespreken en mocht deze er al geene bezwaren tegen opperen, dan toch nog in overeenstemming met hoofden en bevolking te handelen.

Op godsdienstig gebied dient het districtshoofd van Loöng zeer voorzichtig te zijn. Hij is niet zeer godsdienstig en dat weet iedereen, want zelden of nooit komt hij in de mesigit. Ontevredenheid daarover onder hen, die meer godsdienstzin bezitten, voorkomt hij door dikwijls bij wijze van aalmoes rijst en andere levensmiddelen naar de moskee te zenden om tot voeding van behoeftige lieden te strekken.

Het district Loöng omvat eene vruchtbare strook gronds, zeer geschikt voor velerlei cultures. In het vlakke gedeelte, dat nog al groot is, vindt men uitgestrekte sawahs, die al dicht bij het strand beginnen. Voorheen waren zij alle van

den regen afhankelijk, maar sedert een paar jaren heeft men hier en daar waterleidingen aangelegd om ze te bewateren. De reeds bestaande voldoen goed en de bevolking heeft er het nut al van leeren inzien en is zeer genegen op den ingeslagen weg voort te gaan. Een te Loöng metterwoon gevestigd handelaar heeft zich daarmede verdienstelijk gemaakt. De rijstproductie is thans al zoo groot, dat er noemenswaardige hoeveelheden kunnen worden uitgevoerd en zelfs heeft er nu reeds uitvoer van rijst uit Loöng naar Olehleh plaats. Meer waarde voor den handel zou de rijst hebben, zoo ze witter van kleur was. Ik merkte dit den kadjoerocan en den minderen hoofden op, en besprak met hen of niet betere soorten van zaaipadi konden ingevoerd worden. De thans verbouwd wordende rijstsoort is niet slecht, doch minder mooi voor het oog. In het zuidelijk gedeelte van het district was de rijstoogst afgeloopen; in het noordelijk, te Kroeng Kala, Laïli enz. hield men zich nog met het padisnijden onledig. De oogst was nog al voordeelig uitgevallen, doch het bleek mij, dat men zeer onregelmatig geplant had, en de vroeg geplante padi een gunstiger oogst dan de laat geplante gaf.

Van de tabakscultuur begint men meer en meer werk te maken, en schijnt men die nog al genegen. Verleden jaar werd door zekeren heer Smith zaad van Deli-tabak ingevoerd en onder de bevolking verdeeld, met het doel er een handelsartikel van te maken.

De suikerrietsoort, die men in deze streken aantreft, is zeer goed en voordeelig; het riet wordt vrij hoog en het sap bevat een groot suikergehalte. In de nabijheid van alle kampongs bevinden zich aanplantingen daarvan; maar meer dan voor binnenlandsch verbruik noodig is, wordt alleen in de moekim Blang Mé verbouwd, en vandaar voert men kleine hoeveelheden stroopsuiker uit, die den naam heeft van bijzonder zoet van smaak te zijn.

Naar het voorkomen der peperaanplantingen, die ik bezocht, te oordeelen, staat het met die cultuur in het Loöngsche

nog ongunstig, want de meesten dragen duidelijke blijken van al sedert geruimen tijd verwaarloosd te zijn. Naar de reden daarvan vernemende, deelde men mij mede, dat vroeger vooral lieden Groot-Atjeh afkomstig, die zich in den regel slechts tijdelijk in Looëng vestigden, peperplanters waren. Toen de meesten hunner tijdens den oorlog naar Groot Atjeh terugkeerden, lieten zij hunne aanplantingen onbeheerd achter en slechts enkelen hunner keerden later terug. Velen dier tuinen, die voorheen aanzienlijke sommen opleverden, gingen daardoor te loor. De hoofden zijn daardoor niet gebaat, want de peperhasil, die vroeger een belangrijk bedrag uitmaakte, is bijna niet noemenswaardig meer.

Op den 3den Maart begaf ik mij naar de Looëngsche koffietuinen in het gebergte. Het pad daarheen loopt langs den linkeroever der Bintara voorbij de kampong Lam Soedjiën en vervolgens om den noordelijken voet van den Glé Bangala heen. Vrij geleidelijk stijgt men naarmate men dieper in het gebergte komt. Onder weg ontmoet men talrijke verlaten peperaanplantingen en ook enkele uitgestorven kleine koffietuinen. Dat deze laatste niet oud werden en al spoedig de noodige levenskracht misten, blijkt duidelijk aan de magere verdorde koffiestammen. Voor den aanleg der eerste koffietuinen schijnt men geene oude boschgronden gebezigd, doch gemakshalve al sedert lang ontwoude en ten behoeve der pepercultuur geëxploiteerde gronden in beslag genomen te hebben. De thans bestaande koffietuinen liggen op den Glé-Batang-Oe, den Glé-Oeboeng en den Glé-Aloer-Poruë verspreid. Die op den Glé-Batang-Oe zijn de oudste. Ik schat ze op vier à vijf jaren; zij staan vrij gunstig, en de boomen zijn nog al krachtig. De aanplantingen op den Glé Oeboeng en Glé Aloer Poruë zijn jonger, daar de oudste nauwelijks drie jaren tellen. Blijkbaar werden zij, toen zij een jaar of anderhalf oud waren en de boompjes dus al levenskracht bezaten, geheel verwaarloosd; de alangalang schoot er toen hoog in op en oefende op den groei der koffieboomen

een zeer nadeeligen invloed uit. Ook schijnen er geruimen tijd te veel schaduwboomen in de tuinen te hebben gestaan; lucht en licht zoekende schoten de koffieboomen spoediger en hooger op dan zulks onder gunstiger omstandigheden het geval zou geweest zijn, en zulks zeer ten nadeele hunner kracht en omvang. Aanleiding tot die verwaarloozing gaf, dat zich hoe langer hoe meer tijgers in het gebergte vertoonden en men telkens hoorde van lieden, die door die dieren waren afgemaakt. Toen er al zes en vijftig menschen als slachtoffers gevallen waren, gaven de planters het verblijf in dat onveilig oord op en gingen zich in de benedenstreken vestigen.

Later begon men zich weer van lieverlede in het gebergte te vertoonen. Toen men de aanplantingen eindelijk beter begon te onderhouden, kwamen zij langzamerhand weer tot verhaal, en thans kan men, het vorenstaande in aanmerking nemende, den toestand, waarin zij verkeeren, betrekkelijk gunstig noemen.

Tijdens ik de koffieaanplantingen bezocht, stonden de boomen in vollen bloei en beloofden, als geene ongunstige omstandigheden tusschenbeide komen, eenen mooien oogst. Het bleek mij, dat men het bijplanten niet had verzuimd, want op verscheidene plaatsen trof ik aanplantingen van één jaar, van zes maanden, ja zelfs van eene maand aan. Het voordeel van op goede, oude humusrijke boschgronden te planten werd door mij aangetoond en door de bevolking begrepen en zij beloofde zich mijn inlichtingen ten nutte te zullen maken. De koffieplanters zijn voor het grootste gedeelte toenoengers (bovenlanders, vooral uit de bovenstreken van Daja), en zij die mij op mijnen tocht door de tuinen vergezelden, luisterden, naar het scheen, met belangstelling naar mijne terechtwijzingen en beloofden die in het vervolg ter harte te zullen nemen. Schertsenderwijze vertelden zij mij, dat zij vroeger de koffievruchten van de takken stroopten, dus rijpe en onrijpe in eens oogsten en zich zelve

daardoor benadeelden, doch dat zij door eenen vroegeren kontroleur al beter waren ingelicht.

Te Batang-Oe en te Aloer Poruë heeft zich van lieverlede weer eene vaste bevolking gevestigd en die nederzettingen zijn reeds als kampongs erkend en heeten Batang-Oe en Poetjoek Kroeng. Op deze laatste plaats werd, toen ik er mij bevond, een kendoeriefeest gevierd. Daarvoor had men een paar geiten geslacht, en vrouwen brachten rijst en de noodige toespijzen aan. Men noodigde mij uit aan het maal deel te nemen, hetgeen ik dan ook deed.

Voor zoo ver ik kon nagaan, bedroeg de koffieoogst verleden jaar zeker meer kan tachtig pikols, en zoodanige hoeveelheid toch werd al naar Olehleh uitgevoerd; kleiner hoeveelheden werden buitendien door de planters nu en dan aan andere handelaren van de hand gezet en naar elders uitgevoerd.

De koffiesoort is goed, en mits goed toebereid, doet zij voor de beste van Sumatra's Westkust niet onder. Betreffende het uit 's lands kas tot het aanleggen van koffieplantages ontvangen voorschot van *f* 10.000 verschafte de kadjoeroean mij de volgende inlichtingen.

Aan driehonderd personen, die zich genegen verklaard hadden koffie te planten, keerde hij voorschotten uit, onder voorwaarde dat zoodra hunne boomen voordeel begonnen af te werpen, zij het geld zouden beginnen terug te betalen. Iedere planter ontving op die wijze aan kontanten 15 dollars, aan rijst (2 goentjah per persoon) 6 dollars, en aan landbouwwerktuigen (een kapmes, een patjol en één tambilan) 3 dollars. Per man maakt dat een voorschot van 24 dollars, dus voor 300 man 7200 dollars of ± 18000 gulden. Van dat bedrag waren *f* 10.000 van het Gouvernement en *f* 8000 van hem kadjoeroean. Daar 56 personen, die voorschotten ontvangen hadden, door tijgers waren afgemaakt en van hunne aanplantingen niets te recht was gekomen, werd met die lieden een verlies geleden van 1344 dollars of ± 3360 gulden.

Over de restitutie van het uit 's lands kas ontvangen voorschot sprekende, deelde de kadjoeroean mij mede, dat hij al vier maanden geleden op terugbetaling van de zijde der planters had begonnen aan te dringen, doch dat zij nog maar altijd om uitstel verzocht hadden.

Tot dekking van de in de koffietuinen gestoken gelden gaf ik den kadjoeroean den raad om 1° bij luie planters en bij hen, die misschien nog maar in naam koffietuinen bezitten, zoo mogelijk op onmiddelijke terugbetaling, des noods in producten, aan te dringen; 2° bij ijverige planters een aandeel van den dit jaar te verkrijgen koffieoogst, hetzij in geld hetzij in natura, te bedingen en 3° ten zeerste aan te dringen op het doen van zooveel mogelijk bijplantingen gedurende den aanstaanden westmoesson.

Behalve noemenswaardige hoeveelheden betelnoten en boschproducten, zooals gewone getah pertjah, india rubber (roode getah pertjah), getah abien, damar, witte en zwarte, enz. leveren de bosschen van Loöng zeer geschikt timmer- en meubelhout op.

Ten aanzien der uitkomsten, die de goudwasscherijen opleveren, valt niets met zekerheid te zeggen. Er zijn er twee, eene daarvan treft men op den Glé Bangala niet ver van de kampong Mampat, de andere op denzelfden berg nabij de kampong Mata Ajer aan; de reis er heen is zeer vermoeiend. Beiden worden door Chinezen geëxploiteerd; daar deze lieden gewoonlijk zeer behoeftig zijn als zij komen, gaan zij in den regel overeenkomsten met den te Loöng gevestigden heer Smith aan, die hen dan voorziet van de werktuigen en andere benoodigdheden, welke zij in de goudwasscherijen behoeven, en daardoor recht krijgt op het een derde gedeelte van het door de wasschers gewonnen goud. De door de Chineezen benoodigde levensmiddelen, opium enz. ververschaft die heer eveneens, en worden dan met het hun toekomend twee derde gedeelte verrekend. Daar de heer Smith onmogelijk eene behoorlijke contrôle over de werkzaamhe-

den kan uitoefenen, ligt het voor de hand, dat er verduistering van een deel van het gewonnen goud door de Chineezen plaats heeft; vandaar dat men niet met eenige zekerheid kan te weten komen welke winst de wasscherijen gemiddeld per week of per maand opleveren. Ware die eenigszins groot, zoo zou, dunkt mij, de geldzuchtige Atjeher zich dat werk niet door anderen uit de handen laten nemen.

Van de zijdeteelt wordt vooral in de kampongs Lam Soedjiën, Tjot en Poeding (moedik) werk gemaakt. In de binasa (balé of sòpò) van laatstgenoemde kampong zittende, zag ik lieden bezig met het vlechten van vischnetten van zuivere zijde. Op mijne vraag of men veel werk van de zijdeteelt maakte en of het daarmede vooruitging, deelde men mij mede, dat gerust kan worden aangenomen dat elk huisgezin te Poeding minstens twintig duizend zijdewormen bezit en dat van dat aantal één kati zijde in de veertien dagen wordt verkregen. Hier klaagde men niet over gebrek aan gretòbladeren, die tot voeding van de zijdewormen moeten strekken, anders was ik voornemens der bevolking aan te raden eens proeven te nemen met de bladeren van den djerakboom (ricinus communis), die ook goed moeten voldoen.

De prijzen der levensmiddelen zijn in het Loöngsche veel lager dan te Lepong; durft men in laatstgenoemde streek voor een kip één gulden als prijs te bedingen, te Loöng wordt gewoonlijk maar twee dollars per dozijn betaald. Komt men in Lepong rijst te kort, te Loöng voert men er tamelijk veel van uit en kost de padi maar één en de rijst twee dollars de pikol. Zout komt op ongeveer *f* 4.50 de pikol te staan.

De veestapel bestaat uit ongeveer 2000 karbouwen, 400 koeien, 6 paarden, en een onbekend doch vrij groot aantal geiten. Voor de eerste betaalt men van 55 tot 70 dollars het stuk; koeien kosten van 30 tot 50 dollars, en ook de geiten worden nog al duur betaald.

Als eene der schaduwzijden van Loöng moet worden genoemd, dat de bevolking uit de benedenstreken meer aan het

opiumschuiven verslaafd is dan die van elders in deze onderafdeeling. Meerdere vraag doet hier de opiumprijzen stijgen, voor een bol, die te Lepong maar *f* 70.— kost, betaalt men te Loöng *f* 100. De bovenlanders (toenoengers) schuiven, naar ik vernam, niet sterk, en velen bepalen er zich toe, om aan de amfioen te likken.

De voornaamste rivieren, die in dit district in zee uitwateren, zijn van het noorden af: beginnende: de Laïli, de Kroeng Kala, de Kroeng Gentet, de Kroeng Bintara (Loöng) en de Kroeng Poeding.

Alleen de laatste is voor groote prauwen bevaarbaar. De Bintara is wel vrij breed, maar voert teveel steenen af, die haar ondiep maken en het vervoer van goederen per sampan belemmeren. Tot nabij de kust gelijkt zij meer op eenen woelenden boven- dan op eenen kalmen benedenstroom.

De Poeding-rivier zou meer waarde voor den handel verkrijgen dan zij nu heeft, als hare monding beter was. Daarin toch bevinden zich eenige klippen, die het binnenloopen van vaartuigen bij eenigszins donkeren nacht en in den westmoesson, bij zwaar weer buiten, gevaarlijk maken. Tijdens ik mij in de kampong Koewala Poeding bevond, verzochten verscheidene hoofden mij ter zake om raad en hulp. Het eenvoudigste middel om deze klippen voor zooveel noodig op te ruimen, zal geloof ik zijn, ze door middel van buskruit te laten springen. Op eene volgende reis zouden daartoe pogingen kunnen worden aangewend; want verbetering der Koewala Poeding acht ik hoogst noodig, omdat de tot voorbij Pasir breede Poeding in den westmoesson de eenige veilige ligplaats voor prauwen en andere handelsvaartuigen in deze streek is.

In den omtrek der kampong Koewala Poeding, en noordwaarts daarvan bevinden zich nog veel braak liggende gronden, die zeer geschikt in sawahs kunnen worden herschapen. De bevolking zou dat gaarne doen, om reden zij nu gebrek aan rijst-

velden heeft, doch ziet geen kans om er water op te brengen. Mij dunkt dat zulks wel door het aanbrengen van eenige aquaducten over enkele zich tusschen de Bintara-rivier en de hier bedoelde gronden bevindende ravijntjes zou zijn te bewerkstellingen. De bevolking uit den omtrek zou daardoor zeer gebaat worden.

Van Koewala Poeding begaf ik mij voorbij de kampongs Gapoei, Oetambang en Moenmata terug naar de Binasa Ketapang. Van de bevolking van beide eerste kampongs zegt men niet veel goeds; daar zij niet zeer te vertrouwen is. Mijn geleider Tengkoe Hadji Djoemahat was daar, naar het mij voorkwam, niet erg op zijn gemak en steeds op zijne hoede. Naar hetgeen ik er van zag te oordeelen, wordt, ofschoon de grond vruchtbaar genoeg is, de landbouw daar zeer verwaarloosd. De gespannen verhouding tusschen den Kadjoeroean en Ketjihik Oesoei zal wel de voornaamste oorzaak daarvan zijn.

Te Moenmata bevinden zich twee zoogenaamd heilige putten. Slechts lieden, die getrouw hunne godsdienstplichten vervullen, mogen het water daaruit bezigen om zich te baden. Een der putten is voor mannen en de andere voor vrouwen bestemd. Natuurlijk berust de legende, aan die putten verbonden, op volksbijgeloof.

Het aanleggen van een weg in het Loöngsche levert geen overwegende bezwaren op. Het tracé, dat ongeveer kan gevolgd worden, heb ik vroeger opgegeven. Ten einde dat van Lepong te ontmoeten, moet het in den omtrek van de kampong Laïli om de oostelijke helling van den Glé Serang worden heengeleid, want daar eerst begint een bergachtig gedeelte. De kloof, die zich op de oostelijke helling van den Glé Serang bevindt, schijnt van uit de verte gezien, nog al nauw, doch in werkelijkheid is dat minder, want het dicht geboomte is oorzaak dat de passage, die zich daar bevindt, niet duidelijk in 't oog valt. Het overig gedeelte van den weg kan tot Moedik Poeding nagenoeg vlak zijn. Alleen over de Kroeng Kala en de Kroeng Bintara

moeten lange bruggen worden gebouwd, maar de overige zijn van weinig beteekenis. Van Löong naar Kroeng Kala is het ongeveer drie en een half uur loopens.

Bij Moedik Poeding dient het tracé tusschen de Pasir- en Poedinggebergten te loopen, want meer strandwaarts worden de omstandigheden voor het aanleggen van een weg ongunstiger en komt men bovendien in de noodzakelijkheid eene zeer lange brug over de Koewala Poeding te bouwen, welke de bevolking — naar ik vrees — niet zou willen daarstellen. Van Moedik Poeding naar Kloewang bestaat al een pad, dat langs de oostelijke hellingen van den Glé Passir en den Glé Groetei loopt en waarvan door de bevolking vrij druk gebruik gemaakt wordt. Dat pad volgden vroeger bijna altijd kwaadgezinden uit de bovenlanden, als zij invallen of strooptochten in het Loöngsche wilden doen. Om die invallen te kunnen afweren, wierp men te Moedik Poeding eene vrij sterke benting op. Daar binnen bevindt zich eene binasa (sòpò), en in de wallen zijn bamboezen kokers aangebracht, die tot schietgaten dienen.

De gezindheid der bevolking jegens het Europeesch bestuur is over het algemeen vrij gunstig te noemen. In bijna alle kampongs werd ik zeer vriendschappelijk ontvangen en bood men mij klapperwater ter verfrissching aan. Naar de kampongs, waar ik wist dat de Kadjoeroean vijanden had, nam ik hem niet meê (hij had daar trouwens om verzocht), maar liet ik mij door de ketjihiks van kampong tot kampong vergezellen. Met den Kadjoeroean en de meeste kamponghoofden uit den omtrek sprak ik over het openen van een pasar in de omtrek van Kaut. Allen waren met dat plan ingenomen, en zij zullen trachten het met elkander eens te worden over den dag in de week, waarop pasar zal gehouden worden. Hier zij aangeteekend, dat Kaut nagenoeg in het midden van de kampongs Ketapang, Milan, Moenmata, Koewala Poeding, Pasir, Tjoeniën, Nglé Bang, Binè Kroeng, Lébroe, Binasa Lo, Tjot, Mampat, Mata Ajer, Sagoep, Oetambang en Gapoei

in ligt en dat, zoo daar een pasar geopend mocht worden, eene talrijke opkomst van de bevolking uit den omtrek te verwachten is. Bij den Kadjoeroean drong ik er op aan deze aangelegenheid niet naar eigen zienswijze te dwingen, daar er dan van de opening van de pasar hoogst waarschijnlijk niets zou komen, doch in overeenstemming met de andere hoofden te handelen.

Als daartoe eerlang mocht worden overgegaan, levert Kaut ook vrij geschikte emplacementen voor het daarstellen eener kontroleurswoning op. De standplaats van den kontroleur ligt dan nagenoeg in het midden der onderafdeeling; te Loöng zelf woont hij dan te midden van de daar bestaande partijen in en kan hij van daar uit het best botsingen tusschen deze voorkomen.

Gedurende mijn verblijf te Lepong en Loöng werden door mij pogingen aangewend tot invoering der vaccine, waartoe de vaccinateur Tjoet Lah mij vergezelde. Te Lepong bestond onder hoofden en bevolking nog weinig lust zich aan die kunstbewerking te onderwerpen. Toen ik dat bemerkte, drong ik er ook niet verder op aan, hopende dat men daar later het goede voorbeeld van anderen zou volgen. Te Loöng vond zij meer bijval en zonder moeite werden er vijf kinderen, waaronder twee van den Kadjoeroean, gevonden om te worden gevaccineerd. Bij drie der kinderen kwam de koepokstof niet op, doch daar de pokken ook bij de twee andere al op den vierden of vijfden dag werden opengekrabt, mislukten deze ten slotte ook.

De Kadjoeroean sprak mij over het openen eener school te Loöng en verzekerde mij, dat zoo het Gouvernement daartoe overging, het niet aan leerlingen zou ontbreken.

In den namiddag van den 7den Maart scheepte ik mij weder aan boord van de Anjer in en stoomde deze naar de reede van Kloewang, waar wij na een paar uren aankwamen. Aan de hoofden van Kloewang zond ik bericht van mijne aankomst en liet hen verzoeken aan boord te komen. Aan dat verzoek

werd voldaan en den volgenden morgen om één ure 's namiddags kon ik aan land gaan.

Het voornaamste hoofd van deze streek is Datoe Kloewang. Ofschoon zijn hoofdverblijf in de kampong Lamkoeta is, houdt hij zich toch meestal op het eiland Kloewang op, om zooals hij zeide, zijne vogelnestgrot te bewaken.

Tot verblijf werd mij de woning van wijlen Toekoe Lampasei, welke binnen eene vrij sterke inlandsche benting aan de monding aan den rechteroever der Kroeng Lantoeï gelegen is, aangewezen. De benting was voorheen met twee stukken geschut bewapend, welke naar het oosten, noorden of zuiden, doch niet naar zee gericht waren, een bewijs, dunkt mij, dat de Toekoe voornamelijk voor aanvallen van uit het gebergte beducht was. Het huis van dat hoofd is nog niet oud, het is een planken gebouw met zinken dak en moet, toen het nieuw was, er vrij goed hebben uitgezien. Blijkbaar werd het sedert den dood van Toekoe Lampasei in het geheel niet meer onderhouden.

Niet ver zuidwaarts van de benting ligt de gĕdé of pasar, die door eene vaste bevolking wordt bewoond. Hier komt de kampongbevolking, ook lieden van elders, die te Kloewang peperaanplantingen hebben aangelegd, zich van het noodige voorzien. Er wordt niet op een bepaalden dag van de week pasar gehouden.

De Datoe van Kloewang vertoonde mij eene akte van aanstelling als hoofd van Kloewang, welke zijne vader van vroegere sultans ontving. Uit dat stuk blijkt, dat de datoes van Kloewang van ouds de eigenlijke bestuurders van dat district zijn. Naar oud gebruik werd de hasil onder hen en de mindere hoofden verdeeld en de Sultan zond jaarlijks iemand naar Kloewang, om zijn aandeel (milik) in te vorderen.

Later, zoo vernam ik, kwam de Datoe van Kloewang met den hoeloebalang der IV Moekims, wijlen Toekoe Nja Malim, vader van Toekoe Lampasei, in oorlog. Eerstgenoemde moest zwichten en van af dat tijdstip een gedeelte van het hem toeko-

mend aandeel in de peperhasil aan den hoeloebalang afstaan. Dat gedwongen geschenk bedroeg gewoonlijk twee koepangs per pikol. Met het bestuur des lands liet de hoeloebalang zich overigens niet in.

Op grond daarvan beweerde waarschijnlijk voorheen wijlen Toekoe Lampasei rechten in Kloewang te kunnen doen gelden, die hij na onze vestiging in deze streken al te ver schijnt te hebben uitgestrekt.

Na den dood van Toekoe Lampasei namen de zaken in de zuidelijke nederzettingen en dus ook in Kloewang, een anderen keer. Toekoe Tjoet Banta, Toekoe Lampasei's jongere broeder liet zich met bestuurszaken in deze streken bijna niet meer in en vertoonde er zich bijna nooit. Druk, dwang en bedreiging geraakten langzamerhand in vergetelheid; onder de hoofden des lands werd de zucht levendig naar herstel hunner oude rechten, en enkelen gingen zelfs te ver en benadeelden op hunne beurt, vooral in zake de hasil, weer anderen, die eveneens recht op een aandeel daarin hadden; vandaar ook toen weer vele geschillen.

De Datoe van Kloewang heeft nu, naar het mij scheen, ten aanzien der uitkeering van de peperhasil eene fout begaan door verleden jaar het aandeel van den hoeloebalang der IV Moekims voor zich te houden. Toekoe Tjoet Banta liet hem daarom zeggen, dat hij het onuitbetaald gebleven bedrag den Datoe als schuld aanrekende.

De Datoe beklaagde er zich over, dat de hoeloebalang der IV Moekims nu ook, doch ten onrechte, aanspraken op een aandeel van de opbrengst des vogelnestjes, die jaarlijks van Kloewang worden uitgevoerd, laat gelden; ten minste hij schatte dat aandeel verleden jaar op vijf honderd gulden en liet om zoodanig bedrag vragen, waaraan niet voldaan werd.

Men verzekerde mij, dat er nu nog slechts twee vindplaatsen van vogelnestjes bestaan, eene namelijk in eene kalkgrot op de zuidkust van Poeloe Kloewang en eene op de noordoostelijke helling van den Semiga. Zij maken eene bezitting

uit van Datoe Kloewang en zijne familie. Driemaal 's jaars worden de nestjes uitgehaald, en telkens verkrijgt men eene hoeveelheid van gemiddeld 47 kati; dat maakt dus à 16 dollars per kati een opbrengst van *f* 5640.—'s jaars.

Hier vernam ik, dat er ook kwesties tusschen Toekoe Tjoet Banta en Ketjihik Amin gerezen waren over het bezit van vindplaatsen van vogelnesten in de IV Moekims (Maraso) bij Lampoe. De laatste moet de oudste rechten daarop bezitten. Men deelde mij mede, dat te Lampoe driemaal 's jaars 75, dus te zamen ± 225 kati 's jaars, uitgehaald worden. Tegen 16 dollars de kati maakt dat eene onzuivere opbrengst van *f* 9000.

Het gebied van Kloewang is in twee moekims verdeeld: Lamkota en Sapik, in elk van welke zich een misigit bevindt, die al vrij oud zijn en in vervallen staat verkeeren. Tot beide moekims behooren de kampongs Lamkota, Sapik, Sawang, Binasa Babet, Mèdrün, Tandjong, Mossie, Lamtoeï, Kroeng Toenoeng en Poelau. Zij werden allen door mij, vergezeld door den datoe van Kloewang, bezocht om de sawahs en peperaanplantingen op te nemen.

Iets noemenswaardigs leveren die kampongs niet op. Zij zijn niet sterk bevolkt; en meer dan 1800 zielen zal het district Kloewang niet tellen, waarvan het twee derde gedeelte bestaat uit lieden, van elders overgekomen met het doel om peperaanplantingen aan te leggen. Aan de eigenaren der gronden, die zij in gebruik nemen, moeten zij eene kleine recognitie betalen. De afstammelingen van de oorspronkelijke opgezetenen des lands zijn eigenaars van sawahs, die in de eerste jaren na de veeziekte zeer verwaarloosd waren, zoodat in de behoefte aan rijst door aanvoer van elders moest worden voorzien. Thans is daarin eene gunstige verandering gekomen, daar vrij groote uitgestrektheden wederom bewerkt worden en de rijstvoorraad ruim voldoende is. Toen ik Kloewang bezocht, was de rijstoogst, die zeer gunstig was uitgevallen, pas afgeloopen en hield men zich op sommige plaatsen met het uittrappen der padi onledig.

De veestapel kreeg tijdens de veeziekte een grooten knak. De Datoe van Kloewang, die voorheen een duizendtal karbouwen moet bezeten hebben, hield er niet meer dan twintig van over. In den omtrek van alle kampongs treft men nu weder karbouwen, waarvan er nu in het geheel 300 stuks zijn. Koeien (djawi's) zag ik weinig; alleen de bevolking der gĕdé schijnt een vijftien stuks te bezitten.

De peperplantages, die ik bezocht, zagen er vrij goed onderhouden uit, en de totale peperproductie 's jaars kan gerekend worden ± 2000 pikols te bedragen. De Datoe sprak van ± 500 pikols, doch die opgave was, geloof ik, niet overeenkomstig de waarheid. Peperplanters zijn voornamelijk lieden uit Pedir, Daja en de VI Moekims afkomstig.

Naar Sapik en de daar in de nabijheid liggende kampongs maakte ik de reis langs de Lamtoeï-rivier per prauw. Deze rivier, ofschoon aan hare monding verzand en ondiep, zoodat het beladen prauwen bij eb groote moeite kost om binnen te komen, is hooger op nog al diep. Bij vloed binnengeloopen Pedireesche djaloers zag ik nog bij de kampong Tandjong ten anker liggen; had hun belang zulks medegebracht, zoo hadden zij ook nog verder kunnen opvaren. Naar de lading der djaloers en de houding der opvarenden te oordeelen, waren de bedoelingen dier lieden goed en waren zij gekomen met het doel om handel te drijven.

Sapik is de grootste kampong van het district Kloewang. De Imam liet zich niet zien. Toen hij geroepen werd om mij te ontmoeten, liet hij zich wegens ziekte verontschuldigen. Zijn boodschapper scheen met die boodschap verlegen. Het was duidelijk dat de Imam mij niet wenschte te ontmoeten, ik liet hem daarom zeggen dat zulks verkeerd van hem was en ging zonder hem de kampong bezichtigen. Later te Lambesoi ontving ik een brief van hem, waarbij hij zijne verontschuldigingen aanbood.

Sedert het overlijden van Toekoe Lampasei is de kadjoeroean van Loöng waarnemend hoofd van Kloewang, maar hij

komt zelden of nooit daar en laat zich bijna niet met de aangelegenheden in. Te Loöng kon hij mij niet eens zeggen, of het huis van wijlen Toekoe Lampasei nog wel bewoonbaar was. Ten deele is hem dat te vergeven, daar het bestuur van zijn eigen district hem werk genoeg verschaft. Te Kloewang is hij gezien, doch beschouwt men hem slechts als tijdelijk hoofd. Hij vergezelde mij daarheen; van Loöng uit had hij aan de hoofden van Koewala Lambesoi en Koewala Daja van mijne komst bericht gezonden en hun verzocht naar Kloewang te komen, doch aan zijn verzoek werd door hen niet voldaan.

De Datoe van Kloewang wordt algemeen wegens zijne afkomst geacht. Van bestuur voeren heeft hij echter weinig slag, want hij is te goedig van karakter, te toegevend, en weet zich niet genoeg als hoofd te doen eerbiedigen. Hij is evenwel nog jong en bij goede leiding is er wel iets van hem te maken. Misschien zou het niet kwaad zijn, dat Toekoe Tjoet Banta's jongere broeder Toekoe Hachim de woning van wijlen zijn ouder broederen te Kloewang betrok, dan zou zijne verhouding tot den Datoe kunnen worden geregeld. Middelen van bestaan zou hij vinden in de twee koepangs hasil per pikol peper en de voordeelen, welke de vogelnestgrotten op Poeloe Limpan in Lambesoi afwerpen. Radja Moeda Koewala van Lambesoi toch stond die voorheen af aan zijne zuster de moeder van Toeko Hachim.

De oudere broeder van Toekoe Tjoet Banta, Toekoe Nja Abas, panglima der XXV Moekims, is te dom, schijnt het. om bestuur te voeren. Men kent hem algemeen onder den naam van Toekoe Panglima stenga liploe (XXV); hij woonde voorheen in het Paroïsche, thans te Anak Paja en is door zijne broeders geheel op zijde geschoven. Die omstandigheid kan nog aanleiding tot vele intrigues geven.

Terwijl ik mij te Kloewang bevond, kwamen de voornaamste hoofden uit de bovenstreken van Lambesoi mij ontmoeten. Zij brachten eene geit mede, die ter mijner eere geslacht werd. Daar zij nergens anders onder dak konden komen, moesten zij

en hunne volgelingen wel in hetzelfde huis als ik hun intrek nemen.

Van deze hoofden vernam ik, dat er geschillen over de verdeeling van de peperhasil tusschen hen en de hoofden van Koewala Lambesoi waren ontstaan, die waarschijnlijk aanleiding tot een oorlog zouden geven. Zij riepen ter zake mijne tusschenkomst in. Ter voorkoming van partijdige beoordeeling der zaak, stelde ik hun voor te Lambesoi te komen en dan in mijne tegenwoordigheid met de hoofden dier streek hun geschil te bepraten, maar verzocht hun niet teveel volk mede te brengen, om den schijn te vermijden van eene beslissing ten hunnen voordeele te willen afdwingen. Daarmede namen zij genoegen; nadat de dag der samenkomst was vastgesteld, keerde ieder naar zijn kampong terug.

In den vooravond van den 11den verliet ik Kloewang en in den vroegen morgen van den 12den stoomde de Anjer naar de reede van Lambesoi, waar wij spoedig aankwamen. Daar zich langs de kust veel klippen bevinden, waarvan de juiste ligging den gezaghebber van de stoomer niet bekend was, diende een te Lambesoi te huis behoorend hoofd, dat mij vergezelde, Toekoe Nja Merani genaamd, als loods. Te Lambesoi ging hij Radja Moeda Koewala van mijn aankomst verwittigen. Deze kwam dadelijk, vergezeld van den inlandschen schrijver tevens shahbandar Toekoe Nja Him, aan boord. Al ten half negen ure 's morgens kon ik aan land gaan.

De pasar van Lambesoi ligt niet ver van de monding aan den linkeroever der rivier van Lambesoi; ze wordt door eene vaste bevolking bewoond, en er om heen en ook nog aan den rechteroever der rivier liggen verscheidene huizen verspreid. Voorheen bevonden er zich op een kleinen afstand van daar verscheidene kampongs. De bevolking daarvan is tijdens den oorlog geheel verloopen, en thans treft men nog slechts sporen van die kampongs aan. De bevolking van Pasar Lambesoi en omstreken schat ik op ± 600 zielen. Het hoofd Radja Moeda Koewala woont alleen in eene kleine benting, die in

de onmiddelijke nabijheid van de pasar ligt. In een klein doch hoog gebouwtje binnen deze benting bevinden zich verscheidene lila's, die gemakkelijk op de pasar en op de koewala kunnen worden gericht. Aan den rechteroever der rivier treft men op een heuvel nog eene benteng aan, die de radja indertijd heeft doen opwerpen, om zich tegen mogelijke aanvallen van uit de bovenstreken te kunnen verdedigen.

De imam van Lambesoi Toekoe Imam Lesoi is in het bezit van eene akte van bevestiging van den Assistent-Resident van Groot-Atjeh. Behalve hij behooren nog Toekoe Moeda en Toekoe Nja Him tot de notabelen der plaats. De laatste behoort er eigenlijk niet te huis, maar werd door vroegere sultans als schrijver aanbevolen. Sedert heeft hij er zich voor goed gevestigd en zich door aanhuwelijking aan de familie van het eerste hoofd weten te verbinden.

Lambesoi was voorheen, naar ik ook elders vernam, na Melaboe de bloeiendste plaats van de westkust. Door den oorlog kreeg zij een zwaren knak en verliep de handel. Ofschoon deze nu begint te herleven, zijn toch nog talrijke kenteekenen van verval waar te nemen. Tijdens ik mij daar bevond, lagen er djaloers uit Pedir, Olehleh, Rigas, Pati, Telok Kroet en Melaboe ten anker; ook zag ik vele sampans uit de bovenstreken afkomstig, waarvan de opvarenden producten aanbrachten en inkoopen deden.

Ofschoon de pasar alle dagen lieden trekt, is toch Woensdag in het bijzonder als pasardag aangewezen. Op dien dag wordt ze bij voorkeur door de bevolking der kampongs in den omtrek en ook door de toenoengers (bovenlanders) bezocht. Als de veldarbeid of andere omstandigheden zulks niet verhinderen, kan, naar men zeide, het aantal pasarbezoekers dagelijks van 800 tot 1000 bedragen. Het aantal mannen en kinderen, die ik er op Woensdag aantrof, schat ik op vijf à zes honderd. Het viel mij op, dat ik op dien dag geene vrouwen zag, en slechts twee of drie vrij oude durfden zich onder de pasarbezoekers

bewegen. Naar de reden daarvan vernemende, deelde men mij mede, dat vrouwen wel goederen, die op de markt moeten verhandeld worden, aanbrengen; doch het verkoopen even als het doen van inkoopen aan de mannen overlaten. Het aanwezen van jonge vrouwen te midden van zooveel mannen acht men onwelvoegelijk. Dat hare afwezigheid geen blijk van wantrouwen of onraad was, begreep ik; daar men, zoo zulks wel het geval mocht geweest zijn, toch ook wel de kinderen zou verwijderd hebben.

Op enkele uitzonderingen na waren alle pasarbezoekers met gléwang, sigiën en rentjong gewapend, en verscheidene droegen bovendien nog eene lans bij zich. Radja Moeda Koewala wees ik op het gevaarlijke van het dragen dier wapenen. Dat het ontstaan van het geringste geschil de deerlijkste gevolgen na zich kon slepen en zulks ook wel eens het geval was, kon hij niet ontkennen, doch volgens hem zou het heel veel moeite kosten aan dat oud gebruik een einde te maken.

De goederen, die ik op de markt ten verkoop uitgestald zag, waren vruchten, groenten, rijst, visch, dendeng, olie, lijnwaden, kramerijen, ijzerwerk, waaronder kwali's enz., aarden potten en pannen, tripang, garnalen, kippen, eenden enz.

De marktprijzen daar komen nagenoeg met die van Loöng overeen, en de levensmiddelen zijn er dus niet duur.

Omtrent de indeeling des lands vinde het volgende eene plaats. De tusschen Kloewang en Koewala Ongga gelegen strook lands wordt verdeeld in de landschappen Koewala Daja, Koewala Lambesoi en Toenoeng. Dit laatste wordt weder onder verdeeld in Lammé, Lamno en Pantei Tjirmien.

Te Koewala Daja is Toekoe Hakim hoofd, en tot zijn gebied behooren de kampongs Moeso, Melasa Roempit, Koewala Daja, Melasa Daja en Watug. De vier eerste liggen aan den oever der Daja en de laatste op het strand ten noorden van de Koewala Daja. Het zijn alle groote vrij sterk bevolkte kampongs, die in wijken schijnen te zijn verdeeld. De bevolking is nog al welvarend er kan over ruime van regen

afhankelijke sawahs beschikken. De grond is vooral langs de boorden der rivier vruchtbaar, en zoo treft men een krachtigen, weelderigen plantengroei aan. Moeso ligt op een door een zijtak der Dala aan haren rechteroever gevormd eiland.

De Daja is tot niet ver van het strand vrij breed en diep, maar hare monding verzandt in den oostmoesson en een prauw kan dan niet in- of uitvaren.

Langs den linkeroever dier rivier loopt een vrij geschikt voetpad, dat bij Moesa door een smal bruggetje met die kampong verbonden is. Met een weinig moeite is van dat pad een paardenpad te maken.

Melasa Daja moet door een met sampans bevaarbaren waterweg met Watug verbonden zijn. Toen ik mij in eerstgenoemde kampong bevond, zag ik er het begin van, maar de tijd ontbrak mij om ze geheel op te nemen.

Te Koewala Daja vernam ik, dat het eerste hoofd Toekoe Hakim zich, niettegenstaande hij al van uit Looëng van mijne komst verwittigd was, naar de Bovenlanden begeven had, het bericht achterlatende, dat hij mij op pasardag een bezoek zou komen brengen, maar ik heb hem niet zien opdagen.

Van Koewala Daja begaf ik mij naar Oedjoeng Po, waar zich het graf van een der laatste Sultans van Atjeh, na zijnen dood Marhoem Daja genaamd, bevindt; het is uit groote zware steenen opgetrokken, waarvan enkele van opschriften voorzien zijn. Het graf wordt zeer in eere gehouden.

In het landschap Lambesoi is Radja Moeda Koewala eerste hoofd. Tot zijn gebied behooren de kampongs Oedjoeng Boeloe (ook Kampong Tandjong), Binasa Koewala, Binasa Aloer Mie, Tjoemadrun, Loeë, Binasa Raja, Binasa Tengga, Binasa Mo Chan, Rampah, Loeboek, Baba Kroeng Aloemi en de gëdé.

Bij Baba Kroeng splitst zich de Daja in twee armen; de eene behoudt den naam van Daja en loopt in Koewala Daja uit en de andere, de zuidelijke, neemt den naam van Kroeng Lambesoi aan en stort zich bij Koewala Lambesoi in zee. Voor

die koewala ligt een rif, dat als men de ligging daarvan weet, gemakkelijk vermeden kan worden; doch niet zwaar beladen vaartuigen zeilen er soms overheen. De rivieren Daja en Lambesoi zijn vrij diep en met stoombarkassen zou men ze ver landwaarts in kunnen opvaren.

Aan de oevers der Daja liggen de kampongs Loeë, Melasa Raja, Melasa Tengga, Mochan, Aloemi, Tjoemadrun en Rampah. Loeboek is binnen 's lands achter den Glé Batoe Lintoeng gelegen. Aan den oever der Lambesoi treft men de kampongs Binasa Koewala en de gĕdé aan. De meeste dezer kampongs werden door mij bezocht, en van mijne reis naar Daja maakte ik ook gebruik om de aan de rivier van dienzelfden naam gelegen kampongs aan te doen. Zij zijn groot, sterk bevolkt en welvarend.

Te Tandjong was voorheen de Sjech van Marabahahan gevestigd; hij had er een voor deze streken betrekkelijk mooie woning, waarin nu nog een zijner vrouwen en hare kinderen gevestigd zijn.

Ook het landschap Koewala Lambesoi heeft aan van regen afhankelijke sawahs geen gebrek, die voor het grootste gedeelte tusschen de Lambesoi en Daja liggen. Ofschoon zij zelden meer dan een zeventigvoudigen oogst afwerpen, voorzien zij toch ruim in de behoefte der bevolking. Kleine hoeveelheden rijst zouden zelfs kunnen worden uitgevoerd, doch dat wordt door de hoofden eenigszins tegengegaan met het doel om de rijst in het land zelf op lagen prijs te houden. Dat zij hun doel bereiken, blijkt uit den vrij lagen marktprijs.

De suikerriet- en klapperaanplantingen, die men daar aantreft, moeten voornamelijk dienen om in eigen behoefte der bevolking te voorzien en doen dat in ruime mate.

Pepertuinen vindt men voornamelijk op de hellingen van bergen aan. Die op den Glé Mochan zijn nog al uitgestrekt en kan men al van uit de verte zien liggen. Van de tabaksteelt schijnt men hier evenals te Loöng meer werk te maken dan vroeger.

Aan visch, zoowel zee- als riviervisch, bestaat geen gebrek.

Het landgedeelte, dat zich tusschen de Lambesoi-rivier, het gebergte, Koewala Ongga en het strand bevindt, levert een strek contrast op met dat tusschen de Daja en de Lambesoi gelegen. Bespeurt men in dit laatste steeds leven en beweging, het laatste is tamelijk ontvolkt en eenzaam en schijnt tijdens den oorlog het meest geleden te hebben. Op een tourneé, die ik ook in deze streek maakte, zag ik vele braak liggende van regen afhankelijke sawahs en slechts kleine gedeelten ervan werden bewerkt. Radja Moeda Koewala beweerde, dat hier voorheen ook uitgestrekte peperaanplantingen lagen, maar daarvan was weinig meer over. Thans schijnt men zich weer meer op de pepercultuur te gaan toeleggen; ik zag ten minste veel jonge, hoewel nog kleine aanplantingen.

Een der oorzaken waarom men zich hier met minder ijver op den landbouw toelegt, zal ook wel gelegen zijn in de omstandigheid, dat zich in deze streek heel dikwijls kudden olifanten vertoonen, die op hunne tochten aan het te velde staand gewas aanzienlijke schade aanrichten. Vooral niboengtuinen schijnen het in den regel te moeten ontgelden.

Naar hetgeen ik er van zag te oordeelen, tiert de sagopalm te Lambesoi en te Daja evenals te Loöng, vooral op lage kustgronden, vrij welig. De hoofden maakte ik aandachtig op het voordeel, dat men van dien boom kan trekken. In lage voor andere cultures weinig geschikte en thans met rimbo bedekte moerassige streken zou men er uitgestrekte tuinen van kunnen aanleggen.

De grens tusschen Daja en Koewala Lambesoi wordt aan de kust gevormd door Kroeng Doesoen; verder landwaarts in loopt zij tusschen de kampongs Melasa Roempit en Melasa Raja door naar den voet van den Glé Mochan. Op dien berg vormt de waterscheiding de grens en zoo behoort de zuidelijke helling van dezen tot Lambesoi en de noordelijke ook wel Glé Lambalik genaamd, tot Daja. Tusschen Lambesoi en

Koewala Ongga vormt op de kust het bosch, Aroe Toedjoe genaamd, de grens. Dit bosch moet ten zuiden van Oedjoeng Plinti gezocht worden.

Tot Toenoeng behooren de volgende kampongs: 1° van beneden af aan den rechteroever der Daja: Moetara, Lam Mé, Binasa Lo, Binasa Serba, Binasa Lepè, Binasa Lambong, Binasa Getapang, Binasa Lamno, Binasa Lamoeò, Binasa Tengkoe Kali, Binasa Datoe Melah, Binasa Ba Paoe, Binasa Lamasan, Binasa Sanggau, Binasa Panti, Tjermin, Binasa Gapoe en Sepit en op eenigen afstand van den oever ligt bovendien nog Binasa Oleh Omong. 2° van beneden af aan den linkeroever derzelfde rivier: Binasa Gending, Binasa Ketjihik Soelang, Binasa Baba Kroeng, Binasa Lamdoerian, Binasa Lanawa, Binasa Groebang en Binasa Lamdruë.

Sepit is door een bergrug van het gebied van Indrapoeri gescheiden.

Ofschoon al vele hoofden in Toenoeng ons genegen zijn, is voorzichtigheid op reis aldaar een eerste vereischte. Er is daar nog veel kwaad volk, dat van de kuststreken daarheen is gevlucht. Tegen hun onverwachte aanvallen zouden de met ons bevriende hoofden ons bezwaarlijk kunnen beveiligen. Beter is het de kampongs van Poetjoet Abas voorloopig niet te bezoeken. Lammé ligt op anderhalf en Lamno op ruim twee uren roeiens van Pasar Lambesoi, zooals echter vroeger al vermeld werd, kunnen deze plaatsen ook van Kloewang uit langs de Lamtoei-rivier bereikt worden.

De bovenstreken van Lambesoi zijn vruchtbaar; men treft er van regen afhankelijke sawahs aan, en de grond is er voor de koffie- en peperkultuur zeer geschikt. Ook levert het land nog al gewilde boschproducten op. Van ouds had er veel uitvoer van producten naar Koewala Lambesoi plaats en op de gedé aldaar voorzag men zich van hetgeen binnen 's lands niet te verkrijgen was, zooals zout, opium, lijnwaden, ijzer, enz. enz.

Wijlen Toekoe Lampasei haalde, toen hij te Kloewang ge-

vestigd was, de hoofden over met die oude gewoonte te breken en hunne peper en boschproducten naar Kloewang af te voeren. Waarschijnlijk deed hij dat ter verlevendiging van den handel te Kloewang, doch ook om zijne eigen inkomsten te vermeerderen. Daar de belangen van Kloewang in dit opzicht lijnrecht in strijd waren met die van Koewala Lambesoi, ontstond er eene zeer gespannen verhouding tusschen Toekoe Lampasei en Radja Moeda Koewala. De laatste toch kon onmogelijk onverschillig zijn voor den toenemenden achteruitgang van den handel in zijn gebied, en ook zijne persoonlijke belangen, namelijk zijne inkomsten, waren er mede gemoeid. Het kon wel niet anders, of hij moest Toekoe Lampasei als een door het Gouvernement gesteunden indringer te Kloewang beschouwen en hem, omdat hij den handel op Lambesoi afbreuk deed, beginnen te haten. Meer andere hoofden uit de zuidelijke nederzettingen, die zoo niet in alle, dan toch in zeker opzicht, in dezelfde omstandigheden als het hoofd van Koewala Lambesoi verkeerden, deelden zijn gevoelens, vandaar, naar ik hoorde verzekeren, de onrust en onveiligheid, die tijdens het leven van Toekoe Lampasei in de zuidelijke nederzettingen heerschten.

De uitvoer van peper uit de haven te Lambesoi moet voorheen gemiddeld 9000 pikols per jaar bedragen hebben, maar tijdens den oorlog daalde ze belangrijk. Thans kan ze op ongeveer 3000 pikols gerekend worden. Ook boschproducten, zooals getahsoorten en rotting worden voor een nogal noemenswaardig bedrag uitgevoerd. Artikelen van invoer zijn: ikan kajoe, amfioen, ijzeren en aarden potten en kains. Opium wordt voornamelijk van Telok Kroet getrokken; daar moet het artikel veel goedkooper dan elders zijn en komt het bij verkoop op *f* 65 à *f* 70 per bol te staan. Te Lambesoi als behoorende tot Groot Atjeh, moet wel amfioen van den opiumpachter afkomstig, gesleten worden, doch de groote nabijheid der meer zuidelijke tot de assistent-residentie Westkust van Atjeh behoorende plaatsen, waar de invoer van opium vrij is, maakt

het uitoefenen van eene behoorlijke controle op den clandestienen invoer van dat artikel met de middelen, waarover thans kan beschikt worden, onmogelijk. Aarden potten en pannen komen vooral uit Pedir. De kainsoorten, die het meest gewild zijn, zijn: kain merikan (blauwe, witte en zwarte soorten), kain muntok, kain kling itam en zijden Palembangsche kains.

De veestapel had het in Lambesoi, Toenoeng en Daja toen gedurende den Atjeh-oorlog de veeziekte heerschte, al even hard te verantwoorden als die in andere streken van Groot-Atjeh. Ze werd toen zeer sterk gedund, maar langzamerhand begint ze zich echter weer te herstellen. Thans wordt ze naar ruwe schatting, gerekend te bestaan uit ongeveer zes honderd karbouwen en honderd djawi's (sapi's). Het vee, dat ik te zien kreeg, zag er goed uit. De prijs der karbouwen varieert van 60 tot 75 dollars; die der djawi's van 30 tot 40 dollars. Het ligt voor de hand, dat er nog zeer weinig aanbod van groot vee is.

In verscheidene kampongs legt men zich toe op het fokken van pluimvee, vooral kippen en eenden toe, maar deze worden niet naar elders uitgevoerd. Een dollar is de gemiddelde prijs van zes à zeven kippen, of van vier stuks eenden.

Daar de hoofden van Toenoeng hunne te Kloewang gedane belofte om ter bespreking van hun geschil met de hoofden van Beneden Lambesoi naar de pasar van Lambesoi op te komen, nakwamen, was ik in de gelegenheid ter zake een onderzoek in te stellen. Terwijl zij bedaard bij elkander zaten, verzocht ik aan de hoofden van Toenoeng om mij hunne bezwaren in het bijzijn van de hoofden van Beneden Lambesoi bloot te leggen. Bij monde van Panglima Panti uit Lammé werd toen verteld, dat de hoofden uit de bovenlanden van ouds gewend waren hun peper naar Lambesoi af te voeren en dat ingevolge een oude regeling de verdeeling van de peperhasil (anderhalven dollar) plaats had als volgt: het Sultansaandeel, één soekoe (1 dollar = 4 soekoes = 16 koe-

pangs) werd door Poetjoek Ma-ali in ontvangst genomen; drie soekoes waren het aandeel van den toekang kebon, en één soekoe werd onder het hoofd van Koewala Lambesoi en de hoofden van Lammé en Lamno, dat zijn dus Datoe Bintara en Datoe Melah, in dier voege verdeeld, dat het hoofd van Koewala Lambesoi twee en Datoe Bintara en Datoe Melah te samen ook twee koepangs ontvingen; en eindelijk ontvingen van de nog overblijvende soekoe, de schrijver één koepang, de aanbrenger van scheepen, die eene lading peper innamen, één koepang en de hoofden en grooten uit de kampongs twee koepangs.

Panglima Panti voegde daar nog bij, dat zoolang die regeling getrouw werd nageleefd, er tusschen de hoofden van Boven- en Beneden Lambesoi geene geschillen waren, doch dat, toen de laatsten daarvan afweken en aan de eersten hun rechtmatig aandeel in de hasil onthielden, deze natuurlijk naar een anderen uitweg voor hunnen peper zochten en vonden in Kloewang en Daja. Van daar de tegenwoordige gespannen verhouding tusschen de hoofden van Boven- en Beneden Lambesoi, waaraan zij mij verzochten een einde te maken.

Aan de hoofden van Beneden Lambesoi gevraagd, of de verdeeling van de peperhasil, zooals die door Panglima Panti was uiteengezet, de ware was, gaven zij daarop een bevestigend antwoord; doch ontkenden hasil aan de hoofden van Boven Lambesoi te hebben onthouden.

Daar partijen hun geschil aan mijn beslissing onderworpen en beloofd hadden zich daaraan te zullen houden, stelde ik voor om de oude regeling te handhaven met bepaling dat het Sultans aandeel aan het Gouvernement zou worden uitbetaald.

Men nam daarmede genoegen, en Radja Moeda Koewala beloofde er voor te zullen zorgen, dat de hoofden van Boven Lambesoi niet in hunne rechten zouden worden te kort gedaan. Datoe Melah en Datoe Bintara beloofden voortaan weer alle peper uit hun land naar Koewala Lambesoi te zullen laten afvoeren. Na die van weerszijden afgelegde beloften beschouw-

de men het geschil als geslecht en gingen de hoofden weer vriendschappelijk met elkander om.

Voor den uitvoer van peper uit Toenoeng ligt Koewala Lambesoi zeker het gunstigst; de Toenoengsche kampongs toch liggen aan dezelfde rivier. Met de Lamtoei, die bij Kloewang uitwatert, is dat niet het geval. De Koewala Lambesoi is altijd open, en groote prauwen kunnen er altijd in en uit, terwijl die van Daja in den oostmoesson totaal verzandt en die van Kloewang zeer ondiep is. De pasar van Lambesoi is bovendien de drukst bezochte uit die streek en meer en meer verscheidenheid van goederen treft men er aan.

Van de ingevolge Gouvernements besluit dd. 11 Maart 1881 no. 33 Stbl. no. 79 tot de zuidelijke nederzettingen behoorende staatjes Koewala Ongga, Djenamprong, Bebaweh en Noh valt weinig noemenswaardigs te vermelden; zij zijn ontvolkt en van weinig beteekenis. Voorheen oefende de radja's van Koewala Lambesoi daar gezag uit, doch voor en na maakten de aan hen ondergeschikte radja's dier landschappen zich vrij en werden zij door Sultan Mansoer (grootvader van den tegenwoordigen Sultan, die zich te Koewala ophoudt) als zoodanig erkend.

Van alle baaien, die men op de kust der zuidelijke nederzettingen aantreft, levert alleen de baai van Sedoe (Lepong) in den westmoesson eene veilige ankerplaats voor schepen op. Om eens na te gaan, of zij ook voor groote, diepgaande vaartuigen geschikt is, bezocht ik haar nog eens op de terugreis. De Anjer liep haar langzaam binnen, maar hoewel het kalm weder was, ging dat met veel bezwaren gepaard, want het diepe gedeelte aan den ingang is niet zoo ruim, als men oppervlakkig gezien, wel zou denken. Er bevinden zich daar riffen van levende karang, die nog steeds aangroeien en den ingang nog voortdurend vernauwen. Bovendien treft men vooral aan den oostelijken rand zandbanken aan. Om uit de baai te komen, durfde men de Anjer geene bocht te laten maken, maar moest men het schip op de plaats, waar het lag, om zijn as laten draaien. Het kan dus niet gezegd worden, dat de baai

van Sedoe als ligplaats voor oorlogschepen of andere groote stoomschepen aanbeveling verdient, maar voor ankerplaats van kruisprauwen en kleine handelsvaartuigen is zij zeer geschikt en in den westmoesson kan zij voor deze als het ware een toevluchtsoord zijn. Het vaarwater kan des noods door bakens worden aangegeven.

Op mijne reis vroeg ik in de verschillende landschappen, of er zich ook lieden uit Groot-Atjeh bevonden, die naar hunne vroegere woonplaatsen wenschten terug te keeren, doch vond die niet. Wel is waar sprak ik met verscheidene van die personen, doch deze waren al sedert geruimen tijd in deze streken gevestigd en wilden van geen terugkeer naar Groot-Atjeh weten.

Om tot verblijf te dienen van den kontroleur, als deze de zuidelijke nederzettingen bezoekt, acht ik het noodig, dat te Lepong, Loöng en Lambesoi eenvoudige pasangrahans worden opgericht, en zou men met den bouw van eene vaste kontroleurswoning voorloopig kunnen wachten. Dit laatste acht ik zelfs wenschelijk, omdat in de zuidelijke nederzettingen geene militaire bezetting ligt en een goed en kostbaar gebouw bij eventueele invallen van kwaadwilligen uit de bovenstreken, hoogst waarschijnlijk zou vernield worden. Te Lepong zou zoodanig gebouwtje kunnen worden opgericht aan een der oevers der Kroeng Ganting Pira ten noorden der kampong Déa; te Loöng op een der zich in den omtrek der kampong bevindende heuvels en te Lambesoi in de thans ledige benting aan den rechteroever der rivier van dien naam.

Wat het aanleggen van een weg betreft, acht ik het wenschelijk, dat aan dien, welke Kroeng Raba met Loöng zal moeten verbinden, zoo spoedig mogelijk worde begonnen; de gemeenschap toch over zee tusschen Kota Radja en die streken is in den westmoesson niet zelden verbroken.

BESCHRIJVING VAN HET

DISTRICT SALEM

EN IN HET BIZONDER VAN HET GEHUCHT

GOENOENG-SEGARA

DOOR

RADEN ARIO TJONDRO NEGORO.

met een naschrift

VAN

K. F. HOLLE.

Het district Salem is gelegen in het zuidwestelijk gedeelte van het regentschap Brebes, residentie Tegal. Ten zuiden grenst het aan het regentschap Tjilatjap (Banjoemas); ten westen aan het regentschap Koeningan (Cheribon) en ten noorden en ten oosten aan de verschillende districten van Brebes. Het district is verdeeld in drie onderdistricten, met name Bantarkawoeng, Salem en Sindangheula; het eerstgenoemde staat onder direct gezag van het districtshoofd en de twee laatste worden bestuurd door assistent-wedana's.

De hoofdplaats van het district was in den ouden tijd de desa Salem zelve; daarom draagt het ook dien naam, maar dewijl die desa op 50 paal van Brebes was gelegen, werd omstreeks in het jaar 1840 de zetel van het districtsbestuur verplaatst naar de dichter gelegen desa Bantarkawoeng, op 36 paal afstand van Brebes.

Het terrein van het district is zeer geaccidenteerd, want daar liggen drie bergruggen. De noordelijke bergrug is de

Koembang, een tak van het Kendang-gebergte, dat uit de afdeeling Koeningan loopt. Ten zuiden daarvan loopt er nog een bergrug, die ook aan den Koembang verbonden is, met name Bribis; ook deze is aan den zuidelijken bergrug, het werkelijke Kendeng-gebergte, het centraalgebergte van Java, verbonden.

De Koembang heeft eene hoogte van ongeveer 3892, de Bribis 2500 en de Kendeng 1500 voet boven den zeespiegel.

Het district Salem heeft eene oppervlakte van 182 □ palen en eene bevolking van 36895 zielen, derhalve ruim 175 inwoners op een vierkanten paal. Het bevat in het geheel 49 desa's; men kan dus nagaan, dat daar meer bosch dan bewoonde streken worden aangetroffen.

Bantarkawoeng ligt 150 voet boven de zee en aan den oever van de Kali Goenoeng, die haren oorsprong in het onderdistrict Salem heeft. Van deze plaats valt niets anders te vermelden, dan dat men op een afstand van drie paal daarvan en wel nabij het gehucht Tandjoeng, behoorende tot de desa Pangebatan, op een rotsachtigen heuvel verscheidene kleine bronnen van mineraal water vindt. De hitte van dit water is ongeveer 120° F.

Dat water stroomt in een in den rots uitgehouwen bak ter breedte van één, ter lengte van 1,5 en ter diepte van 0,3 meter; daarna loopt het met een verval van ruim één op een afstand van twee meter in een grooteren bak van 12 meter lengte, 1,25 breedte en 0,53 meter diepte, welke bak door middel van twee tusschenmuurtjes in drieën verdeeld wordt. Blijkbaar is dit een overblijfsel van den Hindoetijd, daar de vloer van zandsteenen is gemaakt, die zeer glad, hoekig en regelmatig geplaatst zijn. Ook de wanden zijn van dezelfde soort steen met sierlijke lijsten gemaakt. Ik vermoed dat deze waterbak een badplaats is geweest, die vroeger een diepte had van ongeveer één meter, zoodat de bovenrand van den bak gelijk met den bodem van den gehouwen rots stond. Wellicht heeft bij dien bak vroeger een huisje gestaan, daar in de onmiddelijke nabijheid 5 steenen neuten staan; ook ligt

in de nabijheid van dien bak een stierekop uit witten zandsteen gehouwen, doch die is nu zoo verweerd, dat wanneer men ze niet nauwkeurig bekijkt, het moeilijk is daarin een stierekop te herkennen. Op een afstand van 10 passen van dien bak aan de noordelijke helling van den heuvel zijn ook eenige kleine bronnen van hetzelfde water, dat in een beekje wegloopt zonder bak als bovengenoemd. Bij mijn komst aldaar had men op een hoogte van ongeveer 1,5 meter een in tweeën gespleten bamboe bij wijze van een goot geplaatst, om het warme water op te vangen en te leiden, en zoo doende als een stortbad te doen dienen.

Van deze plaats gaat men langs de zuidelijke helling van de Bribis op 12 paal afstand langs een bergweg, die ongeveer 1450 voet boven de oppervlakte der zee ligt, naar het onderdistrict Salem.

De hoofdplaats van het onderdistrict Salem ligt op een heuvelachtig terrein op een hoogte van 1000 voet boven den zeespiegel en is omringd door een gordel van bergruggen, waarvan ten zuiden en westen de Kendeng, ten noorden de Koembang en ten oosten de Bribis. Ze ligt derhalve in een vallei, gevormd door fraaie heuvels, die een aangenaam uitzicht aanbieden.

De Kali Goenoeng, die zijn oorsprong in de desa Tembongradja aan de oostelijke helling van het Kendeng-gebergte nabij de grens van het regentschap Koeningan bewesten Salem heeft, slingert zich tusschen die sierlijke heuvels door en stroomt eindelijk door het dal tusschen den Koembang en den Bribis en stort zich in de Pemali-rivier voorbij de districtshoofdplaats Bantarkawoeng, welke laatste rivier de grens uitmaakt van de districten Salem en Boemiajoe.

Van het onderdistrict Salem gaat men noordwaarts naar het onderdistrict Sindangheula op een afstand van $12^1/_2$ paal over den bergrug Koembang, die een hoogte heeft van ruim 1800 voet heeft. Het hoogste gedeelte van den weg wordt Boengoersarang genoemd, vanwaar men een schoon uitzicht heeft, doordat men de geheele vlakte van Brebes en de Java-zee zeer

duidelijk kan zien; onaangenaam is het het echter, dat er steeds een sterke wind waait.

Van daaruit daalt men 1600 voet binnen een afstand van anderhalf paal tot Sindangheula, welke plaats 200 voet boven de oppervlakte der zee ligt.

De hoofdplaats van dit onderdistrict heeft een eenigszins somber uitzicht door het zware geboomte in de desa; dit moet ter beschutting dienen der huizen tegen de hevige zuidewinden (angin koembang) in den oostmousson, die somwijlen met zulk eene hevigheid waait, dat sterk en nieuw gebouwde huizen, niettegenstaande de dichte beschutting van zware boomen, omwaaien. Deze boomen hebben hierdoor een schuinsche richting naar het noorden. Onbegrijpelijk is het, dat de desa daar gesticht is geworden en de inwoners niet al lang naar een andere plaats verhuisd zijn; want twee paal noordelijker waait de wind zoo sterk niet meer.

Bewesten deze desa slingert zich de Tjigora rivier, die zijn oorsprong heeft aan de helling van den berg van dien naam, behoorende tot de desa Pangebonan; deze bergstroom is vol groote en kleine steenen, zoodat met hem altijd hoort ruischen. De Tjigora vereenigt zich op ongeveer een paal afstand van Sindangheula met de Kaboejoetan rivier, die aan de noorderhelling van den Koembang onder het gehucht Tjalawastoe, behoorende tot de desa Pangarasan, ontspringt, verder dit onder district doorsnijdt, daarna in het district Losari komt, en zich ongeveer in het midden daarvan in acht takken verdeelt t. w. Kali Bloeboek, Tenggoeli, Tandjoeng, Kalibaroe, Sebrogan, Kedawoeng en Padjagan. Deze acht stroompjes vereenigen zich weder nabij de monding bij de desa Krakahan en zoo stort de rivier zich in de Java-zee onder den naam van Moeara Krakahan.

In den westmousson treden deze rivieren dikwerf buiten hunne oevers en overstroomen den grooten postweg en de sawahvelden, doch in den droogen tijd bevindt zich daarin zeer weinig, ja in sommige in het geheel geen water.

De opbrengst van het district Salem is niet noemenswaardig,

behalve de weinige Gouvernements koffie, die aldaar geteeld wordt, bestaat het bedrijf der bevolking uit niets anders dan het maken van arènsuiker, welke zij op pasardagen in de districten Losari en Boemiajoe verkoopt, om bij haar terugreis verschillende goederen en zout mede te nemen, zoowel om ze weder te verkoopen als voor haar eigen gebruik.

Merkwaardig mag het genoemd worden, dat niettegenstaande dit district zoo schaars bevolkt is, en men er meer woeste dan ontgonnen streken aantreft, geen wilde dieren zich daar ophouden: koningstijgers, rhinocerossen, bantengs en herten worden er niet gevonden en slechts zelden wordt een panter gevangen. Alleen enkele zwijnen, kidangs en stekelvarkens ontmoet men van tijd tot tijd.

De bevolking is Soendaneesch; doch de taal is minder zuiver, daar zij eenigszins vermengd is met wat Javaansch. Het is een zeer goed volk, doch lui en in zeden en gewoonten veel verschillende van de bewoners van de overige districten. Zij staan in den regel om 6 ure 's morgens op, ontbijten met rijst en wat zout met wat warm water, doorgaans met een weinig koffie en arènsuiker vermengd; daarna gaan zij te ongeveer half acht ure naar hun werk, hetzij om eigen hunne velden of wel hun koffietuinen bewerken, hetzij om andere heerendiensten te verrichten.

Het werken aan de wegen en de koffietuinen geschiedt steeds onder toezicht van het een of ander inlandsch hoofd. Wanneer dit hoofd zich gedurende het werk een oogenblik verwijdert, dan verlaat ook de bevolking onmiddellijk het werk, terwijl zij onder goed toezicht tot zelfs 's avonds aan den arbied blijft.

Daar de desahoofden zelf weinig of geen begrip hebben van hunne verplichtingen, zoo is het noodzakelijk, dat dit toezicht gehouden wordt door een ambtenaar of een beambte van het districtsbestuur, daar er anders bitter weinig van het werk terecht zou komen.

Heerendiensten bestaan alleen in het onderhouden der we-

gen, die voor voetgangers en ruiters bestemd zijn; derhalve hebben zij niet heel veel daaraan te doen. Slechts weinige politiezaken komen voor en de diefstallen, die er nog plaats hebben, worden meestal gepleegd door personen uit andere districten. Karbouwen en paarden worden slechts zelden gestald; zoo zij niet dag en nacht in de bosschen blijven rondloopen, worden zij 's nachts eenvoudig op de woonerven der desa's gebracht.

De bevolking is nog zeer primitief; weelde is bij haar een onbekende zaak. De oorzaak daarvan is, dat zij weinig aanraking heeft met personen van andere districten, dewijl het terrein en de afstanden dit moeilijk maakt.

Pasars zijn niet bekend; in de nabijheid van de hoofdplaatsen der onderdistricten zijn enkele waroengs, doch van weinig beteekenis.

Hoewel het terrein zeer bergachtig is, vindt men slechts weinig mooie vruchtbare gronden. Over het algemeen zijn de gronden kleiachtig met veel wadas, maar in sommige streken is de bodem steenachtig.

De Gouvernements koffiecultuur produceert ook zeer weinig. Van de 1,114,539 boomen werden in het jaar 1882, dat een bizonder mooi jaar was, 1242,51 pikols koffie in de pakhuizen geleverd; de opbrengst is dus nagenoeg één kati op de negen boomen.

De desahoofden, door en uit den boezem van dit natuurvolk gekozen, zijn niet veel ontwikkelder dan de bevolking zelve. Vooral door de groote afstanden en het moeilijk terrein kunnen de inlandsche ambtenaren niet dikwerf die streken bezoeken, om de hoofden op de hoogte van hunne plichten te brengen, van daar, dat zij die dan ook zeer slecht kennen. Van de 49 desahoofden zijn er slechts vier, die eenigszins begrip hebben van hun werkkring.

Als een geluk voor het district mag het worden beschouwd, dat er geen opuim geschoven wordt; het behoort dan ook tot de verboden kringen. Ook zijn er geen Chineezen en men vindt er geen pandhuizen.

Door dat er zeer weinig politiezaken voorkomen, hebben de inlandsche ambtenaren ook niet veel schrijfwerk, hetwelk een uitzondering maakt op het inlandsch ambtenaarsleven van de andere districten; daarentegen hebben zij kolossale tournées te maken door bergachtig terrein, om het onderhouden der wegen, het bewerken der koffietuinen en het schoonhouden der desa's na te gaan.

In de maand Maart 1881 werd een begin gemaakt met de oprichting van de bamboezen pagger der veelooze streek van Java op zijn smalst. In dit district alleen had deze eene lengte van 22 paal. Den 2 April was die voltooid en daarna werd de bevolking zoodanig door koortsen geteisterd, dat zulks eene sterfte tengevolge had van 560 personen gedurende dat eene jaar. Merkwaardig is het, dat de koortsepidemie juist in de omstreken van de pagger heerschte; men veronderstelt, dat ze veroorzaakt werd door het wegkappen van de voor die pagger benoodigde bamboe, waarvan de stronken in den natten westmousson, in Februari en Maart, spoedig tot verrotting overgingen, terwijl de daarop invallende drooge mousson omstreeks de maand Mei, de daardoor onstane schadelijke uitwasemingen zeer bevorderde. Den volgenden westmousson echter hield de epidemie op, doch de menschen, die de koorts gehad hadden, bleven zeer verzwakt, zoodat vele sawah's onbeplant bleven; vooral in de veelooze streek viel de bewerking van de sawah's hun te zwaar, daar zij uit gemis aan vee verplicht waren met de handen te werken.

De godsdienst der bevolking is meerendeels Hindoesch, slechts in naam zijn zij Mohamedaansch. Er bestaat een gehucht, waar de inwoners beelden aanbidden. Dat gehucht Goenoeng-sagara genaamd, behoort tot de desa Pangarasan, en is gelegen aan de zuidelijke helling van den bergrug Koembang op eene hoogte van ongeveer 2500 voet boven de oppervlakte der zee. Het heeft eene bevolking van 205 zielen verdeeld in 35 huisgezinnen. Het is zeer afgelegen en kan slechts met moeite langs een voetpad, dat vrij steil is, bereikt worden.

Nabij dat gehucht worden drie planken gevonden, die uitgesneden zijn en Hindoebeelden voorstellen; zij worden door de inwoners vereerd en aangebeden. Personen uit de residenties Banjoemas, Bagelen, Cheribon en zelfs Tegal komen daar om te offeren. De landbouwers bidden, opdat hun gewas moge slagen; de handelaren bidden, opdat hun goed aftrek zal hebben en personen, die geene betrekking hebben, bidden om spoedig geplaatst te worden.

Deze offerplaats werd meer en meer bekend en het gerucht daarvan kwam zoodoende ook den assistent-resident van Tjilatjap ter oore, die daarvan aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen mededeeling deed. Het Genootschap schreef in het begin van het jaar 1880 den assistent-resident van Brebes daaromtrent en verzocht een onderzoek daar naar te doen. Er werden toen door de inlandsche hoofden steeds bezwaren gemaakt om daarheen te gaan, omdat de weg te moeilijk, soms onbegaanbaar is enz. en door de verwisseling van assistent-residenten in betrekkelijken korten tijd, heeft het onderzoek niet plaats gehad. Eindelijk bij vereerende missive van dat genootschap dd. 7 December 1881 werd mij opgedragen een onderzoek naar die oudheden in te stellen en eene beschrijving daarvan in te dienen. Gaarne had ik zonder verwijl hieraan gevolg willen geven, doch door het invallen van den westmousson werd ik daarin verhinderd.

In de maand Mei 1882 informeerde ik bij de inlandsche ambtenaren en hoofden, op welke wijze ik daarheen kon gaan. Het antwoord was niet aanmoedigend; er werden allerlei moeilijkheden geopperd, zoodat ik twijfelde of ik de reis wel zou kunnen ondernemen.

In Augustus echter wilde ik op een nieuwe poging wagen om er te komen. Eindelijk na lang praten vertelden zij mij, dat volgens de legende, voor personen, die een hooge betrekking bekleeden zulk een bezoek niet goed zoude zijn, omdat zij daardoor die betrekking niet lang zouden be-

houden (1). Toen ik dit vernam, zeide ik hun, dat men in den tegenwoordigen tijd aan dergelijke dingen niet meer behoefde te gelooven, vooral daar die oudheden een overblijfsel van den Hindoetijd zijn, derhalve in strijd met het Mohamedaansch geloof, dat streng verbiedt beelden en dergelijke te aanbidden en dat buiten de Goddelijke macht men aan niets geloof moest hechten.

Eindelijk liet ik de djoeroekoentji's (bewakers van die oudheden) op de districtshoofdplaats komen, en vroeg hun omtrent die legende of het waar was, wat men mij vertelde. Het antwoord was bevestigend.

Daarna zeide ik hun, dat ik door de Regeering tot regent alhier aangesteld was, en dat de Regeering mij dit regentschap had toevertrouwd, weshalve het mijn plicht was alles te zien en te weten, wat daarin te zien en te weten was; mijn doel was namelijk tot deze offerplaats door te dringen, zonder daardoor de bevolking in hun geloof te kwetsen.

Daarop heb ik den daar aanwezigen acht personen, ieder *f* 5 doen geven, om voor mij te bidden en een offermaal te geven, opdat ik zonder stoornis de plaats zoude bereiken. Tevens verzocht ik hun den weg voor mij in orde te maken, opdat ik er met gemak te paard zou kunnen komen. Zij namen het geld van mij aan en beloofden aan mijn verzoek te voldoen, doch voegden daarbij dat het goed zoude zijn, indien ik op Dinsdag kliwon, Garakasih, den tocht ondernam, omdat die dag de offerdag was.

Den 12 November 1882 vertrok ik naar Bantarkawoeng, den volgenden dag naar Salem en eindelijk den 14 op Dinsdag kliwon ging ik met eenige hoofden naar Goenoeng-Sagara, zes paal van Salem gelegen. Toen wij in de desa Gendowang, twee paal van Goenoeng-Sagara gelegen, waren gekomen,

---

(1) Hetzelfde middeltje hield ook de hoofden in de Preanger van de kaboejoetans af. Er was voor de bewakers (koentjens) een soort taboe op gelegd. H.

begon de weg zeer steil te worden. Het desahoofd van Gendowang kwam toen tot mij en zeide, dat men niet verder te paard mocht rijden, omdat dit volgens de legende niet goed was, en dat men van af die desa tot Goenoeng-Sagara te voet moest gaan (1). Ik antwoordde, dat ik geen berg te voet kon beklimmen, en dat ik de djoeroekoentji's voor mij had laten bidden, opdat ik ongestoord het doel zou bereiken. Dit hielp; wij vervolgden onzen tocht met veel moeite langs eene vreeslijke helling te paard tot Goenoeng-Sagara.

Toen wij daar met onze paarden waren aangekomen, liepen de inwoners van het gehucht weg in het bosch, daar zij bang waren voor onze paarden, welke dieren men in dat gehucht nooit had gezien.

Bij onze aankomst gingen wij rechtstreeks naar de tjandi, die op een hoogte van ongeveer 30 voet en een afstand van 60 passen van het gehucht gelegen is.

Aldaar gekomen, zag ik een klein plateau, omringd met groote boomen, terwijl de grond zeer schoon onderhouden was. Nagenoeg in het midden van dat plateau zag ik een oud en vuil bamboezen huisje met een bamboezen dak en houten stijlen, waarin die beelden staan en de andere oudheden bewaard worden.

Ik liet den hoofd-djoeroekoentji het huis openen, daar ik gaarne die beelden wilde zien. De djoeroekoentji en nog twee anderen maakten de bamboezen pagger open, en gingen op hun hurken zitten en wierook branden en spraken het volgende ngasa (gebed) uit.

„Poen arek ngatoerken atji koekoes majang poetih, tĕroes „ka atji dewata, ka loehoer ka manggoeng ka sang roemoehoen, „ka handap ka sang baṭara djadja, ing kanoegrahan, atji koe„koes majang poetih, ka basoekana ka basoekina, panghatoer„keun atji koekoes majang poetih ka baṭara windoe boewana".

---

(1) Ook te Tjiboeroej in de Preanger mochten geen paarden komen. H.

Fig. I.

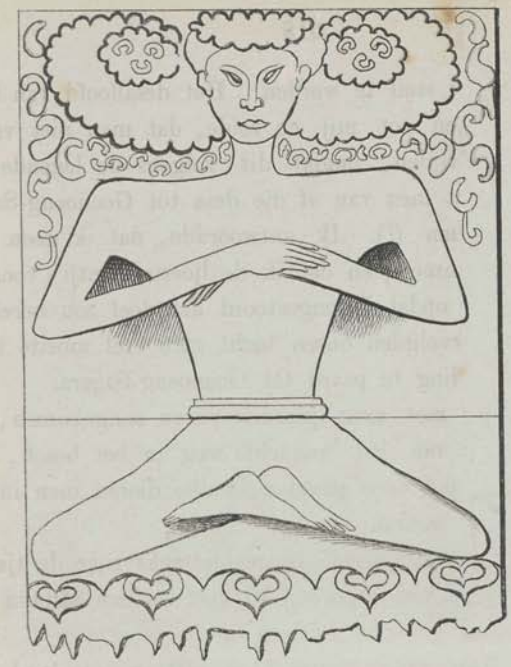

Fig. II.

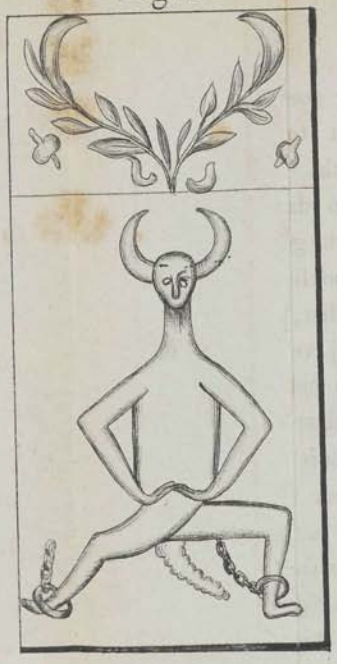

Fig. VI.

Fig. III

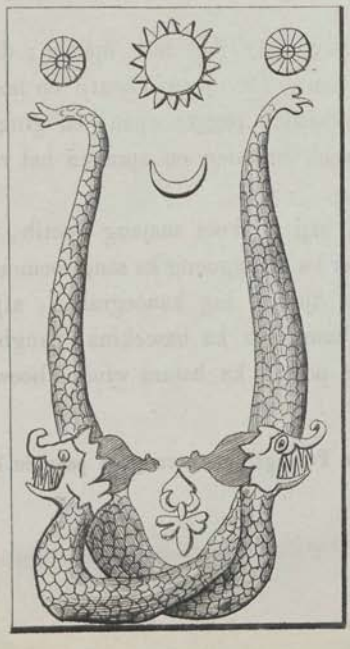

Fig. IV.

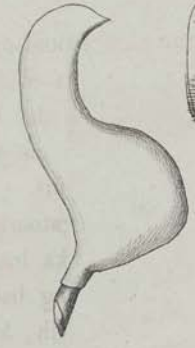

Fig. V.

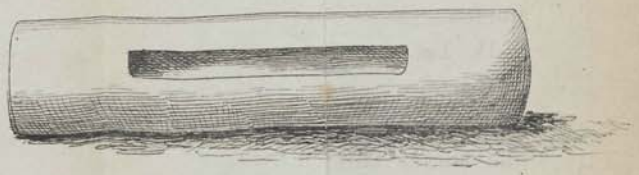

Fig. VII.

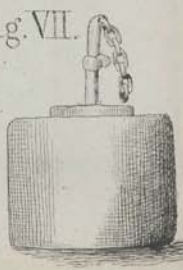

Fig. VIII.

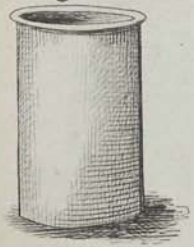

Fig. IX.

Hij maakte vervolgens een sembah (eerbiedige bergroeting, bewijs van eerbied). Deze sembah maakte hij niet zooals overal elders door de tegen elkander samengevoegde handen naar het voorhoofd te brengen, zoodat de toppen der duimen de punt van den neus raken; maar hij bracht de polsen op het voorhoofd, zoodat de vingers boven het hoofd uitstaken en sprak de woorden: „Poen sadoepoen" vervolgens de ngasa (het gebed), dat hieronder volgt: „Poen sadoe-„poen arek ngimanken titiwaloeri ka noe baheula, titiwaloeri „ti bahari, taratas tilas noe baheula, tjoewang moemoendjoeng „anak poetoe sakalih, ka indoeng ka bapa, ka nini, ka aki, „ka boejoet, ka bao, ka boemi, ka langit, ka beurang, ka „peuting, ka basoekana, ka basoekina, ka noe antek kaloe-„loehoeran, ka noe antek kararahaban, ka noe soetji pawista „anoe kadi srengenge katinggangeun ka noe kadi bintang ka „poernaman ka noe kadi boelan kaopatwĕlasna, ka noe kadi „salaka djinabar, ka noe kadi ĕmas winasoehan, ka noe kadi „intĕn winantaja, ka noe kadi oedjan mentjrang kapojanan, „ka noe kadi lintang djohar, ditija ing soewargan anoe kadi „hyang loehoer pamoehoenan, noehoen aoeb papajoeng ka-„woela sakabeh, sadoepoen poen tjoewang sadoeken, sadoepoen „tjoewang pastikeun, tjoewang sampoernakeun sadoepoen poen".

Bij het einde van het gebed deden zij drie malen den uitroep hooren van „Poen sadoepoen" en elken keer met een sembah.

Daarna kwam ik in het huisje, om de beelden te zien en ze af te teekenen (zie de plaat fig I, II en III). Die beelden zijn op drie verschillende planken van ongeveer een meter lang en ter breedte van 40 c. m. uitgesneden. Volgens den oudsten djoeroekoentji moet het middelste Batara Windoe Boewana zijn; aan de linkerzijde Grijang Boentoetan en aan de rechterzijde de zon, de maan, twee sterren en twee nagas (draken, groote slangen).

Daarna vroeg ik of er nog andere oudheden waren. Het antwoord was bevestigend; deze werden boven op zolder van het huisje be-

waard. Ik vroeg ze te mogen zien, en toen werden ze gehaald, terwijl zingenderwijs het tweede bovengeschreven gebed werd uitgesproken. Die oudheden bestaan uit de volgende stukken:

Twee bekkens, gelijk aan de kempoel van de gamelans, hebbende een middellijn van ongeveer 50 c. m.

een kapmes, waarvan de binnenkant scherp is;

een koedi tjrangtjang. Zie fig IV;

een tongtong, zooals in de Jav. wachthuisjes. Zie fig. V;

een gewone ijzeren ketel als voor de keuken;

een langwerpige kleine dangdang van koper, om rijst te koken. Zie fig. VIII;

een gewoon kapmes;

een tjis, stok met ijzeren punt en ijzeren knop, die tevens als bel dient. Zie fig. VI;

een gewone piek zonder stok;

een bewerkte koperen schel. Zie fig. IX;

een ijzeren bel aan een ketting vastgemaakt. Zie fig. VII.

Buitendien zijn er nog 5 goetjis, verglaasde Chineesche potten of martavanen, die buiten het huisje staan.

Nadat ik al die voorwerpen gezien had, werd buiten het huisje een offermaal gegeven, door mij bekostigd en waarvoor ik den vorigen dag eenig geld gezonden had. De hoofdschotels van dat maal bestonden uit djagoeng, rijst, oewi, gembili, bentoel, katela, bodin (cassave), pisang, aardappelen en katjang. De bijgerechten waren dagi's (boengkil katjang of oliekoeken), sambal en groenten, doch zonder trasi, daar bij dit maal het gebruik van vleesch, visch of ander dierlijk voedsel benevens schotels of borden verboden is; men gebruikte voor dit laatste pisang- en andere groote bladeren.

Voor dat het maal begon, werd op nieuw wierook gebrand met begeleiding van hetzelfde gebed als boven, daarna met dezelfde formaliteit het tweede gebed uitgesproken, en daarop gingen eenige personen eten.

Daarna vroeg ik aan den oudsten djoeroekoentji naar de beschreven lontarbladeren, waarvan ik gehoord had; hij ging

ze uit zijn huis halen en bracht vijf dozen te voorschijn. Een voor een maakte ik ze open; twee er van waren weinig beschadigd. Het schrift is oud Javaansch, dat zeer netjes geschreven is. Daar ik ze niet kon lezen, heb ik ze den Heer K. F. Holle aangeboden, die een specialiteit is in het ontcijferen van dergelijke manuscripten (1). De andere drie dozen waren geheel vermolmd, en daar er niets uit te halen was, heb ik ze aan den djoeroekoentji teruggegeven. Daar die dozen met manuscripten niet weggenomen mogen worden, heb ik den djoeroekoentji moeten beloven, dat ik ze later terug zou geven.

Van verhalen en legenden omtrent deze oudheden weten zij niets anders, dan dat het middelste het beeld is van de Godheid Batara Windoe Boewana, schepper van het Heelal. Vóór dat deze Godheid ten hemel voer, had hij zich zijn beeld laten maken, ten einde bij zijn aanbidders, wanneer zij het beeld aanschouwden, in levendige herinnering te blijven.

Het beeld van Grijang Boentoetan stelt voor den volgeling van Batara Windoe Boewana, terwijl de beelden van zon, sterren, maan en draken zinnebeelden of symbolen zijn der wereld, die door Batara Windoe Boewana geschapen is, terwijl

---

(1) De Mss. stelden mij zeer teleur, zoo erg zijn zij allen geschonden. Naar de begin- of eindbladen te oordeelen, moeten er een 7 of 8 geweest zijn, op één na allen met hetzelfde schrift als de Bandoengsche en Tjiboeroejsche Mss. Een met een iets moderner leelijke hand en inkt.

Van alle zijn slechts fragmenten over en die weer erg geschonden, zoodat geen twee bladzijden achter elkander kunnen worden gelezen. De meeste van cosmogonischen aard in den trant der opgenoemde Preanger Mss. met hun *bajoe, sabda, hidĕp* → drieheid. Meest alle Kawi. Er is ook een Sewaka dharma bij, waarvan de tekst echter weer van de Preangersche afwijkt. Naar enkele bladen te oordeelen, is er ook een lijvig Soendaasch handschrift bij geweest en verder een *heldendicht* (Rama) in Kawi. Jaartallen kan ik niet vinden; taxeer den ouderdom begin 16e eeuw.

Doodjammer dat van de geheele collectie niets bruikbaars is overgebleven.

K. F. H.

de bovengenoemde goederen van hem afkomstig zijn en zij daarvoor tot nu toe nog offeren en aanbidden.

Het sluiten van een huwelijk bij de inwoners van dat gehucht geschiedde vier jaren geleden nog niet bij den naib (assistent-hoofdpriester van de hoofdplaats van het district); de man en zijne aanstaande vrouw gingen met hunne ouders of oude familieleden op een zekeren tijd van het jaar naar het bosch, en observeerden of er geene vogels waren, die gingen paren. Zoodra zij het paren der vogels gezien hadden, was ook het huwelijk gesloten. Mocht de vrouw later de pokken krijgen, dan wordt zij aan de ouders teruggezonden.

Ook bij sterfgevallen werden de lijken niet door de familie begraven, doch nadat het lijk in een mat was gewikkeld, werden er menschen uit andere desa's gehuurd om het naar het bosch te brengen en aldaar te laten liggen.

Sedert worden de lijken begraven. De ligging van het lijk is met het hoofd naar het westen, en voor men het lijk wegbrengt wordt door de djoeroekoentji's de volgende ngasa uitgesproken.

„Ini darma pamoelih hyang, saniskara anoe hoeroeng tampa „goeroe, anoe herang tampa rasa salawasna tjatjarita, heubeul „di pětěngkeun sadjroning gimbawasa, ari datang ka boelanna „boekakeun koe parimanik, bijak beulah majoehmoeh poetih, „di tiboeh aer mawar, di pepesan di padĕman, koe atji darma-„pamoelih, sang dedewa kali waro koeroengan, tankĕna toe-„moewoeh kadoema aroem atji aroem pangaroeman, katima koe „noe gĕrĕh gĕntĕl (gĕtĕr), katima koe noe rĕsih poetih, ka-„tima koe noe sawargan, poelih ka djati poelang ka sawargan".

Sedert vier jaren echter heeft de tegenwoordige naib van het district Salem die djoeroekoentji's in de Mohamedaansche leer onderwezen. Zij gaven voor die leer aan te nemen; ten minste wat betreft het sluiten van huwelijken bij den naib, de besnijdenis en het begraven op de Mohamedaansche wijze. Tevens werd hun ook het Mohamedaansch gebed geleerd, en volgens hunne verklaring, volgen zij dat steeds op; doch ik ben

er van overtuigd, dat zij in de desa zelf hun geloof nog behouden hebben, daar het zeer moeilijk is, om volwassen en oude menschen zonder dagelijksch toezicht van geloof te doen veranderen, vooral daar de naib, vóór dat hij met mij medeging, nooit op deze offerplaats was geweest, zoodat hij om den djoeroekoentji's onderwijs te geven, hen nu en dan te Bantarkawoeng, zijnde zes uren gaans over een bergachtig terrein, moest laten komen.

In dit gehucht houden de inwoners er alleen honden en kippen op na; karbouwen, runderen, paarden en schapen hebben zij nooit gehad. Op mijn vraag, waarom zij zich deze dieren niet aanschaften, antwoordden zij mij, dat hun vaders en voorvaders ze ook nooit hadden gehad en ook dat zij licht in de verzoeking zouden komen zulk een beest te berijden, dat naar de overleveringen kunner voorouders in strijd is met hun geloof, daar zij daardoor in den omtrek van het gehucht op een hoogere plaats zouden zijn gezeten dan het beeld van Batara Windoe Boewana, dat op den grond staat.

NASCHRIFT.

Door de Redactie uitgenoodigd eene vertaling te leveren van de in dit stuk voorkomende „mantras" zal ik trachten daaraan hieronder te voldoen. Ik zeg trachten, want gemakkelijk is het niet den waren zin van zulke mystieke aanroepingen of gebeden te vatten; vooral als ze door verloop van tijd en van het eene geslacht op het andere overgaande, zijn verminkt en tevens heel andere woorden, ook als een gevolg van het in vergetelheid raken van den ouden godsdienst, voor de oorspronkelijke zijn in de plaats gekomen.

Dat er wijders in de mantra's veel zinledigs is ingeslopen

en wel eens meer op den klinkklank dan op den zin gelet is, kan als vrij zeker worden aangenomen.

De mantra op bladz. 519 luidt ten naasten bij:

Ik wil de quintessence van het witte wierook (1) offer aanbieden, recht naar de quintessence der goden, naar boven naar de voorouders, naar beneden naar den gunsten uitdeelenden Batara; quintessence van het witte wierookoffer, van den slangenkoning en de slangenkoningin (2), brengt het wierookoffer over aan Batara Windoe Boewana!

Verder:

Ik zet er mijne zinnen op! ik wil opvolgen de handelingen, (instelling) der voorouders, wat van vroeger af geschiedde, wat door de voorouders is vastgesteld.

Laat ons, kinderen en kleinkinderen, te gader onzen eerbied betuigen aan onze vader en moeder, grootmoeders en grootvaders, overgrootouders, overbetgrootouders, aan de aarde, aan den hemel (lucht), aan dag en nacht, aan den slangenkoning en de slangenkoningin, aan hetgeen tot het bovenste, volmaakte gekomen is, aan het Heilige der Heilige, wat geworden is tot (gelijk is)? de zon, de voortreffelijke ster, de volle maan, het blinkende zilver, het glanzend goud, den verstralenden diamant, den in den zonneschijn flikkerenden regen, de glinsterende ster, de zon des Hemels, de verheven God hierboven, wien men zijn bede zendt; wij allen vragen onder zijne hoede te schuilen.

Het zij zoo, laat het zoo zijn, het zij zoo! laat het zeker zijn, laat het volmaakt zijn!

---

(1) *Mojang* = bloemtros van een palmboom; ik geloof echter dat er *minjan* moet staan.

(2) Wel eens verklaard door tevredene, gelukkige; echter lettende op de gekroonde slangen (naga's), zie fig. III, met de zon, maan en sterren, welke ook in de mantra worden genoemd, geloof ik niet kwaad te doen, hier slangenkoning en slangenkoningin te vertalen. De twee goden, in de volgende mantra bedoeld, zijn wellicht die door fig. I en II voorgesteld.

De mantra op bladz. 522:

Dit is de plichtsbetrachting van hen, die wederkeeren tot God, alles wat blinkt zonder geleerd (geregeld?) te zijn, wat schittert zonder gevoel (zelfbewustzijn!) zoo lang als er verhaald is, wat lang als vrucht is opgesloten geweest in de baarmoeder? als het tot de maand (den tijd) gekomen is, open het door de ?, laat het ontluiken als witte wol, het worde besproeid met rozenwater, het is gebluscht en uitgedoofd door de plichtsbetrachting van hen die wederkeeren, de twee Goden mogen het bewaken, het groeie niet meer op, ... ?, geur, de quintessence van geur; het worde aangenomen door den donder, worde aangenomen door de witte . . . . . ?, worde aangenomen door den Hemel, keere terug naar het reine (zijn oorsprong), ga weêr naar den Hemel!

De Bantamsche Badoeis geven hun dooden de volgende vermaning mede:

Ong, ilahing, kaditoe oelah teu poegoeh ngadjoegdjoegan, kaditoe ka kawoeng anoe ngaloewoek, ka kalapa anoe ngadjadjar, ka djambe anoe ngaberes, ka si gălĕmĕng hideung!

Ong of aom, vriend als gij naar gindsche streken gaat, richt uwe schreden niet verkeerd; naar ginds waar de arenboomen bij elkander staan, de klapas op een rij geschaard, de pinangboomen gerangschikt zijn; naar hem die erg zwart is!

De Salamsche mantra wint het zeker van deze weinig verheven alledaagsche voorstelling. K. F. H.

WOORDENLIJST

VAN

DE TAAL DER LOEBOES

DOOR

A. C. VAN OPHUIJSEN.

(*Vervolg van bladz.* 100).

aandeel	tompòq	
aangezicht	koebwoen	ml. moeka; md. moeko. Verg. md. oeroem.
aap (zekere soort)	babwaq	ml. beroeq; men. baroeq; md. bodi.
aarde	tanaḥ	
aars	dwòmpawiq	
achter	di koedian	
adem	ha͡sao	md. hosa.
alle	sakalijan	
antwoorden	manja͡ohiq	men. manjahoeiq.
arèn	ḥanāoe	ml. ănau; md. bargot.
arm (boven-)	pakimpasan	
— (dik gedeelte van den boven-)	hatōë	
— (onderste gedeelte van den boven-)	pagalangan	md. pargolangan, van golang; ml. gelang (men. galang).
asch	ḥa͡oboe	ml. aboe; md. aboewan.
atap	ḥatòq	men. atoq; md. taroep.

azijn	naè pamasam	ml. tjoeka; md. soeko; ml. masam, zuur.
baadje	baodjoe	md. ml. badjoe.
baden	maondi	ml. mandi; md. maridi.
bamboe	bòlòḥ	ml. boeloeh.
bamboespruit	tobèḥ	
bamboe koker	gabwègèq	md. garigit; ml. gerigit, tjaloeng. De garigit wordt gebruikt om water uit de rivier te halen.
barst	bwataq	
bedorven	binaosao	
bedreigen	ogao-ogao	
beenderen	toelang	ml. toelang; md. oli-oli.
bek	mòntjòng	
bekendmaken	pakatiqkàn	
beklimmen	mamandjaq	men. mamandjèq (pandjat).
belofte	padan	md. idem.
betalen	baoë	men. baië (bair); ml. bajar.
bevelen	sòbwòḥkan	ml. soeroehkan.
beven	baq-gòntòng	
bewaren	bwèbwèqkān	
bewegen (zich)	bagawèq	
bezinksel	paraq	
bil	pantaq	
binden	kabaq	
bitter	pahèq	
blad	daoen	
blauw	bibwoe	
blazen (aan-)	oemba-oembaq	men. mamboes; md. omboes api inggoeng-inggoeng.
blijven	tinggal	
bliksem	kḥilaq	ml. kilat.

blind	pasaoq	
bloed	daobwaḥ	ml. darah; md. daro, moedar.
bloeden	badaowaoh	
bloedzuiger	lintaḥ	
boontjes	dāli	ml. katjang; md. asang.
boos	mabwah	
bord	pinggan	ml. md. idem.
borst	daodao	ml. dada; md. indora.
borsten (van een vrouw)	soesoe	
braden	gobwèng	
branden	hongiq	
— (in brand steken)	manoetoeng	md. idem.
brandhout	koejaopi	ml. kajoe api, kajoe penataq; md. soban.
breken	pataḥ	
brief	soebwàq	men. soerèq.
bril	tjamin tabwih	md. sormin toroes. Verg. men. tjamin; ml. tjermin.
broeder (oudere)	angkang	md. angka; ml. kakaq.
—— (jongere)	aodiq	ml. adiq; md. anggi.
—— of zuster	dangsanaq	ml. dosanaq; md. iboto,
broek	sabwèö	md. saraor; ml. sarawal.
brug	panitian	md. pangitean; ml. titian.
buik	pabwiq	ml. peroet; men. paroei.
bultig	bòngkòq	
champignon	tindabwan	ml. tjindawan; men. tindawan
citroen	oentè	md. oenté; ml. limau.
coïtus uitoefenen	baoelaḥ	
daar	di si	md. di si
dagelijks	ganòq aowi	md. ganop ari.
dalen	tobwoen	
deelen	mangagèḥ	

deken	salimiq	ml. selimoet; men. salimoei md. oelos.
dekken (toe-)	sanggòp	
denken	bwoending	ml. md. roending.
dicht	ḥanda	ml. dekat; md. donok.
dij	paohao	ml. paha.
dik	lamaoq	vergl. lĕmaq.
donder	gòbwòh	ml. goeroeh.
dokter	daotoe	md. datoe; ml. doekoen.
dood	maoti	
dooden	bònòḥ	
doof	paokaoq	men. pakaq.
doorn	soegao	ml. md. soega.
dragen	baowao	
——— (over de schouders)	majaondoong	
—— (op de schouders)	mamaosan	md. mamorsan.
—— (op het hoofd)	mandjòdjòng	
drinken	minoem	
droog	kabwèng	men. karing.
droomen	mimpi	
duif	katoetoe	md. atoetoe.
duim	èndoq tangan	ml. indoeq.
dun	mèpèḥ.	
duur	maḥal	
eekhoorn	toepaï	ml. toepai; md. kotok.
eerder	da ḥoeloe	
eerst	dahoe	ml. dahoeloe; md. djolo.
ei	talòöe	ml. telor; men. taloeĕ; md. pira.
eiland	poelaoe	ml. poelau; md. poelo.

elleboog	sikoe	
eten	makān	ml. makan; md. mangan.
faeces	takaomao	
feest	kādjao	md. hordja; ml. kerdja.
fluisteren	babwèsèq	
gaan	malangkaḥ	ml. mĕlangkah. Verg. md. langka.
—	badjalan	men. idem.
gambier	gamböë	ml. gambir; md. sontang.
gat	loebang	
gauw	tjapaëq	ml. tjepat; men. tjapèq.
gebed	sombah-sombah.	
gebrek	gao-saoq	md. gasa.
geel	konnièq	verg. ml. koenjit.
geest	waokaq	md. roha.
geheim gemak	pakoemoehan	ml. djamban; md. paritingan.
geit	kambèng	ml. kambing; md. ambèng.
gek	lalajān	md. lalaèn.
geleiden	mangòdòkān	md. mangoedoerkon.
geluid geven.	baboeni.	
gember	pègè	md. si podè; men. tipadèh (pedas).
geurig	na oenaoenaoen	
geven	babwīkan	men. barīkan.
gevoelen	bwasai	
geweer	badië	ml. bedil.
gewoonte	sàmàl	md. somal.
gewricht	boekoe	
gezel	saboḥ	
gezond	tagoë	verg. ml. tegoeh; md. togoe.
gierig	kikiq	ml. kikir; md. kikit.
ginds	di djadoe.	md. di adoe.
glad	litjin	
glas	tjāmin	men. tjamin; md. sormin.

goed	baèq	
goedhartig	na baèq hāōtināō	
goedkoop	moebwaḥ	
goud	amaḥ	men. amèh; md. sèrè.
gracht	pabwèq	
gras	doekoet	md. doehoet; ml. roempoet.
grendel	gobwoeq-gobwoeq	md. goroek-goroek.
grint	kasèëq	md. horsik; ml. kĕrsiq; men. kāsiq.
groen	bwaotao	md. rata.
groente	nangkaojoe	md. ingkajoe; ml. sajoer.
groet	santabèq	md. santabi; ml. tabiq.
graf	bolga	bat. idem.
groot	gaodong	ml. gedang; men. godang; ml. godang.
grootmoeder	neneq padjoesi	
grootvader	neneq laoki-laoki	
haak	kaèq-kaèq	
haar (hoofd-)	aboq	md. oboek; men. aboeq.
haarwrong	sanggòl	ml. md. sanggoel.
hagedis	sosoq	md. sosak; ml. tjetjaq.
hakmes	sandòng	ml. tjandoeng; md. bongko.
hals	lohaoĕ	ml. leher.
halssnoer	gondjong	bat. gondjong; door de Bataksche jonge meisjes als teeken van maagdom gedragen; waarschijnlijk is het woord met die adat door de Loeboes overgenomen.
hand	tangan	
hanenvechten	manjabong	
helder	torang	md. idem.

helpen	tòlòng	ml. toeloeng; men. tòlòng.
hengst	kadjabwan djantan	md. adjaran.
herinneren	ingaq	
hersens	oeṭaq-oeṭaq	ml. idem; md. oetok-oetok.
hert	bwoesa͡o	ml. roesa; md. oersa.
heuvel	bòkèq	ml. boekit.
hier	di son	md. di son.
hierheen	koeson	md. toe son (toe on).
hoe?	ma͡opa͡o	
hoer	na ga͡owa͡oḥ	
hoest	bata͡oq	
hoeveel	sa-a͡opa͡o	md. sadija.
hok	ka͡ondang	ml. kandang; md. andang.
hond	andjèng	ml. md. andjing.
honger	lapöë	
hoofd	kapa͡ola͡o	ml. kapala; md. oeloe.
hoofddoek	sèbwong	md. sèrong.
hoog	tinggi	ml. tinggi; md. intjat, lampa.
hooren	dangöë	md. danga(r).
horen	tandòëq	
houtskool	ḥaba͡owaong	ml. arang; md. arong, agong.
huis	oemaḥ, bwagas	ml. roemah; md. bagas.
huisgezin	oebwang na saoemaḥ	md. alak na sabagas. De ḥ van roemaḥ is zeer duidelijk hoorbaar.
hut	kawa͡otaq	md. aratak.
huwen	mabwagas maoemaḥ	md. marbagas; ml. beroemah.
huwende paar	oebwang na mbawagas	men. marapoelai en anaq daŕå; md. na mangolo en na ni oli.

ijverig	bwinggaḥ.	
ijzer	bāsi	men. bāsi; ml. bĕsi; md. bosi.
indien	moelao	md. moeda; bat. molo.
indien	andaḥ.	
ingaan	masòĕq.	
ivoor	gadèng.	
jaar	taoḥoen.	
jokken	gombiḥ.	
jong	moedao	
kain	kaowin	
kakelen	bakòkòq	ml. berkoekoeq.
kalebas	laoboe	md. laboe.
kalk	kapòĕĕ	ml. kapoer; md. soda.
kamer	bèlèq	ml. biliq; md. bilik.
karbouw	kabaoe	ml. kerbau; men. kabau; md. orbo.
kat	kòtjèng	ml. koetjing; md. oeting.
katoen	kapaḥ-kapaḥ	men. kapèh; ml. kapas.
ketel (om koffie in klaar te maken)	galòq	ml. galoeq; md. galoeq.
keten	bwantéĕ	md. rantè; ml. rantai.
keuken	paaopijan	het mandh. parapijan beteekent de balai-balai, waarop eene kraamvrouw en kind geruimen tijd worden geplaatst, om berookt te worden. Dat berooken zou zeer goed zijn voor 't wicht; terwijl de kraamvrouw daardoor zoo goed als haar maagdom terugkrijgt, d. i. de zoogenaamde boengaran api.

kiekendief	ḥálang	ml. ĕlang; md. alihi.
kies	gabwāman	verg. ml. garhaman.
kijken	loenggoḥ	
kikvorsch	binakaotaq	ml. kataq; md. tooek.
kin	isang.	
kind	anaq	ml. anaq; md. anak.
kind (klein)	si boedaq kātjiq.	men. boedaq katjiĕ (ketjil).
kinderen	si si boedaq	md. dakdanak.
kind (meisje)	si tabwing	men. si oepiq; md. si taring.
— (jongentje)	si dilikān	men. si boejoeng; md. si dalian. Si taring noch si dalian komen in van der Tuuks woordenboek voor kinderen worden zoo aangesproken; de vader en moeder heeten dan amang taring, inang taring enz. Voor si dalian zegt men ook si batoe, terwijl de Loeboes van Goenoeng toewa hunne dochtertjes si boeloeng gadoeng noemen.
kip	ḥajam	ml. ajam; md. manoek.
kippenhok	kabwandjang ḥajam	md. arandjang ni manoek; ml. kandang ajam.
kist	pòti	md. poti; ml. pĕti; men. pèti.
klap	dampaĕ	
klapper	njièöĕ	ml. njijoer.
klein	katjiq	men. katjiĕ; ml. ketjil.
klimmen	mandoaki	
kluisteren	kòngkòng	
knie	ḥaloeti	ml. loetoet; md. tot.
koe	lomboe	md. lomboe; ml. lemboe.
koek	itaq	md. en ml. idem.

koken	maosaq	
koken (rijst)	batanaq	md. mardahan.
koken	tomboeĕ	
komen	datang	
komkommer	ḥantimoen	
kommetje	mangkòq	ml. idem; md. mangkoek.
koopen	bali	men. bali.
koorts	dāmām	md. aroen.
koper	tambaogao	ml. tembaga; md. tambago.
kort	boentaq	
koud	dingin	
kraal	manèq	ml. maniq; md. simata.
krachtig	bagaogah	ml. gagah; md. gogo.
krekel	koebwindiq	md. oerindik; ml. koeririq.
kreng	bangkaï	
kropgezwel	baohaoq	
kuit	batèq	ml. betis; men. batih.
kunnen	bòlèh	
——	taoḥoe	
kussen	bantal	ml. bantal; md. alang oeloe.
——	tjioen	
kust	pasòö	
kwaken	mandoakdoak	
ladder	sigāo	ml. sigai; md. segè.
lang	pandjang	
langdurig	na nangngai	
ledig	bwoemaĕ	
leeftijd	khòmò	
leelijk	djat	md. djat.
leenen	indjam	
leggen	pitaoqkan	
lek	thèbwèk	
lekker	baèq	

lepel	sandòq	men. sandoeq; md. sondoek.
leven	hidoeq	ml. hidoep; md. mangoloe.
lever	haôti	ml. hati; md. atè-atè.
lichaam	dagèng	
licht	dijān	ml. en md. dijan.
——	hampaông	
lid (van bamboe)	oewaḥ	ml. en md. roewas.
lijk	na maôti	
likken	mandjilaôti	
linksch	kidal	
lip	bao-baô	md. baba (mond).
litteeken	tikaḥ	
loensch	djolèng	
loon	oepaḥ	
los	lapaḥ	
losmaken	malapaḥkān	
lui	sogán	ml. sĕgan; men. sagan.
maagd	boedjing	men. anaq gadis; gr. md. boedjing. In een groot gedeelte van Klein Mandheling en Pekanten heeft *boedjing* de door van der Tuuk opgegeven beteekenis van pudendum muliebre; in Groot Mandheling en Batang Natal echter beteekent het woord „maagd". Kenbaar zijn de maagden aan de *gondjong*, snoer kralen, die zij om den hals dragen. Gehuwde vrouwen zonder kinderen heeten *na marbadjoe*, die een *badjoe* aan hebben; gehuwde vrou-

		wen, die reeds lang moeder zijn, worden *ina-ina* genoemd en behoeven geen badjoe meer te dragen. Het eerste kind heet daarom ook *pangoengkap badjoe*. Zoodra een meisje in het huwelijk treedt, legt zij de snoer kralen af.
maagdom	boengabwan	md. en men. boengaran.
maan	boelan	md. en ml. idem.
maïs	djagong	md. djagoeng; md. djègang.
man	oebwang laoki-laoki of djalmao laoki-laoki	ml. oerang laki-laki; md. alak.
mand	bakòl	ml. en md. bakoel.
mat	ḥālāk	ml. tikar; md. amak.
medicijn	oebaq	
meer	labèḥ	
mensch	oebwang, djalmao	ml. oerang; bat. djolma.
merg	oetàq	ml. benaq; md. oeto-oetok
merrie	kadjabwan betinao	
mes	pisaoe	ml. pisau; md. raoet.
meten	soekaq	
middag	gòlèng, tăngah aobwi	
mier	wotoe	ml. semoet; md. porkis.
moeder	andāï	men. mandai; md. ina.
moedig	toenggang	
mond	moeliq	ml. moeloet; men. moeloei.

morgen	èsoq	
morgenstond	andoḥ sijang	men. paraq sijang; md. andos trang.
mug	bwangeq	men. rangiq; ml. rengit; md. rongit.
naakt	batalaondjaong	
nacht	kalam	verg. ml. kalam.
nagel	koekoe	
nakomelingen	tjoetjoe tambioel	men. tjoetjoe piwiq-piwiq; md. paompoe di tambioel.
namiddag	impoen patang	md. taroempotang; men. patang.
nat	baosah	ml. basah; md. taptap.
navel	poesaq	ml. poesat; men. poesèq; md. poesot.
nemen	mangambèq	men. mangambiq; ml. mengambil.
nest	saobwang	ml. sarang.
neus	hèdong	ml. hidoeng.
niet doen (imp.)	djaongan	men. djangan, djan.
niet	taodaq	ml. tidaq; md. ngada inda.
nieuw	na bahăoe	
nipahbladen voor sigaren	pòtjòq	ml. poetjoeq; md. poesoek.
nog niet	taodaoq dopè	md. ngada dopè.
nu	sanaobwi	md. sannari.
nut	kasaojao	md. hasaja.
oepih	kòlèq	verg. koelit.
oksel	katijaq	ml. ketijaq.
olie	minjaq	ml. minjaq; md. mijak.
omhelzen	bapaloq	
onder	di baowaḥ	

ondiep	baboq	
ontbreken	oebwang	md. oerang.
ontmoeten	masoewao	
ontvangen	mandjòlòi.	
oog	maotao	ml. en md. mata.
oogappel	anaq maotao	ml. anaq mata; md. anak ni mata.
oogharen	boeloe maotao	ml. boeloe mata; md. abong ni mata.
ooglid	salangaḥ maotao	ml. keloepaq mata; md. oelit ni mata.
ooit	kòndjòng	md. hoendjoeng.
oor	talingao	ml. telinga; md. soeping.
op (voorzetsel)	danaèq	
— —	habeḥ	men. habih (habis).
openen	boekao	
ophangen	tasongkiq	
opjagen (het wild)	loendjoeng	
oppassen	djaogao	
oprichten	tagaqkān	
oud	toehao	
overhellen	bwèbwèng	
overkant (aan den)	di sibwabwang	ml. di seberang.
paal	tiḥang	
paard	kadjabwan	md. adjaran.
padi	paodi	md. èmè.
padischuur	kapòq	men. kapoeq; md. opoek.
palm	palokpoq	ml. tapoq (tĕlapaq).
pan	oewali	ml. koewali; md. oewali.
pees	oebwantoĕ	
penis	tjoewa	
peper	laodao	md. en men. lada.

peper (lange)	lasinao͡	md. lasinok, lasijak.
piek	pandahan	
pikken	patòq	
pinang	pinang	ml. idem; md. pining.
pink	djao͡bwi kalèngkèng	
pis	kantjĕng	ml. kĕntjing; md. ojo.
pisang	pisang	
pit	bintjaq	
plank	papan	
planten	soewan	
plukken	pèpèl	
poel	pao͡jao͡ bontjaq	md. paja, bontja; ml. paja, bentjah (verg. den plaatsnaam Paja koemboeh).
poging	ladjaoè	md. ladjo.
pot	pabwèòq	ml. perijoeq; md. oedon.
praauw	pabwao͡hoe	
prijs	hagăó	
puntig	pintjoeĕ	
put	somòëĕ	men. soemoer; jav. idem; md. soemboer.
raaf	gao͡gao͡q	
recht	lowih	
rechts	pamao͡wang	
reeds	dalah	ml. soedah, telah; men. alah.
rib	bwòsòq	ml. roesoeq.
rieken	babaoe	
rijk	makokās	md. markowas.
rijp	mao͡sao͡q	
—— (half)	mongkol	
rijst (rauwe)	babwah	men. barèh; md. danon.
—— (gekookte)	nao͡si	md. indahan.

rivier	baotang aoĕ	ml. batang ajer.
roepen	saoe	
roest	kawaq	
roet	taoḥi hasòq	men. amparå asoq; md. tè parapi.
ronken	mahangkao	
rood	sibwah	men. sirah.
rook	hasòq	men. asòq; ml. asap; md. timboes.
rotan	kòtang	md. hotang.
rug	pònggòng	verg. men. poenggoeng.
rusten	mabwadian	md. maradijan.
schaduw	bwajang-bwajang	
schamen (zich)	kamaoloewan	
schat	kŏkās	bat. hohas; md. howas.
schenken (in-)	tokoe	
scherp	tadjām	
schitteren	bakilaq	
schoonmoeder	mantoehao	ml. mintoewå; md. inang toelang.
schoonvader	maomaq	Het mal. *mamaq* beteekent oom (broeder van iemands moeder); md. toelang.
schoonzuster (vrouw van een ouderen broeder)	kaokaq	
idem (vrouw van een jongeren broeder)	pamasaq aodiq	
schoteltje	tapàq	ml. en md. idem.
schouder	baohoe	ml. bahoe.
schrijven	manjoebwaq	
schrikken	takaondjaong	

schudden	koetoeq	md. oetoek.
schuier	sikaq	ml. sikat; men. sikèq; md. soeri.
schuld	ḥoetang	
schuldvordering	songngoĕ	md. singir; ml. pijoetang.
schutting	kandang	
sik	gondjiq	
sirih	sèwèḥ	ml. sirih; md. boerangir.
slaaf	sahaojao	
slaan	pòkòl	
slaapplaats	bakaḥ tèdooĕ	ml. tampat tidoer; md. podoman.
slang	hoelaq	md. oeloeq; ml. oelar.
slikken	tālān	
slurpen	manjiroeq	
snede	sangkimpal	md. idem.
snelvlietend	daooĕ	md. dor.
snijden	poetiḥ	
snor	si soengoet	md. en men. si soengoet.
soms	aodaong-aodaong	
speeksel	leòoĕ	ml. lijoer; md. idjoer.
spelen	magitiq	md. margitiq.
spijs	makanan	ml. idem.
spinazie	si haobwoem	ml. bajam.
staan	toagàq	ml. tĕgaq; men. tágaq.
staart	èkòĕ	
stamper	haoloe	ml. haloe; md. indaloe.
steen	bwaotoe	md. en ml. batoe; jav. watoe.
stelen	bwaojong	md. sora.
stem	sobwao	
ster	bintang	
stiefmoeder	andāi panjilīhi	md. ina panggonti of ina panjoerini.

stiefvader	păq tangaḥ	Het kwam mij zeer vreemd voor, dat de beteekenis van *paq tangaḥ* zooveel zou verschillen van het maleische *păq tengah*. Mijn zegsman, die ook het mandhelingsch sprak, verklaarde mij echter pertinent, dat die woorden overeenkomen met het mandhelisch *ama panggonti*. Misschien is dit verschil te verklaren uit de bataksche adat, dat eene vrouw, na het overlijden van haar man, toebehoort aan diens jongeren broeder.
stil	linaō	
stinken	babaōoe	md. baoe (moewap baoe).
stok	toengkaq	men. toengkèq; md. toengkot.
stomp	madjal	
stroomaf	haōlaö	md. hoeloe; md. djaè.
stroomop	mòdèq	ml. moediq; md. djoeloe.
stuk	patjah	
taal	kaōtaō	
tak	daḥan	
tand	gigīĕ	ml. gigi; md. ipon.
tang	pandjabat	md. pandjabat; ml. sepit.
teen	djaōbwi-djaō-bwi tapaq	
tepel	tampaōq soesoe	
terug	soebwiq	men. soeroeiq.
terugbrengen	baōwaō soebwiq	
teruggeven	babwikān soebwiq	

terugkeeren	poelang	
testikels	bintjaq paloĕ	
tevreden	sonang	md. idem.
tijd	kotikaō	
tijger	laò	ml. harimau; md. babijat.
tikken	mandotèq	
toevertrouwen	pasakāt	
toewak	toewaōq	
tondel	lòlòq	md. loeloeq; ml. raboeq.
tondeldoos met toebehooren	koentjang santèq	md. parlotingan; ml. tampat raboeq.
tong	tjakoq	
tranen	āoĕ mata	ml. ajar mata; md. iloe.
trap	tanggaō	
trekken	hīlaoq	
tusschen	da antaōbwaō	
tweelingen	na lindoewat	md. na lindoewat; ml. anak kembar.
twisten	bagaōgaōq	
ui	si babwang	ml. en men. bawang.
uiterlijk	tampaō	md. tompa; men. tampan.
uitgaan	kaloewaoĕ	md. aroewar.
uitgestrekt	lawaḥ	men. lawèh; ml. loewas.
vader	baōpaq	ml. bapaq; md. ama.
vagina	pòtè	
vallen	waōbaōh	
vangen	tjakaoe	
varken	baōbi	
———	toepai kādjā	md. pitoedar.
vasthouden	pogangkān	
vee	pakan pakanan	
veel	banjaq	

veest	gantiq	
veger	kaïs-kaïs	md. pangkais; ml. en md. sapoe.
vel	biloelang	md. oeling-koeling; ml. koelit
veld	paodang	ml. en md. padang.
venster	tingkòq	men. tingkoq; md. tingkap.
ver	djaoh	ml. djaoeh; md. daò.
veranderen	paoebaḥ	
verbergen (zich)	basihandao	
verkoopen	djoewāl	
verlangen	maloengoen	md. maloengoen.
verlies	bwoegi	
verloofd	martaondao	ml. bertanda; md. martanda.
verloren	ḥilang	
vermoeid	latèḥ	md. lĕtih.
verwisselen	sèlïḥ	
verzamelen	toenggoe	
vijver	taobaq	md. tobat; ml. tĕbat.
vijzel	lasòng	men. lasoeng; ml. lĕsoeng; md. losoeng.
vinger	djaobwi-djaobwi	
visch	ïkan	
vlam	njaolao	ml. njala; md. gorgor.
vlammen	manjaolao	
vleesch	djoeki	md. djoehoet; ml. daging.
vleugel	saojòq	men. sajòq; ml. sajap.
vlieg	lalaq	ml. lalat; men. lalèq; md. lanok.
vliegen	taobang	men. tabang (terbang).
vloo	koetoe	ml. koetoe; md. oetoe.
vogel	oenggah	ml. en md. oenggas; men. oenggèh.
vol	panòḥ	

volgen	manoebwiq	
voor	da daḥoeloe	
——	da hadaoq	
voorbijgaan	manampō	
voorouders	nènèq-nènèq da ḥoeloe	ml. idem; md. ompoe ni ompoe.
vorst	bwaodjao	
vragen	mintao	
——	sapai	
vreezen	taokiq	men. takoeiq (takoet).
vriend	kabwosoebwan	md. harosoewan.
vrouw	oebwang of djalmao	men. padoesi; md. dadabo-padjoesi roe.
—— (gehuwde) zonder kind	na babaodjoe-baodjoe	md. marbadjoe.
—— (idem) met kind	endòq-endòq	md. ina-ina.
vrucht	boewaḥ	
—— dragen	baboewaḥ	
vuil	magoeloe	md. margoeloe.
—— (mest)	kòmoḥ	
vuist	tindjoe	
vuur	aopi	
vuurslag	santèq	ml. tjatoes; md. loting.
vuursteen	bwaotoe santèq	
waarheen?	kamaonao	
wachten	paèntè	md. paintè.
wakker	tabongngoen	
wan	panompi	ml. penampi, niroe; md. indaloe.
wand	dèngdèng	ml. en md. dingding.
wang	pipīĕ	ml. pipi.
warm	hangaq	ml. hangat; men. hangèq.

wat?	aopao	
water	aöĕ	md. aèk; ml. ajar; men. aiĕ.
waterleiding	pantjòoĕ	md. pantjoer; ml. pantjoeran.
weenen	manangeḥ	
weg	djalan	
wegloopen	laobwi	
wegvoeren (schaken)	mangabaobwikan	ml. melarikan.
wegwerpen	boewangkān	
wenkbrauwen	boeloe maotao	ml. alis andang-andang; md. salibon.
werk	boewatan	
werken	baboewàq	men. baboewèq.
werpen	bwambān	
wesp	altong	
wezenlijk	songgoḥ	
wijd	longgàë	
wijsvinger	djaobwi tòndjòk	
willen	gijot	md. gijot.
wind	aongin	ml. en md. angin.
wit	pingngai	
wolk	omboen	ml. ĕmboen; md. omboen.
wond	loekao	
worm	hoelaq	md. oelok; ml. oelat; men. oelèq.
wortel	oebwaq	
wrijven	ḥagaḥ	
zacht	limot	md. lamot.
zak	koentjang	ml. idem; md. oentjang.
zand	pasöĕ	ml. pasir.
zee	laoewiq	
zeef	tapèḥ	men. tapih; ml. tapis; md. tapis.

zeer (veel)	amaq	
zeggen	tākān, manga-takān	ml. mengatakan.
zenden	kibwin	ml. kirim.
ziek	āmàq	
zien	malihaq, man-tjalao	ml. melihat; men. malihèq.
zijde	lambòng	
zijden	pinggang	
zijn (verb.)	löi	men. lai.
zilver	piraoq	md. pirok; ml. pèrak.
zitten	dòdòĕq	ml. doedoeq; md. djoegoek.
zoldering	paogoe	ml. pagoe; md. parapi.
zon	maotao aobwi	ml. matahari; md. mata ni ari.
zoo even	taodi	
zoo meteen	atiq laowiq.	
zout	si mosin	verg. ml. masin, asin.
zoutvat	abal-abal	md. abal-abal.
zucht		
zuster	dangsanaq	ml. dosanaq; md. iboto.
zwaar	babwāq	ml. berat; men. barèq.
zwager	bajò	
zwanger	bòntèng	ml. en md. boenting.
zwart	hitam	
zweet	panasan	md. panasan; ml. peloeh.
een	aosao, saotoe	ml. esa; men. aså.
twee	doewao	
drie	tìq-gao	
vier	ampaq	men. ampèq.
vijf	limao	
zes	anām	
zeven	tòq-djòh	

acht	selapan	ml. delapan; men. salapan.
negen	sembèlan	
tien	sapòlòh	
elf	sabolas	md. sabolas, vroeger sapoeloe sada; ml. sabelas.
twintig	doewao pòlòh	
honderd	sabwaotiq	men. saratoeih.
duizend	sabwibwoe	
eenmaal	sakaoli	
tweemaal	doewao kaoli	
ik	aokoe	ml. akoe.
gij	òkòë	
gij (meerv.)	boedjang	
wij	kaomi	ml. kami.
—	kitao	ml. kita.
hij, zij	ijaonao	ml. ija.
zijn, haar	nao	ml. nja; md. na.
zijn vader	baopaqnao	
wie	sijaopao	

Ik zie.	Koelihaq; ml. (pass.) koelihat.
Gij ziet.	Aokao malihaq.
Hij heeft reeds gezien.	Dalaḥ di lihaq nao.
Hij is tien jaar oud.	Sapòlòḥ taohoen nangngai nao.
Op de tafel.	Danaèq medja.
Hoe zal ik het doen?	Maaopaolaḥ koepaboewaq.
Wie heeft dat gedaan?	Sijaopao baboewàq ijò.
Hij jokt.	Gombiḥ ijaonao.
Is het niet?	Ma i lao?
Kom hier!	Datang aokao koeson!
Ga daarheen!	Malangkaḥ aokao koesi!

Waarheen gaat ge?	Kaomaonaò laḥ aokaò?
Ik ga naar de gedoeng.	Malangkaḥ laḥ okoe koe godoeng.
Ik schud de tafel.	Okoe mangkoetoeq medjaï.
Indien dat zoo is, is het niet goed.	Moelaò ma-on taodaoq mandjaodi.
Zijn daar menschen?	Löï djalmaò di si?
Hoe heet gij?	Siaopaò galaö moe?
Dja Bira.	Galaökoe Dja Bira.
Hoe oud zijt gij?	Saaò nangngai laḥ khòmòmoe?
Hebt ge kinderen?	Löï anaqmoe?
Ik heb er drie.	Löï tiqgaò anaqkoe.
Twee jongens en een meisje.	Doewaò laoki-laoki, saoebwang padjoesi.
Zijt gij reeds gehuwd?	Dalaḥ aokaò asèngngoemah?
Ja.	Dalaḥ.
Hoeveel vrouwen hebt gij?	Bawaö laò pamasaqmoe?
Drie.	Tiqgaò oebwang.
Wat is uw beroep?	Aopaò boewatanmoe?
Ik ben landbouwer.	Okoe baboewaq laodaong.
Hebt gij reeds gegeten?	Dalaḥ laḥ aokaò makan?
Nog niet.	Taodaoq dopè.
Wilt gij nu eten?	Amaḥ aokaò makan sannabwi?
Goed.	Djaodilaḥ.
Wat wilt ge eten?	Aopaò aokaò makan?
Varkensvleesch met groenten en rijst.	Djoki baobi djangan nangkaojoe djangan naosi.
Hebt ge reeds genoeg?	Dalaḥ aokaò kaonnjang?
Ja, ik heb lekker gegeten.	Ijaò; baèqlaḥ koemakan.
Wilt ge drinken?	Amoḥ aokaò minoem?
Goed!	Baèqlaḥ.

Wat wilt ge drinken?	Âopâo minoemanmoe?
Een beetje toewaq.	Toewâoq sakātjiq.
Wilt ge rooken?	Amoḥ âokâo mangidoeq?
Ja, maar ik heb geen poetjoeq (nipah-bladeren).	Amoh, tai tâodâoq löi pòtjòq dâongkoe (di okoe).
Hier hebt ge wat.	Di son löi nāā.
Kom, ik ga naar de pasar.	Malangkaḥ laḥ okoe koe pokèn.
Wat wilt ge op de pasar?	Âopâo boewaqmoe koepokèn?
Tabak, zout en rijst koopen.	Mamali timbakâo, si mosin, babwàḥ.
Hoeveel kost die tabak?	Saâo hagâo timbakâo i.
Een oewang per tail.	Sa oewang sa tahill.
Dat is te duur.	Onma maḥal bahinâo.
Ik wil er acht pitis voor geven.	Pala salapan pitis djâodilah.
Neem het maar!	Bali laḥ!
Luister eerst!	Panangngāwan dāho.
Dit zout is vuil.	Dalaḥ mawotaq si mosin-on.
Hebt ge hier geen ander?	Tâodâoq löi na asing di son?
Jawel, hier.	Löi, di son.
Kunt ge met de blaaspijp schieten?	Tâohoe âokâo manjompèq?
Wel zeker!	Tâohoe.
Ik heb den vogel geraakt.	Dalaḥ koe kanâo oenggaḥ-i.
Hij is reeds gevallen.	Dalaḥ djatòḥ ijâonâo.
Waar is uw huis?	Da mâonâo oemaḥmoe?
Ik heb mijn hand gebrand.	Dalaḥ ḥongiq tangankoe.
Uw kind is grooter dan het mijne.	Anaqmoe gâodang dèkèq lèq anaqkoe.
Steenen huizen zijn beter dan bamboezen huizen.	Oemaḥ bâotoe baèq dèkèq lèq oemah bòlòḥ.
Mijne merrie is sterker dan	Gâogaḥ dèkèq kadjabwān koe

uwe hengst.	batinao-i padao lèq kadjabwan-moe djantan-i.
Wie heeft dien tijger gedood?	Siaopao mamònòḥ laò-i.
De Resident zal hem eene be-looning geven.	Residen-i anaoq mamawikān ba-laḥnao daonao.
Zijn er veel tijgers op dit eiland?	Na banjaq tapaonao laò da poe-laoe-on?
Worden er veel meenschen door de tijgers verscheurd?	Banjaq tapaonao djalmao di ma-kan laò?
Hoe worden de tijgers gevan-gen?	Maopao pantjakaoe laòi.
Waar zijn de tijgers het me-nigvuldigst?	Da maonao laò na paosaong si songgòḥ.
Wij hebben eenen grooten kro-kodil in de rivier gezien.	Dalah kaomi lihaq boehaojao na gaodang da baotang aŏĕ.
Dat huis is grooter dan dit.	Oemah ni labèh gaodang lèq on.
Hebt gij het huis gezien, dat pas gebouwd is?	Dalaḥ kao lihaq oemaḥ na ba-haoe di paboewaq?
Een wit paard.	Kadjabwan na pingngai.
De zon komt op.	Bintjaĕ maotao aobwi.
De zon gaat onder.	Lotjoeq maotao aobwi.
Middag.	Tangah aobwi.
Lichte maan.	Boelan sijang.
Nieuwe maan.	Boelan kalam.
Blijf niet lang op de pasar.	Djangan tinggal nangngai da pokēn.
Kom gauw terug.	Patjapaq poelang.
Waar komt ge van daan?	Oebwang maonao hanaokao?
Ik gevoel mij ziek.	Amaq koebwasai.
Deze kain is niet mooi genoeg.	Kaowin-on koebwang baèq.
Hier is beter.	Di son lŏï na labèḥ baèq.

Hoeveel kost die?	Saao balinao?
Kan ik afdingen?	Djaodi di tawaö.
Een beetje slechts?	Sakatjiq sadjao.
Ik heb het nog nooit gezien.	Taodaoq dopé kondjong koelihaq.
Hij schaamt zich.	Yaonao kamaoloewan.

EEDSFORMULE.

Ijabo ampot do löi na batoewaḥ toewaḥ di bokèq on kaomi basoempaḥ djangan si aonoe dangao tampaq na koemalijang di loeloenao aokao di pètjèq laò di habèḥ ka di tjakaoe laò di baotoe baotoenao di lèwèng-lèwèng ka di sèbèq-sèbèq nao di paga bègèqnao toelangmi kakaḥ awaong pabagasan boedjang na sa-èndòq toempoe habèḥ djangan baopaqmoe djangan amaimoe ka bòkèq aokao maoti tagòlòng kao hoetan maoti di tinggang pònggao manòwòn maoti tahan paḥ kaaö maoti hònjiq maoti di makan boehaojao maoti di patòq ḥoelaq.

Moedao saolaḥ aokao màq ka kapadam aopi on lao hasaomoe boedjang na saèndòq.

ANTWOORD.

Moedao taodaoq okoe saolaḥ tagao okoe sajao mandjòdjòng koemajan-on.

HUWELIJKSINZEGENING.

Manjaom'baḥ okoe da haontoe paoemahan-on djangan boedjang takaondjaong di bakaĕ hasao koemajan-on okoe, padjompoet si aonoe boedjang kaotaokan ka soemangaq nènèq ka soemangaq

andai ka soemangaq baopaq manjaombaḥ okoe da boedjang soemangaq naosi di son sadoelang pasawimpoenan boedjang soemangaq okoe mamintao wimboen mamintao kambang mamintao mandjaodi da boedjang soemangaq, soemangaq singa tandang na paq da ḥoeloe pasawimpoenan boedjang moedao bolèḥ do okoe da tinagasan mamintao dabwaḥ hidoeq kapamaowang-on hisang hajam-on.

HET STROOMGEBIED

DER

KATEMAN.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN OOST-SUMATRA

DOOR

J. G. SCHOT.

Tot de vele geheel of bijna geheel onbekende deelen van het eiland Sumatra behoort het stroomgebied van de Katĕman, hetwelk eene onderhoorigheid van de residentie Riouw uitmaakt. Tot nog toe viel de aandacht schier uitsluitend op de eilandengroep dier residentie, en werden weinig pogingen gedaan tot erlanging van meerdere kennis van het gebied aan den vasten wal van Sumatra.

De expeditie naar Reteh in het jaar 1858 en ook de tijdelijke plaatsing van een Gouvernements vertegenwoordiger te Pakan Laïs, in het rijk van Indragiri, hebben niet geleid tot eenige uitbreiding der kennis van die landstreek. Eerst nu overgegaan is tot eene blijvende vestiging aldaar van een besturend ambtenaar mag men verwachten dat van lieverlede meer de aandacht op dit gedeelte van Sumatra zal vallen, en daarover meer licht zal opgaan. En dat dit gedeelte van Sumatra belangrijk is, wie zal het ontkennen?

Volgens sommigen zijn alleen die streken van eenig belang, waar hooge terreinen worden aangetroffen. Deze opvatting is onjuist: want om maar iets te noemen, op de lage gronden komen massa's soendieboomen voor, die uitstekende getah (gĕtah soendie) opleveren, meer waarde hebbende dan het product van den

eigenlijken pertja-boom, en ieder weet welke allerbelangrijkste rol de getah in de wereld vervult. Ook worden op deze alluviale gronden zeer veel sagopalmen gevonden, waarvan het product in groote hoeveelheden naar Singapore wordt uitgevoerd.

Wij gelooven dus dat eenige mededeelingen omtrent dat gedeelte van Oost-Sumatra, gelegen tusschen Tandjoeng Ongka, nabij de monding der Kampar-rivier, en Tandjoeng Datoe aan de Amphitrite-baai, al zijn zij nog ver van volledig, een niet ongunstig onthaal zullen vinden.

Als punt van uitgang bij onze beschrijving hebben wij de Kateman gekozen, omdat deze rivier de voornaamste is, en de bevolking zich hier meer dan elders heeft geconcentreerd. In navolging der Maleiers zullen wij de te beschrijven streek het Kateman-gebied (watesan Kateman) noemen.

I.

Overgaande tot een beschrijving der zich in het Kateman-gebied bevindende rivieren, beginnen wij met de voornaamste, de Kateman zelve. Zij heeft drie monden, waarvan de breedste is die, aan welke Kampong Boeroeng gelegen is. De tweede, tusschen Poelau Boeroeng en Poelau Kateman, heeft in den loop der jaren eene geheele verandering ondergaan en is thans onbruikbaar voor de scheepvaart. Volgens ingewonnen berichten heeft er namelijk tusschen Poelau Boeroeng en den hoek van Kateman een zeer smal, laag, begroeid eiland bestaan. Toen had de Kateman aldaar nog twee mondingen, die vrij diep waren, doch later is het eiland, vooral ten gevolge van noorderstormen, gedeeltelijk weggespoeld, en is in de plaats daarvan een bank gekomen, die bij laag water bijna geheel droogvalt. Intusschen is ook de geul tusschen Poelau Boeroeng en het vroegere eiland opgevuld en niet meer aan te wijzen, terwijl de tweede geul aan den kant van Poelau Kateman ondiep is geworden en bij laag water over een groot gedeelte slechts één vadem diepte heeft en op sommige plaatsen zelfs nog minder.

De derde monding, eigenlijk eene straat, heet Selat Pedada,

en stroomt zuidwaarts tusschen Poelau Kateman en het vasteland. Bij laag water is die straat twee tot drie vadem diep, maar zij is dan door een modderbank geheel afgesloten van de zee; alleen bij hoog water is zij bevaarbaar, doch alleen voor niet al te diep gaande vaartuigen. Zij wordt veel bevaren door vaartuigen, komende van de omstreken der Amphitritebaai, van Tongkal en van Reteh, wanneer zij in het noorder saizoen naar Singapore varen. Omdat er minder zware deining staat, nemen zij de route door de straat, verder langs de eilanden Poelau Boeroeng, Doerei, Sangla en Moro. Dikwijls wordt van den stroom der Kateman in de straat niets bemerkt. Bij vloed namenlijk dringt het zeewater bij Poelau Boeroeng de rivier binnen, en stroomt dan zuidwaarts door de Selat Pedada weder naar zee terug, zoodra de bank aan de monding der straat onder water begint te komen. Bij vallend water daarentegen stroomt eerst het van de Kateman komend water de Selat Pedada uit, totdat de bank aan de monding begint droog te vallen, waarna de stroom in de selat wisselt, en het water der selat met het Kateman-water vereenigd, zich noordwaarts langs Poelau Boeroeng weder in zee stort.

Bij den noordwesthoek van de bank van Poelau Boeroeng van zee binnenvallende, komt men eerst rechts Kampong Boeroeng aan den vasten wal voorbij en daarna even voorbij evengenoemd eiland, treft men mede aan den vasten wal de monding der kleine Soengei Tawar aan. Een weinig voorbij die monding is de richting stroomopwaarts zuidelijk, tot daar waar de Soengei Gontong zich met de Kateman vereenigt.

Deze soengei is eigenlijk een kreek, die landwaarts steeds in diepte afneemt. Zij heeft geen zoet water, niettegenstaande er eene menigte kleine riviertjes in uitloopen. Aan de eerste kromming dier kreek, Telok Nioer genaamd, bevindt zich eene kleine kampong van dien naam. Kampong Kateman ligt even beneden het vereenigingspunt van de Kateman en de Gontong aan beide oevers van eerstgemelde. Van af de samenvloeiing vaart men de Kateman in een vrij sterk zuidoostelijke

richting op. Na de vereeniging met de Selat Pedada is de richting der Kateman stroomopwaarts eerst vrij westelijk, daarna zuidwestelijk tot aan Telok Sabak, vanwaar eene westelijke richting of strekking valt waar te nemen tot aan de Loeboe Kempas, terwijl vandaar verder de hoofdrichting iets noordelijker wordt tot aan Tandjoeng Simpang. Hier bevindt zich de samenvloeiing van de Simpang Kiri en de Simpang Kanan, welke vereenigd de Kateman vormen; de eerste komt uit het zuidwesten, de Simpang Kanan uit het noordwesten.

De Kateman van af de samenvloeiing met de Selat Pedada opvarende, heeft men links de Telok Pisang met de daarover liggende kampong Tandjoeng Pisang; verder de teloks Mandjapait, Tandjoeng Bakau, Pandjang of Nipa, Soengei Njirih en Pandak, daarna de Telok Soengei Baoeng, alwaar het riviertje van dien naam zich in de Kateman stort. Voorbij deze soengei en ook aan de Telok Bakawan bevindt zich de vrij groote Kampong Soengei Baoeng. Verder op, voor dat men bij Telok Sabak komt, vindt men nog de Teloks Pelangéran Besar en Ketjil en de Telok Tengkoraq.

Van de Telok Sabak de rivier opwaarts gaande, ontmoet men eerst de kleine Soengei Moenian, met daartegenover gelegen telok en kampong van dien naam. Iets verder komt men aan de Telok en Kampong Landjoet, daarna aan de Telok Pondok en eindelijk aan de Soengei Sirih met de daartegenover liggende gelijknamige kampong en telok. Vervolgens ontmoet men de in Telok Soengei Pinang stroomende Soengei Pinang en Soengei Benian Padi; verder daartegenover de Soengei Terap met eene zeer kleine telok. Deze Soengei Terap moet zeer ver uit het land stroomen en, naar men zegt, bevindt zich aldaar eene in Kateman hoog aangeschreven kramat.

Voorbij Soengei Terap, bevindt zich tegenover Soengei Sialang de kleine Kampong Telok Sialang.

Bij Kampong Sirih is de Kateman eene goede zeventig vadem breed. Die breedte wordt zeer overtroffen voorbij de Telok Sialang, bij de Loeboe Kempas aan de monding van de rivier van denzelfden naam. Dit wordt veroorzaakt door

een sterken kolkstroom, die vooral gedurende den regentijd voor tongkangs gevaarlijk is, waarom dan ook deze vaartuigen altijd den linkeroever der rivier kiezen, wanneer zij bij deze plek gekomen zijn.

Volgens zeggen moet de diepte in de Loeboe Kempas stellig twintig vadem bedragen, hetgeen zeer wel mogelijk is, daar terwijl anders over het algemeen de diepte op den stroomdraad varieert van zes tot negen vadem, bij den linkeroever op de hoogte der Loeboe Kempas tien en meer vadem gelood wordt. Voorbij Loeboe Kempas, in de Telok Seninggang is de diepte weder normaal. Gedurende den droogen tijd vindt men zelfs bij vloed reeds bij de Telok Sirih ten allen tijde zoet, drinkbaar water, terwijl bij eb alsdan zelfs tot beneden Baoeng het water drinkbaar is. In den regentijd is het water der rivier tot aan Tandjoeng Pisang geheel zuiver en zoet; verder naar beneden niet, omdat door den invloed van de Selat Pedada het water in den benedenloop der rivier eenigszins met zeewater vermengd is.

Van Telok Seninggang, waar zich eene kleine kampong bevindt, verder onzen tocht rivieropwaarts voortzettende, ontmoeten wij eerst Soengei Selilap, daarna aan den rechteroever Telok Badjoe Kontol of Bedara Tjondong met een kampong; een weinig hooger aan den linkeroever de Telok Kajoe Ara Toenggal tot aan de Soengei Sekepil, en tegenover deze weder, aan den linkeroever, eene gelijknamige telok. Verder Soengei, Telok en Kampong Baten Loeka, daarna de Soengei en Telok Serang, dan de Soengei en Telok Kabong met de daartegenover liggende kampong van dien naam, en eindelijk verder aan den linkeroever de Soengei en Kampong Niboeng Tjabang met eene gelijknamige telok aan den rechteroever. Even voor Soengei Niboeng Tjabang ligt de kampong Telok Pelajau.

Ten laatste vindt men nog tot aan de Tandjoeng Simpang aan den rechteroever der Kateman de Soengei Selajar en Setetap, en aan den linkeroever de teloks van dien naam en Kampong Telok Setetap. Aan de Tandjoeng Simpang Kanan en Tandjoeng Simpang Kiri bevinden zich mede een paar kleine kampongs.

Terwijl beneden Loeboe Kempas de breedte der rivier, zooals wij mededeelden, nog 70 vadem bedraagt, zoo is zij bij de kampong Baten Loeka tot op 50 vadem verminderd en deze afmeting blijft de rivier in de Simpang Kiri behouden, behalve op enkele plekken, waar tijdelijk door het aanhechten van afgedreven bakong-eilandjes de breedte eenigszins smaller wordt. De Simpang Kanan echter is stellig niet meer dan dertig vadem breed.

Aan de Simpang Kiri bevinden zich nog eenige woningen en aan de Simpang Kanan twee kampongs, de kampong Doeri aan de gelijknamige telok en hooger op voorbij het punt, waar de vloed zich nog doet gevoelen, de kampong van den Panghoeloe zelve. Volgens dezen bedraagt de afstand van Tandjoeng Simpang tot aan deze laatste kampong twee derde der lengte van het opgenomen gedeelte der Simpang Kiri. Ook deelde hij mij mede, dat in den droogen tijd de vloed één uur roeiens de Simpang Kanan ophoudt te stroomen. In den regentijd stroomt het water in de Simpang Kanan steeds af.

Aan de noordkust van het Kateman gebied, beginnende met Tandjoeng Ongka (het noordelijk uiteinde van het gebied), en van het noorden naar het zuiden gaande, storten zich in zee eenige soengeis, waarvan de voornaamste de navolgende zijn.

De Soengei Danei, aan de monding door eene modderbank bij laag water onbevaarbaar, is overigens, zoodra men die bank over is, vrij diep, doch smal en sterk kronkelend. Aan beide oevers vindt men er aanplantingen (doesoens) van jonge sagopalmen en eenige woningen. Zij is door mij per sampan opgevaren tot aan de laatste dier woningen, en had als algemeene strekking zuid-, zuidoost en zuidwest. Zeer veel verder stroomop is zij niet te bevaren, tengevolge van in den bovenloop omgestorte boomstammen, die den doorgang versperren.

Aan de mondingen der soengeis Prepat en Pontianak bevinden zich ook eenige kleine kampongs, terwijl een eind de Soengei Senggoenong op, eene kleine verheffing van den bodem is waar te nemen, die geheel beplant is met vruchtboomen, aan lieden

HET
KATEMAN-GEBIED
en de
DOEREI-EILANDEN
door
J. G. SCHOT.

Schaal 1 : 250,000.

103° 20' O. L. v. G.
103° 20' O. L. v. Greenwich

van Kateman behoorende. Nabij deze zeer kleine terreinverheffing bevindt zich aan den rechteroever der Senggoenong eene lage rotsmassa ongeveer twintig vadem in diameter en één vadem boven den omliggenden bodem uitstekende. Vreemd doet zich die rotsmassa te midden van een geheel alluvialen bodem voor. Hoogst waarschijnlijk is ze een overblijfsel van een eilandje, dat thans geheel is ingegroeid.

In het zuidelijk deel van het Kateman-gebied vindt men, de kust zuidwaarts volgende, de in zee stroomende riviertjes Tali Dindang en Simbah, waarover niets bijzonders te zeggen valt, dan dat aan de oevers der Tali Dindang zich aanplantingen van sago benevens een kleine kampong bevinden. Tandjoeng Datoe aan de Amphitrite-baai vormt het zuidelijk uiteinde van het gebied.

Op Poelau Kateman, namelijk aan de oostzijde, bevinden zich de kleine soengei's Belanak, Sanglang en Triti, die alle bij laag water droog loopen.

II.

[In dit hoofdstuk behandelt de schrijver de aan dit opstel toegevoegde, door hem zelven vervaardigde kaart, en de wijze, waarop hij zijn opname van de kust en de eilanden verricht heeft. Verscheidene fouten door hem aangegeven in de zeekaart van den Riouwschen Archipel van 1863 door Edeling, de eenige die de schrijver ter zijner beschikking had, zijn reeds verbeterd in de nieuwe door het Hydrographisch Bureau in 1883 in 2 bladen uitgegeven kaart. Voor den lezer van geen belang, is van dit hoofdstuk afschrift genomen zoowel door dat bureau als door het Topographisch Bureau, ten einde van den de door schrijver verstrekte gegevens ter gelegener tijd gebruik te maken].

III.

Gebrek aan tijd was oorzaak, dat noch de Soengei Gontong noch de beide Simpangs hoogerop werden onderzocht. De Simpang Kanan echter is door enkele inlanders, waaronder de

Panghoeloe Oeloe, opgevaren, zoodat wij ons voorloopig moeten tevreden stellen met wat deze mij mededeelde.

Volgens zijne schatting is de afstand van Tandjoeng Simpang tot het door hem bereikte hoogste punt even groot als de afstand van Tandjoeng Simpang tot aan de Selat Pedada, en zou die dus ± 5.5 geogr. mijl bedragen. De diepte blijft vrij groot, maar de breedte van het vaarwater wordt kleiner, vooral waar bakong- en rasau-planten zich aan de oevers vastgehecht hebben. Op het hoogste punt bevindt zich eene uitgestrekte danau, hetgeen men daaruit kan opmaken, dat het geboomte aan alle zijden zich tot op zeer grooten afstand verwijdert. Dit meer was men niet ingevaren, omdat het vaarwater ten gevolge van begroeiing door *arang para* (een driehoekig, lang rawagras) en andere moerasplanten zooals bakong, enz. versperd en daardoor ondiep was. In den regentijd stijgt de waterspiegel ongeveer één vadem.

Of verder naar binnen het meer minder begroeid is en of er aan de andere zijde nog rivieren in- of uitstroomen had hij niet onderzocht.

Afgaande op de eenigszins noordelijke richting (stroomopwaarts) der Simpang Kanan, dringt zich van zelf het gevoelen op, dat het hoogste punt, dat bereikt is, vrij dicht bij de Kampar liggen en het meer ook gemeenschap met die rivier moet hebben, daar het anders moeilijk verklaarbaar wordt, hoe het ook in den droogen tijd van genoeg water voorzien blijft, zoo zelfs dat de Simpang Kanan nog vrij sterk blijft afstroomen.

De Simpang Kiri ontspringt, volgens zeggen, diep landwaarts in en is ontstaan uit de vereeniging van twee kleinere simpangs.

Zoowel in den droogen als in den regentijd ontmoet men zoogenaamde drijvende eilanden, bestaande uit bakong, rasau en andere planten, die door de kracht van den stroom losgerukt en naar zee afgevoerd worden, waar zij zich op de kust van het vasteland of van de eilanden vasthechten en zoo doende de gestadige aanslibbing van de kust in de hand werken.

De smalle Danei-rivier is, zooals wij reeds vermeldden, in het bovengedeelte van haren loop onbevaarbaar, doch heeft ten allen tijde een krachtigen stroom en voert veel water af. Van haar oorsprong is niets bekend.

Het is zeer wel mogelijk, dat al deze rivieren mondingen zijn van ééne riviergroep, zooals zulks, bijv. in het Palembangsche, ook omtrent de Si Loempoer en andere rivieren kan worden opgemerkt. De Kampar zou dan de voornaamste der groep zijn. En wat te meer nog tot dit gevoelen doet overhellen, is het bestaan van het uitgestrekte alluvium, waaruit de streek van Tandjoeng Ongka tot Tandjoeng Datoe bestaat. Deze massa alluviale grond kan niet dan door eene groote riviergroep zijn afgevoerd. Voor zoover kan worden waargenomen, bestaat dit alluvium hoofdzakelijk uit eene door organische bijmengselen nogal donker gekleurde kleimassa van de vruchtbaarste soort, die reeds bij Baoeng aan de Kateman, wanneer het bosch weggekapt wordt, eene vrij voldoende droogte heeft. Voorbij de Senggoenong tot aan Tandjoeng Ongka en landwaarts langs de Danei is deze klei eenigszins geelachtig. Gedurende den regentijd wordt dit alluvium enkele malen overstroomd.

Op de geheel aan den invloed van het zeewater blootstaande terreinen zooals Poelau Kateman, verkrijgt de grond een zeker zoutgehalte, waardoor zijne deugdelijkheid minder wordt. Het planten van kokos op groote schaal zal op die gronden de beste resultaten leveren, evenals zulks ook, bij voorbeeld, het geval is in de lage streken bij de mondingen der Kapoeas op West-Borneo, waar in de afdeeling Soengei-Kakap de bevolking voornaamlijk bestaat van de kokoscultuur en het bereiden van olie daarvan.

Bij Telok Pisang aan de Kateman wordt de grond reeds van betere hoedanigheid, omdat die rivier op deze hoogte, in den regentijd zelfs bij vloed, steeds zoet water bevat. Bij Soengei Baoeng moet men suikerriet met zeer gunstigen uitslag kunnen aanplanten, terwijl hooger op nila zeer goed moet geluk-

ken. Bij nila blijft vooral het gevaar bestaan, dat, indien het terrein te laag is of te weinig wordt opgehoogd, de wortels der plant niet bestand zijn tegen de verhooging van temperatuur, welke de overmatig met water verzadigde grond door de zonnehitte verkrijgt. In zulke gevallen is wegsterven der planten te verwachten.

De grond is hier en daar reeds vrij hoog, zooals wij ook bij de Simpang Kiri konden opmerken. Wel deelden sommigen mede, dat de bosschen onbegaanbare moerassen zijn, waarin men geheel wegzakt; doch eenige oogenblikken later verhaalden dan weder diezelfde personen, dat tijgers dikwijls tot Telok Sabak komen en ook bij Telok Tandjoeng Pisang gezien worden, ja veelvuldig voorkomen in de bosschen der Simpang Kiri en Kanan, wat natuurlijk onmogelijk zou zijn, indien de grond losse zachte modder is, waarin alles, wat min of meer zwaarte heeft, wegzinkt. Trouwens werd in het afgeloopen jaar nog een tijger afgemaakt dicht bij het huis van den Radja op Tandjoeng Gontong.

Nog een andere omstandigheid duidt aan, dat ten minste aan den kant der Soengei Gontong en verder naar de Kampar, zich hoogere terreinen bevinden, namelijk het voorkomen aldaar van olifanten. Vroeger toch was het grootste gedeelte der Kateman-bevolking aan de Gontong gevestigd, doch zij zag zich genoodzaakt te verhuizen naar de oevers der Kateman, omdat aan de Gontong de rijstaanplantingen herhaaldelijk verwoest werden door groote troepen olifanten, die deze streek in allerlei richtingen doorkruisten.

Tot nog toe houdt de bevolking zich alleen bezig met sago- en rijstbouw. Rijst werd vroeger in zoo groote hoeveelheid aangeplant, dat zij een artikel van uitvoer was. Toen het echter bleek, dat de sagocultuur meer voordeel opleverde, is men meer en meer er toe overgegaan geregelde roembiadoesoens langs de rivier aan te leggen. Zoo doende werd de rijstbouw bijna geheel opgegeven en slechts nog op enkele plekken worden aanplantingen daarvan aangetroffen. Volgens

mededeelingen moeten er aan de Simpang Kanan nog vrij groote rijstvelden bestaan. Ook aan de Simpang Kiri zagen wij er verscheidene. Het totaal bedrag der rijstproductie is echter verre van voldoende voor de bevolking, die ook nog van ingevoerde rijst gebruik maakt. Hetzelfde is het geval langs de Danei, de Tali-Dindang en langs de kust bij Soengei Prĕpat. Instede van, zooals vroeger, rijst wordt nu sago uitgevoerd en de uitvoer daarvan neemt jaarlijks toe ten gevolge van voortdurende bijplanting van roembia.

De hier voorkomende roembia wordt in drie soorten onderscheiden, nl. de *roembia bĕmban*, die geen doornen heeft, de *roembia doeri* met zeer lange en de *roembia sangka* met korte doornen. De *bĕmban* geeft het meeste meel, terwijl het meelgehalte der beide andere soorten gelijk is. De cultuur geschiedt tot op honderd vadem afstands van de oevers der rivieren, daar bij gebrek aan gegraven sloten (parits) en zijriviertjes, het op grooter afstand vrij bezwaarlijk wordt de stammen, al kapt men ze in kleine stukken, naar de rivier te slepen.

De smalle doesons vindt men dan ook langs de rivier tot ver de beide simpangs op en dikwijls ver van de plek, waar het product bewerkt wordt. Ook elders bestaan aanplantingen, zooals langs de Tali Dindang, de Penjoeroe, die in de Selat Pedada uitloopt, langs en bij de Prepat, de Pontianak, en ook langs de Danei. Doch al deze aanplantingen leveren nog geen sago, dewijl ze van jongen datum zijn. Dit is ook het geval met de meeste tuinen aan de Simpang Kiri.

In Kateman zelf wordt de sago niet geheel gezuiverd, en heeft slechts de eerste wassching plaats, tenzij men ze voor eigen gebruik wenscht aan te wenden. Tot het losmaken der sagovezels, hetwelk vroeger geschiedde door het merg uit te kloppen (*pangkoer*), bezigt men nu meer en meer eene groote rasp (*paroet*). Het te raspen stuk sagostam wordt op eene soort werkbank vastgezet, terwijl dan twee personen de rasp evenals eene zaag in beweging brengen. Deze bewerking levert

gunstiger resultaten; omdat ze zeer vlug geschiedt en men tengevolge van de fijnere verdeeling der vezels bij wassching meer product verkrijgt.

Het uitwasschen geschiedt in de sagowasscherij (*panko sago*) boven eene gewone sampan djalor in een vierkant opstaand toestel, waarvan de wanden uit *pĕlĕpah*, de bladnerf van het roembiablad, vervaardigd zijn, terwijl het een weinig beneden den rand voorzien is van een rasterwerk, waarop eene grove mat (*tikar ampar*) geplaatst is. Dit toestel wordt *irik* genoemd. Is alles gereed, dan wordt eene hoeveelheid meelhoudende vezels in de *irik* gedaan, voortdurend met water begoten en getreden, totdat geen wit meelhoudend water meer door de mat vloeit. Deze handeling wordt herhaald tot de sampan vol is, waarna men het vocht laat bezinken, het water afgiet en het meel inzamelt.

Voor het wasschen van kleine hoeveelheden gebruikt men niet de volledige irik, maar een zeefzak van doek, waarin de sago met de hand wordt gekneed.

De overblijvende vezels, het vuil (*sampah*), worden weggeworpen. Vroeger werd in Kateman de sago voor den uitvoer verpakt in den vorm van *tampins*, doch dit wordt tegenwoordig nagelaten. De tampin was een cylinder van sagobladeren, waarin een laag sampah gedaan werd, vervolgens 10 kati sagomeel en eindelijk eene bovenlaag ook van sampah. Aldus werd de tampin gerekend te zijn $^1/_{400}$ kojan.

Hoewel veel goed hout in de bosschen voorkomt, zoo maakt men daarvan voor den uitvoer geen gebruik. Op Poelau Boeroeng echter bevinden zich thans eenige Chineesche houtkappers, doch deze verzamelen slechts jeugdig rechtopgaand hout uit het zeebosch, waarmede dat eiland overdekt is. Het verzamelde hout wordt naar Singapore uitgevoerd.

Met het inzamelen van getah houden zich, uit vrees voor het wild gedierte, slechts enkelen bezig. De hier ingezamelde getah is de *soendi*, de beste soort getah pertja. Ieder, die getah wil inzamelen, moet daartoe aan den vorst verlof

vragen, en ontvangt dan gratis een vergunning, maar is verplicht de ingezamelde getah aan den vorst te verkoopen. Hij ontvangt dan 40 dollars per pikol. De vorst verkocht vroeger de getah aan de in Kateman verblijvende kleinhandelaars. Thans echter laat hij ze te Singapore ter markt brengen, omdat het anders moeielijk werd na te gaan, of door de kleinhandelaars ook rechtstreeks van de bevolking getah werd opgekocht. In het jaar 1882 werden aldus ruim 120 pikol getah uitgevoerd, dus aanzienlijk meer dan in vorige jaren.

Ook de ruwe sago werd vroeger aan den vorst afgestaan voor $ 0,65 de pikol van 125 kati; later werd een gemachtigde te Singapore met de ontvangst belast. De bevolking voerde ze niet zelf uit, maar verkocht ze aan opkoopers, Chineezen of Maleiers, weder voor $ 0,65 de pikol. Bij den uitvoer kwam nog een uitvoerrecht van $ 6 per kojan. De opkoopers ontvingen echter te Singapore namens den vorst $ 39 voor de kojan, zoodat er dus nog een overschot bleef.

Weder later verpachtte de vorst het recht om de sago voor $ 39 de kojan van 40 pikol te Singapore te ontvangen. Voor dat recht moet natuurlijk een zeker bedrag worden betaald, dat afhangt van de concurrentie. In de eerste tijden werd in Kateman aan de bevolking slechts $ 26,65 per kojan en ook het uitvoerrecht van $ 6 uitbetaald. Het resteerende kwam aan de kleinhandelaars, die opkochten en uitvoerden. Thans echter schijnt de prijs in Kateman gestegen te zijn. Ons werd medegedeeld, dat sommige opkoopers aldaar nu reeds per pikol $ 0,80 hadden durven besteden, dus $ 32 per kojan, hetgeen met de uitvoerrechten wordt $ 38. Wat de oorzaak van deze stijging is, was niet bekend; of alleen concurrentie in het spel was, wist men niet met zekerheid te zeggen. Trouwens is het waar, dat de kleinhandelaar, die den hoogsten prijs durft besteden voor de sago, ook meer zekerheid heeft zijne ingevoerde artikelen kwijt te raken, al rekent hij ze duur; — en ten andere blijft er voor den op-

kooper toch nog een voordeel in het zoogenaamde datjinverschil. Daar de bevolking de sago steeds in pikols van 125 kati levert, kost de kojan van 50 pikol aan den opkooper, al rekent hij $ 0,80, slechts $ 32, waarvoor hij Singapore $ 48,75 ontvangt. Van verlies is dus nog niet eens sprake bij eene betaling van $ 0,80 per groote pikol aan de bevolking.

IV.

Het Kateman-gebied vormde vroeger met de Doerei-, Sangla-, Moro- en Soegi-eilanden één wakilschap, waarvan de zetel te Soelit was. Onder wakilschap moet men verstaan het gebied, dat onder het gezag staat van een vertegenwoordiger (*wakil*) van den vorst, hier den Onderkoning van Riouw.

Later is het gebied vereenigd met het overige gedeelte van den Batam-Archipel, waarvan Poelau Boeloeh de hoofdplaats was, terwijl nu ook aldaar het vaste verblijf is van den wakil Radja Ali, een zoon van den Jang di pertoean moeda.

Ter bevordering van het toezicht op het langzamerhand zich ontwikkelende Kateman-gebied, werd dit met de Doerei-groep tot een onderwakilschap verheven. De onderwakil, dat is de wakil van Radja Ali, is Radja Moesa, die met zijn broeders de Radja's Haroen, Alias, Zoebir, en Ismaïl, benevens zijne twee zwagers Said Hoesin en Said Mohamad te Doerei, Sandam en Kateman vertoeft. Meer bepaaldelijk hebben Radja Zoebir en Said Mohamad het toezicht over de Kateman en vertoeven ook doorgaans te Tandjoeng Gontong, terwijl Radja Alias belast is met het toezicht langs de kust van af Poelau Boeroeng tot Danei. Radja Moesa zelf controleert hunne werkzaamheden. Verder is het gebied der Kateman-rivier verdeeld in de Oeloe en de Ilir, die elk onder een panghoeloe staan. De panghoeloe van Kampong Soengei Baoeng, die over de Ilir gesteld is, heet Pang Montjong; zijne bemoeienis eindigt bij

Soengei Pinang, waar het gezag aanvangt van den Panghoeloe Oeloe, Pang Pontong genaamd.

In het voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat de bevolking in Kateman wel eens genoemd wordt „Orang Pang", omdat het woord Pa als Pang wordt uitgesproken, van daar Pang Montjong en niet Pa Montjong, zooals elders gezegd wordt.

Aan de Soengei Danei is nog een panghoeloe, zekere Moamin, een broeder van den Panghoeloe Ilir.

Volgens de verzekering der panghoeloe's kan een huisgezin (*klamin*) in Kateman geschat worden op gemiddeld zes personen, te weten: man, vrouw en vier kinderen. Wij hebben echter, om ons niet aan overschatting schuldig te maken, evenals elders voor de sterkte eener klamin een getal van vijf personen genomen. Hieronder laten wij een tabellarisch overzicht volgen der verschillende kampongs, die staan onder de twee panghoeloe's, met aanduiding van het aantal klamins. Van den zeekant aanvangende met het Ilir-gebied, vinden wij:

Kampong	Tali Dindang	9	klamins.
„	Selat Pedada	7	„
„	Boeroeng	18	„
Hier is Amit panghoeloe kampong.			
Kampong	Kateman	40	„
„	Telok Nioer	6	„
„	Tandjoeng Pisang	53	„
„	Telok Mandjapait	8	„
„	Soengei Baoeng	20	„
Hier woont de Panghoeloe Ilir.			
Kampong	Telok Moemin	7	„
„	Telok Landjoet en Pondok	20	„
„	Telok Sirih	21	„

Totaal 209 klamins of 1045 inwoners.

In het gebied van den Panghoeloe Oeloe vindt men

Kampong Telok Sialang	6	klamins.
" " Seninggang	3	"
" " Badjoe Kontol . . .	9	"
" " Kajoe Ara Toenggal .	5	"
" " Sekepil	6	"
" " Baten loeka. . . .	11	"

Hier is Pang Lama bekleed met de waardigheid van Toea kampong.

Kampong Telok Palajon	4	klamins.
" Soengei Kabong	13	"
" " Niboeng Tjabang . .	3	"
" Telok Setetap	3	"
" Tandjoeng Simpang Kanan .	4	"
" " " Kiri . .	4	"
" " " met de Simpang Kiri	30	"
" Telok Doeri.	6	"
" Panghoeloe Oeloe	24	"

Totaal 131 klamins of 655 inwoners.

Hierbij moet men nog voegen voor

Soengei Danei en eene kleine kampong een weinig ten zuiden harer monding .	22	klamins.
Kampong Pontianak	5	"
" Soengei Prepat.	6	"

dus 33 klamins of 165 inwoners.

Het totaal der Maleische inwoners bedraagt dus ± 1865 zielen. Men mag echter verwachten, dat de bevolking vrij snel zal toenemen. Voor zulk eene uitbreiding toch is, een bevredigenden gezondheidstoestand nog buiten rekening latende, vooral noodig eene behoorlijke voldoening aan de behoeften, zelfs bij eene toeneming der bevolkingsterkte. En wanneer

men nu nagaat, dat niettegenstaande reeds veel sago verbouwd wordt, de cultuur daarvan slechts een zeer klein gedeelte der beschikbare gronden in beslag neemt, — nu reeds meer dan strikt noodig in de behoeften der bevolking voorziet, en trapsgewijze uitgebreid wordt, dan kan men ook veilig aannemen, dat het bestaan voor eene zeer veel vermeerderde bevolking genoeg verzekerd is.

Onder de bovenbedoelde bevolking is niet medegerekend een stam zoogenaamde Orang Laut, eigentlijk Boegineezen, waarvan zestien huisgezinnen om en bij de kwala Selat Pedada en dertien in de omstreken van Poelau Boerong zich in hun vaartuigen ophouden.

Het aantal Chineezen, die zich bezig houden, hetzij met den kleinhandel, hetzij met de opuimpacht, hetzij met houtaankap en de daarmede in verband staande scheepvaart, bedraagt thans 91 personen.

De bevolking in Kateman, evenals in Manda, Igal, Gaoeng en Anak Serka behoort tot de Soekoe Nam (ĕnam), welke naam ontleend is aan het feit, dat het terrein van af Tandjoeng Ongka tot aan Gaoeng in de Amphitrite-baai, waar deze soekoe zich vestigde, zes hoofdrivieren heeft, te weten: Soengei Gaoeng, Soengei Batang Toewa, Soengei Igal, Soengei Manda, Soengei Kateman en Soengei Danei.

De Soekoe Nam is eene der vele soekoe's of stammen, waarin de vroeger nog zwervende Maleische bevolking van den Riouw-Lingga archipel verdeeld was, en deze verdeeling vond hare aanleiding in de periodieke verhuizingen, die van Malaka uit daarheen moeten hebben plaats gehad. De Orang Soekoe Nam woonden in den overouden tijd op de eilanden van den Lingga-Archipel, en werden gesteld onder toezicht van den later aldaar zich gevestigd hebbenden Megat van Mepar. Nog later verlieten zij de eilanden en vestigden zich aan den vasten wal, waar zij, meer en meer ontwend aan het zwervend leven op zee, eindelijk tot den landbouw overgingen. Dientengevolge hielden de Orang Soekoe Nam op tot de Orang Laoet

te behooren, en ook hun taal verzachtte en werd zuiverder dan die der overige Orang Laoet, die eerst later het zeeleven vaarwel zeiden, hetzij uit eigen beweging, hetzij door dwang. Evenwel behielden zij in hunne taal iets van het oud dialect, wat trouwens natuurlijk was.

Hun Maleisch toch moest min of meer oud en grof blijven, evenals dit ook het geval was met het Maleisch van die gewesten in Achter-Indië en Sumatra, die meer van Bintang-Djohor-Malaka verwijderd, dus ook minder blootstonden aan den verfijnenden invloed, dien het druk verkeer van een wereldhandel op de taal moest uitoefenen en ook uitgeoefend heeft. De kleine stam der zoogenaamde Orang Laoet bestaat niet uit echte Maleiers, en behoort dus ook niet tot de echte Orang Laoet, al hebben zij hunne gewoonten aangenomen. Volgens hunne eigene mededeelingen zouden zij afstammelingen van Boegineezen zijn, die tijdens de oorlogen tusschen Radja Soleiman en Radja Ketjil, dus ongeveer in 1725, van Djohor gekomen waren, en zich gevestigd hebben aan de rivier Eko (volgens hen Echo) bij de monding der Indragiri. Tengevolge van een ongeval, waarbij vele huizen instortten en vele kinderen het leven lieten, moet volgens de legende de geheele stam gezworen hebben niet meer onder atap te vertoeven; met andere woorden, geen huizen te bewonen. Sints dien tijd dienen hunne vaartuigen hun tot woning en houden zij zich bezig met de vischvangst en het inzamelen van schelpdieren. Zij vertoeven langs de kusten, van de rivier Toengkal bezuiden de Indragiri af tot Penjalei in Siak, en hebben hun eigen hoofd, dat zij Radja Mambang noemden, die zich met het gros van den stam om en bij Tandjoeng Bakong (Bakau of Baso) aan de monding der Indragiri ophoudt.

Zij zijn Moslemin, doch op hun manier. Niet alleen dat gebed en vasten geheel worden nagelaten, maar het gebeurt ook enkele malen, dat zij op het punt der besnijdenis zeer onachtzaam zijn. Op de vraag of zij de vasten hielden, antwoordde de Orangkaja Ain van Selat Pedada, dat zij dikwijls vasten,

omdat het leven, dat zij leiden, niet altijd zekerheid geeft van een goed maal. Wat het bidden betreft en al zulke zaken, dat heeft slechts plaats als zij een imam hebben.

Voor de vischvangst maken zij gebruik van een soort *bĕlat*, bestaande in hegwerk, dat voor de mondingen der bij eb droog vallende riviertjes en geulen geplaatst wordt, en waarachter dus eene menigte visch zich ophoopt. Bij laag water wordt de visch verzameld; — dan houdt men zich bezig met de inzameling van de in de slibbige droog gevallen kust voorkomende *kerang* (schelpdieren). Hiertoe wordt eene plank gebezigd, lang één vadem en breed twee voet, vooraan gebogen oploopende. Hierop plaats zich de verzamelaar of verzamelaarster met één been geknield, voorover gebogen zich op de handen steunende, terwijl het geheele toestel wordt voortbewogen door met het vrije been in het slijk achteruit te trappen. Dit eenvoudige toestel wordt *tongka* genoemd, in de basa laoet *papĕn*. Niettegenstaande het werken met de tongka zeer vermoeiend is, kunnen de visschers het eenige uren volhouden. De ingezamelde kerang wordt in mandjes (*raga*) gedaan, die ook op de plank zijn geplaatst.

Steeds in hunne vaartuigen, van de soort genoemd *praoe gèbèng*, vertoevende, trekken deze visschers langs de kusten, nu hier, dan daar zich ophoudende. Dat zij vuil zijn, spreekt van zelf; hoe kan het ook anders, daar zij steeds in den modder hun werk verrichten en na afloop daarvan zich slechts even in het zeewater van het meest overtollige slijk ontdoen, en dan nog hunne vaartuigen tot bergplaats doen dienen van de ingezamelde kerang en gezouten en ongezouten gedroogde visch, die zij, als de voorraad voldoende is, heinde en verre tegen zeer geringe prijzen van de hand doen.

Slechts aan eene kraamvrouw wordt eenige meerdere frischheid bezorgd. In zulk een geval worden twee sampans vrij dicht bij elkander gebracht en daartusschen, op een op die sampans rustend latwerk, een hokje gemaakt met kadjang om-

wanding. Dit heerlijk verblijf is de plaats, waar de Boegineesche Orang Laoet het levenslicht aanschouwt. Dat dan ook de sterfte vrij groot is en daardoor het zielental gering blijft, volgt uit den aard der zaak.

Het gedeelte van den stam onder Orangkaja Ain, houdt zich op aan de monding der Selat Pedada, terwijl het andere, dat om en bij Poelau Boeroeng vertoeft, staat onder den Orangkaja Tron of Trong, die tot de familie van Radja Mambang behoort.

Vroeger betaalden zij aan de vorsten van Indragiri schatting tot een bedrag van vier dollars per klamin en per jaar, doch later, toen zij zich geheel ter beschikking van den Sultan van Riouw-Lingga hadden gesteld, werd die schatting afgeschaft, doch trad daarvoor eene soort van verplichte levering van visch in de plaats, op de tijden dat de Sultan die noodig heeft. Zoo zeide Orangkaja Ain nu tegen de vasten ruim 1100 stuks groote ongezouten gedroogde visschen te moeten brengen naar Dahi, de verblijfplaats van den Sultan. Deze verplichte levering achten zij minder lastig dan belasting in geld, omdat dit bij hen al zeer weinig voorhanden is.

Wat de lasten der Maleische bevolking betreft, zoo vermeldden wij reeds, dat zij de getah en sago aan den vorst of den pachter moet leveren tegen een bepaalden prijs, doch behalve dit wordt nog per klamin betaald een bedrag van drie dollars per jaar, waarvan een derde gedeelte *wang ladang padi* en het resteerende *wang doesoen sago* genoemd wordt.

De vorst ontvangt dus door de voordeelen op de getah en sago behaald en de zooeven genoemde vaste belasting veel meer dan het $^1/_{10}$ van de inkomsten der bevolking, wat dus niet in overeenstemming is met de zakat heffing, waaraan bij voorbeeld de betaling van het $^1/_{10}$ elders, zooals in den Batam-Archipel, doet denken.

De grond echter in Kateman en zoo ook in Manda, Gaoeng en Igal behoort geheel aan den vorst, die aan de aldaar zich gevestigd hebbende bevolking het gebruiksrecht er van verleende, en

soms zelfs haar behulpzaam was, b. v. met het verstrekken van eene voldoende hoeveelheid jonge roembiaplantjes, doch dit alles tegen betaling van een zeker bedrag, dat als het ware de huur der in gebruik genomen gronden vertegenwoordigt. Of hier moet gedacht worden aan eene toepassing van het stelsel van charádsj heffing is niet zeker te bepalen. Wel is waar is het Kateman-gebied als een veroverd gebied te beschouwen en wel veroverd in een tijd, toen de Islam nog niet kon gezegd worden er bepaald te zijn doorgedrongen en zou er dus reden hebben kunnen bestaan, om van den grond charadsj te heffen, wat in het Arabisch recht eene op den grond blijvende schatting vertegenwoordigt, en toch eigenlijk niets anders is dan huur voor gebruiksrecht te betalen.

Evenals nu in zulke gevallen het gebeuren kon, dat later, als namelijk de grond werd gebruikt door Moslemin, toch nog behalve de zakat ook de charadsj werd geheven, zoo kan dit ook wel en vrij waarschijnlijk in Kateman, Manda enz. het geval zijn.

Behalve deze geldelijke lasten, maken de heerendiensten (*kerahan*) natuurlijk eene belasting op zich zelf uit, die hier soms wel, soms in het geheel niet wordt geheven, al naar de behoefte.

In het voorbijgaan zij hier aangestipt, dat er onderscheid gemaakt wordt tusschen *kerahan* en *kerahan*, dat wil zeggen, er bestaat kerahan die van ieder, tot welke soekoe ook behoorende, kan gevergd worden, maar er bestaat ook kerahan, die bij voorkeur de eene en niet de andere soekoe treft.

Deze soort kerahan heeft haar ontstaan te danken aan de oorlogen in overoude tijden tusschen de verschillende soeko'es, die eindigden met de onderwerping van de meesten aan enkelen. Er ontstonden dus voorname en niet voorname soekoe's, en die meerdere of mindere voornaamheid vindt men eenigermate aangeduid in de Soekoe Kerahan.

De bepaalde kerahan nu der Orang Soekoe Nam bestaat daarin, dat zij in tijden van oorlog of zelfs van vijandschap

zonder betaling hebben te zorgen voor de keuken van den vorst, door die van brandhout en water te voorzien; ook moeten zij die zaken verstrekken aan de verschillende vaartuigen, die in dienst van den vorst zijn; zelfs moeten zij die vaartuigen zoo, noodig, met roeiers bemannen, doch in dit geval wordt voeding verstrekt.

Ter verdere aanvulling van hetgeen wij gezegd hebben over de inkomsten van den vorst, moeten wij nog melding maken van een uitgaand recht van $ 6 per kojan ruw gezuiverde sago; een invoerrecht van 6% van de waarde der ingevoerde goederen; een bedrag van 40 dollars per maand voor het van den vorst overgenomen recht om met uitsluiting van ieder ander tabak in te voeren en te verkoopen, dus eigenlijk tabakspacht en eindelijk eene huur van $ 5 per maand van elken Chineeschen handelaar voor den grond, dien hij in gebruik neemt voor zijn winkelwoning. Ten slotte dienen wij te vermelden de inkomsten, voortspruitende uit de opiumpacht en de licenties voor houtkap.

V.

Heeft de Maleische bevolking, zooals wij reeds boven zeiden, haar *bahasa laoet* bijna geheel veranderd tot een beter dialect, anders is het met de Boegineesche Orang Laoet gesteld. Zij hebben hunne eigene taal zoo goed als geheel vergeten; slechts zeer enkelen van de oudsten weten er nog een weinigje van, doch die enkelen verminderen steeds in aantal. De taal, die zij thans spreken, is bepaald eene *bahasa laoet*, die zij hoogst waarschijnlijk hebben overgenomen van de Maleische Orang Laoet van vroegeren tijd, waarmede zij gedurig in aanraking kwamen. Om een staaltje te geven van die bahasa laoet, laten wij ten slotte een lijstje volgen van eenige woorden, die anders klinken dan in het Maleisch.

Maleisch.	Bahasa laoet.
abang	idoe.
adik.	oejok.
ajar	ia.
ajar tawar	ia baai.
akoe, mengakoe	akhoe; achoe; acho.
akoe tiada handaq	acho pindak.
akoe soeroe angkau.	acho ko mohong of acho kĕ mohong.
ambil	boetoem.
anak laki"	koelop.
" perampoean.	dang.
andjing.	asoe.
angin	angèn.
" oetara.	menor taro.
" timor.	" timor.
" selatan	" sĕlatit.
" barat	" burut.
" " daja	" " sĕngka.
" " laoet	" " laoet.
" tĕnggara.	" toenggara.
angkau.	ko, kĕ.
apa (handak)	ain (tendah).
asam.	asoem.
bagoes	djangak.
bakar	tenĕkoem
balik.	molo.
baring	tebaïng.
basah	bisă.
basoeh	koesal.
begini	tsengé.
begitoe.	pameno.
begitoelah.	sĕpameno, sĕpangno.

Maleisch.	Bahasa laoet.
bĕnda	bĕndih.
apa bĕnda itoe.	apa bĕndih menih.
beranak	pedih (ziek) menjanak.
berlajar.	bĕlir.
bersih (bresih).	penganjoe.
besi	bĕsir.
bibir.	boebĕ.
bini	bajong.
belanak.	gadoek.
beli	bĕli, būli.
beri	bĕrĕm.
boleh	mingkat.
boenoeh, memboenoeh. . . .	moenach, moenacham.
boenting	boentieng.
boeroeng	boechoeng.
boeta (mata boeta)	boeto, (ma boeto).
boewang	sĕboen.
dahoeloe	tandoel.
dada.	dado.
darat	dĕdi.
dengar.	piah.
dia	nien.
djaga (niet slapen)	djago.
djalan	djalun, djulun.
djari.	kohot.
djatoh	tjok.
djoewal, mendjoewal	djoewallĕm.
doedoeq	toenggok.
doea.	doeo.
gadoeh	betalah.
gigi	lĕpoe.
(meng)gigit	ngarat.

Maleisch.	Bahasa laoet.
handaq	na; nenda; dak.
heiran	heirat.
hidoep	bělies.
(h)idoeng	plŏngŏ.
(h)itam manies	doesoen mĕnoi.
ikan	ikĕn; ikien; iku.
ia	ao.
ikoet	aloem; ichoet.
indah	indie.
ini	mie; mé.
itoe	mĕnie; mĕné.
kain	bantit.
kaki	po.
kasini; kamari	tĕkio.
karana	tĕnĕsit.
kamari angkau	tĕkioko.
kasih (mengasih)	dĕsĕmenih.
kerang	tĕmbiangan.
ketawa	bĕtĕto.
kita	kito.
koening	koenieng
koerang	pétjoekoep.
lagi	loep.
léhér	tĕmbohong
lain	tsĕné.
laki	gĕlĕk.
laoet (in kalaoet)	dĕlá.
lari	mĕlir.
lompat, melompat	mloempat.
makan	kĕnghan.
mana	kĕsoet.
kamana	tĕkesoet.

Maleisch.	Bahasa laoet.
mana boleh.	nemoe dapat mingkat.
masoq	iti.
mata.	ma.
mati.	malĕngi.
menangis.	tamies.
mentjari (ikan).	mĕndjara (ikĕn).
merah	mierah.
minoem	moenom.
minta	imang.
minta lagi	imang loep.
minta tambah lagi	imang toko loep.
moeloet	assam.
naik; handaq naik	mĕnah; na mĕnah.
nampah	tampĕlĕm.
nèngok (lihat)	kambang, kambĕrai.
obat (obati).	obattĕm.
(h)oedjan.	riboet.
orang	dĕssin.
padam	paddĕm.
pegang.	tontoem.
penangkap (benedenarm). . .	pollong.
penoeh.	poes.
petjat	pah.
perampoean	dabi.
pikoel (mikoel).	michoel.
pili(h)	piliem.
poekoel.	titĕhiem.
pohon kajoe.	poko chooi.
pariksa.	sangno.
paroet..	butung; bĕtĕng.
ramboet.	koeloe.
riboet..	menok.

Maleisch.	Bahasa laoet.
roegi.	měroegie, měroeghie.
akoe roegi seratoes.	khoe měroegie seratoes.
sakit.	pědih.
sama, bersama.	lakhito.
sarong	saroep.
satoe.	só.
sělendang.	sěliendang.
siram	ngambak.
sěloewar	sěrawal.
soedah	mang.
soedah terbang.	mang těrbang.
soeka	soeko.
soeroeh, menjoeroeh	mohong.
tahan	bětat.
tambah, taroh lagi, toko lagi	toko loep.
tangan.	koekot.
tanja.	nim.
tanggok (klein schepnet). . .	saoe.
telinga	tělingo.
těnggělém, tanggělém. . . .	kěm.
terlaloe.	těrlampo.
terlebeh	kakoep.
tiada, tidak.	piak.
tidor.	njiet.
tjawat	saboek.
(ber)tjawat	(bě)saboek.
tjantik	bissie, djangah.
tjioem	tjioen.
tjoeri; mentjoeri.	maling.
tongka (om kerang te verzamelen)	papěn.

AFDRUKKEN
VAN HANDEN OP ROTSEN
BIJ
NIEUW-GUINEA.

Zooals in de Notulen van de algemeene en bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen jaargang 1880 bladz. 128 vermeld staat, ontving de Directie van den heer T. B. Leon eenige aanteekeningen over de eilanden Argoeni en Ogar in de Golf van Mac Cluer (Noord-West van Nieuw-Guinea), waarin o. a. melding wordt gemaakt van afdrukken van handen en andere figuren aan de rotswanden op die eilanden.

Die aanteekeningen op verzoek der Directie door den Kommandant der Zeemacht in handen gesteld van den kommandant van Z. M. stoomschip Batavia, die die eilandengroep zou bezoeken, werd bij een tocht daar langs niets van die afdrukken gevonden, zooals reeds vermeld is in de noot op bladz. 436 van deel XXVII van dit Tijdschrift.

In 1883 is een nieuw onderzoek ter zake ingesteld door den resident van Ternate D. F. van Braam Morris, en zijn werkelijk op de eilanden in de Sekaar-baai aan den zuidkant van de golf van Mac Cluer afdrukken van handen en andere teekens aan de rotswanden gevonden.

Ook zijn bij een bezoek, door Z. M. Stoomschip Samarang

aan de Kei-eilanden gebracht, dergelijke figuren tegen de rotsen gevonden.

De aanteekeningen van den heer Leon, en de verslagen van den heer D. F. van Braam Morris en van het état-major van gemeld stoomschip volgen hieronder.

Zie ook omtrent deze aangelegenheid Notulen 1880 bladz. 69, 117 en 128; 1881 bladz. 106, 1882 bladz. 145 en 152, 1883 bladz. 129 en 1884 bladz. 21 en 51.

I. AANTEEKENINGEN BETREFFENDE DE EILANDEN AERGOENI EN OEGAR IN DE GOLF VAN MAC CLUER

DOOR

Th. B. LEON.

Op een' mijner tochten naar Dorimba (plaatsje in het landschap Werkanas), alwaar ik de producten zou inruilen, die eenige gegoede Papoea's op mijne bestelling uit het binnenland zouden halen, deed ik, zooals gewoonlijk, de negorij Argoeni (eiland Argoeni) aan. Aldaar opgehouden door eenige wanbetalers, die te vergeefs naar zich lieten zoeken, besloot ik mijne verdere reis tot den volgenden morgen uit te stellen, daar bij voortzetting de nacht mij zeker op zee overvallen zou hebben, alvorens ik aan eene nieuwe negorij konde komen.

Mij in de woning van mijn gastheer (den Kapitan laoet, of hoofd der negorij) niet al te wel thuis gevoelende en een einde willende maken aan de lachende en nieuwsgierige blikken der mij omringende Papoea's, die allengs in menigte toenamen (die lieden schijnen nooit verzadigd, ik was al zeker een keer of

zes op Argoeni geweest en heb altijd hetzelfde ondervonden), besloot ik den tijd door te brengen met te visschen tusschen de verschillende eilanden (ongeveer 12) die zich ten Westen van Argoeni bevinden.

Mijn gastheer, een in gebaren en voor zoover ik hem verstaan kon, ook in taal een zeer onwellevend en ruw mensch, stond mij op mijn verzoek een zijner visschersschuitjes af en gewapend met eenige vischangels, roeide ik van Argoeni weg, na vruchtelooze pogingen aangewend te hebben om twee Papoea's mede te nemen, daar de zee in die streken en in dien tijd van het jaar dikwijls zeer onstuimig is. Na ongeveer een half uur roeiens, kwam ik aan het eerste eiland aan, dat ik even als het tweede op een vrij grooten afstand voorbijroeide om niet in de zich tamelijk ver uitstrekkende branding gesleept te worden. Het derde eiland was ongeveer eene minuut of tien roeiens van de twee eerste verwijderd en de branding aldaar niet zoo groot, zoodat ik er tamelijk dicht bij kon komen.

Op een der kale rotswanden, zag ik duidelijk eene witte hand afgeteekend, omringd met roode stippen, terwijl dat alles nog omgeven was met witte figuren, die den vorm van het een of ander letterschrift hadden.

De eene helft van het eiland omvarende, kwam ik aan twee naast elkander gelegene eilandjes aan, waartusschen ik besloot mijn schuitje te sturen. Op de rotswanden van deze eilanden, zag ik toen niet ééne, maar verscheidene handen, alles omringd met datzelfde hieroglyphenschrift. Ook zag ik die roode figuren afzonderlijk op rotsen afgeteekend. Eenige oogenblikken met pagaaien ophoudende, beschouwde ik aandachtig die dingen. Het denkbeeld kwam niet bij mij op om op die eilanden te landen, ten einde een onderzoek in te stellen, of er zich niet meer dergelijke merkwaardigheden op bevonden. Wie weet, welke schatten ik aldaar zou gevonden hebben, die een geheel nieuw licht zouden doen opgaan in de geschiedenis der verbreiding van den Hindoeschen godsdienst in den Archipel. Wat ik toen voor mij zag, kon ik het best zien van uit mijn

schuitje, daar die handen en figuren op de volgende wijze op die rotsen geplaatst waren.

Zoo ik een der rotsen voor mij neem, die evenals de andere minstens 100 voet boven de zee uitsteekt, zoo is de hand min of meer 75 voet boven de oppervlakte der zee gelegen en de figuren er om heen strekken zich ongeveer tot 10 voet hooger uit. De inlanders uit de Mac Cluer golf beweren, dat de kasoeaks (duivelen) op die eilanden wonen en die dingen er op geteekend hebben; zeer begrijpelijk was het ook, dat zij dit niet anders kunnen verklaren. Immers toch, indien deze dingen door menschenhanden gemaakt waren, waar zou dan de werkman gestaan moeten hebben om ze er op te teekenen? Van boven konden ze onmogelijk bewerkt worden, en van uit zee, die 75 voet beneden de hand en figuren gelegen is, natuurlijk ook niet; de rots is glad en gelijk, zonder vooruitstekende punten en zonder gaten, om den voet daarop of daarin te zetten. Wie toch zou dergelijke bovennatuurlijke kunststukken verrichten; geen andere toch dan de kasoeaks waren daartoe in staat. Naar mijn gevoelen moeten die figuren in overoude tijden aan die rotswanden aangebracht zijn, toen de rotsen nog niet die hoogte boven de oppervlakte der zee hadden. Die eilanden toch zijn waarschijnlijk de toppen van onderzeesche bergen, die door de verheffing van den bodem meer en meer boven de zee uitstaken en daarmede natuurlijk ook de rotswanden, waarop die figuren afgeteekend zijn. Later dacht ik, dat de verschillende gaten en vooruitstekende punten waarschijnlijk door verloop van tijd verdwenen waren, misschien ook wel tengevolge van een geologisch proces, maar van geologie en daarmede verwante wetenschappen niet het minste verstand hebbende, eindigde ik mijne beschouwingen, niet evenals de inboorlingen van die streek, met te zeggen: „de duivel weet het!" maar met den uitroep: „God weet het, hoe die dingen tegen die rotswanden zijn aangebracht geworden!"

Mijne pagaaien weder opnemende, roeide ik langzaam ver-

der en kwam tusschen verschillende eilanden door in eene rustige zee. Een groot vogelnest in een boom op een der eilanden trok mijne aandacht en daar ik moe was van het zitten, besloot ik op het eiland te landen en het nest van nader bij te beschouwen. Het eiland verder rondloopende, ontwaarde ik een groep steenen in een tamelijke regelmatige orde bij elkander gerangschikt, — een er van droeg onmiskenbare kenteekenen van door menschenhanden bewerkt te zijn en had den vorm van een rund, de andere hadden zonderlinge vormen; de meesten waren langwerpig vierkant. Op allen zag ik hetzelfde hieroglyphenschrift, alhoewel niet zoo duidelijk kenbaar als op de boven beschreven rotsen der eilanden. Daar de zon reeds begon te dalen, spoedde ik mij naar mijn schuitje en roeide naar Argoeni terug.

Bij mijne terugkomst was natuurlijk mijn eerste werk de inlanders omtrent die verschillende zaken uit te hooren. Ziehier wat mij verteld werd.

Op die eilanden is het paleis gevestigd van den Kasoeak, den beheerscher der verdoemden. Zoo iemand het waagt hem aldaar te storen, die zal sterven aan wonden en zweren. Geen Papoea, die langs die eilanden vaart, durft er ooit iets uit zijn schuitje te werpen, daar de Kasoeak ook beheerscher van die zeeën is. Mij werd herhaaldelijk gevraagd of ik aldaar iets weggeworpen had, waarop ik natuurlijk ontkennend antwoordde.

Verscheidene personen ondervroeg ik of zij ook wisten, wat zich op die eilanden bevond; misschien ook van die handen als op die rotsen of andere beelden? Niemand wist het; het algemeen antwoord, dat ik bekwam, was; „de Kasoeak woont daar, wie zou het durven wagen hem in zijn verblijf te storen."

Niemand scheen er ooit geweest te zijn. Raadzaam vond ik het hun niet te melden, dat ik op een der eilanden geland was of te beschrijven wat ik aldaar gezien had. Voorzeker niemand zou mij dan nog eene minuut langer in

zijn huis geduld hebben, daar zij zouden denken met mij den duivel in huis te halen.

Ziehier eene beschrijving van die eilanden volgens de aanteekeningen, die ik in mijn dagboek gevonden heb en naar hetgeen ik er mij nog van herinner. Van een opgave van hoogte, lengte en breedte onthoud ik mij liever geheel, daar ze allen bloot op gissingen zouden berusten. Zoo heb ik hier voor de rotswanden eene hoogte opgegeven van 100 voet, maar zij kunnen misschien wel 75, 150 voet hoog geweest zijn. Wat de grootte der handen betreft, vindt men er kinderhanden, mannenhanden, reuzenhanden, en in groote menigte. De steenen op het eiland waren zeer verschillend van grootte; die den vorm van het rund had, zou waarschijnlijk door zes man opgetild kunnen worden. Even zoo wat betreft het letterschrift. Sanskritsch letterschrift heb ik nog nooit onder mijne oogen gehad. Zoo het schrift, gebruikt door de Klingaleezen, die van Voor-Indie komen, en te Batavia met verschillende doozen en snuisterijen langs de huizen gaan, tot het Sanskrit behoort, dan zou ik bijna zeggen, dat eenige der figuren overeenkomen met den vorm van sommige letters van dat schrift.

Toen ik een Makassaarsch handschrift onder de oogen kreeg, meende ik bij sommige letters ook overeenkomst met eenige der figuren te zien, en hetzelfde bij het zien van Boegineesch schrift. Van overeenkomst met het Maleisch-Arabisch en met het Javaansch schrift, die ik beide schrijven kan, zag ik geen spoor. Ik onthoud mij dus geheel van de veronderstelling, dat die figuren tot eenig letterschrift behooren.

II. VERSLAG VAN EEN TOCHT NAAR DE SEKAAR-BAAI

DOOR

D. F. VAN BRAAM MORRIS.

Naar aanleiding van een mij door de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gedaan verzoek heb ik op mijn jongste reis naar de Westkust van Nieuw-Guinea in de maand September 1883 een onderzoek ingesteld naar de inscripties door haar bedoeld, en wordt het navolgende daaromtrent medegedeeld.

Op den 16 September kwam ik met het stoomschip Sing Tjin in de Sekaar-baai, aan den zuidkant van de golf van Mac Cluer. De Radja's van Roembati en Pattipi waren aan boord en besloot ik van deze gelegenheid gebruik te maken, om een onderzoek in te stellen naar de raadselachtige inscripties, die zich op eenige eilanden voor de Sekaar-baai zouden bevinden. Volgens den radja van Rombati waren zij wel te vinden op het eiland Argoeni, doch verder oostelijk op eenige kleine eilanden langs de vaste kust even buiten de baai en ook op de vaste kust zelve, zouden zij wel zoo duidelijk zijn.

Ter plaatse gekomen, stapte ik met den contrôleur ter beschikking en de twee prinsen van Tidore in een sloep en roeiden wij naar de aangegeven plaats.

Werkelijk vonden wij op een klein eiland, slechts eenige honderden meters van de kust, het gezochte. Het eiland zoomede de vaste kust bestaat uit kalksteenachtige rotsen op sommige plaatsen bijna loodrecht in zee afdalende. De zee had de rotsen overal uitgespoeld en ongeveer 5 voet boven den hoogsten waterstand was de rots tot eene diepte van ongeveer 3 à 5 voet uitgehouwen, zoodat daardoor een plat onstond, waarop kleine prauwtjes, sommige ter lengte van ongeveer 3 voet, andere weer kleiner, tegen den wand lagen.

Daarboven waren aan den rotswand allerlei teekenen aangebracht, voornamelijk handen, zoowel van volwassen personen als van kinderen. Klaarblijkelijk had men de hand op de witte rots gedrukt en de omtrekken daarvan met een roode verfstof gekleurd, zoodat de vorm van de hand wit was gebleven en een plek van ongeveer een halven voet daarom heen een roodbruine kleur had; andere teekenen waren met een roode verfstof eenvoudig op de witte rots geteekend. Het kwam ons voor, dat al die teekenen slechts gefantaiseerd waren en volstrekt geen beteekenis hadden.

Volgens de radja's van Roembati en Pattipi zouden dit de begraafplaatsen der berg Papoea's geweest zijn. Na het overlijden van een Papoea werd zijn lijk afzonderlijk geplaatst in een huisje, totdat het vleesch geheel vergaan was en werden de beenderen verzameld en in een klein houten prauwtje gedaan en dan in de uitgehouwen rots geplaatst; sommigen, wanneer zij die bezaten, met een bord en kopje, een klapperdop enz. Thans begraven, volgens die twee berichtgevers, de Papoea's hunne lijken op de Mohamedaansche wijze. Echter kwam het ons voor, dat die begraafplaatsen nog gebruikt werden, want sommigen droegen de duidelijke kenteekenen van eerst kort te zijn gemaakt, terwijl verscheidene prauwtjes er vrij nieuw uitzagen.

III. VERSLAG VAN EEN BEZOEK OP HET EILAND KLEIN-KEI DOOR HET ETAT-MAJOR VAN Z. M. STOOMSCHIP SAMARANG.

Met Zr. Ms. schroefstoomschip 4de klasse Samarang, dat eene zending vervulde naar de Kei-eilanden, lagen wij ter reede van Toeal op het eiland Klein-Kei 5° 37'30" Z. Br. en 132° 44' O. L.

Wij maakten aldaar spoedig kennis met den heer A. Langen, chef van eene Engelsche nederzetting aldaar, die ons uit-

noodigde een tochtje mede te maken naar de noordwestzijde van het eiland Klein-Kei, om aldaar eenige merkwaardigheden te bezichtigen, die een inzicht geven omtrent godsdienst en gewoonten der bevolking.

Op den middag van den 28 Augustus jl. kwam de heer Langen ons met zijne stoomsloep afhalen; ruim 3/4 uur stoomden wij door zwaar met reven bezette vaarwaters, en kwamen ten anker voor de kampong Kaloemit, gelegen aan den voet van een circa 200 meter hoogen berg van dienzelfden naam. Van dezen berg, den hoogsten van Klein-Kei, geniet men een prachtig gezicht over deze eilandengroep. Op den top bevinden zich een paar huizen, door een vrij zwaren steenen muur omgeven. Aan de zeezijde (westkant) voor die huizen bevond zich een houten beeld, circa $1^1/_4$ meter hoog, eene vrouw in staande houding met gekruiste armen voorstellende. Zeer ruw bewerkt en zeer slecht geproportioneerd, kan men dit beeld het best vergelijken bij een sneeuwpop. Het onderlijf is zeer lang, en loopt tot op den grond door. De voorste buikwand kon geopend worden met een schuif, waardoor een vierkant gat toegang gaf tot eene ruimte, waarin zich een porceleinen of steenen potje bevond, bevattende enkele kleine voorwerpen van goud en zilver, die daar geofferd waren.

Op ons verzoek vertelden de ons vergezellende inlanders, dat men aan dit beeld de kracht toeschreef om, nadat daaraan was geofferd, alle ziekte te genezen. Zij noemen dit beeld in hun taal *werfawat*.

Een tiental passen van dit beeld verwijderd, bevond zich een steen, circa 1 meter lang en 0.5 meter breed, te midden van een kleine verhooging van stukken koraal, in den vorm van een grafheuvel. Deze steen, die geenerlei teekens bevatte, is heilig voor de bevolking en volgens verhaal der kampongmenschen, ontzettend lang geleden uit den hemel gevallen. De steen was door ouderdom in verscheidene stukken gebroken, hetgeen volgens de legende reeds bij den val gebeurd is.

Men gelooft verder, dat zich onder aan dien steen een zeer

lange ketting bevindt, die in de aarde afhangt. Het is door de goden verboden dien steen weg te nemen en zoodra iemand dit gebod overtreedt, zal, tot straf daarvoor, de geheele bevolking van de negorij sterven, en met dien ketting naar de onmetelijke diepte worden getrokken. Zij noemen den steen *hiboerbis*, welke naam geenerlei beteekenis schijnt te bezitten, evenmin als *werfawat*.

De bevolking noemt zich zelve *Kafirs* of *Hindoes* (1) en maakt op ons den indruk van zeer goedaardig te zijn. Hunne wapens bestaan uit pijl en boog, speren en klewangs.

De berg was tot boven op den top overdekt met zeeschelpen. Van den top had men een prachtig vergezicht over Klein-Kei en de omringende eilanden. Vooral de groote menigte veruitstekende reven teekenden zich zeer duidelijk heldergroen af.

Eenigen onzer traden een der woonhuizen binnen om het nader te bezichtigen. Het huis evenals ook alle andere was van hoogst eenvoudige constructie. Het grondvlak is ongeveer 4 à 5 meter in het vierkant, daarop staan een groot aantal dunne palen één meter boven den grond. In het midden van voor- en achterwand is een uitgang, terwijl het dak zich vóór verlengt tot een soort van voorgalerij. Binnen is het huis verdeeld in drie deelen; het middelste is eenvoudig een doorloop, aan weerszijden waarvan zich een vertrek bevindt, dat door een schot van iets minder dan een manshoogte van den middengang is gescheiden. Het eene dient tot slaapplaats, en wij zagen er niet anders dan een paar rolkussens en wat stroo. Het andere dient tot keuken en verder tot berging van de bezittingen der bewoners. Wij zagen er een kleine haard, geheel van hout, een aantal gendi's en potten van aarde door de eilandbewoners zelve gemaakt. Een eigenaar-

(1) Klaarblijkelijk worden evenals zulks met Kafirs het geval is, met Hindoes bedoeld *Heidenen* in tegenoverstelling van *Mohammedanen* en moet de benaming *Hindoe* dus niet beschouwd worden als te duiden op de afkomst der bevolking.

dig gevlochten mand hing aan een touw midden in het vertrek en moest, volgens zeggen, dienentot berging van vleesch en visch. Eenige kains en wat wapens vormden het overige ameublement. Deze laatste waren voor ons het belangrijkst en bestonden uit bogen met verschillende soort van pijlen. Voor een kleinigheid werden ons eenige exemplaren er van afgestaan.

Van hier stoomden wij een half uur noordwaarts. Aan wal gekomen, wandelden wij circa 3/4 uur over vrij effen terrein naar de noordwestzijde van het eiland.

Het voornaamste doel van dezen tocht, was het bezichtigen van een doodenhuis; zijnde een gebouwtje, waar de bevolking hare lijken bewaart. Het eerste huis van dien aard, dat wij vonden, stond bij eenige woonhuizen, die door een steenen muur omringd, aan den rand van loodrecht in zee neerdalende rotsen staan en gezamentlijk de kota vormen.

Deze kota werd bewoond door 20 mannen en circa 30 vrouwen. Een der huisjes was nog nieuw en een zeer oud. Het eerste was een houten gebouwtje, opgetrokken op een hoogte van koraal en gedekt door een schuins toeloopend houten dak. Dit alles was vervaardigd van ijzerhout, dat in groote menigte op Klein-Kei en omliggende eilanden groeit. Boven op dit dak bevindt zich een stuk hout in den vorm van kiel en steven eener praauw. Op die kiel zijn twee houten figuren, voorstellende een vogel en een hond en in het midden door den vogel heen stak een stok met een stuk wit doek.

Dit geheele gebouw was circa 4 meter lang en 3 breed. De toegang bevond zich aan de korte zijde naar zee en naar de kota gekeerd en bestond uit twee dicht slaande houten deurtjes, waardoor de kisten werden geschoven. Twee kisten van stevig ijzerhout waren daarin zichtbaar. Op eenige planken bevond zich een hoopje peulvruchten en noten en boven aan het gebindte van het dak eenige flesschen olie.

Het tweede doodenhuis was ouder en vrij vervallen. Daarop stonden ook de hond en de vogel. Langs een vrij goeden trap

van ijzerhout daalden wij bij de kota langs den circa 30 meter hoogen steilen rotsmuur naar beneden.

Daar bevond zich een werkplaats, waar men zeer goede groote prauwen vervaardigde, waardoor de Kei-eilanders bij de omliggende volken beroemd zijn, zoodat zelfs Makassaren ze daar laten bouwen.

Daarna bezochten wij de zoogenaamde doodenstad. Wij liepen onder aan den voet der hooge rotsen over het strand en kwamen na een $^1/_2$ uur gaans aan de plaats onzer bestemming. Op den rotswand zagen wij vele roode figuren, afdrukken van handen, met de vijf vingers uitgespreid, verschillende andere figuren, voorstellende menschenhoofden, gevechten van een met een klewang gewapend mensch tegen een figuur, vermoedelijk den duivel voorstellende, benevens teekeningen van prauwen enz.

In die hooge rotsen bevinden zich vele grotten, bijna alle moeielijk te bereiken. Evenzoo waren de meeste plaatsen, waar figuren werden aangetroffen, voor een mensch bijna niet te naderen.

De rotsmuur bestond klaarblijkelijk uit koraal met veel druipsteen. Een der grotten, het dichtst bij het strand, werd door ons bezocht en wij vonden daarin niets dan twee oude metalen gongs en eenige stukken bamboe. Bij den ingang lag gebroken glas, waarschijnlijk door de inboorlingen daar nedergeworpen om den toegang te bemoeielijken.

De heer Langen verklaarde ons, dat de Hindoes gelooven, dat wanneer een lijk in het doodenhuis was nedergezet, de geest door den hond of den vogel boven op het dak gebracht wordt naar die grotten, om daar te blijven wonen, terwijl dat dier bij aankomst een nieuw teeken op de rotswand schildert. De bij ons aanwezige Hindoes durfden de grot niet betreden.

Naar aanleiding van op Groot-Kei in zulk een grot gevonden goudwerken veronderstelt de heer Langen, dat deze grotten vroeger lager bij de oppervlakte der zee gelegen hebben en later door vulkanische werking zijn opgeheven, waarna zij gediend hebben tot schuilplaats van zeeroovers.

De teekeningen zouden hebben moeten dienen om den inwoners vrees in te boezemen en op die wijze te beletten, dat het verblijf der roovers bekend werd of ook mogelijk als een teeken voor hen zelve om, met hun prauwen uit zee komende, de plaats weer te vinden, waar hunne schatten geborgen waren.

Uit het verhaal, door een der Hindoes gedaan en door een ons vergezellenden Papoe vertolkt, werd het volgende begrepen.

De zich op de doodenhuizen bevindende afbeelding van een vogel en een hond zijn voor de achterblijvenden een zinnebeeldige voorstelling. De geest van den overledene, zeide de verhaler, verlaat het lichaam en vliegt als een vogel door de lucht of beweegt zich als een hond over de aarde, werwaarts hij wil en begeeft zich in de vormen van die dieren, en dus niet herkenbaar voor de levenden, naar de woonplaats der geesten, de grotten aan de zeezijde. Daar houden de overledenen zich op.

Elke geest, die bij de grotten komt, drukt daar een of ander afbeeldsel in de steile rotswanden.

De aldus aan de overledenen toegeschreven teekeningen bestaan voornamelijk uit zeer primitieve koppen, zooals reeds boven werd beschreven. Het kleinste aantal, maar wel het meest merkwaardige zijn handen, die van bijzonder goeden vorm, op onbegrijpelijke wijze zijn aangebracht tegen zeer hooge vooroverhellende wanden.

Voor den onontwikkelde maakt een deel den indruk van door een rood gemaakte hand op den witten rotswand te zijn afgedrukt; een ander gedeelte echter komt op een afstand beter overeen met een vorm, die min of meer hol is en dus in den harden wand als in een weeke stof is ingedrukt. Bij allen zijn de vijf vingers, welke zeer goed geproportioneerd zijn, uitgestrekt. Omtrent den afgebeelden strijd tusschen mensch en duivel, wordt het volgende verhaald.

Meermalen betwist, volgens hen, de duivel den toegang tot de rustplaats aan de daarop rechthebbende overledenen, maar hij, die goed leeft, zegt hun leer, overwint in dien strijd. Die zijn leven anders doorbrengt, zal vallen. Het is werkelijk

onbegrijpelijk, hoe die figuren op die plaatsen zijn aangebracht op een wand, die tot op een aanmerkelijke hoogte sterk voorover helt. Het moet voor de onontwikkelde bijgeloovige bewoners een onoplosbaar vraagstuk zijn.

Meermalen, zoo gelooven de Hindoes mede, behaagt het den geesten hun woonplaats te verlaten en naar de achtergeblevenen terug te keeren, voornamelijk wanneer die in nood verkeeren. Er wordt dan ook steeds in de doodenhuisjes voor eet- en drinkwaren gezorgd en de vogel op elk huisje draagt een stuk wit kain, dat wanneer de overledene het wenscht, hem wordt aangeboden.

Op de vraag of zij het niet vreemd vonden dat nooit iets van die spijzen werd weggenomen, antwoordde een der Hindoes, dat er wel degelijk van werd gebruikt, maar zeide hij: een geest is geen mensch en wat hij gebruikt is voor ons niet merkbaar.

Dat meer dergelijke verhalen in het bijgeloovig brein der Hindoes bestaan, blijkt ook uit de mededeelingen van den heer Langen. Indertijd had hij voor een der grotten in den steilen wand een stok op eigenaardige manier voor den ingang geplaatst gevonden. De inlanders vertelden, dat die aldaar gezet was door de geesten, om aan te toonen dat de toegang verboden was. Geen mensch was in staat dit stuk hout weg te nemen. Zeer lang geleden was door een groot aantal Makassaren, die met de bewoners in oorlog waren, met veel moeite het stuk hout weggenomen, doch onmiddelijk daarna was het van zelf voor de grot teruggekomen, en sedert had het daar altijd gestaan en werd het verbod, om de grot binnen te gaan, geëerbiedigd. De heer Langen, die hen wilde overtuigen, nam het met eenige moeite weg. Men begreep er niets van, doch niemand liet zich er over uit.

De invallende avond en ons vertrek op den volgenden dag verhinderden ons nauwkeuriger en in meer uitgebreiden zin op de hoogte te komen van de gebruiken en eigenaardigheden der bevolking.

Nog kwam ons ter oore, dat zich in een der negorijen een

groote waringinboom bevindt, die mede als heilig wordt beschouwd. Is een der huisgenooten ziek, dan gaat een ander naar den boom, offert daar wat eetwaren en men gelooft, wanneer genezing intreedt, dat de boom dit heeft bewerkstelligd.

Het offeren op de graven gaat door ook nadat zich het daarboven bevindende huisje in elkaar gevallen of verdwenen is. Blijft eindelijk alleen de onderbouw van koraal, het eigenlijke graf, nog over, dan wordt daar toch, zoodra een zieke in de familie is, op nieuw geofferd, en men gelooft dat de geest zijn diensten verricht en genezing aanbrengt, waar dat mogelijk is.

Hiermede meenen wij de verschillende door ons alhier vernomen en opgemerkte dingen omtrent de eigenaardigheden der bewoners van de Kei-eilanden, zoo naauwkeurig mogelijk te hebben weergegeven.

Bovenstaand verslag is opgesteld door de heeren W. Allirol, B. P. J. C. Mol, J. F. van Slooten, luitenants ter zee der 2de klasse, W. Meijboom, officier van gezondheid der 2de klasse en S. J. A. Deijl, officier van administratie der 2de klasse.

VERBETERINGEN EN NALEZINGEN

OP

„HET RIJK SANGGAU"

(Bladz. 353—463.)

DOOR

H. P. A. BAKKER.

Bladz.	353	r.	5	v. b.	staat	Lanting	lees Lintang.
"	354	"	7	v. b.	"	Bedoewi	" Bedoewai.
"	"	"	10	v. b.	"	Mioen	" Mioet.
"	"	"	11	v. b.	"	Mioen	" Mioet.
"	"	"	15	v. b.	"	Koeroem	" Kroem.
"	"	"	15	v. b.	"	Panarisin	" Penerisin.
"	"	"	19	v. b.	"	Moenlangs	" Moealangs.
"	"	"	26	v. b.	"	Semoekan	" Semoekau.
"	356	"	5	v. o.	"	Djewepit	" Djeroepit.
"	358	"	1	v. o.	"	Entiting	" Entikong.
"	359	"	1	v. b.	"	Taij Pekong	lees Thaij Pa Kong.
"	"	"	6	v. b.	"	Enlikong	" Entikong.
"	"	"	8	v. b.	de komma achter Roean vervalt.		
"	"	"	10	v. b.	staat	belangrijke	lees belangrijken.
"	360	"	6	v. b.	"	Soeweh	" Soeroeh.
"	"	"	11	v. b.	"	Songkeng	" Sengkong.
"	361	"	6	v. o.	"	Inggir	" Inggis.
"	362	"	11	v. b.	"	Djakang	" Djangkang.
"	"	"	11	v. b.	"	Sedoe	" Sedoä.

Bladz. 362 r. 14 v. b. staat Enlikong lees Entikong.
" 363 " 21 v. b. " belian " teblian.
" " " 21 v. b. " manbau " marbau.
" " " 22 v. b. " melabau " melaban of belaban.
" " " 6 v. o. " toegan " toegau.
" " " 6 v. o. " melabang " melaban of belaban.
" " " 5 v. o. " kioen " kroïn.
" " " 1 v. o. " de tengkawangsoorten lees een tengkawangsoort.
" 364 " 2 v. b. " toegar lees toegau.
" " " 2 v. b. " teunak " terinak.
" " " 6 v. b. " akar djalah lees akar djatah.
" " " 18 v. b. " amang " omang.
" 365 " 21 v. b. " resan " resam.
" 366 " 19 v. b. " tegenover " op.
" 367 " 2 v. b. " Saleman " Soleiman.
" 368 " 7 v. o. " Minggo " Monggo.
" 369 " 5 v. b. " dat zij " zij dat.
" 370 " 5 v. o. " *balang bajam* " *batang bajam.*
" 371 " 8 v. o. " van " aan.
" 378 " 8 v. b. " Anal " Awal.
" " " 9 v. b. " Djongking " Djongkong.
" 379 " 6 v. b. " tusschen "hij" en "nu" in te voegen "tot".
" 380 " 5 v. o. " groote lees grooten.
" 381 " 8 v. o. " Entingoeh lees Entinjoeh.
" 382 " 7 v. b. " Majan " Majau.
" 383 " 2 v. b. " nog hout of sampans lees nog sampans of hout.
" 384 " 12 v. b. " Soenti lees Soeroeh.
" " " 20 v. b. " balai " bala.
" " " 22 v. b. " balai " bala.
" 385 " 2 v. b. " Blatah " Blatak.
" " " 14 v. b. " van " aan.
" 386 " 1 v. b. " den Sultan " het Zelfbestuur.

Bladz.	386	r.	15	v. o.	staat	zijne	lees zijner.
"	387	"	12	v. o.	"	Kanloek	" Kantoek.
"	"	"	7	v. o.	"	blief	" bleef.
"	393	"	3	v. b.	"	Tanang	" Tarang.
"	396	"	6	v. o.	"	*pati*	" *patih.*
"	399	"	8	v. b.	"	hem	" hen.
"	402	"	2	v. b.	"	Djoengkong	" Djongkong.
"	405	"	18	v. b.	"	Angan	" Angkan.
"	410	"	9 en 10	v. b.	"	de zin "sedert opgevolgd door Panembahan Hadji Soleiman" moet vervallen.	
"	411	"	2	v. b.	"	Krangen	lees Karangan.
"	415	"	15	v. b.	"	bloembladen	" boombladeren.
"	419	"	7	v. b.	"	behoorende	" behoorenden.
"	423	"	8	v. b.	"	Bindong	" Bindang.
"	424	"	4	v. b.	"	Singkeng	" Songkong.
"	427	"	7	v. b.	"	Pegama	" Igama.
"	431	"	11	v. b.	"	Achter "schatting" moet een punt staan en "bij" met een hoofdletter worden geschreven; de kommapunt achter "vaartuigen" te veranderen in eene komma.	
"	433	"	13	v. o.	"	hen	lees hem.
"	456	"	29	v. o.	"	Kambing	" Kambong.

De monografie van het rijk Sanggau werd opgemaakt in 1875 en 1876 en ingediend vóór het optreden als vorst van Panembahan Hadji Soleiman Pakoe Negara.

Na zijn optreden is de toestand van het landschap veel veranderd.

In overleg met steller heeft deze vorst het wonen der Maleiers bij de Dajaks zooveel mogelijk tegengegaan en bestaan dan ook de in dit opstel genoemde kampongs Sedai, Moeara Bedoewai, Apoeh en Serah niet meer.

Ook zijn de belastingen in geld, in natura en in arbeid op nieuw geregeld en nauwkeuriger omschreven. Eene opgave dier

belastingen is gevoegd bij het sedert door het Gouvernement op den 4 Maart 1882 gesloten nieuw contract, waarvan de voornaamste bepalingen zijn opgenomen in de Indische Gids 1884 1ste deel bladz. 619.

Ook de verdeeling van de hasil der Dajaks onder de verschillende rechthebbenden is anders dan vroeger geregeld.

Verder heeft de Vorst in overleg met steller de orang boemi van de kampong Tandjong vermeld op bladz. 454 vrijverklaard.

De invloed van den Islam neemt meer en meer toe en kwesties omtrent huwelijk, echtscheiding en erfopvolging worden bijna altijd volgens de voorschriften van die leer en niet meer volgens de adat uitgewezen.

Het pandelingschap raakt meer en meer in verval en het aantal pandelingen bedraagt thans (Sept. 1884) niet meer dan 200.

De op bladz. 368 voorkomende mededeeling omtrent het aanwezig zijn van een beschreven steen aan de Koeala Kembajan is gebleken onjuist te zijn, daar zulk een steen niet bestaat. Daarentegen dient te worden vermeld, dat in 1878 achter de woning van den Kontroleur te Sanggau eene kleine linggam werd opgegraven, welke door steller met andere steenen aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werd aangeboden.